ՀԱՅԿԱԶԵՍՅԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎ

ՊԼՅՈՒԽ, 1982–1984

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ԳՈՒԼԷՃԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՄԲԻՈՆԻ

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՒԱՔ

ՀԱՏՈՐ Ժ.

Խմբագիր

ԵՐՈՒԱՆԴ Հ. ՔԱՍՈՒՆԻ

ՊԷՅՐՈՒԹ, 1984

PUBLISHED BY THE ARMENIAN DEPARTMENT OF HAIGAZIAN COLLEGE

HAIGAZIAN

ARMENOLOGICAL REVIEW

VOLUME 10

EDITOR
YERVANT H. KASSOUNY

BEIRUT, 1984

ՏԱՍԵՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐԻՆ ԱՌԻԹՈՎ

Տասնհինգ տարիներ առաջ, 1970 թ·ին, ՀԱՑԿԱԶԵԱՆ ՀԱՑԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍԻ առաջին հատորի «Որպէս Մուտք» խորագրուած ներածական խօսքին մէջ ըսուած էր· «Կը հաւատանք նման հանդէսի մը գոյութեան անհրաժեշտութեան իրաւունքին: Ինչպէս կը հաւատանք նաեւ որ կարելի է զայն ժամադրավայրը դարձնել հայագիտութեան տարբեր բնագաւառներով պարապող մեր մտաւորականներուն: ...Արտասահմանի մէջ ուժերը չէ որ կը պակսին, ոչ ալ միջոցները: Անկասկած նաեւ կը ցանկանք հայրենի մտաւորականներու գործակցութիւնը»:

Այդ թուականէն տասնհինգ տարիներ ետք, այսօր, վերեւ մէջբերուած խօսքերը ոչ միայն տակաւին կը գտնենք արդարացի եւ իրաւ, այլ եւ, մեր առաքելութեան մէջ մեզ խանդավառող ու առաջնորդող նշմարտութիւններ: Դժբախտաբար սակայն, ամէն ինչ չընթացաւ համաձայն մեր ցանկութեան եւ ակնկալութիւններուն: Լիբանանի բռնաբակալական պայմաններուն մէջ՝ 1984 թ·ին, ՀԱՑԿԱԶԵԱՆ ՀԱՑԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍԻ տասնհինգերորդ հատորն էր որ պիտի գար լոյս աշխարհ, մինչ այսօր՝ ներկայ հատորը միայն տասերորդն է շարքին: Լիբանանի պատերազմին տասը տարիները այդպէս պարտադրեցին ՀԱՆԴԷՍԻ գործընթացը: Եւ սակայն այս հատորի հրատարակութիւնն անգամ կը վկայէ գալիքին հանդէպ մեր լաւատեսութեան մասին, ինչպէս հաւատքին՝ առաքելութեան մը կառչած մնալուն: Քանի որ կը հաւատանք Լիբանանին եւ մեր առաքելութեան:

ՀԱՑԿԱԶԵԱՆ ՀԱՑԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍի տասերորդ հատորի հրատարակութեան առիթով կը խոստովանիմ թէ անչափ մեծ է մեր պարտքը հանդէպ բոլոր անոնց, որոնց գործնական ու բարոյական աջակցութեամբ միայն իրականացաւ այն, ինչ որ շօշափելի փաստ է այսօր: Պարտուրաց չենք: Պատեհ ժամանակին կը խոստանանք հատուցանել պարտքի մեր բաժինը: Եւ կը յուսանք որ չ'ուշանար այդ մէկը:

Մինչ այդ՝ այս նոր հատորը հրապարակ կը դնենք տասնհինգամեակ մը առաջ բանաձեւած մեր նշանաբանով.

«ՀԱՑԿԱԶԵԱՆ ՀԱՑԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍի էջերը բաց կը մնան բոլոր անոնց, որոնք գիտեն գիտական հիմքերու վրայ նետուած եւ առարկայօրէն ներկայացուած խօսքին արժէքը»:

ԽՄԲ.

ՀԱՑ ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ «ՎԱՆԻՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆՑ» ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

ԼԵՒՈՆ ԽԱՉԻԿԵԱՆ

Հայաստանում քրիստոնէութեան տարածման ու պետական կրօն յայտարարուելու պատմութեան մասին առկայ սկզբնաղբիւրները, մեծ չափով նաեւ նոյն այդ հարցերին նուիրուած ուսումնասիրութիւնները՝ խարսխուած են հայ գրականութեան սկզբնաւորման տարիներին հիւսուած եւ հետագայ ժամանակներում ճոխացուած ու գունազարդուած աւանդութիւնների վրայ: Դրանց պատմա-բանասիրական հիմնաւոր վերլուծութիւնը՝ գիտութեան արդի պահանջներին համապատասխան, նոր է սկսւում. առ այսօր դեռեւս չեն որոշուել այն ուղիները որոնցով Հայաստան են ներթափանցել քրիստոնէութեան վարդապետութեան գաղափարները, չեն ճշգրտուել ժամանակագրական շատ հարցեր, չեն պարզաբանուել յոյն եւ ասորի քարոզիչների ազդեցութեան իրական ոլորտները, նրանց եւ հայ հոգեւոր գործիչների միջեւ տեղի ունեցած գօտեմարտերի քաղաքական եւ տնտեսական շարժառիթների հետ աղերսուող բազմաբնոյթ հարցերը եւ այլն:

Շատ խոչընդոտներ կան սրանց գիտական պարզաբանման ճանապարհին, որոնցից ամենախոշորը, թերեւս, կապուած է աղբիւրների ուսումնասիրութեան արդի վիճակի հետ:

Հայոց դարձի ամենահեղինակաւոր սկզբնաղբիւրը, ինչպէս յայտնի է, Ագաթանգեղոսի մատեանն է, որ հասել է մեզ Ե. դարի կէսերին իրագործուած եւ հետագայում նոր յաւելումների ենթարկուած հայերէն խմբագրութեամբ. ինչպէս նաեւ յունարէն, արաբերէն ու այլ լեզուներով կատարուած ընդարձակ ու համառօտ մի շարք թարգմա-

նութիւն–խմբագրութիւններով։ Եւ եթէ մանրակրկիտ ու արդիւնաւէտ աշխատանք է կատարուած այդ խմբագրութիւնների (մասնաւորապէս յունարէն ու արաբերէն փոփոխակների) փոխադարձ առընչութիւնները որոշելու, աղաւաղուած տեղիները ճշգրտելու եւ աղբիւրագիտական այլ հարցեր պարզաբանելու տեսակէտից, չատ քիչ բան է արուած առ այսօր պատմա–քննական խորազնին ուսումնասիրութիւնների ճանապարհով քրիստոնէութեան տարածման հետ կապուած հրաշապատումները պեղելու, պատմականն ու իրականը առասպելականից ու հետագայ գունազարդումներից զատելու ու զտելու ուղղութեամբ։ Նոյնը կարելի է ասել նաեւ հայոց դարձի եւ հայոց եկեղեցու կազմաւորման շրջանի վերաբերեալ տեղեկութիւններ պարունակող ուրիշ աղբիւրների ուսումնասիրութեան արդի վիճակի մասին։

Այդ աղբիւրների շարքում կան ինչպէս ամբողջական ու մեծ պատմագրքեր (օր· Ցովհ· Մամիկոնեանի եւ Ստ· Օրբելեանի պատմութիւնները), այնպէս էլ աւարտուն պատմագրական «մանրապատումներ» (օր· «Պատմութիւն Գետարգել Սուրբ Նշանին», «Պատմութիւն Խաչկավանից», «Ցիշատակագրութիւնք Եպիսկոպոսաց Առաքելական Վիճակիս Արտազու» եւ այլն), որոնք կոչուած լինելով պատասխանելու հեղինակին ու նրա միջավայրին յուզող մէկ հարցի՝ յաւակնում են ներկայանալ իբրեւ պատմական վաւերաթուղթ եւ ըստ այդմ լրացնել կամ ուղղել տուեալ հարցի շուրջ եղած պատմական գրաւոր ու բանաւոր տեղեկութիւնները։

Պատմագրական այս մանրապատումներից չատերը հայ քրիստոնէական գրականութեան ամենահռչակաւոր մատեանին՝ Ագաթանգեղոսին իրականում առընչւում են ոչ թէ նրանով, որ ընդլայնում են մեր պատկերացումները վերջինիս նկարագրած պատմական իրականութեան շուրջ, այլ նրանով, որ Ագաթանգեղոսի համեմատ դրանք որոշ չափով իրենց աւանդական հիմքում ներկայացնում են միկրոդարձերի պատմութիւններ։ Լինելով յօրինուվի գրուածքներ, իրենց հիմնական մասով նրանք զուրկ են պատմական հիմքից ու բնաւ չեն կարող արժանահաւատ սկզբնաղբիւրի դեր կատարել՝ վերականգնելու ու մեկնաբանելու համար այն ժամանակաշրջանի երեւոյթները, որն արտացոլւում է։ Ընդհակառակն, նշուած «պատմութիւն»ները, իրբեւ պատմական սկզբնաղբիւր չատ կարեւոր եւ արժեքաւոր են այն ժամանակաշրջանի պատմութեան համար, որում իրենք ստեղծուել ու գրաւոր կեանքի են կոչուել, իսկ իրբեւ գրական յուշարձաններ, նրանք, անկասկած, արժանի են յատուկ ուշադրութեան նաեւ այն բանի համար, որ օգնում են մեզ ճիշդ ըմբռնելու եւ բացատրելու որոշ կարեւոր յուշարձանների (օր· «Տարօնի Պատմութեան») գրական տիպը։

Անդրոյ առարկայ «պատմութիւն»ները իրենց տարատեսակներով շատ տարածուած են եղել ողջ քրիստոնէական աշխարհում: Քննենք այդ տարատեսակներից մէկը՝ «Վանից Պատմութիւն»-ը:

«Վանից Պատմութիւնք» ընդհանուր խորագրի տակ դիւրութեամբ կարող են համախմբուել միջնադարեան մատենագրութեան մէջ ուրոյն տեղ գրաւող եւ իրենց մեծագոյն մասով յօրինովի ու առասպելական այն «պատմութիւն»ները, որոնց նպատակն է եղել սրբագործել վանական ու եկեղեցական նշանաւոր հաստատութիւնների գոյութիւնը՝ նրանց հիմնարկութիւնը վերագրելով անցեալի քաղաքական ու եկեղեցական հեղինակաւոր գործիչների, օժտելով նրանց Քրիստոսի, առաքեալներից մէկի կամ մի քանիսի, Աստուածամօր, ինչպէս եւ ոեւէ այլ սրբի մասունքներով, հրաշապատում զրոյցներ հիւսելով նրանց մասին: Այդ «պատմութիւն»ներից չատերի մէջ ուշագրաւ տեղ են գրաւել վանական հաստատութիւններին պատկանող կամ նրանց ախորժակը գրգռող անշարժ ու շարժական. կալուածքների, նրանց հոգեւոր ենթակայութեան տակ գտնուող շրջանների ու բնակավայրերի, միջնադարեան քրիստոնեայ հաւատացեալների կողմից պաշտամունքի առարկայ հանդիսացող սուրբերի մասունքների թուարկութիւնը: Եւ այս բոլորը սրբագործուել է սուտ ու պատիր կալուածագրերով, նշանաւոր անձանց վերագրուած նուիրաբերական կեղծ հրովարտակներով-արձանագրութիւններով, յանձնարարական նամակներով եւ այլն:

Եւրոպական միջնադարեան գրականութեան մասնագէտները վաղուց ի վեր ուշադրութիւն են դարձրել այս կարգի «պատմութիւն»ների վերոնշեալ ֆունկցիոնալ առանձնայատկութիւնների վրայ, բացայայտել նրանց ժանրային առանձնայատկութիւնները:

Հայ միջնադարեան գրականութեան մէջ եւս կան բազմաթիւ վանքերի, խաչերի ու այլ սուրբ համարուած մասունքների մեծ ու փոքր «պատմութիւն»ներ՝ իրենց ժանրային տարատեսակներով ու երբեմն մէկից աւելի խմբագրութիւններով: Սակայն նրանք ըստ մեծի մասի յատուկ պատմա-գիտական քննութեան չեն արժանացել: Աւելին, արտաքին երեւոյթով պատմագրական երկերին ազգակից նկատուող այդ «պատմութիւն»ները բանասիրական աշխատանքի անհրաժեշտ փորձ ու բաւարար համբաւ չունեցող որոշ մասնագէտների կողմից քննարկութեան նիւթ են դարձել որպէս ճշգրիտ պատմական գրուածքներ՝ դուռ բացելով արտառոց թիւրիմացութիւնների:

Ահա, նկատի ունենալով այդ հանգամանքը՝ սոյն յօդուածով փորձելու ենք ընդհանուր գծերով բնութագրել հայկական «Վանից Պատմութիւններ»ը քննութեան նիւթ դարձնելով բազում յուշարձաններից միայն մէկ բնորոշ օրինակ, համոզուած լինելով որ դրանք բոլորը ոչ միայն արժանի են աւելի հանգամանալից պատմա-բանա-

սիրական ու գրականագիտական ուսումնասիրութեան, այլ եւ վաղուց հասունացել է այդ կարգի գրուածքների հաւաքման, գիտական մշակման եւ հրապարակման ժամանակը:

*
* *

Հայ միջնադարեան եպիսկոպոսական աթոռների, վանական ու եկեղեցական հաստատութիւնների գունազարդուած ու առասպելախառն պատմութիւնները տարբերւում են միմիանցից իրենց ծաւալով, կառուցուածքով ու պարունակած նիւթերով: Աւանդական «կոնդակ Վանից» կոչուող եւ նոյն կաղապարով ձուլուած ժապաւէնաձեւ նմուշներին առընթեր (այդպիսիք տարածուած են եղել յատկապէս Վասպուրականի շրջաններում), ստեղծուել են նաեւ աւելի ընդարձակ ու բովանդակալից «պատմութիւն»ներ, որոնց մէջ տուեալ հաստատութեան հիմնարկէքի չինծու պատմութեան հետ միասին, կարեւոր տեղ է յատկացուել նաեւ կեղծ, վաւերական ու արժեքաւոր կալուածագրերի, նուիրաբերական արձանագրութիւնների եւ այլ փաստաթղթերի (այդպիսին է, օրինակ, Սանահնի վանքի նշանաւոր «քոթուկ»ը): Քիչ թիւ չեն կազմել նաեւ խաչափայտի մասունքների եւ այլ «սրբութիւնների» մասին յերիւրուած պատմութիւնները, որոնք եւս վերջին հաշուով շրջանառութեան մէջ են դրուել վանական հաստատութիւնների կողմից, իրենց հեղինակութիւնը բարձրացնելու, ուխտաւորներ չահելու, նոր չարժական ու անչարժ կալուածքներ ձեռք բերելու յոյս-նպատակով:

Առաւել մեծ չափով դրանք պահպանուել են կամ դրանց գոյութեան մասին տեղեկութիւններ են հասել մեզ Վասպուրականի եւ Տարօն-Տուրուբերանի շրջանների վանական հաստատութիւններից:

Որքան էլ տարբեր են դրանք իրենց կառուցուածքով ու բովանդակած նիւթերով, բոլորն էլ, գրեթէ անխտիր (մի-երկու տարբերութիւնների մասին առիթ կ'ունենանք արտայայտուելու), իրենց սկզբնաւորութիւնը փորձում են առընչել կամ Թադէոս ու Բարթողիմէոս առաքեալներին, կամ էլ՝ Գրիգոր Լուսաւորչին ու Տրդատ Թագաւորին: Քիչ չեն օրինակները, երբ Հայաստանում քրիստոնէութեան տարածման այդ երկու շրջանների աւանդական գործիչների կեանքն ու ձեռնարկած շինարարական աշխատանքները կամրջւում են միմիանց, եւ Գր. Լուսաւորիչը հանդէս է գալիս որպէս առաքեալների գործի շարունակող, նրանց հիմնադրած հաստատութեան վերաշինող, ծաղկեցնող կամ սուրբ մասունքներով օժտող:

Հնագոյններից մէկը պէտք է համարել Հոգեաց վանքի[1] Տիրամօր պատկերի մասին ընդարձակ պատմութիւնը, որ վերագրուած է Մովսէս Խորենացուն[2]:

Մանօթանանք նրա բովանդակութեանը: «Պատմութեան» սկզբում տրւում է Աստուածածնի ազգաբանութիւնը, որ արտագրուած լինելով թարգմանական ինչ-որ գրուածքից, ինքնուրոյն արժէք չի ներկայացնում: Ուշագրաւ մասն սկսւում է այն տեղից, ուր պատմւում է, որ իբր Քրիստոսի առաքեալները հաւաքւում են Տիրոջ յարութիւնից յետոյ եւ խնդրում Տիրամօրը կիպարիսի փայտից պատրաստուած մի տախտակ մօտեցնել իր դէմքին, որպէսզի դէմքը տպագրուի այդ տախտակի վրայ եւ այդ պատկերը «լիցի բժիշկ վիրաւորելոց եւ նչխար հաւատացելոց», մասնաւորապէս՝ ունենայ բորոտութեան ախտը բուժելու յատկութիւն: Այդպէս էլ լինում է: Աստուածածնի մահուանից յետոյ, առաքեալներից Բարթողիմէոսը, որ Թովմայի հետ մէկտեղ Հնդկաստան մեկնած լինելով՝ այդ հաւաքին ներկայ չէր գտնուել, վերադառնում է Երուսաղէմ եւ յոյժ վշտանում Աստուածածնին կենդանի չգտնելով, նաեւ նրա գերեզմանը դատարկ տեսնելով: Միւս առաքեալները ի մխիթարութիւն իրենց ընկերոջ, Բարթողիմէոսին են նուիրում այդ հրաշագործ պատկերը:

Բարթողիմէոսը Սուրբ Հոգու հրամանով մեկնում է Հայաստան, քանի որ լուր է ստանում Սանատրուկ թագաւորի կողմից Արտազ գաւառում Թադէոս առաքեալի սպանութեան մասին: Գալիս է Անձեւացեաց գաւառի Դարբնաց քար կոչուող վայրը՝ հեթանոսական պաշտամունքի մի կեդրոն, հալածում է կռոց պաշտօնեաներին, խորտակում Անահիտի արձանը ու խաչ կանգնեցնում այն լեռան վրայ, ուր գտնւում էր Դարբնաց քարի քուրան (ըստ երեւոյթին՝ պաշտամունքի սեղանը, կամ հրաբխային ինչ-որ խառնարան): Այդ նոյն վայրում Բարթողիմէոս առաքեալը կառուցում է փոքրիկ եկեղեցի յանուն սուրբ Աստուածածնի, նրա մէջ ամփոփելով Տիրուհու պատկերը, որ չնորհում է այդ վայրերում ապաստանած սուրբ կանանց: Կառուցում է նաեւ վանական խրճիթներ եւ իր աշակերտ-

---

1· Հոգեաց վանքը գտնուել է Վանից 10 – 12 ժամ հեռաւորութեան վրայ, պատմական Անձեւացեաց գաւառում:

2· Գրուած է որպէս պատասխան Սահակ Արծրունի իշխանի հարցման եւ օժտուած է այսպիսի ընդարձակ խորագրով· «Պատասխանի թղթոյն Սահակայ· յորում են բանք մարգարէականք եւ վասն փոխման Աստուածածնին թէ որպէս եղեւ կամ որպէս շնորհեցաւ անարատ տիպ պատկերին ի փայտն, եւ թէ յոյր ձեռն եւ գինչ եղեւ պատճառ խնդրոյն կամ թէ յումմէ բերաւ ի Հայս»· տես՝ *Սրբոյ Հօրն Մերոյ Մովսէսի Խորենացւոյ Մատենագրութիւնք*, Վենետիկ, 1865, էջ 281 – 296:

ներից քահանայ կարգում ու տեղին անուանում Հոգեաց վանք՝ «յանուն Տիրամօրն եւ Սուրբ Կուսին»:

Բարթողիմէոսը, այնուհետեւ, սկսում է իր քարոզչութիւնը Հայաստանի տարբեր շրջաններում ու նահատակւում է Ուրբանոս քաղաքի Բատմա կոչուած տեղում:

Հետագայում Հոգեաց վանքը ընդարձակում է Գրիգոր Լուսաւորիչը: Առաքեալի չինած խաչը Լուսաւորիչը իր ձեռքն է առնում եւ գործածում մինչեւ ճգնաւորական կեանքին նուիրուելը, ապա նոյն այդ խաչը դրւում է Տրդատ Թագաւորի գերեզմանի վրայ: Իսկ Հոգեաց վանքի Աստուածամօր պատկերը, ինչպէս գրուած է «պատմութեան» մէջ՝ «կայ մինչեւ ցայսօր ժամանակի, յորում բժշկութիւնք լինին, եւ ուրախութիւնք ոչ սակաւք: Եւ լուսաւորէ զախտացեալս ամենայն, որ գան առ նա հաւատով եւ յոյսով...»:

Այս գրութիւնը, անտարակոյս, համասեռ «պատմութիւն»ների հետ միասին, միջնադարեան արձակի ուշագրաւ նմուշներից մէկը կարող է համարուել եւ արժանանալ բանասէրների ու գրականագէտների ուշադրութեան:

Սակայն չատ դիւրին է ապացուցել որ Բարթողիմէոս ու Թադէոս առաքեալների, Սանատրուկ Թագաւորի, այնուհետեւ Գրիգոր Լուսաւորչի ու Տրդատի անունների չուրջ հիւսուած այս գրուածքը պատմական եղելութիւնների հետ առընչութիւն չունի եւ, ի հարկէ, ոչ մի կերպ չի կարող չաղկապուել Մովսէս Խորենացու անուան հետ: Աւելին, այս «պատմութեան» մէջ կան անսքող ակնարկներ, որոնք հնարաւորութիւն են ընձեռում մերձաւորապէս որոշելու թէ երբ եւ ինչ նպատակով է չրջանառութեան մէջ դրուած այս «պատմութիւն»ը:

Ինչպէս յայտնի է, 9-րդ դարի կէսերին հասունացել էին պայմաններն արաբական տիրապետութեան դէմ հայ ժողովրդի մղած դարաւոր պայքարը յաջողութեամբ պսակելու:

Իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունին 875 թ. իւրայինների կողմից արդէն ճանաչուեց որպէս Հայաստանի թագաւոր: Արաբական տիրապետութեան կեդրոն Դուին քաղաքը, նոյնպէս, գրաւուեց Աշոտի կողմից ու արաբ վերջին ոստիկանը անփառունակ վտարուեց Հայաստանից: 886 թ. Հայաստանի անկախութիւնը ճանաչուեց նաեւ հարեւան պետութիւնների կողմից, մեծ հանդէսներով Աշոտ Բագրատունին օծուեց Հայաստանի թագաւոր:

Օտար լծի դէմ նոյն այդ տասնամեակներին յամառ մարտեր էին մղուում նաեւ Պատմական Հայաստանի այլ նահանգներում, մասնաւորապէս Վասպուրականում՝ Արծրունի իշխանների գլխաւորութեամբ: Բագրատունեաց եւ Արծրունեաց նախարարութիւնների միջեւ մրցակցութիւն է սկսւում առանձին չրջանների, մասնաւորապէս

Նախճաւանի համար· արաբները փորձում են ի չահ իրենց օգտագործել հայ աւատապետների հակամարտութիւնները: Գագիկ Արծրունուն 908 թ· արքայական թագ է տրւում, որով եւ նոր դժուարութիւններ են ստեղծւում Բագրատունեաց իշխանութեան ներքոյ ողջ Հայաստանի միաւորման համար:

Մովսէս Խորենացուն վերագրուած եւ քննարկման ենթակայ «Հոգեաց Վանքի Պատմութիւն» գրուածքը չարադրուած պէտք է լինի 9-րդ դարի 70-80-ական թուականներին, Արծրունեաց իշխանութեան սահմաններում ապրող եւ Արծրունի իշխանների քաղաքական նկրտումների ջատագով մի հոգեւորականի կողմից, որի քաղաքական երազանքն է եղել Հայաստանի անկախութիւնը երկու հզօր իշխանութիւնների՝ Բագրատունիների եւ Արծրունիների համերաշխութեան ու ձեռնտուութեան պայմաններում:

«Պատմութիւն»ը, ինչպէս ասել ենք արդէն, չարադրուել է որպէս «պատասխանի թուղթ» Սահակ Արծրունու հարցման: Այդ Սահակ Արծրունին, ըստ գրուածքի հեղինակի, եղել է Խորենացու մեկենաս Սահակ Բագրատունու ժամանակակիցն ու մերձաւորը: Խորենացին, ինչպէս յայտնի է, կատարելով Սահակ իշխանի պատուէրը, չարադրում էր «Հայոց Պատմութիւն»ը եւ մաս առ մաս առաքում այլ վայրում գտնուող իշխանին:

Ըստ «Հոգեաց Վանքի Պատմութեան» ներածական հղման, երկու Սահակ իշխանները՝ Բագրատունի եւ Արծրունի, այդ ժամանակ գտնուում էին հենց Նախճաւան քաղաքում[3], այսինքն այն վայրում, որ կռուախնձոր էր դարձել Հայաստանի քաղաքական ուժերի համար 9-րդ դարի երկրորդ յիսնամեակում:

Ըստ գրուածքի հեղինակի, այդպէս չէր, սակայն, Մովսէս Խորենացու երանելի ժամանակներում, երբ թշնամանքի ու բախման պատճառ հանդիսացող այդ նոյն քաղաքում համերաշխօրէն գրուցում եւ գրքերի ընթերցանութեամբ էին զբաղւում երկու հզօր իշխանները: Սահակ Արծրունին անմիջապէս ծանօթանում էր Մ· Խորենացու գրած «Հայոց Պատմութեան»-ը («զգրեալ գիրս Բագրատունեաց իշխանին, զգրեալս ի քէն ընթերցաք, եւ ուսաք զուսմունս հայկական ազանցս հայոց, զմեր նախնեաց գալ յայս երկիր» եւ այլն, այսպիսի տողեր է,

---

3· Այս «պատմութեան» որոշ ձեռագրեր ունեն ուշագրաւ այսպիսի խորագրեր· «Թուղթ Սահակայ մեծի իշխանի սպարապետի առ Մովսէս Խորենացի վարդապետ յորս եւ բանիւ Սահակայ Բագրատունւոյ, ի միում տեղւոջ լինելով ի Նախճաւանի», կամ՝ «Թուղթ Սահակայ Արծրունւոյ եւ Սահակայ Բագրատունւոյ՝ իշխանաց, առ Մովսէս Խորենացի, ի միում տեղւոջ լինելով ի Նախջուանի», տես՝ Ղ· Ալիշան, *Հայապատում*, Մասն Ա·, Վենետիկ, 1901, էջ 52:

իբր, ուղղում Մ. Խորենացուն Սահակ Արծրունի իշխանը[4]), եւ իր հերթին պատուիրում հայոց պատմահօրը գրիչ վերցնել, այս անգամ արդէն Արծրունեաց աշխարհի նշանաւոր սրբավայրերից մէկի «պատմութիւն»ը չարադրելու համար («Այլ կամիմք ուսանել ի քէն զսքանչելագործութիւն պատկերին, որ յանուն Տիրամօրն կայ ի Հոգեաց վանս...»):

Մ. Խորենացին, ի հարկէ, սիրով պէտք է ընդառաջէր Արծրունի իշխանի ցանկութեանը, եւ այդ «պատմութիւն»ը իր նպատակին հասած չէր լինի, եթէ մեզ անյայտ հեղինակը Մ. Խորենացու անունից չարադրած չլինէր Արծրունիներին փառաբանող այսպիսի տողեր. «Քեզ ասեմ իշխանդ Արծրունեաց, եցոյց ինձ տէր, զի յորդւոց քոց երեք եղբարք վասն Քրիստոսի ի մահ մատնեալք, երկուքն արեամբ վկայք լինին Քրիստոսի, եւ միոյն վրիպեալ է նոցանէ եւ ոչ յայսմ վայելէ: Վասն նոցա Աստուած զթագն թագաւորին Սենեքերիմայ յորդիս քո դարձուցեալ յերկարաձգէ յերկրի»:

Արդ՝ ինչ պատմական դէպքերի մասին է «մարգարէանում» Խորենացին, կամ ինչի մասին ակնարկում գրուածքի իրական հեղինակը վերոյիշեալ տողերով:

Գագիկ Արծրունու երեք որդիները՝ Սահակը, Համազասպը եւ Մերուժանը, արաբների դէմ պայքարող ուժերի առաջամարտիկներից էին: Եզիդ ոստիկանը ձերբակալում է նրանց, տանում Պարտաւ եւ պահանջում կրօնափոխ լինելով՝ ազատուել, կամ նահատակուել: Սահակն ու Համազասպը մերժում են հաւատափոխութիւնը եւ սպանւում են չարաչար («սրով զգլուխսն բարձեալ եւ ապա զփայտէ կախեալ» — գրում է Ասողիկը[5]): Իսկ Մերուժանը մահմեդականութիւն է ընդունում, իշխանութեան կոչւում, սակայն սպանւում է Դաւիթ Մամիկոնեանի կողմից, ուստի «վրիպեցաւ նաեւ յերկնաւորէնն»,— ինչպէս գրուած է նրանց վարքի մէջ[6]:

Սահակն ու Համազասպը որպէս քրիստոնէութեան համար նահատակուած հերոսներ՝ սրբացուել են հայոց եկեղեցու կողմից, նրանց յիշատակը յաւերժացուել է նաեւ Աղթամարի Սուրբ Խաչ տաճարի հարաւային պատի աջ կողմում, ուր այսօր էլ պահպանուել են նրանց գեղեցիկ խորաքանդակները, համապատասխան մակագրութիւններով[7]:

---

4. Տես՝ *Սրբոյ Հօրն Մերոյ Մովսէսի Խորենացւոյ Մատենագրութիւնք*, էջ 281:

5. Ստեփաննոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան, *Պատմութիւն Տիեզերական*, Գ. տպագրութիւն, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 133:

6. Մ. Աւգերեան, *Մաղիկ Վարուց Սրբոց*, Վենետիկ, 1800, էջ 254 - 255:

7. Documenti di Architettura Armena, No. 8, *Aghta'mar*. p. 67, նկար թիւ 38:

Այս տեղի է ունեցել 886 թուականին, ուստի «Հոգեաց Վանքի Պատմութեան» գրութեան վաղագոյն եզրը պէտք է փնտռել այդ թուականից յետոյ: Գրուածքի մէջ, սակայն, կան ուրիշ տուեալներ, որոնք հնարաւորութիւն են տալիս աւելի ճշգրիտ պարզելու գրութեան շարադրման մերձաւոր ժամանակը:

Խորենացուն վերագրուած այս եւ վերը մէջբերուած տողերում յոյս է յայտնուած, որ Աստուած Սենեքերիմ թագաւորի թագը յանձնելու է Արծրունիներին («զթագն թագաւորին Սենեքերիմայ յորդիս քո դարձուցեալ յերկարաձգէ յերկրի»), իսկ Գագիկ Արծրունին, ինչպէս ասացինք արդէն, արքայական թագի արժանացաւ 908 թուականին:

Հենց այդ տարեթիւն էլ կարելի է հիմք ընդունել մեր «պատմութեան» շարադրման իրական թուականը որոշելիս: Խորենացու անունն օգտագործած մեր հեղինակը ոգեւորուած է Բագրատունեաց եւ Արծրունեաց քաղաքական յաջողութիւններով, համոզուած, որ նրանք համագործակցելով մեծ նպաստ են բերելու հայրենիքի բարգաւաճման գործին:

«Զի որպէս երկուց մարդոց լինելութեամբ երկիրս հաստատեցաւ,— գրուած է «Պատմութեան» մէջ,— այսպէս ի ձեռն երկուց տանցդ, Արծրունեաց եւ Բագրատունեաց, այս աշխարհիս սերունդք բնակին: Եւ որպէս երկու աչք զբոլոր մարմին զարդարէ, այսպէս երկու կողմանքդ արեւելից եւ հիւսիսոյ լուսաւորին: Եւ որպէս երկու ձեռք միացեալ ի գործ պիտոյանան, այսպէս եւ երկիրս Հայոց ի ձէնջ գոյանան: Եւ որպէս ի վերայ երկուց ոտից բոլոր մարմինն հաստատի, այսպէս եւ ի ձեռն երկուց տանց ամենայն ազգք Հայոց հնազանդք լինելով՝ ի մի մարդ կատարեալ ի Քրիստոս լինին: Եւ դուք երկոքին ցեղք ընդ միմեանս անշարժ կայք»[8]:

Եւ ահա, 10-րդ դարի սկզբներին ստեղծագործող հայրենասէր հեղինակը ձգտում է քրիստոնէական հին աւանդութիւնների արծարծումով, Մովսէս Խորենացու նման համազգային հեղինակութեան անուան չահատակումով, իր հայրենի բնագաւառը համարելով Քրիստոսի առաքեալների եւ Գր. Լուսաւորչի գործունէութեան ասպարէզ՝ նոր փայլ հաղորդել Արծրունեաց թագաւորութեանը: Եւ եթէ այս պարզաբանումներից յետոյ փորձենք անդրադառնալ Մովսէս Խորենացուն վերագրուած «Հոգեաց Վանքի Պատմութեանը», որոշել նրա պատմական արժէքը եւ այլն, պէտք է արձանագրենք, որ այն բացարձակապէս անպիտան մի գրուածք է մեր թուարկութեան 1-4-րդ դարերի պատմութեան հարցերի լուսաբանութեան համար, սակայն

---

8. Սրբոյ Հօրն Մերոյ Մովսէսի Խորենացւոյ Մատենագրութիւնք, էջ 284:

որոշելով նրա գրութեան իրական ժամանակը՝ 10-րդ դարի առաջին տասնամեակով, բանասիրութիւնը հնարաւորութիւն է ստանում օգտակար նիւթեր քաղել նրանից՝ ժամանակի քաղաքական ակնկալութիւնների, գաղափարական հոսանքների, որոշ չափով նաեւ հեթանոսական հին հաւատալիքների ու պաշտամունքային կեդրոնների մասին մեր գիտելիքներն ընդարձակելու համար: Միաժամանակ այն ուշագրաւ գրական մի յուշարձան է, որ հնարաւորութիւն է ընձեռում ուսումնասիրելու նաեւ միջնադարեան գրական արձակի արտայայտչական միջոցները, լեզուական իրողութիւնները, գրական հին աղբիւրներն ու եկեղեցական աւանդութիւնները օգտագործելու եւ մշակելու նորահնար եղանակները եւ այլն:

Սրանով չի սպառւում Հոգեաց վանքի հետ առընչուող հրաշապատումների շարքը: Կայ նաեւ աւանդութիւն վանքի անուանակոչութեան մասին: Վանքի մօտ կայ մի քարակոյտ՝ Հանգստաքար կոչուող յարմար մի քարով· վանք այցելող ուխտաւորներին պատմում էին, որ Աստուածածինն այդ քարի վրայ նստած երեւացել է Բարթողիմէոս առաքեալին ու հրամայել ձորի մէջ յանուն իր հոգու տաճար կառուցել, ըստ այդմ էլ վանքը կոչուել է «Հոգեաց վանք»[9]:

Բարթողիմէոս առաքեալի անուան հետ առընչուել են այլ վանքերի (մասնաւորապէս Ս. Բարթողիմէոսի վանքի[10]) «պատմութիւն»ներ, սակայն այս առումով չատ աւելի մեծ դեր է վերագրուել Թադէոս առաքեալին, որին նուիրել են չատ մեծ թուով վանական հաստատութիւնների հիմնարկէքի հրաշապատում զրոյցներ:

9· Հ· Ոսկեան, *Վասպուրական-Վանի Վանքերը*, Գ· մաս, Վիեննա, 1947, էջ 763:
10· Նոյնը, էջ 789 – 790 եւ այլն:

AN EVALUATION OF THE ARMENIAN MEDIEVAL "HISTORY OF VAN"

LEVON KHATCHIKIAN

(Summary)

The documents — both primary and secondary — dealing with the growth of Christianity in Armenia are based on traditions, which were recorded in early Armenian literature and were developped in later centuries. Among primary sources are miniature historiographical sources. They do not shed much light on the subject matter which they discuss, but they are of great value for the study of the time and the place where they were written. One of them "The History of Van", was written around 908 A.D., when the Artzrouni Kingdom was established in Vaspourakan, Armenia. "The History of Van" is of great importance for the study of the political expectations and the ideological movements of the first decades of the 10th century in Armenia, as well as for acquainting us with the centers of the old heathen religion of the Armenians and its remnants. At the same time, it is an important literary document for the study of the Armenian literary language of the time.

ԽԱԴԱՎԱՆՔ–ԽԱԹՐԱՎԱՆՔ

ԲԱԳՐԱՏ ՈՒԼՈՒԲԱԲԵԱՆ
ՄՈՒՐԱԴ ՀԱՍՐԱԹԵԱՆ

Հին Արցախ–Խաչենի Առանձահիկ նախարարական–իշխանական տուն–նը 12–րդ դարի երկրորդ կէսին բաժանուել էր երեք ճիւղի, որոնցից իւրաքանչիւրն ունէր իր բնագաւառը, վարչա–քաղաքական բաժանումը եւ հոգեւոր–մշակութային կեդրոնները: Այդ նորաստեղծ իշխանու–թիւններն էին. Ներքին Խաչենինը՝ Խոխանաբերդ իշխանանիստով եւ հոգեւոր կեդրոն Գանձասարով, կեդրոնական Խաչենինը կամ Հաթեր–քինը՝ Հաթերք իշխանանիստով եւ հոգեւոր կեդրոն Դադի վանքով, եւ Վերին Խաչենի կամ Մարայ իշխանութիւնը՝ Մար գիւղաքաղաքով ու Խադավանք հոգեւոր կեդրոնով:

Ճիշդ է, 13–րդ դ. առաջին կէսում Հաթերքի իշխանութիւնը, հզօր իշխան Վախտանգի մահից յետոյ, սպառուել էր, եւ իշխանութեան տարածքն էլ բաժանուել էր ներքին խաչենցիների ու ծարեցիների միջեւ, որի չնորհիւ Մարին անցած առաքելադիր Դադի վանքը պէտք է դառնար իշխանութեան հոգեւոր կեդրոնն ու տոհմական տապանատու–նը, սակայն սա չխանգարեց, որպէսզի Խադավանքը մնար յարգուած եպիսկոպոսանիստ՝ եւ վայելէր Մարայ իշխանութեան պայազատների յատուկ հոգածութիւնն ու խնամքը: Աւելին, աղբիւրներից յայտնի է, որ ուշ ժամանակներում եւս այն չարունակում էր մնալ իրրեւ իշխանութեան տոհմական գլխաւոր տապանատունը: Իսկ որ այն բոլոր ժամանակներում էլ եղել է Արցախի Մեծ–Կողմանք կամ Մեծ–Կվենք գաւառի առաջնորդարանը, դա կասկածից դուրս է:

Խաղավանքը գտնւում է Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի Մարտակերտի շրջանում, Թարթառ գետի ձախ ափին, Վաղուհաս գիւղից 5–6 քմ· դէպի արեւմուտք, մի անտառածածկ լեռնաբազուկի վրայ:

Աղբիւրներում անունը վկայուած է հետեւեալ ձեւերով՝ Խաղավանք, Խադի վանք, Խադայի վանք, Խադարի վանք: Վանքի գլխաւոր տաճարի արեւմտեան պատի տակ այժմ էլ կոտրուած–ընկած է մի տափակ քար, որի վրայ ՈԿԴ (1215 թ·) փորագրուած արձանագրութիւնն ասում է· «Ես Հասան եւ մայրն իմ Շուշիկ չինեցաք զսուրբ Կարապետս (երեւի եկեղեցի կամ մատուռ՝ նոյն վանական համալիրում, Բ· Ու, Մ· Հ·) ի Խաղա տապատունս···»: Յ· Օրբելին վանական համալիրի դարպասի կամարի տակից արտագրել է ՋԺԴ (1265 թ·) քանդակուած մի արձանագրութիւն, որի մէջ՝«Ես Աւհանս միաբանեցա սուրբ ուխտիս Խադի, տվի զՄառատականց այգետեղն···»[1]: Կիրակոս Գանձակեցին, Խաչենի Գրիգորիս եւ Եղիա եղբայր վարդապետների մասին խօսելիս, յիշում է, որ նրանք վախճանուել են եւ «կան ի պահեստի յաստուածափայլ տանն Խադայի»[2]: Երկար ժամանակ Մարայ Դոփեան իշխանական տան տոհմական սեփականութիւնը եղած «Թարգմանչաց» յայտնի Աւետարանի 1312 թ· գրուած յիշատակարանում նշուած է, որ Դոփեան Գրիգոր իշխանի կին (Տարսայիճ Օրբելեանի դուստր) Ասփան «ամենայն բարեպաշտութեամբ զարդարեալ զարդարեաց զանազան սպասիւք եւ չինուածովք զեկեղեցիս Հայաստանեաց· ստացաւ զսուրբ աւետարանս յարդար ընչից իւրոց եւ ընձայեաց ի սուրբ ուխտն իւր Խադարի վանս»[3]:

Բոլոր այս անունները «Խաղավանք»–«Խադի վանք»-ի տարբերակներն են: Իսկ «Խաղա»–«Խադի»-ի ուղիղ ձեւն էլ «Խադ»-ն է, անձնանուն, որ պատկանում է Սիւնիքում եւ Արցախում քարոզչութիւն կատարած հայ առաջին հոգեւորականներից մէկին՝ Խադ Եպիսկոպոսին: Այս եպիսկոպոսի անուամբ է կոչուել, ուրեմն, Մարայ եպիսկոպոսանիստ–հոգեւոր կեդրոնը[4]:

1· ՍՍՀՄ ԳԱ Արեւելագիտութեան Ինստիտուտի լենինկրատեան բաժանմունքի արխիւ, Յ· Ա· Օրբելու Ֆոնտ, ձեռագիր տետրակ՝ *Խաչենի Վիմագրերը*:

2· Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմութիւն Հայոց*, Երեւան, 1961, էջ 270:

3· Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Ձեռ· թիւ 2743, էջ 113բ:

4· Յովհ· Եպս· Շահխաթունեանց, *Առօրագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի եւ հինգ Գաւառացն Արարատայ*, Ա· հտր·, էջմիածին, 1842, էջ 163: Մաղաքիա Արքեպս· Օրմանեան, *Ազգապատում*, Ա· հտր·, Ա· մաս, Պէյրութ, 1959, էջ 46: *Գիրք Թղթոց*, Թիֆլիս, 1901: Այստեղ Վանական Վարդապետն է տեղեկացնում որ Եղիշէն եւ Խադը հայոց բրիստոնէութեան դարձի նախակարապետ Թադէոս առաքեալի 70 աշակերտներից են եղել· «Եւ Եղիշէ եւ Խադայ Բ(2) յեւթանասնից են եւ գնացին ի կողմանս Աղուանից հրամանաւ Թադէոսի եւ անդ կատարեցան···»:

«Խադավանք»–«Խադարի վանքը», դարաբաղեան բարբառի արտասանական առանձնայատկութիւններին ենթարկուելով, հնչում է նաեւ իբրեւ «Խաթրավանք»–«Խրթրավանք»:

Խադավանքը գոյութիւն է ունեցել վաղ միջնադարից եւ ունեցել է կաթողիկէ տաճար, երկրորդական եկեղեցիներ, մատուռներ եւ օժանդակ բազմաթիւ շինութիւններ: 12–րդ դարի առաջին կէսում այն ենթարկուել է անկուր աւերածութեան. 1139 թ. մեծ երկրաշարժից տուժել էր սաստիկ, երբ պակասն էլ 1143 թ. սելճուք թուրքերը լրացրին: Զոլի զօրապետի գլխաւորութեամբ նրանք եկան ապստամբած խաչենցիների վրայ եւ վրէժ հանեցին հոգեւոր կեդրոններից՝ հիմնայատակ աւերելով եւ սրբութիւններն էլ գերեվարելով[5]:

Վանքի վերստին չէնացումը կապուած է 12–րդ դարի վերջի եւ 13–րդ դարի սկզբի Հիւսիս–արեւելեան Հայաստանի հոգեւոր մշակոյթի զարգացման մեծ երախտաւորներից մէկի՝ Յովհաննէս վարդապետ Խաչենցու անուան հետ:

Վերին Խաչենի իշխանական տան պայազատներից էր Յովհաննէս վարդապետը: Վաղ հասակից կուսակրօնութեան տրուած լինելով՝ նա բազմակողմանի կրթութիւն ստացաւ, ապա նախ հոգեւոր ծառայութիւն կատարեց հայրենի նահանգում, եղաւ Սարգիս Զաքարեան ամիրսպասալարի երկու զաւակների՝ Զաքարէի եւ Իւանէի դաստիարակը[6]. իսկ դարի 70–80–ական թուականներին առաջնորդութիւն արեց Սանահինի վանքում, 90–ականներին՝ Հաղբատում:

Սանահինում նա կառուցել է Ամենափրկիչ եկեղեցին ու նրա գաւիթը (1181 թ.), վերակառուցել է կաթողիկէ տաճարը (1184 թ.): Հաղբատավանքի առաջնորդութիւնը պէտք է վարէր նաեւ 1206 թ.ից մինչեւ 20–ականների կէսը՝ այստեղ էլ կառուցելով հոչակաւոր մեծ գաւիթը, վերակառուցելով Ս. Գրիգոր եկեղեցին, զարկ տալով գրչութեան գործին ու մանրանկարչական արուեստի զարգացմանը[7]:

Սակայն Հաղբատի առաջնորդութեան ընդմիջումին (մօտաւորապէս 1195–1205 թթ.) Յովհաննէս վարդապետը նորից եղաւ Խաչենում, վերականգնեց Խադավանքը եւ 1204 թ.ին աւարտեց նրա գլխաւոր տաճարի կառուցումը, որի մասին պատմում է տաճարի արեւմտեան պատին, գլխաւոր դրան ձախակողմը դրուած հետեւեալ չինարարական

---

5. Սամուէլ Անեցի, *Հաւաքմունք Ի Գրոց Պատմագրաց*, Վաղարշապատ, 1893, էջ 132: Ալիշան, *Հայապատում*, Վենետիկ, 1901, էջ 386:

6. Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 171:

7. Յովհաննէս Խաչենացու գործունէութեան հանգամանքները տես՝ Բ. Ուլուբաբեան, *Մարեցի Իշխանազունները Հաղբատ եւ Սանահին Վանքերի Առաջնորդներ*, «Էջմիածին», 1974, ԺԱ, էջ 43–50:

արձանագրութիւնը. «Ի ՈՄԳ (1204) թուին ես տէր Յովհաննէս չինեցի զեկեղեցիս եւ ժողովեցի զխաչ եւ զգիրք, որ ի սմա եւ արկի զՔրիստոս այգին եւ զմատաղիսն բազում աշխատութեամբ եւ ետու զվանքն իւր ամէն սահմանաւն իմ աղբաւրս Հասանա եւ իւր որդեացն՝ Հաթերքո տեառն միջնորդութեամբ: Ով խափանէ, խափանեցի ի կենացն Աստուծոյ»[8]:

Այս արձանագրութիւնն ունի նաեւ երկրորդ մաս, որ Յովհաննէս եպիսկոպոսի եղբայր Հասանն է գրել. «Յանուն Աստուծոյ այս իմ գիր է Հասանա, որ երբ իմ աղբերս չինեաց ու զվանքս ինձ երեւ, ես զՔնձորոբակս իւր սահմանաւն ի յեկեղեցիս տուի: Ով հակառ|ա|կ |կ|ա, Աստուծոյ է հակառակ, եւ զայս գիրս խափանէ, չունի թողութիւն յԱստուծոյ»:

«Հաթերքի տէրը» քառասուն տարի իշխանութիւնը վարելուց յետոյ Դադի վանքում կրօնաւորութիւն արած Հասան իշխանի որդի Վախտանգն էր, Պաչենի գահերէց տիրակալը, Մխիթար Գոշի եւ առհասարակ ժամանակի հայ մշակոյթի նշանաւոր հովանաւորը[9]: Իսկ Յովհաննէսի եղբայր Հասանը Ծարայ կամ Վերին Պաչենի իշխանն էր, Սարգիս Զաքարեան ամիրսպասալարի դուստր Դոփի ամուսինը: Այս արձանագրութիւնից յետոյ աղբիւրները լռում են Հասանի մասին, որ նշան է, թէ վախճանուել է:

Հետագայում, մինչեւ քսանական թուականները, իշխանութիւնը վարում էր Դոփը, որից եւ իշխանական տունը հետագայում կոչուել է Դոփեան:

Ուրեմն, Յովհաննէսը կառուցել է վանքի կաթողիկէն՝ «բազում աշխատութեամբ» այնտեղ հաւաքելով խաչեր, գրքեր, վանքին նուիրել այգի ու մատաղիս (մատաղ այգի) եւ այս բոլորը Հաթերքի տէր Վախտանգի միջնորդութեամբ յանձնել եղբայր Հասանին ու նրա որդիներին: Նշանակում է՝ Պաչենի տարածքում ստորադաս իշխանութիւնների այսօրինակ գործարքներն անգամ կատարւում էին գահերէցի միջամտութեամբ:

Յովհաննէսի այս արձանագրութիւնը մեր վանքերին կից ստեղծուած մատենադարանների մասին անգրանիկ վիմական յիշատակագրութիւններից է: Յովհաննէսի հիմնադրած մատենադարանը հետագայում հարստացել է ինչպէս տեղի գրչական կեդրոնի արտադրանքով, այնպէս

---

8. Այս արձանագրութիւնը՝ մէկ ամբողջական բարի վրայ, այժմ գտնւում է Մաշտոցի անուան Մատենադարանի ցուցասրահում:

9. Վախտանգի տոհմանաբանութիւնը եւ իշխանութեան հանգամանքները տես՝ Բ. Ուլուբաբեան, *Պաչենի իշխանութիւնը ԺԲ–ԺԱ. Դարերում*, Երեւան, 1975, էջ 144–153, նաեւ՝ գրքին կցուած տոհմածառը: Մխիթար Գոշ, *Գիրք Դատաստանի*, աշխատասիրութեամբ Խոսրով Թորոսեանի, Երեւան, 1975, «Առաջաբան», նաեւ էջ 546–549:

էլ ներմուծուած բազմաթիւ ձեռագրերով, մանաւանդ, որ այդ մասին հոգում էին իրենք՝ Մարայ տէրերը: Այս ներմուծումները կատարւում էին տարբեր ճանապարհներով, որոնցից նշելի է յատկապէս կողոպուտի ենթարկուած ձեռագրերի եղջնումը, կամ՝ ինչպէս ընդունուած է ասել, գերեվարութիւնից փրկել-տունդարձնելը: Այս տեսակէտից հետաքրքիր է ճակատագիրն այն ձեռագրի, որ յայտնի է «Գետաչէն»ի անուամբ: Դա մի փառահեղ Աւետարան է, Հաղբատի ձեռագրական ու մանրանկարչական դպրոցի ամենաարժէքաւոր գործերից մէկը, որ ստեղծուել է 1211 թ. «յառաջնորդութեան տեառն Յովհաննիսի սրբասիրի», այսինքն՝ Խաղաւանքը կառուցողի: Այն տարագրուել է ստեղծման վայրից եւ ո՛վ գիտի՝ ինչպէս կը դասաւորուէր հետագայ բախտը, եթէ հենց Խաղաւանքում կրթութիւն ստացած Սարգիս անունով մի քահանայ 1223 թ. մեծ փրկագնով չառնէր այն ու չբերէր Խաղաւանք («իւր տեղի սննդեան»): Այդ մասին պատմում է Սարգիսի յիշատակարանը՝ գրուած նոյն Աւետարանում. «Արդ երանելիս Սարգիս իրրեւ զիմաստուն վաճառական ի խնդիր պատուական մարգարտին եւ գտեալ զսա ի գաւառին Անոյ մեծայծախ, ոսկեգիր եւ ոսկեճաճանչ ծաղկաւք զարդարեալ ըստացաւ զսա ի հալալ ընչից իւրոց... եւ ընծայեաց զսա Մեծ-Կողմանց եպիսկոպոսարանիս, որ է իւր տեղի անընդհեան»[10]:

Պահպանուել է Հասանի ու Դոփի որդու՝ Գրիգոր իշխանի, մի յիշատակարանը, որ պատմում է Գրիգորի մասնակցութիւնը թաթար-մոնկոլների արշաւանքներին, Թուարկում Կարնոյ երկրում, Կապադովկիայում եւ այլուր սելճուք-Թուրքերից փրկուած այն ձեռագիր մատեաններըը, որոնք յետոյ պէտք է հանգրուանէին Խաղաւանքում: Գրիգորն իր փրկած հայրենի յիշատակներն է Թուարկում, ապա՝ «զտառս աստուածային... բերաք ի տէրութիւնս մեր. զծաղկալից բուրաստան զԱւագ տօնական եւ միւս այլ տօնական... Յովհաննէ եւ զԱւետարանն... զոր ի քաղաքէն Կարնոյ բերաք... եւ տուաք ի բնիկ հայրենական սուրբ ուխտս մեր Խաղայի վանիցս: Ի միւսում ամի այլ գնալով ընդ նոսա (մոնկոլների հետ) եւ ի մայրաքաղաքն Կապադկացոց նահանգին եւ անդի առեալ զԱւետարանն պարոնն իմ Աւագն եւ ետ ինձ... եւ բերել ետու ի նախասացեալ սուրբ ուխտս»[11]:

---

10. Մատենադարանի Ձեռ. թիւ 6288, էջ 348բ–350ա: Ձեռագրիս նկարագրութիւնը տես՝ Մ. Բարխուդարեանց, *Արցախ*, Բագու, 1895, էջ 262–263: Հանգամանալից ննութիւնը՝ Գարեգին Յովսէփեան, *Հաղբատի Դպրոցի Մի Գլուխ Գործոց* (Գետաչէնի Աւետարանը), «Նիւթեր եւ Ուսումնասիրութիւններ», Ա. պրակ, Երուսաղէմ, 1935, էջ 41–75:

11. Մատենադարանի Ձեռ. թիւ 7347, էջ 343բ: 1166 թ. Հռոմկլայում ընդօրինակուած այս ձեռագիրը հետագայում ընկել է Լենինականի մօտ գտնուող Օրթաֆիլիսա (այժմ՝ Մայիսեան) գիւղի եկեղեցին: Հիմա պահւում է Մաշտոցի անուան Մատենադարանում:

Մարայ տէրերի հոգատար ուշադրութիւնն իրենց հոգեւոր կեդրոնի նկատմամբ միշտ էլ բորբոք է մնացել: Ձեռագրական տեղեկութիւններով կարելի է հաստատել, որ վանքում, մի կարճ դադարից բացի, մնացած ամբողջ ժամանակն անխափան գործել են նրա ուսումնարանն ու ձեռագրատունը:

Վանական համալիրի ճարտարապետական կերպարն անխաթար ու առաւել բարւօք պահելը եւս ծարեցի աշխարհիկ ու հոգեւորական իշխանազունների մշտական մտագոհութիւնն է եղել: 1215 թ. Հասանն ու իր մայր Շուշիկը կառուցել են Սուրբ Կարապետ եկեղեցին, որի մասին հաղորդում է իրենց իսկ արձանագրութիւնը: 1225թ. Ցովհաննէսաչէն տաճարի գաւիթն է կառուցել ինքը՝ իշխանութեան տնօրէն Դոփը, տաճարի հիւսիսային պատի արեւելեան անկիւնում մի քարի վրայ արձանագրելով այդ կառուցման փաստը՝ նուիրատուութիւնների հետ միասին:

Վանքը մեծ նորոգումների ու կառուցում-լրացումների է ենթարկուել Հասան Բ.-ի որդի Գրիգոր Բ.-ի եւ նրա կին Ասփայի կողմից 13-րդ դարի վերջում եւ 14-րդի սկզբում[12]:

Հետագայում եւս նորոգումներ կատարուել են: Սակայն ագգոյունլու եւ գարա-գոյունլու թուրքերի դժնդակ տիրապետութեան տարիներին համարեա լրիւ կանգ էր առել կեանքն ինչպէս Խաթրավանքում, այնպէս էլ հարեւան հոգեւոր կեդրոններում: «Ի վանորայքս մարդ չկար, որ առաջն գար եւ չէն պահէր եւ զեկեղեցիքս լուսաւորէր», — դառնութեամբ արձանագրել են Մարայ տէրերը 15-րդ դ. սկզբին[13]: Սակայն սրանից անմիջապէս յետոյ էլ վերականգնւում է հոգեւոր կեանքի ընթացքը, չնայած բռնակալական լուծը դեռ չէր թօթափուել, եւ ժողովուրդը տնքում էր ծանր հարկերի տակ: Հետագայ ժամանակից (1694 թ.) մնացած մի ձեռագիր-յիշատակարանում Խաղավանքի հոգեւորականը նշում է, թէ «նորոգեցաք զսուրբ աթոռս Խաղէի աստուածափառ սուրբ ուխտս՝ ի դառն ամանակի, յորում նեղինք ի բռնաւորաց»[14]:

Հայկական համարեա բոլոր վանքերն ու եկեղեցիները կառուցուած են առաւել հին սրբավայրերում, հնագոյնները՝ հեթանոսական մեհեանների ու տաճարների փլատակների վրայ: Միջնադարեան Խաչենում, այս աւանդոյթի կողքին, սովորական է եղել նաեւ մի այլ

---

12. Տես՝ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի Ձեռ. թիւ 2743-ի յիշատակարանները:

13. Ա. Լ. Եակոբսոն, *Հայ Միջնադարեան ձարտարապետութեան պատմութիւնից (ԺԳ. դ. Գանձասարի վանքը)*, «Արեւելքի ժողովուրդների Մշակոյթի Պատմութեան Ուսումնասիրութիւններ», ժողովածու՝ նուիրուած Յ. Ա. Օրբելուն, Մոսկուա-Լենինկրատ, 1960, էջ 146, 152(ռուսերէն):

14. Նոյնը:

կարգ· կառուցուած նոր չինութեան մէջ պահպանել են նաեւ հնի յիշատակները, մանաւանդ, եթէ այդ հինը կործանուած է եղել անբնական եղանակով: Փլատակուած յուշարձանների յիշատակներին մեծ տեղ է տրուել առանձնապէս այն չէնքերում, որոնք կառուցուել են 12–րդ դ· երկրորդ կէսում եւ 13–րդի սկզբին: Դա սելճուք թուրքերի կատարած աւերածութիւնների պատասխանն էր, մի երեւոյթ, որ իր փայլուն դրսեւորումն է գտել Դադի վանքում, Խաղավանքում եւ միւս վանական համալիրներում: Դադի վանքում Հասան Կրօնաւորեալը 1180–ական թուականներին կառուցել է մի փոքրիկ եկեղեցի, որի պատերի մէջ, ներսից ու դրսից, ագուցուած են առաւել հին քարեր՝ վիմագրերի պատառիկներով, զարդաքանդակներով, հին ու նոր խաչքարեր՝ համապատասխան գիր ու թուականներով, հաւասարաթեւ խաչերով քարեր, որոնց տիպը թուագրւում է 4–6–րդ դարերով: Այս յիշատակների մէջ տեղ է գտել նոյնիսկ մի ջրաղացքար, որ «զարդարուած է» դռնագլուխը: Այս նշանակում է՝ սելճուքները ջրաղացն էլ են աւերել, եւ չինարարները փրկել–պահել են «նահատակուած» ջրաղացի մասունքը: Եւ, այսպիսով, Հասանի եկեղեցին իր եւ աւելի վաղ ժամանակների համար դարձել է իւրայատուկ թանգարան–ցուցահանդէս:

Տասներկուերորդ դարի առաջին կէսում աւերուած Խաղավանքի համար էլ նոյն նշանակութիւնն ունի Յովհաննէս վարդապետի կառուցած տաճարը, որի պատերի մէջ, դրսից ու ներսից, տեղաւորուած են հին խաչքարեր ու արձանագրութիւնների պատառիկներ կրող քարեր: Յովհաննէս վարդապետի չինարարական արձանագրութեան «ժողովեցի զխաչս» հենց այդ խաչքարերն ու խաչաքանդակներով քարերը պատերի մէջ տեղադրելն է նշանակում: Հին քարերի վրայի վիմագրական պատառիկներն այժմ, դժբախտաբար, եղծուած են, սակայն մնացել են սակաւաթիւներ, որոնցից ուշագրաւ է տաճարի ներսում, հիւսիսային պատի մէջ ագուցուած մի քար: Նրա վրայ կայ տասներեք տողանոց հետեւեալ արձանագրութիւնը· «Ես Սեւադա՝ դուստր Դեսումա, չինեցի զեկեղեցիս եւ ետու զկորդահողս սուրբ նշանն մեծ ծախիւք ի սմա վասն իմ հոգւոյս: Արդ առաջնորդ ով լինի ի սմա, զառաքելոցն տաւնին ետն: Դ: աւր ժամ իմ հոգւոյս արասցէ յամէն ամի: Որ խափանէ, իմ մեղացս պարտական է: Թ: ՈՀԱ:» (1182 թ·):

Այս արձանագրութիւնից կարելի է եզրակացնել, որ Յովհաննէսի տաճարը կառուցելիս քանդել են նաեւ Դեսումի դուստր Սեւադայի կառուցած մի աննշան եկեղեցին, եւ նրա չինարարական արձանագրութիւնն էլ դրուել է նորակառոյց տաճարի ակնառու տեղում, որպէսզի ե՛ւ յիշատակը պահպանուի, ե՛ւ Սեւադայի մատուցուելիք պատարագները չմոռացուեն:

Տաճարի արեւելեան պատում, դրսից, բեմի առաջացրած կորութեան մէջ ագուցուել է մի գեղեցիկ (արդէն կիսամաշ) խաչքար՝ հինգ տողանոց հետեւեալ արձանագրութեամբ. «Թվ. ՈՒԸ (1199 Թ.) եա Վարդան Լանգնեցի զխաչս հոգոյ իմոյ. Ցիչեցէք ի Քրիստոս»:

Ցովհաննէսաչէն տաճարի միւս հետաքրքիր արժանիքն էլ կուրն իրենց վրայ պահող չորս սիւների յարդարանքն է: Սիւների մոյթերին, հայեացքով դէպի արեւմտեան մուտքը, կենդանիների գլուխներ են քանդակուած՝ մէկական քանդակ իւրաքանչիւր սիւնի մոյթի ճակատին: Մի 20–25 տարի առաջ պարզ երեւում էր, որ առաջին երկուսը եզների գլուխներ են, հետեւինները՝ խոյի եւ առիւծի: Այժմ քայքայուած են ելուստները, եւ դժուար է նրանք իրարից տարբերել: Սակայն կարեւորն այն է, որ քանդակները դեռ կան եւ մեզ օգնում են պարզելու իրենց հետ սերտ առընչութիւն ունեցող մի կարեւոր հարց:

Մենք չենք կարծում թէ Խաղաւանքի այս քանդակներն արուեստի բարձր արտայայտութիւն են, կամ՝ իրենց տեսակի մէջ մի արտաքոյ կարգի երեւոյթ: Ընդհակառակը, նրանք հայկական միջնադարեան ճարտարապետութեան մէջ լայնօրէն տարածուած երեւոյթի դրսեւորում են հանդիսանում՝ արտասովոր միայն նրանով, որ դրուել են սիւների մոյթերին, շատ ցածր, եւ աղօտ լուսաւորուած տաճարի ներսը դիտողին այնպէս է թւում, թէ այդ գլուխների հետեւում մարմիններ էլ կան, որոնք եթէ փորձեն շարժուել, իրենց հետ կարող են տանել տաճարը, կամ թերեւս՝ իրենց հետից կը քաշեն բեմը:

Ուրիշ տաճարներում այս տեսակ քանդակները սովորաբար տեղադրուած են լինում բարձր տեղերում, յատկապէս գմբէթատակի տարածութեան մէջ: Ա. Լ. Եակոբսոնը եւ Ստ. Մնացականեանը արդէն առիթ ունեցել են անդրադառնալու համանման երեւոյթի հարցին: Խօսելով Գանձասարի տաճարի քանդակագործական յօրինուածքում տեղ գտած եզան գլուխների ու արձիւների մասին, նրանք գտնում են որ դրանք միջնադարեան մեր ճարտարապետական կառոյցներում լայն տարածում ունեցող պահպանիչ խորհրդանշանների կերպարներ են[15]*: Ստ. Մնացականեանը միաժամանակ դիտել է Գանձասարի ու Սանահինի վանքերի մի քանի քանդակների նշանակալից նմանութիւնը՝ փորձելով այն բացատրել ինչ-որ աւանդոյթով: Ահա թէ նա ի՛նչ է գրում այդ առթիւ. «Այստեղ (Սանահինի Աստուածածին եկեղեցում.— Բ. Ու., Մ. Հ.) եկեղեցու ներսում, գմբէթատակ չորս տրոմպներից ցած տեղեւորուած են մարդու, խոյի եւ երկու եզների գլուխներ ներկայացնող բաւականին ուժեղ ելուստ ունեցող, համարեա թէ կլոր*

---

15. Ա. Լ. Եակոբսոն, նշ. աշխ., էջ 142, 152:

քանդակներ: Ուշագրաւ է, որ քանդակների ճիշդ նոյն խումբը (մարդ, խոյ եւ երկու եզներ), այս անգամ արդէն գմբէթաւոր առագաստների վրայ, հանդէս է գալիս նաեւ... Գանձասարի տաճարում: Այստեղ հիւսիս-արեւմտեան առագաստի վրայ պատկերուած է մարդու դիմաքանդակ, հարաւ-արեւմտեան առագաստի վրայ՝ խոյի գլուխ, իսկ հարաւ-արեւելեան եւ հիւսիս-արեւելեան առագաստների վրայ՝ եզների գլուխներ: Հետաքրքիր է, որ քանդակներն ունեն ճիշդ եւ ճիշդ նոյն դասաւորութիւնը, ինչ Սանահինի Աստուածածինն եկեղեցում, հանգամանք, որ հազիւ թէ պատահական լինէր եւ անշուշտ կապուած է ինչ-որ դեռեւս մեզ լրիւ ոչ հասկանալի աւանդոյթի հետ»[16]:

Իրաւացի է գիտնականը. նշուած քանդակների չորս թիւը եւ, մանաւանդ, բնորդները (մարդ, խոյ, արծիւ եւ այլն) կապուած են հին այնպիսի հաւատալիքների ու աւանդոյթների հետ, որոնք յայտնի են բնագիտութեան ու փիլիսոփայութեան պատմութեանը եւ դիտւում են որպէս աշխարհի նիւթականութեան վերաբերեալ հին աշխարհի փիլիսոփաների կոնկրետ պատկերացումներ: Դեռեւս յոյն փիլիսոփայ Զենոնը (Ք. Ա. 490–430 թթ.) ապա աւելի հանգամանօրէն Արիստոտելը (Ք. Ա. 384–322 թթ.) գտնում էին, որ բնութեան զարգացումը կատարւում է չորս տարրերի՝ հողի, ջրի, հրի եւ օդի փոխներգործութեամբ[17]: *Այս պատկերացումն է ընկած նաեւ վաղ միջնադարեան հայ փիլիսոփաների (եզնիկ Կողբացի, Անանիա Շիրակացի եւ այլք) աշխարհըմբռնման հիմքում: Շիրակացին, օրինակ, օտար եւ հայրենի նախորդների օրինակով կարծում էր, որ աշխարհի հիմքը չորս տարրերն են կազմում: Նա գրել է. «Առաջինն՝ հուր, երկրորդն՝ հողմ, երրորդն՝ հող, չորրորդն՝ ջուր... Այլ երկինք եւ երկիր եւ որ միջոցիս են հաստատութիւնք ամենայն, որ ի նոսա, յայս նիւթոց կազմեցան...»*[18]:

Չորս տարրերի մասին եղած այս պատկերացումը մտել է մարդկային մշակոյթի շատ բնագաւառներ, հիմք դարձել արուեստի շատ ու շատ սկզբունքների համար: Այն իր հիմնաւոր տեղն ունի նաեւ հայ մշակոյթի մէջ՝ սկսած հնագոյն ժամանակներից: Հայաստանի տարածքում, սկսած հենց Վանի թագաւորութեան ժամանակներից, չորս տարրերի հետ կապուած պատկերացումը հետաքրքիր շատ դրսեւորումներ է ունեցել[19]: *Այդ դրսեւորումներից, յիրաւի, ամենակարե-*

---

16. Ստ. Մնացականեան, *Պահպանիչ Տորհրդանշանները Միջնադարեան Հայ Քանդակագործութեան մէջ*, «Պատմա-Բանասիրական Հանդէս», 1970, թիւ 3, էջ 191–192:

17. Արիստոտել, Գիրք Ա., գլուխ Դ., §8:

18. Անանիա Շիրակացի, *Տիեզերագիտութիւն եւ Տոմար*, Երեւան, 1940, էջ 3–4:

19. Ասատուր Մնացականեան, *Հայկական Զարդարուեստ*, Երեւան, 1955, էջ 141–208, յատկապէս՝ էջ 185–204: Նոյնի՝ *Անիի Բանաստեղծ Վարդան Անեցին եւ Նրա Ներբողը*, «Բանբեր Մատենադարանի», թիւ 10, Երեւան 1971, էջ 266–275:

ւորը քառաթեւ խաչն է: Նոյն պատկերացման չատ ցայտուն դրսեւորումն է նաեւ երկնային կառքը՝ չորս լծկաններով, որոնք սովորաբար լինում են՝ մարդ, առիւծ, եզ եւ արծիւ: Հասկնալի է, որ հին մարդիկ այս ընտրութեան մէջ եւս կոնկրետ իմաստ ու բովանդակութիւն են դրել: «Ինչպիսի առաւել վեհ կերպարներ կարող էին փոխառնել բնութիւնից մարդիկ, որոնք փորձում էին գտնել բարձրագոյն էակի իմաստութեան, ուժի եւ ամենագոյութեան մասին իրենց պատկերացումների մարմնաւորումը: Ի՞նչը կարող էր աւելի լաւ անձնաւորել խելքն ու գիտելիքները, քան մարդու գլուխը, ոյժը՝ քան առիւծի մարմինը, ամենագոյութիւնը՝ քան թռչունի թեւերը»[20]*: Աւելացնենք. եւ ի՞նչը կարող էր աւելի լաւ մարմնաւորել աշխատանքը, կենսական բարիքի ստեղծման գործին բերած անխոնջ մասնակցութիւնը, քան եզը: Իսկ եթէ եզան փոխարէն երբեմն էլ հանդէս է գալիս ցուլի պատկերը, ապա չի կարելի մոռանալ, որ «ցուլի հեթանոսական պաշտամունքը ոչ միայն ուժի եւ աշխատանքի, այլեւ սիրոյ եւ բեղմնաւորութեան (հետեւաբար՝ դարձեալ կեանքի յարատեւութեան ապահովման) երեւոյթների պաշտամունքն էր»*[21]:

Քրիստոնէական եկեղեցին այս չորս տարերքի ուժերով ընթացող երկնային կառքի վրայ բազմած ներկայացնում էր Քրիստոսին: Քրիստոսն է հզօր կառավարը, որ սանձել է տարերքը եւ իշխում է յաւերժութեան վրայ: «Այլ նա աւասիկ իբրեւ զկառս իմն լծեալ չորից երիվարաց զաշխարհս տեսանեմք, ի ջերմութենէ, ի ցրտութենէ, ի ցամաքութենէ եւ ի խոնաւութենէ. եւ զօրութիւն իմն ծածուկ կառավար, որ զչորս կարգեցողն ընդ միմեանս ի հաշտութեան եւ ի հաւանութեան պահեալ նուաճէր...»[22]:

Կառքի փոխարէն էլ չատ յաճախ հանդէս է գալիս երկնային գահոյքը, կամ՝ աթոռը, վրան բազմած աստուածութեամբ հանդերձ: Իսկ աթոռին լծուած են դարձեալ նոյն կենդանակերպները, որոնց մէջ, ըստ աւանդութեան, ընդունուել են չորս աւետարանիչները:

Զարդարուեստի բազմաթիւ ստեղծագործութիւններում երկնային կառքը երբեմն էլ ներկայացւում է միայն նրա, այսպէս կոչուած, լծկանների միջոցով, եւ դերաբաշխման մէջ փոփոխութիւններ են կատարւում, յիշեալ հնաւանդ պատկերի ամբողջութիւնը խախտւում է, եւ նրա փոխարէն հանդէս են գալիս, մարդ, երկու եզ, մէկ արծիւ, կամ՝ երկու եզ, երկու արծիւ, նաեւ՝ երկու արծիւ, երկու առիւծ,

---

20. Կ. Կերամ, *Աստուածներ, Դամբարաններ, Գիտնականներ*, Երեւան, 1966, էջ 290: Համմմտ. Աս. Մնացականեան, *Անիի Բանաստեղծ...*, էջ 269–270:
21. Աս. Մնացականեան, *Անիի Բանաստեղծ...*, էջ 273:
22. Եզնիկ Կողբացի, *Եղծ Աղանդոց*, Թիֆլիս, 1914, էջ 13:

կամ՝ մէկ եզ, մէկ առիւծ, երկու արծիւ: Պարսկական մի հին յուշարձանում («Խոսրով Փարուեզի ժամացոյցը») երկնային կառքին լծուած են միայն չորս եզներ, որոնք տանում են Լուսնի աստուածուհեանը[23]: Կիլիկեան յայտնի Աւետարանի արծաթէ կազմի վրայ երկնային կառքին լծուած են մարդ, խոյ, արծիւ եւ առիւծ, բոլորն էլ թեւաւոր[24]: Իսկ Սեւանի Ս. Առաքելոց վանքի դրան վրայ քանդակուած երկնային կառքի լծկաններն են՝ արծիւ, մարդ, առիւծ եւ եզ[25]: Վերջինս երկնային կառքի ցայտուն պատկերն է եւ ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս լծկանները կառքում բազմած Քրիստոսին տանում են յաւերժութեան ճամբաներով:

Նման օրինակներ կարելի է շատ բերել: Նրանք առկայ են ինչպէս ճարտարուեստի յուշարձաններում, այնպէս էլ (եւ առաւել եւս) մանրանկարչութեան մէջ, զարդարուեստի միւս բնագաւառներում: Դժուար է ասել, թէ այս բնագաւառներից որի՛ն է պատկանում առաջնութեան պատիւը: Կարեւորն այն է, որ ժողովրդի գեղարուեստական մտածողութեան մէջ չորս կենդանակերպարներն ունեն իրենց կոնկրետ նշանակութիւնը, եւ այն անպայման զուգորդւում է բնութեան չորս տարերքի եւ նրա հիմքի վրայ ստեղծուած միւս պատկերային երեւոյթին՝ երկնային կառքի կամ գահի հետ:

Անհրաժեշտ է վերստին յիշել, որ երկնային կառքի տեսարանում (նրա չորս կենդանապատկերներում), ինչպէս վերը տեսանք, կարեւորը ոչ թէ կենդանիների հաստատուն դերաբաշխումն է, այլ քառեակը: Հաւանական է, յուշարձանի ստեղծողից, կոնկրետ միջավայրից ու պայմաններից էր կախուած լինում, թէ չորս թիւն ինչո՛վ պէտք է լրացուէր: Եւ պատահական չէ, որ Սանահինի ու Գանձասարի շինարարները նախապատուութիւն են տուել «մարդ-խոյ-երկու եզ» համադրութեանը: Նրանք այդ լծկաններով են պատկերացրել երկնային կառքը տաճարի գմբէթի ներսում («եւ զօրութիւն իմն ծածուկ կառավար»)՝ անկասկած իբրեւ իրենց երկրագործական ու անասնապահական կեանքի պարզ դրսեւորում:

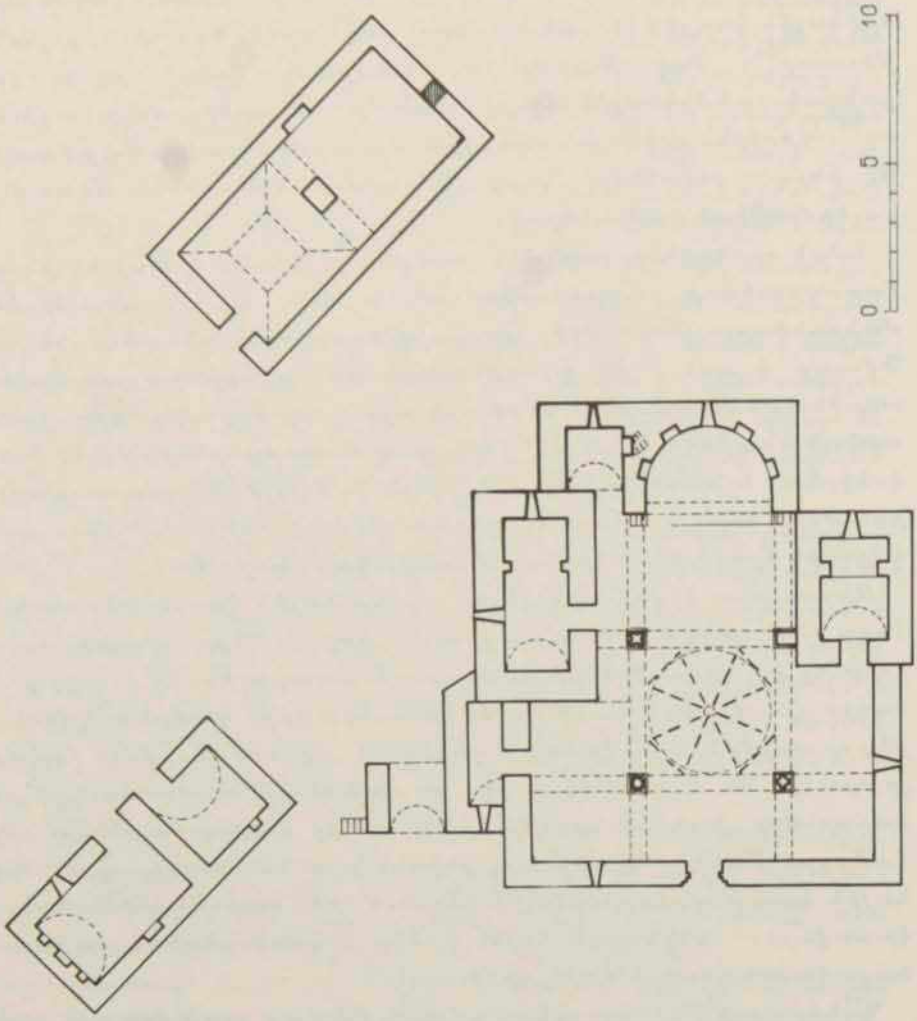
Գանձասարի ճարտարապետը գմբէթի թմբուկի դրսի մասում, արեւելեան ու հիւսիսային նիստերի վրայ լծկանների շարքում նորից փոփոխութիւն է մտցրել, դարձրել է երկու եզ, երկու արծիւ, վերջիններս՝ ոճաւորուած:

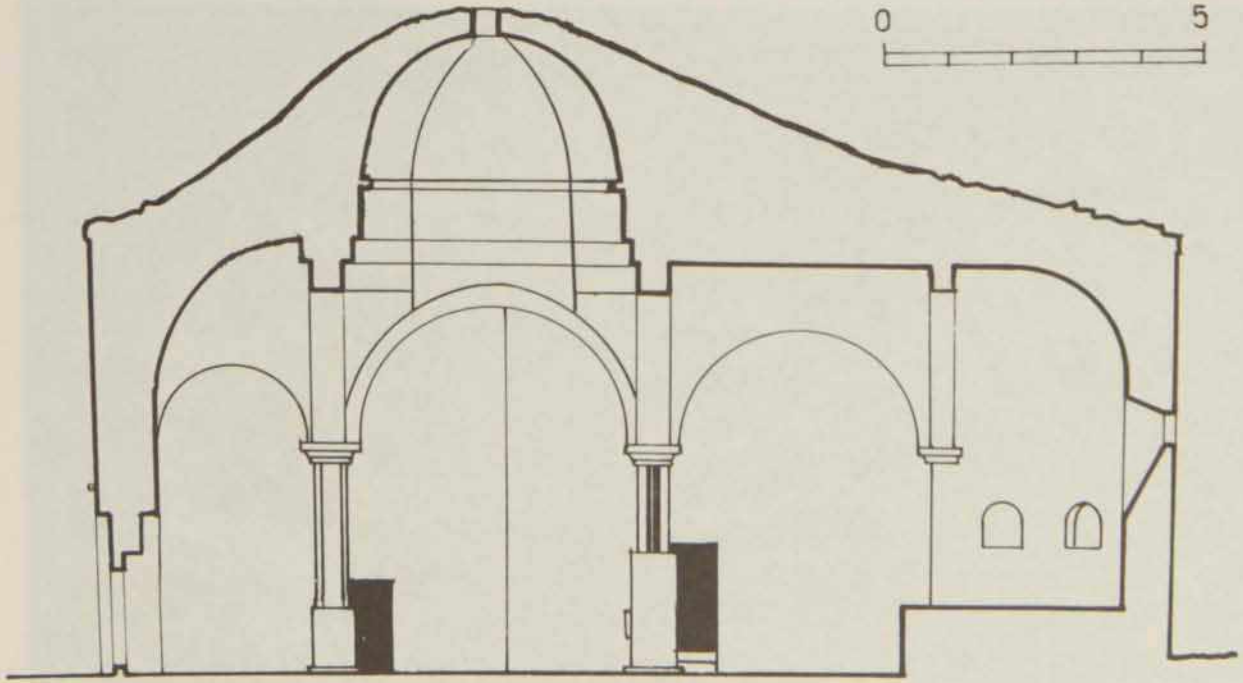
23. Տես՝ Ա. Մնացականեան, *Հայկական Զարդարուեստ*, էջ 196–197:

24. Ն. Ստեփանեան, Ա. Զաքմաքչեան, *Միջնադարեան Հայաստանի Դեկորատիւ Արուեստը*, Լենինկրատ, 1971, նկ. 156 (ռուսերէն):

25. Նոյնը, լուսանկար 166: Կազմողներն այս նկարը կոչել են «Քրիստոս՝ Ամենափրկիչ», որ անբաւարար է:

Նկ. 1. ԹԱԹՐԱՎԱՆՔԻ ԳԼԽԱՒՈՐ ԾԱՏԱԿԱԳԻԾԸ
(Ձափագրութիւն՝ Կ. Ղահրամանեանի)

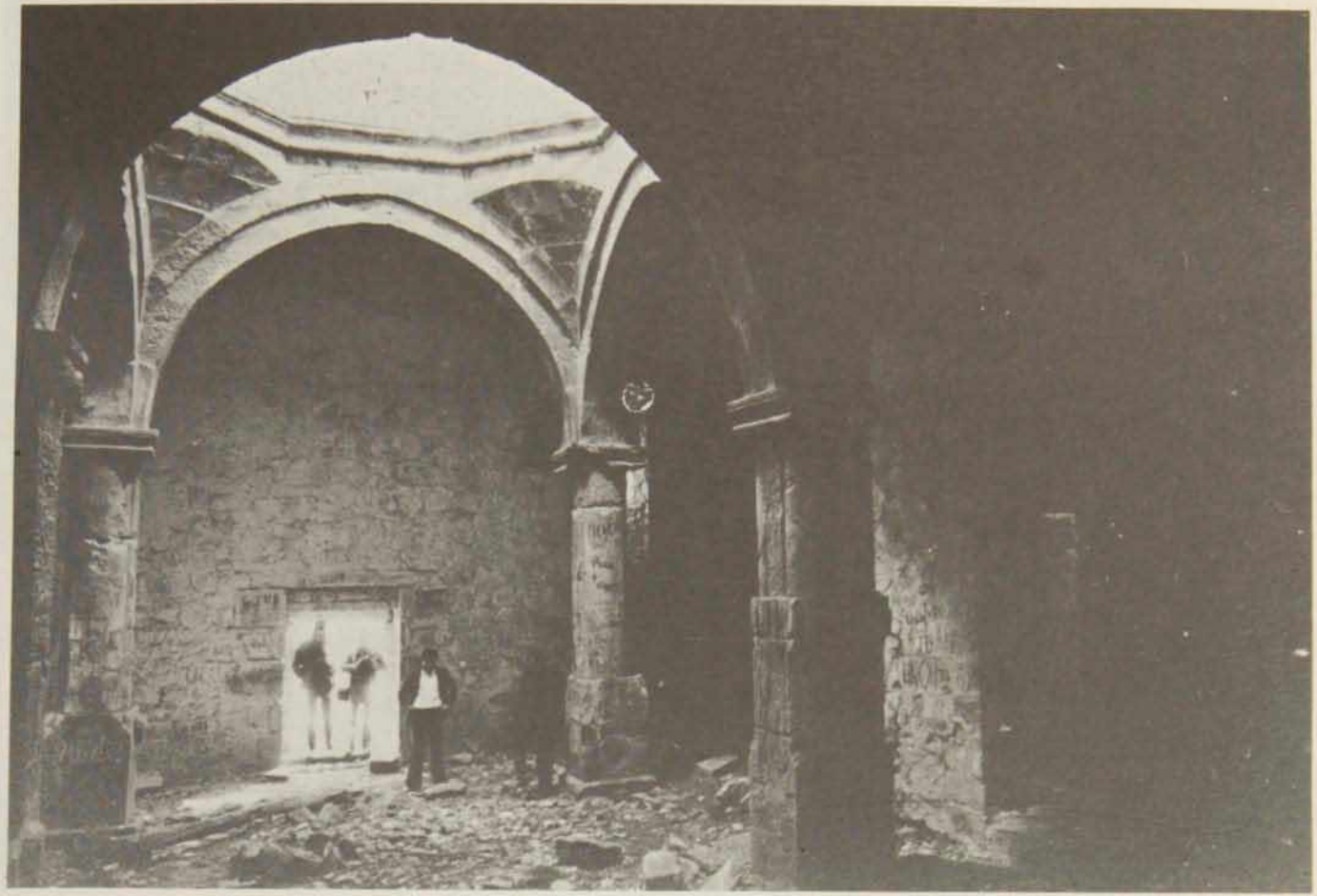
Նկ. 2. ԹԱԹՐԱՎԱՆՔԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԸՆԴԵՐԿԱՑՆԱԿԱՆ ԿՏՐՈՒԱԾՔԸ
(Չափագրությունը՝ Կ. Ղահրամանեանի)

Նկ. 3. ԹԱԹՐԱՎԱՆՔԻ ՏԵՍՔԸ ՀԱՐԱՒ ԱՐԵՒՄՈՒՏՔԻՑ

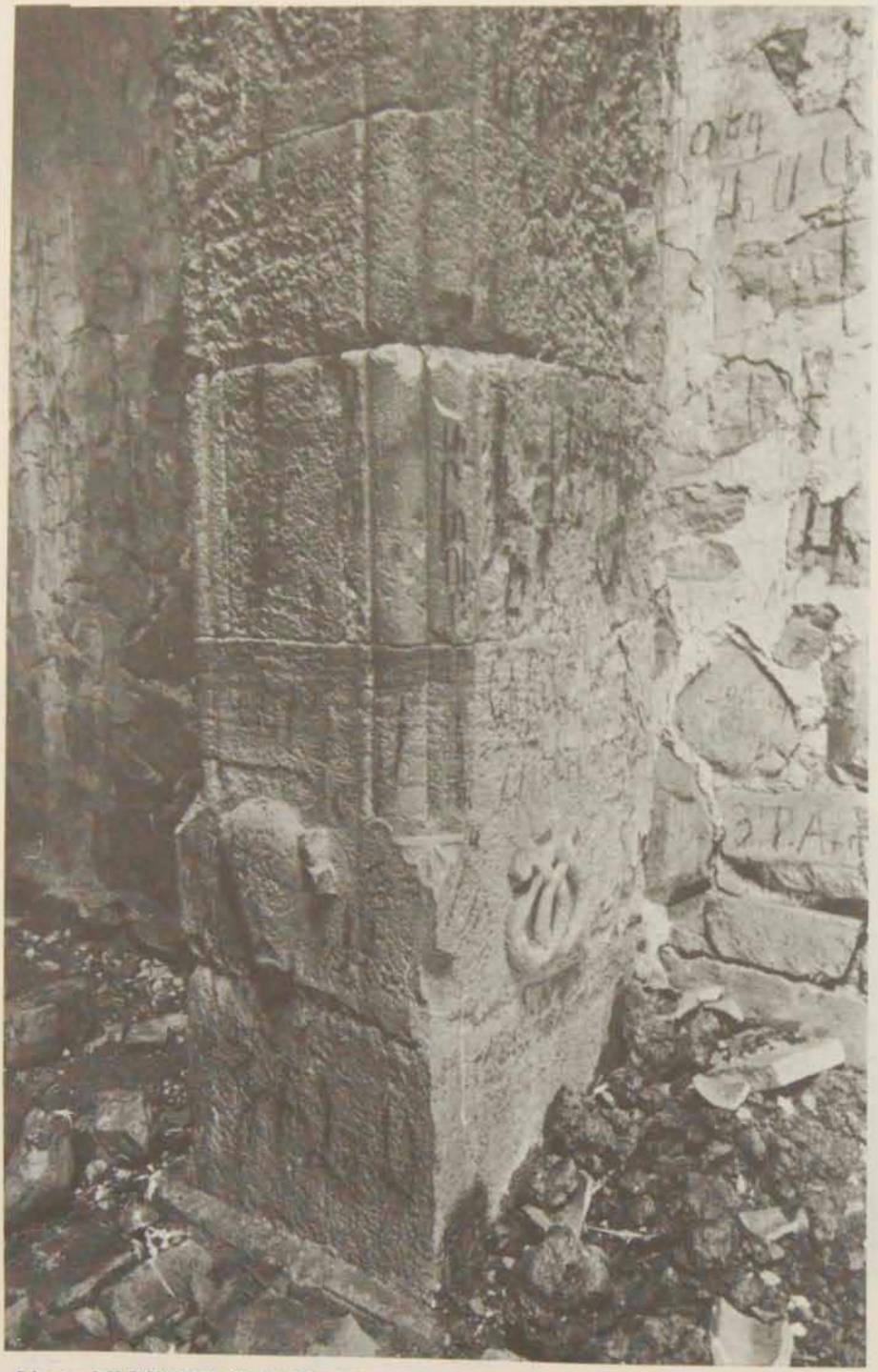
Նկ. 4. ԽԱԹՐԱՎԱՆՔԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԵՒ ՋԱՆԴԱԿԱՏԱՆ ՄԻՋԵՒ ԴՐՈՒԱԾ ԽԱՉԲԱՐԵՐԸ

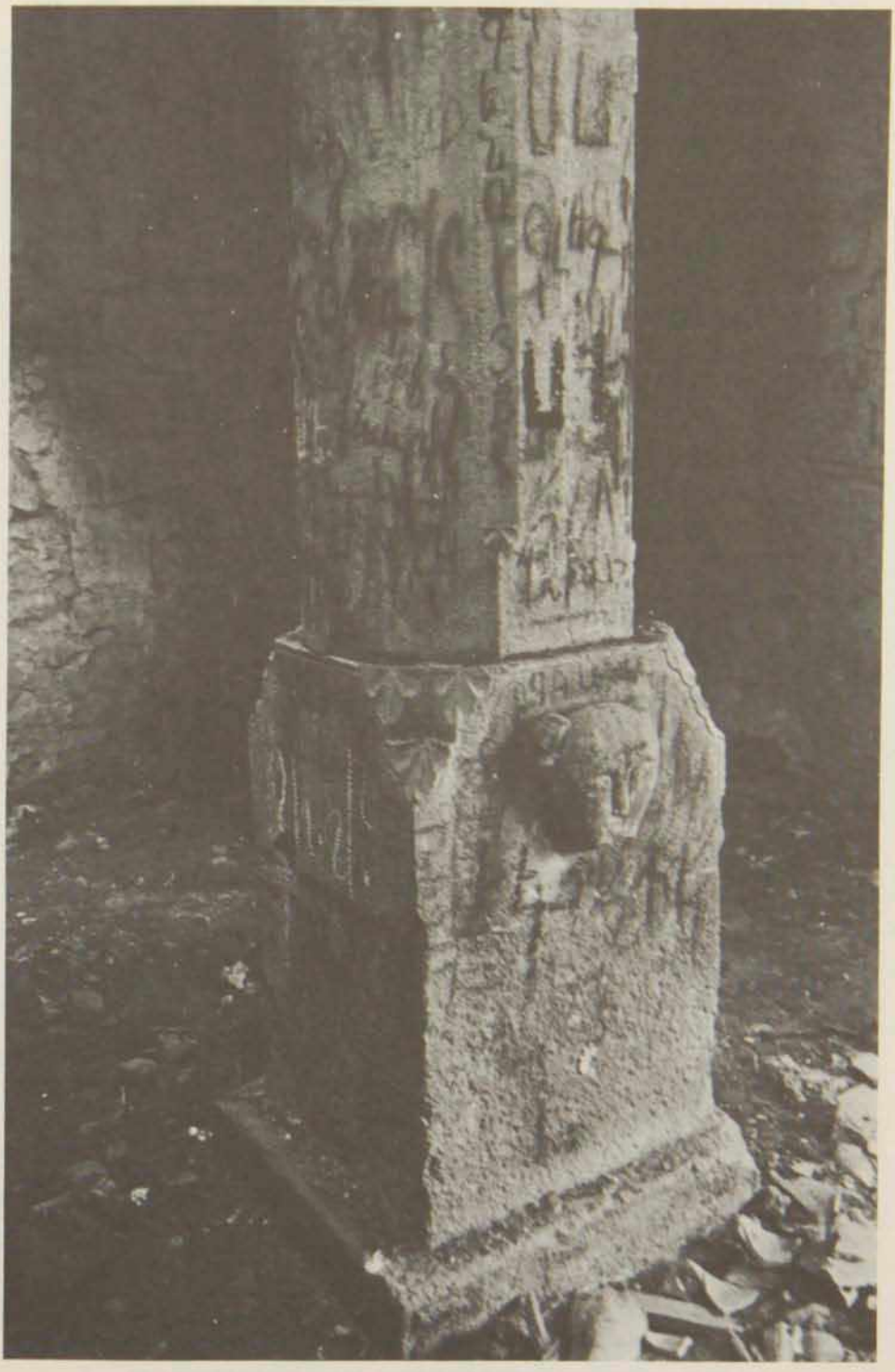
Նկ. 5. ԽԱԹՐԱՎԱՆՔԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՆԵՐՍԻ ՏԵՍՔԸ ԴԷՊԻ ԱՐԵՒՄՈՒՏՔ

Նկ. 6. ԽԱԹՐԱՎԱՆՔԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՆԵՐՍԻ ՏԵՍՔԸ ԴԷՊԻ ՀԻՍԻՍ

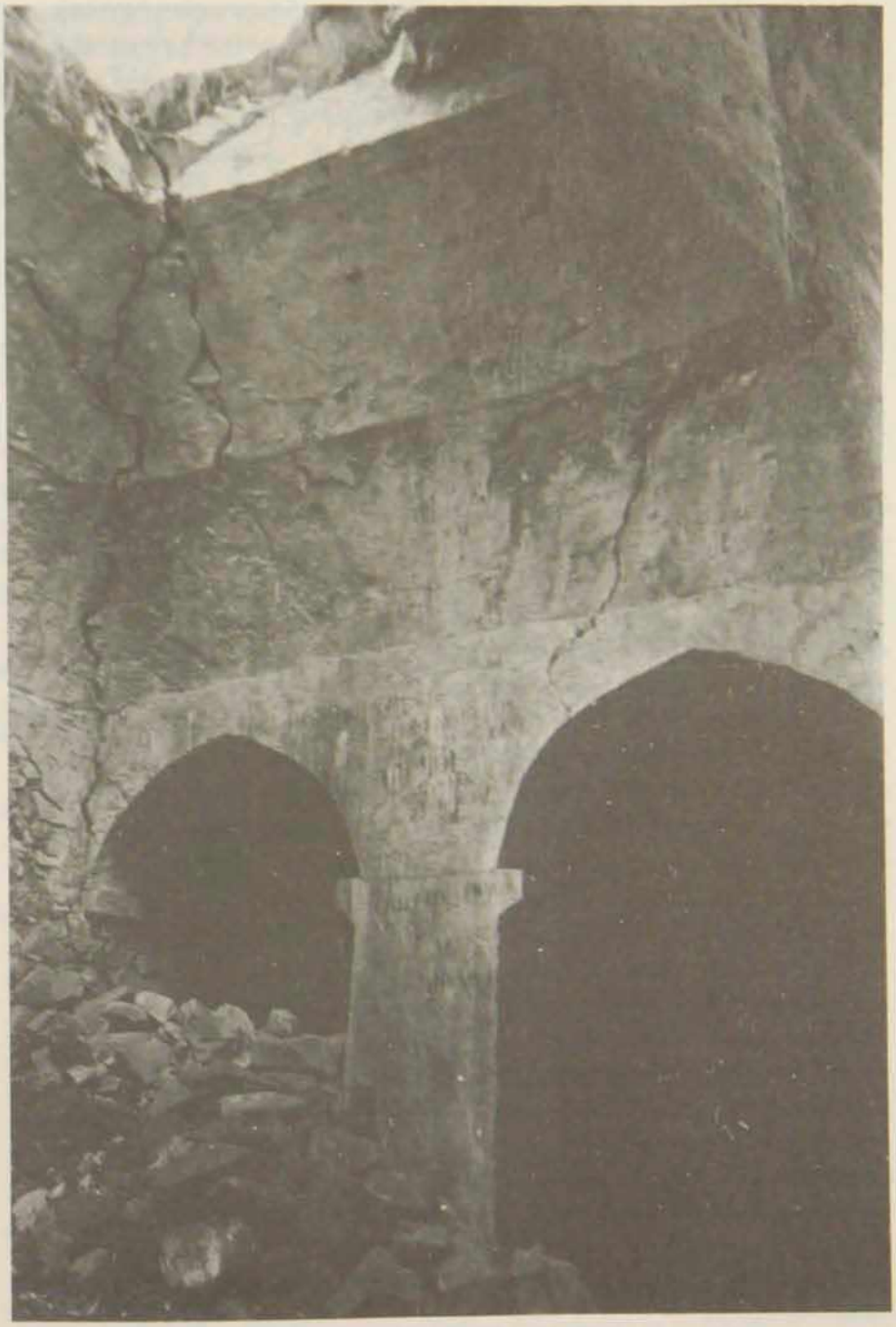
Նկ. 7. ԽԱԹՐԱՎԱՆՔԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԱՐԱՒ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՄՈՒԹԻ ՍՏՈՐԻՆ ՄԱՍԸ

Նկ. 8. Թաթրավանքի եկեղեցու հարավ արեւմտեան սիւնի խարիսխը

Նկ. 9. ԽԱԹՐԱՎԱՆՔ, ՋԱՆԳԱԿԱՏԱՆ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՃԱԿԱՏԸ

Նկ. 10. ԽԱԹՐԱՎԱՆՔ, ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՆԵՐՍԻ ՏԵՍՔԸ

Արցախ-Ախչենի միջնադարեան չինարար ճարտարապետներն ու քանդակագործները գիտէին վերը քննութեան առնուած յարդարանքի իմաստն ու դերը: Նրա ապացոյցն են վանական կառոյցներում եւ առանձնապէս Խաղավանքում եղած այդ տիպի քանդակների տեղը, դասաւորութիւնը, թողած տպաւորութիւնը:

Նոյնը կարելի է ասել նաեւ այս վայրերում ընդօրինակուած ձեռագրերի մանրանկարչութեան մասին: Մեզ հասած բազմաթիւ ձեռագրերի նկարազարդումներում տեղ են գտել երկնային կառքի կամ գահի, նրա լծկանների ամենատարբեր դրսեւորումներ, որոնց բացատրութիւնը չատ լաւ տալիս են հենց իրենք՝ հեղինակները, նոյնիսկ գրիչները: Ահա այդպիսի չատ օրինակներից մէկը. Ամարասի հովանու տակ, էրերի (այժմեան Հերհեր) Սր. Գրիգորիս եկեղեցու եպիսկոպոս-գրիչ Ստեփաննոսն իր ընդօրինակած յիշատակարաններից մէկում ձեռագրի մասին ասում է. «Սայ նմանի չորեքկերպեան կենդանեացն, որ յաթոռ կազմեալ ամենասուրբ երրորդութեանն եւ միածնութեանն. մարդն՝ Մատթէոս, առիւծն՝ Մարկոս, եզն՝ Ղուկաս, արծիւն՝ Յովհաննէս, որ արքա անուանեցաւ»[26]:

Խաղավանքի գլխաւոր տաճարի ներսի չորս սիւների մոյթերին քանդակուած եզան ու խոյի գլուխները եւս մեզ տանում են դէպի միջնադարեան ճարտարապետական կառոյցներում, ինչպէս նաեւ մանրանկարչութեան ու արուեստի այլ բնագաւառներում լայնօրէն տարածուած չորս կենդանակերպների գաղափարական ակունքները եւ բացայայտում նրանց սերտ աղերսը աշխարհի նիւթականութիւնը կազմող չորս տարրերի մասին հին փիլիսոփայական պատկերացումների հետ:

*

* *

Խաթրավանքը մինչեւ օրս չէր չափագրուել, ուսումնասիրուել եւ ներկայացուել գիտական գրականութեան մէջ: Դրա պատճառներից մէկն էլ վանքի դժուարամատչելի դիրքն էր: Խաթրավանքի համալիրի չէնքերը տարածքի սահմանափակ չափերի պատճառով միմեանց բաւական մօտ են տեղադրուած: Միաժամանակ տեղանքի զգալի թեքութեան պատճառով նրանք կառուցուած են տարբեր բարձրութեան հարթակների վրայ: Հրուանդանի գագաթին գտնուում են եկեղեցին, զանգակատունը, դարպասը, խուցերը, նրանցից ներքեւ բնակելի մեծ չէնք է: Ամենացածր հարթակի վրայ՝ աշխարհիկ մի այլ կառուցուածք

---

26. Մատենադարանի Ձեռ. թիւ 7542, էջ 303բ-304ա:

(գրատունը)։ Այս երկու չէնքերը, տեղանքի թելադրանքով, եկեղեցու նկատմամբ չեղ են դրուած, եւ ձգւում են հարաւ-արեւելքից դէպի հիւսիս-արեւմուտք։ Վանքի բոլոր չէնքերը կառուցուած են կոպիտ մշակուած բազալտէ քարերից, կրաշաղախով։ Միայն եկեղեցու անկիւնները, սիւները, կամարները, մուտքի շրջանակը շարուած են սրբատաշ բազալտից։ Խաթրավանքը գտնւում է անտառապատ լեռնաբազուկի վրայ, որի հետեւանքով այն լրիւ քօղարկուած է ծառերով։ Համալիրի հիմնական չէնքերը համեմատաբար լաւ են պահպանուել, միայն տեղ-տեղ թափուած են երեսպատման եւ եկեղեցու քիւի որոշ քարեր։ Քանդուած են բնակելի խուցերը, որոնց հիմնապատերն են սոսկ մնացել։

Համալիրի հարաւային մասում եկեղեցին է եւ նրան հիւսիսից կից գանգակատունը։ Խաթրավանքի եկեղեցին իր ճարտարապետութեամբ ղգալի տարբերւում է միջնադարեան Հայաստանի միւս բոլոր եկեղեցիներից՝ այն ունի բարդ կազմութիւն եւ փաստօրէն բաղկացած է երեք եկեղեցիներից, որոնք, սակայն, մի օրկանական ամբողջութիւն են կազմում։ Այդ եկեղեցախմբի բաղկացուցիչ տարրերն են երկու միանաման, թաղածածկ մատուռները եւ նրանց միջեւ կառուցուած քառասիւն գմբէթաւոր եկեղեցին, չինուած 1204 թ. Յովհաննէս վարդապետի կողմից։ Մատուռներից հիւսիսայինը նուիրուած է Սբ. Պրոկոպիոսին, հարաւայինը՝ Սբ. Մինասին[27]։

Ցուշարձանախմբի չինարարական-ճարտարապետական հետազօտութիւնը ցոյց է տալիս, որ մատուռները նախորդել են եկեղեցու կառուցմանը եւ հաւանաբար չինուել են 12-րդ դ. վերջին տասնամեակում։ Նրանք ունեն պարզ կառուցուածք՝ արեւելքից-արեւմուտք ձգուող թաղածածկ, ոչ մեծ դահլիճներ են (2,2×3,5 եւ 2,4×2,5 չափերի), որոնք արեւելքից աւարտւում են ուղղանկիւն խորաններով։ Վերջիններս ունեն եկեղեցիների աղօթասրահների լայնութիւնը, սակայն տարբեր խորութիւն եւ դահլիճներից անջատւում են որմնասիւներով եւ նրանց միջեւ ձգուող կամարով։ Խաթրավանքի մատուռների այս առանձնայատկութիւնը՝ խորանի ուղղանկիւն ձեւը 12-13 դդ. բաւական տարածուած էր հայ ճարտարապետութեան Արցախի դպրոցում[28]։ Միանաւ, ուղղանկիւն խորանով եկեղեցիներ ու մատուռներ կան Դադիվանքում, Գտիչի վանքում, Հիւրեկավանքում,

---

27. Սարգիս վրդ. Ջալալեանց, *Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան*, Ա. մաս, Տփղիս, 1842, էջ 205։

28. M.M Hasratian, *L'Architecture des Eglises Géorgiennes et Arméniennes avec un Sanctuaire Rectangulaire à l'Interieur. IIe Symposium International sur l'Art Géorgien, Tbilissi, 1977.*

Եղիչէ Առաքեալի վանքում, եւ այլն: Ուղղանկիւն խորան ունի նաեւ Արցախում Պտկենբերդի վանքի քառամոյթ գմբէթաւոր եկեղեցին:

Խաթրավանքում եկեղեցին չինելիս պահպանել են այս մատուռները, նրանց ներառնելով նորակառոյց տաճարի յատակագծային եւ ծաւալա-տարածական յօրինուածքներում: Այդ է պատճառը, որ վանքի եկեղեցին ունի բաւական արտասովոր ճարտարապետութիւն, որն արտայայտւում է ինչպէս նրա ասիմետրիկ յատակագծում, այնպէս էլ արտաքին կերպարում: Այն քառասիւն գմբէթաւոր կառուցուածք է, ընդորում գմբէթը տեղադրուած է ոչ թէ դահլիճի մէջտեղում, ինչպէս ընդունուած էր Հայաստանի նոյնատիպ յուշարձաններում, այլ արեւմտեան կողմում: Դա պէտք է բացատրել միանաւ մատուռների առկայութեամբ, ընդորում նրանք ներառուած են եկեղեցու մէջ ոչ թէ ամբողջովին, այլ ծաւալների կիսով չափ, այնպէս, որպիսի մուտքերը բացուեն դէպի եկեղեցու դահլիճը: Վերջինս արեւելքից աւարտւում է բեմի կիսաշրջանային խորանով, որի միայն հիւսիսային կողմում կայ աւանդատուն: Այն ուղղանկիւն է, թաղածածկ եւ վերեւում ունի թաքստոց, որի մուտքը աւանդատան հարաւային պատի խորշից է:

Սովորաբար քառամոյթ գմբէթաւոր եկեղեցիների ներքին տարածութիւնը սիւների միջեւ ձգուող կամարներով բաժանւում է ինը հատուածի: Սակայն Խաթրավանքում հարաւ-արեւելեան հատուածը լրիւ զբաղեցնում է հարաւային մատուռը, իսկ հիւսիսային մատուռի ծաւալը գրաւում է հիւսիս-արեւելեան հատուածի կէսից աւելին, որի պատճառով այն վերածուել է նեղ միջանցքի, ուր բացւում է մատուռի միակ՝ հարաւային կողմում տեղադրուած դուռը: Հետաքրքրական է այն հատուածների ծածկի ձեւը՝ այն հիմնականում քառորդ գլանի կտրուածք ունեցող թաղով է իրականացուած: Բացառութիւն են կազմում կեդրոնական, կիսաշրջանաձեւ թաղով ծածկուած հարաւային եւ արեւելեան հատուածները: Վերջինս ունի առագաստային փոխանցումով ուռուցիկ ծածկ, որը, սակայն արտաքուստ, չէնքի ծաւալում չի արտայայտւում: Ինչ վերաբերւում է կեդրոնական հատուածին, ապա այստեղ գմբէթն է, որն իր լուծումով եզակի է միջնադարեան Հայաստանի եկեղեցիների համար եւ փոխառուած է հայկական ճարտարապետութեան ստեղծած գաւիթների ու ժամատների գմբէթների ձեւից: Խաթրավանքի գմբէթը (4,4 մ. տրամագծով) թմբուկ չունի: Գմբէթակիր կամարների միացման անկիւններում տեղադրուած առագաստների միջոցով գմբէթատակ քառակուսին վերածւում է ութանկիւնի, որի վրայ բարձրանում է ներսից ութակող, գագաթում բաւականին մեծ երդիկով գմբէթը: Երդիկը աղօթասրահի լուսաւորութեան հիմնական աղբիւրն է, որովհետեւ բացակայում է լու-

սամուտներով թմբուկը, իսկ եկեղեցու արտաքին պատերում լուսամուտները սակաւաթիւ են եւ բաւական նեղ:

Հայկական եկեղեցական ճարտարապետութեան համար գմբէթի այս անսովոր ձեւի (առանց թմբուկի) Խաթրավանքում կիրառման գաղտնիքը բացատրւում է եկեղեցին կառուցող անձնաւորութեան կենսագրութեան մի կարեւոր փաստով. Ցովհաննէս վարդապետը մինչեւ Խաթրավանք տեղափոխուելը եղել է Սանահինի վանքի առաջնորդը եւ այնտեղ կառուցել է Ամենափրկիչ եկեղեցին եւ նրա գաւիթը (1181 թ.)[29]: Իսկ Սանահինի գաւիթը հայ ճարտարապետութեան պատմութեան մէջ նշանաւոր է նրանով, որ այնտեղ առաջին անգամ ձեւաւորւում են չորս յենակէտներով գաւիթների ծաւալատարածական լուծման նոր սկզբունքները: Սանահինի, աւելի ուշ կառուցուած Գոշավանքի (1197 թ.) եւ Կեչառիսի գաւիթներում (12-րդ դ. վերջ 13-րդ դ. սկիզբ) հանդէս է գալիս ծածկի քառաճակտուն ձեւը եւ համարեա վերանում է գմբէթի թմբուկը[30]: Ահա նոյն երեւոյթին հանդիպում ենք նաեւ Խաթրավանքում: Ցովհաննէսը Խաթրավանքի եկեղեցում կիրառեց ոչ միայն Սանահինի գաւթի գմբէթի ձեւը, այլեւ գաւիթներին բնորոշ գմբէթակիր սիւներ, այն դէպքում, երբ հայ ճարտարապետութեան չորս յենակէտներով բոլոր գմբէթաւոր եկեղեցիներն ունեն մոյթեր, ոչ թէ սիւներ: Սակայն Խաթրավանքում սիւներն իրենց ձեւով տարբերւում են գաւիթների եւ ժամատների սիւներից, որոնք զանգուածեղ են, միակտուր քարից եւ կտրուածքում չրջանաձեւ են կամ բազմանիստ[31]: Խաթրավանքի արեւմտեան կողմի սիւները կտրուածքում ուղղանկիւն են, երկու կողմից կիսաշրջան կցուած, հիւսիս-արեւելեան սիւնը քառակուսի է, չորս անկիւնները երեք քառորդ շրջաններով մշակուած: Իսկ հարաւ-արեւելեան սիւնի փոխարէն ուղղանկիւն որմնամոյթ է, հպուած հարաւային մատուռի պատին:

Սիւները նստում են ոչ թէ խարիսխների, այլ բարձր պատուանդանների վրայ, ընդորում հիւսիս-արեւելեան սիւնի պատուանդանը միւսների համեմատ կրկնակի բարձր է եւ հաւասար սիւնի բարձրութեանը: Սիւներն ունեն խոյակներ, բաղկացած սալիկից, կրկնաձեւ միջին մասից եւ կիսագլանիկից: Հետաքրքիր է, որ Խաթրավանքի խոյակների ձեւն ունեն Դադիվանքի պալատական դահլիճի սիւների

---

29. Կ. Ղաֆադարեան, *Սանահնի վանքը եւ նրա Արժանագրութիւնները*, Երեւան, 1957, էջ 27:

30. Ստ. Մնացականեան, *Հայկական Գաւիթների ճարտարապետութիւնը*, Երեւան, 1952, էջ 43-53 (ռուսերէն):

31. Նոյնը:

խոյակները, կառուցուած Խաթրավանքից ընդամէնը եօթ տարի յետոյ, եւ վերջինիս ճարտարապետական ձեւերի ակնյայտ ազդեցութեամբ[32]: Ուշագրաւ են պատուանդանների վրայի քանդակները: Հարաւ-արեւմտեան սիւնի պատուանդանի հիւսիսային երեսին առիւծի գլխի ոճաւորուած քանդակ է, հիւսիս-արեւելեան սիւնի պատուանդանի արեւմտեան երեսին խոյի որմնամոյթի դէպի գմբէթատակ տարածութիւնը նայող կողմին՝ եզան գլուխներ, իսկ որմնամոյթի պատուանդանի արեւմտեան երեսին՝ օղակաձեւ գալարուած զոյգ օձեր: Կենդանակերպ այս քանդակները պահպանիչ խորհրդանշաններ են եւ բաւական տարածուած են հայ ճարտարապետութեան մէջ[33]: Պատուանդանների անկիւնները, խորանի կամարակապ խորշերից եզրայինները ունեն ստալակտիտային քանդակներ: Ընդհանուր առմամբ Խաթրավանքի դեկորատիւ յարդարանքը չատ զուսպ է: Նշուած քանդակներից, սիւների խոյակներից բացի գեղարուեստական մշակում (ընդորում չատ համեստ) ունի եկեղեցու գլխաւոր՝ արեւմտեան մուտքը, որի դրան ուղղանկիւն բացուածքը ներառուած է կամարակապ վերջաւորութեամբ խորշի մէջ, որի կողերը մշակուած են կիսասիւնիկներով: Սակայն Խաթրավանքի արտաքին ճակատների յարդարանքի կարեւոր տարրեր պէտք է համարել այն բազմաթիւ խաչքարերը, որոնք տեղադրուել են չարուածքի մէջ եւ զգալի աշխուժացնում են պատերի մակերեսները:

Եկեղեցին ունի համարեա խորանարդաձեւ ծաւալ. չկան ճակտոններ, պատերն աւարտւում են միեւնոյն բարձրութեան վրայ եւ տանիքը լուծուած է եղել բրգաձեւ, ընդորում մատուռները ծածկուել են եկեղեցու տանիքի լանջերի չարունակութեամբ: Եկեղեցին ունեցել է կդմինտրէ ծածկ. ինչպէս տանիքին, այնպէս էլ չէնքի չուրջը թափուած կան բազմաթիւ կդմինտրներ, միայն մէկ տիպի (կիսագլանաձեւ) պատկանող: Խաթրավանքը հարուստ է արձանագրութիւններով՝ չինարարական, նուիրատուական եւ այլն: Արձանագրութիւններից պարզւում է միջնադարեան Հայաստանի չինարարական գործի կազմակերպման մի հետաքրքիր մանրամաս՝ չէնքի առանձին մասերը (սիւն, կամար, բեմի սեղան) չինուել են առանձին մեկենասների միջոցով[34]: Խաթրավանքը նորոգուել է 1691 թ. Յովհաննէս, Բարսեղ, Աթանաս եւ Ղազար վարդապետների ձեռքով[35]: Սակայն այդ վերա-

32. Տես՝ Բ. Ուլուբաբեան, Մ. Հասրաթեան, Դադիվանք, «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս», Ը. հատ., 1980, էջ 7-54:

33. Ստ. Մնացականեան, Պահպանիչ խորհրդանշանները միջնադարեան Հայ Քանդակագործութեան մէջ, «Պատմա-բանասիրական Հանդէս», 1970, թիւ 3:

34. Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 194-195:

35. Նոյնը, էջ 195:

նորոգման ընթացքում չի փոխուել կամ աղաւաղուել վանքի շէնքերի ճարտարապետութիւնը:

Խաթրավանքի եկեղեցուն կից, նրա հիւսիսային ճակատի արեւմտեան կողմում, այդ կողմի դրան դիմաց, կառուցուած է վանքի զանգակատունը: Այն չինել է 14–րդ դ· առաջին քառորդում Վահրամ իշխանի որդի Սարգիս Եպիսկոպոսը († 1333 թ·), որ կառուցել է նաեւ Դադիվանքի, Գետամէջի, Մար գիւղաքաղաքի զանգակատները[36]: Եկեղեցու դրան առջեւ չինուել է ուղղանկիւն, քառորդ գլանի կորուածք ունեցող թաղով ծածկուած մի նեղ սենեակ, որին հիւսիսից կից է զանգակատունը: Սենեակի կտուրին, զանգակատան եւ եկեղեցու միջեւ կանգնեցուել են երկու գեղաքանդակ խաչքար:

Զանգակատունը Խաթրավանքում ուղղանկիւն, սլացիկ համաչափութիւններով աշտարակ է, որի առաջին յարկը թաղածածկ դարպաս է, իսկ երկրորդ յարկն ունի արեւմտեան կողմում կամարակապ մեծ խորշ, որտեղ կախուել են զանգերը:

Հայաստանի 13–14–րդ դդ· զանգակատները չունէին կանոնիկ մշակուած ճարտարապետական ձեւ, որի պատճառով ամէն մի վանքում նրանք լուծուած են տարբեր եւ ինքնատիպ[37]: Տարբեր է եւ նրանց տեղադրութիւնը՝ սովորաբար զանգակատները կանգնեցուել են եկեղեցիների արեւմտեան կողմում, սակաւ՝ հարաւային: Խաթրավանքում հիւսիսային տեղադրութիւնը եզակի է (Գոշավանքի հիւսիսային կողմում զանգակատունը սկզբնապէս գրատան շէնք է եղել, Քոբերում այն նոյնպէս հիւսիսային կողմում է, սակայն առանձին է կանգնած եկեղեցուց որոշ հեռաւորութեան վրայ): Զանգակատների առաջին յարկը, եթէ նրանք եկեղեցուն արեւմուտքից կից են կառուցուած, սովորաբար կամարակապ բաց սրահ է եւ ծառայում է որպէս անցում դէպի եկեղեցու գլխաւոր մուտքը: Առանձին կանգնած զանգակատներում առաջին յարկերը տարբեր նշանակութիւն են ունենում (մատուռ, դամբարան, գրատուն եւ այլն): Դարպասի եւ զանգակատան **զուգակցման** միւս յայտնի օրինակը Կարբիում է, որտեղ ըստ չինարարական արձանագրութեան 1338 թ· չինուած զանգակատան (վերին մասը վերականգնուած է 17–րդ դ·) առաջին յարկը դարպաս է: Սակայն Կարբիում երկրորդ յարկը եկեղեցի է, որի վրայ բարձրանում է սիւնաշար գմբէթը: Խաթրավանքի զանգակատունն իր կերպարով աւելի նմանւում է Սպիտակաւոր Աստուածածինի վանքի պարիսպի

36· Նոյնը, էջ 207:

37· Ց· Խալփախչեան, *Հայկական Զանգակատների ճարտարապետութեան Ազգային Առանձնայատկութիւնները*, «Ճարտարապետական ժառանգութիւն» ժողովածու, Մոսկուա, 1973,թիւ 21 (ռուսերէն):

արեւմտեան պատի վրայ կառուցուած աշտարակաձեւ զանգակատունը (այն տարբերութեամբ, որ այստեղ կամարակապ խորշը միջնցիկ բացուածք է)։ Խաթրավանքում զանգակատունը, Սպիտակաւորի պէս, հաւանաբար ունեցել է երկթեք ծածկ, որն այժմ չի պահպանուել։ Մուտքը դէպի երկրորդ յարկ այստեղ իրականացուած է հիւսիսից կից քարէ աստիճանների միջոցով։

Զանգակատան դարպասը վանքի համալիրինը չէ, այլ ծառայել է որպէս անցում ցածրում տեղադրուած աշխարհիկ, տնտեսական շէնքերից դէպի եկեղեցին։ Վանքի դարպասը, այժմ կիսաւեր, գտնւում է եկեղեցուց հիւսիս-արեւմուտք։ Այն ուղղանկիւն է, թաղակապ, հիւսիսից-հարաւ ձգուած (2,7 մ. երկարութեամբ)։

Եկեղեցուց հիւսիս, նրա նկատմամբ քեք դրուած է մի ուղղանկիւն շէնք, որ պատով միջից բաժանուած է երկու մասի։ Նրանցից իւրաքանչիւրը հիւսիս-արեւելեան պատից առանձին դռներ ունի։ Շէնքը կիսով չափ խրուած է հողի մէջ եւ նրա կտուրը եկեղեցու բակի փաստօրէն չարունակութիւնն է։ Հիւսիսային, աւելի մեծ սենեակը, որ ծածկուած է շէնքի երկայնական առանցքի ուղղութեամբ ձգուող թաղով, ունի բուխարի, պատերում տնտեսական նշանակութեան խորշեր եւ ակնյայտօրէն բնակելի նշանակութիւն է ունեցել։ Ելնելով նրա չափերի, ողջ շէնքի դիրքից կարելի է ենթադրել, որ այն եղել է վանահօր բնակարանը։ Նրան կից սենեակը, ծածկուած շէնքի ընդլայնական ուղղութեամբ ձգուող թաղով, ունեցել է օժանդակ, տնտեսական նշանակութիւն։

Խաթրավանքում եկեղեցուց հիւսիս-արեւելք գտնւում է մի խոշոր աշխարհիկ շէնք, որի նշանակութիւնը յայտնի չէ արձանագրութիւններից կամ պատմիչների տեղեկութիւններից։ Այն բաղկացած է երկու քառակուսի շինութիւնից, որոնք միմեանց հաղորդակցւում են երկու կամարակապ բացուածքներով։ Շէնքի միակ մուտքը հիւսիս-արեւմտեան պատից է։ Վանահօր շէնքի նման այն կառուցուածքը նոյնպէս կիսով չափ խրուած է գետնի մէջ։ Նրա երկու շինութիւնները հիւսիս-արեւելեան երկայնական պատում տեղադրուած մէկական փոքր լուսամուտներ ունեն։ Շէնքի մուտքը բացւում է դէպի առանձին դահլիճը, որ ծածկուած է գոգուող թաղերով եւ կեդրոնում ունի խոշոր քառակուսի բացուածք՝ մի հսկայական երդիկ, որն առատօրէն լուսաւորում է դահլիճի ներսը։ Երկրորդ՝ խորքի շինութիւնը նոյնպէս ծածկուած է գոգուող թաղերով, սակայն առանց երդիկի։

Խաթրավանքի այս ինքնատիպ շէնքի նշանակութիւնը որոշելիս պէտք է անդրադառնալ վանքի պատմութեանը եւ Յովհաննէս վարդապետի շինարարական արձանագրութեանը։ Խաթրավանքը 13-րդ դ. սկզբում

վերաշինուել է որպէս Պաչենի իշխանութեան մատենադարան եւ թանգարան: Այստեղ հաւաքուել են Արցախի ձեռագրերը, եւ միաժամանակ գրուել են նորերը, հետեւաբար զուգակցուել է ձեռագրատունը մատենադարանի հետ: Պաթրաւանքը միջնադարեան Հայաստանի հնագոյն մատենադարաններից մէկն է, գուցէ երկրորդը էջմիածնից յետոյ, որ գոյութիւն ունէր արդէն 5-րդ դ. (սրա ժառանգորդն է Երեւանի Մատենադարանը):

Պաթրաւանքի այս շէնքը իր ճարտարապետութեամբ համապատասխանում է միաժամանակ ե՛ւ գրչութեան կեդրոնին ե՛ւ մատենադարանին: Առաջին քառակուսի դահլիճը մեծ երդիկով նախատեսուած է եղել որպէս ձեռագրատուն, իսկ խոշոր որմնախորշերով յաջորդ դահլիճը ծառայել է մատենադարան-գրապահոց: Սա, ի հարկէ, ենթադրութիւն է, բայց մեր կարծիքով բաւական հաւանական, որի համար հիմք է ծառայում հայկական միջնադարեան գրատների շէնքերի առանձնայատկութիւնների համեմատութիւնը Պաթրաւանքի այս կառուցուածքի ճարտարապետական յօրինուածքի հետ: Մեզ յայտնի գրատունները՝ (Սանահին, Հաղբատ, Գոշավանք, Սաղմոսավանք, Հոռոմոս, Դադիվանք) համարեա քառակուսի են, բրգաձեւ ծածկով եւ հիմնականում երդիկով լուսաւորուող, պատերում խորշերով, ձեռագրերի պահպանման համար[38]: Ահա այս բոլորն առկայ են եւ Պաթրաւանքի նոյնատիպ կառուցուածքում:

Պաթրաւանքի միւս շէնքերը, պարիսպը, խցերը չեն պահպանուել: Եկեղեցուց արեւելք, լերան լանջերը դեռ 19-րդ դ. եղել է մի մատուռ, նրանից ցածր՝ վանքի կալերը[39]: Վանքի դիմաց, ներքեւում, Թարթառ գետի վրայ Գրիգորի իշխանի կին Ասփան, որ մեծ իշխան Տարսայիճի եւ Մինա Պաթունի դուստրն էր, 14-րդ դ. կամուրջ է կառուցում դէպի Պաթրաւանք տանող ճանապարհին եւ նրա մօտ խաչքար կանգնեցնում՝ կամրջի շինարարական արձանագրութեամբ: Կամուրջը նոյնպէս այժմ չի պահպանուել:

Պաթրաւանքի համալիրը միջնադարեան հայ ճարտարապետութեան Արցախի դպրոցի լաւագոյն ստեղծագործութիւններից է: Յատկապէս արժէքաւոր է նրա եկեղեցու շէնքը, որն իր ինքնատիպ եւ եզակի յօրինուածքով առանձնայատուկ տեղ է գրաւում Հայաստանի եկեղեցական ճարտարապետութեան մէջ:

---

38. Ց. Խալփախչեան, *Հայաստանի Աչխարհիկ ճարտարապետութիւնը (Բնակելի եւ Հասարակական Շէնքեր)*, Մոսկուա, էջ 155–183, (ռուսերէն):

39. Մ. Բարխուդարեանց, *Արցախ*, էջ 196:

THE MONASTERY OF KHAT

BAGRAD OULOUBABIAN, MOURAD HASRATIAN

(Summary)

In the second half of the 12th century, the princely house of Aranshahig was divided into three branches. One of them, the Princedom of Northern Khatchen or Tzar, had the Monastery of Khat as its spiritual and cultural center. During this period the monastery suffered great damage because of Seljuk attacks and an earthquake. But in the early 13th century, under the leadership of Hovhannes Vartapet of Khatchen, the monastery was completely renovated and started to play a central role in the spiritual and cultural life of North-Eastern Armenia. Hovhannes Vartabed built a cathedral in place of one of the old churches, established a library and founded a center for the copying of manuscripts.

The complex of the Monastery of Khat, which includes a cathedral, secondary churches, chapels and living quarters and administrative buildings, is one of the most prominent expressions of the Artsakh School of the Armenian architecture. The authors have presented here for the first time the metrographs of the monastery and discuss its architectural characteristics, and interprete the relief decorations of the four main pillars of the cathedral as well.

ԳԱՌՆԻԻ ՏԱՃԱՐԻՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ
(ԹՈՒԱԲԱՆԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒՄ)

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԳԱԼԱՑԵԱՆ

Բոլոր հեթանոսական տաճարներու, նոյնպէս եւ քրիստոնէական եկեղեցիներու լայնքին առ երկայնք ունեցած համեմատութիւնը, կը յայտնէ չէնքին կազմութեան սկզբնական բնոյթը, թէ որ աստուծոյ նուիրուած էր, կամ՝ որ սուրբին: Այս ուղղութեամբ Վիտրուվիոս իր «Վասն ճարտարագիտութեան» երկին Գ. գրքին, Ա. գլխուն սկիզբը կը չեշտէ թէ «Տաճարներու յատակագծին պատրաստութիւնը կախում ունի համաչափութենէ – թիւերէ – Symmetry – եւ ճարտարագէտը պէտք է ուշադրութեամբ տեղեկանայ անոր»: Այսինքն՝ տաճարի մը լայնքն ու երկայնքը նոյն չափով պէտք է չափուին, բայց ոչ նոյն թիւերով: Օրինակ, եթէ մէկը 10 չափ է, միւսը՝ 9 չափ պէտք է ըլլայ: Եւ Վիտրուվիոս կը չեշտէ նաեւ որ լայնքը երկայնքին կէսը պէտք է ըլլայ, լայնքը՝ Լ, իսկ երկայնքը՝ Ե գիրերով ներկայացնելով.

$$\frac{Լ}{Ե} = \frac{10}{9} \times \frac{1}{2}$$

Եւկլիդիոս իր «Երկրաչափութիւն» գրքին Ժ. գլխուն մէջ համաչափութեան երկու տեսակ կը սահմանէ, առաջին՝ իբր թիւ առ թիւ, ինչպէս վերը՝ 9 առ տասը, իսկ երկրորդը՝ թիւի մը քառակուսի արմատը առ ուրիշ թիւին քառակուսի արմատին: Այս երկրորդ սահմանումը բնական արդիւնքն է թիւերու երկրաչափական չարքի մը եզրերը նկատելուն: Օրինակ, 10 եւ 9 եզրերուն եթէ փափաքինք միջին եզր մը գտնել ($\sqrt{10 \times 9}$ այդ թիւն է) եւ $\sqrt{10 \times 9}$ առ 9 ունեցած համեմատութիւնը 10 քառակուսի արմատին առ ինին քառակուսի արմատին համեմատութիւնն է, եւ եթէ երկրորդ միջին համեմատական մը գտնենք

միջինին եւ որեւէ առաջին երկու թիւերէն մէկուն միջեւ, կ'ունենանք չորրորդ արմատականներու համեմատութիւնը: Այսպէս՝ Եւկլիդիոսի գրքին ժ. գլուխը՝ ամբողջութեամբ ճարտարագէտին կ'ըսէ թէ՝ իր գտած գիծը առաջին առած չափով կրնայ չափուիլ թէ ոչ: Եթէ ոչ է, պէտք է գիծը երկրաչափականօրէն բաժնել պէտք եղած մասերու:

Հին ժամանակներէն, հաւանաբար սկիզբը եգիպտական, թիւերուն տրուած է որոշ իմաստ մը: Օրինակ՝ եթէ Զեւսի, Եուփիտրրի կամ իրենց համարժէք աստուծոյ մը համար չինուածք մրն է կառոյցը, լայնք առ երկայնք 10 առ 9 ըլլալու է. Ափրոդիտէ, Աթենա, կիպէլ սուրիական աստուածուհին կամ նմաններ՝ 12 առ 11 պէտք ըլլայ, Պագոս՝ 48 առ 49, մարդկային աստուածներ՝ Ապողոն, Հերակլէս, Վահագն, աստուածացած կայսրեր՝ 50 եւ 49, երբ 12 եւ 13՝ Թոյլատուութեան տաճար մրն է, բոլոր տեսակ աստուածներ կրնան հոն մտնել:

Երբ թիւերը 7 եւ 8 են, Բարչամինին – Բաալչամինին – երկինքի տէր աստուծոյ տաճարն է, նոյն աւանդը չարունակուած է քրիստոնէական չրջանին, որով երկնային էակներու նուիրուած եկեղեցիներ, ինչպէս Սուրբ Փրկիչ, Յովհաննէս Մկրտիչ, եւ նմաններ, նաեւ վայրեր, որոնք երկինքին հետ յարաբերութեան մէջ եղած են, ինչպէս Էջմիածին, Յարութեան Եկեղեցին, եւ Ժայռի Մզկիթը՝ Երուսաղէմ:

Երբ եկեղեցին մէկ առաքեալի նուիրուած է, 7 եւ 6 է[1], երբ առաքելոց է՝ 6 եւ 5 է: Իսկ տեղական սուրբերու, ինչպէս նաեւ գինուորական սուրբերու, ինչպէս Սուրբ Գէորգ՝ 50 եւ 49 է: Հասարակ եկեղեցիներ՝ 4 եւ 5, կամ 2 եւ 3, 4 եւ 3, 1 եւ $\sqrt{2}$ նաեւ հասարակ տուներու համար են:

Այս ներածութեան լոյսին տակ քննենք Գառնիի տաճարին վերականգնումի չափերը ըստ Ա. Սահինեանի գրութեան[2]: Ան Գառնիի տաճարին լայնքը գտած է 1024·8 սմ., իսկ երկայնքը՝ 1448·2 սմ.

---

1. Ինչպէս՝ միջնադարու Սր. Թովմաս կամ Թովմաս Առաքեալ եկեղեցին Անտիոքի մէջ, չափագրուած Հայր Ցովհ. Մրսըրեանի կողմէ (տես՝ Mélange de l'Université Saint Joseph, Tome XL, 1964, p. 81): Եկեղեցւոյ չափերն են 3056 սմ. եւ 1789.

$$\frac{1789}{3056} = \frac{7}{6} \times \frac{1}{2}$$

1782·66 սխալը 6·34 սմ.:

Երբ նկատի առնենք թէ չափագրութիւնը նկատի չէ առած պատերու հաստումը, սխալը հաւանաբար աւելի պակաս է: 7/6 համեմատութիւնը ցոյց կու տայ թէ եկեղեցին Սր. Թովմաս Առաքեալին նուիրուած է: Եկեղեցիին լայնքն է 60 1/6 ոտք, իսկ երկայնքը՝ 103 ոտք: Ոտքը 29·669 սմ. է:

2. Տես՝ Ա. Ա. Սահինեան, *Գառնիի Անտիկ Տաճարին Վերակազմութեան Գիտական Հիմունքները*, «Պատմա-Բանասիրական Հանդէս», 1979, թիւ 4, էջ 135–155:

$$\frac{l}{b} = \frac{1024.8}{1448.2} = \frac{1}{\sqrt{2}} \qquad 1024.03 \quad \textit{փոխան } 1024{\cdot}8 \textit{ ի}\cdot$$

Նման համաչափութիւնը 1 առ $\sqrt{2}$[3] *բնակութեան չէնքի կամ պալատի մը համար է: Գառնին ըստ Խորենացիի «տուն հովանոց, մահարձանօք, սքանչելի դրօշուածովք (չինուածովք) բարձր քանդակաւ (բարձուանդական), ի համար քեռ իւրոյ Խոսրովիդխտոյ»*[4]: *Աւելի նախընտրելի է փակագիծերու մէջի բառերը ընդունիլ, այսպէս՝ «սքանչելի չինուածովք բարձուանդական» եւ բարձուանդական բառին մէջ փնտռել պատուանդան – պոտիում – իմաստը*: 1024·8 *չափը եզրակացութիւն մըն է եւ ոչ իրապէս գտնուած չափ: Դժբախտաբար Ա. Սահինեան արխիտրաւներու գծագրութիւնը՝ եթէ կայ, չէ հրատարակած, եւ տաճարին այլ մասերը 50 եւ 49 համաչափութիւն յայտ կ'ընեն: Օրինակ՝ ցեղայի դրան յատակի բացուածքն է 229 սմ., դրան բարձրութիւնը՝ 468·5 սմ.*

$$\frac{229}{468.5} = \frac{49}{50} \times \frac{1}{2} \qquad 229.56 \quad \textit{սխալ } 0{\cdot}5 \textit{ սմ}.$$

Սխալը կրնայ գործադրութեան պատկանիլ, ինչպէս նաեւ ներկայ չափագրութեան: Անկարելի է ճարտարապետականօրէն երկու տարբեր համաչափութիւններ գործածել նոյն չէնքին մէջ:

Որով, եթէ վերի յայտնուած համաչափութիւնը գործածենք՝

$$\frac{1024.8}{1448.2} = \frac{\sqrt{50}}{\sqrt{49}} \times \frac{1}{\sqrt{2}} = \frac{5}{7} \qquad 1024.8 \textit{ փոխարէն } 1034{\cdot}4 \textit{ սխալ } 9{\cdot}6 \textit{ սմ}.$$

Այս սխալը կարելիութիւն է, եթէ չէ՝ շատ դժուար է գնահատել, եթէ իւրաքանչիւր արխիտրաւի խոչոր մանրաչափով ճշգրիտ գծագրութիւնը չկայ: Վերի համաչափութիւնը կը յայտնէ թէ Գառնի տաճարը Վահագնի նուիրուած տաճար մըն է, որ Ապողոնի հետ նոյնացած է Աթիսի միջոցաւ:

Տաճարին չինուիւնը հռովմէական շրջանի կը պատկանի: Նոյն շրջանին չինուած բոլոր չէնքերու չափերը հռովմէական «ոտք»ն է, որ ըստ վայրի եւ ժամանակի 29·7 սմ.ի եւ 29·5 սմ.ի միջեւ կը տարուբերի: Երկայնքը իր հիմ ընդունելով՝ 1448.2 ÷ 49 = 29.555 սմ., որով կրնանք ըսել թէ ճարտարապետը մէկ կողմը 49 ոտք երկայն գծի մը վրայ

3· Վիտրուվիուս, Ե· Գիրք, Գլուխ Գ·, 3:

4· Մովսէս Խորենացի, *Պատմութիւն Հայոց*, Գիրք Երկրորդ, Գլուխ Ղ·:

հաստատած է, որով լայնքը 35 ոտք գիծ մըն է: Այս գիծերը անկիւնի սիւնի կեդրոնէն՝ անկիւնի սիւն հեռաւորութիւններն են:

Որեւէ տաճարի մը խարիսխային գիծերը որոշ չափով տրամագիծին հաւասար են: 1448.2 ÷ տրամագիծ 69.2 = 20.9277456: Այս թիւը կը թելադրէ թէ ճարտարագէտը ի միտի ունեցած է 21 տրամագիծ երկարութիւն, որով իրական տրամագիծը հաւասար է, 1448.2 ÷ 21 = 68.96 սմ., եւ Ա. Սահինեանին տուած չափը՝ 69·2, կամ գործադրութեան սխալ է, եւ կամ՝ չափագրութեան: Փորձենք սիւնի զանազան չափերուն վրայ: Սահինեան կը տեղեկագրէ թէ սիւնի մէկ երրորդ բարձրութեան վրայ իր տրամագիծն է 70·4 սմ.:

$$\frac{68.96}{70.4} = \frac{49}{50} \qquad 70.36 \text{ որ նոյնն է } 70{\cdot}4 \text{ հետ.}$$

Որով սիւնն ալ կը յայտարարէ թէ իր համաչափութիւնը 50 եւ 49 է: Սիւնին վերի տրամագիծը չափուած է 61 սմ.

$$\frac{61}{68{\cdot}96} = \frac{49}{50} \times \frac{9}{10} \qquad 60.82 \text{ սմ.}$$

Սխալը 1·8 մմ., կրնայ չափի սխալ ըլլալ:

Վերի արտայայտութեան մէջ կը յայտնուի թէ մէկ տասներորդ տրամագիծը նուազած է իւր համաչափութիւնով.

Սիւնը իր ամբողջութեամբ կը վկայէ թէ իր տրամագիծը 68·96 պէտք է ըլլայ, եւ իր համաչափութիւնը՝ 50 եւ 49 է:

Սիւնին բարձրութիւնը Սահինեանը չափած է 632·3 սմ.:

$$632.3 = \frac{50}{49} \times 9 \times 68.96 \qquad 633.3, \text{ սխալը մէկ սմ. է}$$

Որով սիւնը ծրագրուած է 9 տրամագիծի համար եւ համաչափութեամբ: Մէկ սանդիմեթր տարբերութիւնը կրնայ գործադրութեան սխալը նկատուիլ:

Ինչպէս որոշուած են սիւնամիջոցները: Նախ երկայնքին.

$$1448.2 \times \frac{50}{49} \times \frac{1}{7} = 211.10 \text{ սմ.}$$

Ոտքով՝

$$49 \times \frac{50}{49} \times \frac{1}{7} = 7 \quad \text{ոտք եւ } \frac{1}{7}$$

Միջին հինգ սիւնամիջոցները վերի չափով դրուած են, 49 ոտքէն

մնացածը երկուքի բաժնուած է եւ կը կազմեն երկու ծայրերու սիւնամիջոցները· 196·35 սմ· կամ 6 ոտք եւ $\frac{4\cdot5}{7}$:

Իսկ մուտքի մասը, $1034.4 \times \frac{50}{49} \times \frac{1}{5} = 211.10$ սմ·

Հոս եւս ներքին երեք սիւնամիջոցները վերի չափով են, եւ մնացածը՝ երկուքի բաժնուած է անկիւնի սիւնամիջոցները գտնելու համար: 200·55 սմ· կամ ոտքով՝ 6 ոտք եւ $\frac{5\cdot5}{7}$: Այս միջոցներով՝ երկու ծայրի սիւնամիջոցներու համեմատութիւնը (ոտքի մէկ եօթներորդ բաժանումով արտայայտուած)·

$$\frac{196.35}{200.55} = \frac{46.5}{47.5} = \frac{49}{50} \qquad \frac{196.49}{200.55} \text{ կամ } \frac{46.5}{47.448}$$

Սխալը $\frac{0\cdot0511}{7}$ ոտք է, կամ 0·14 սմ·

Վերի բոլոր թուաբանական վերլուծումները ցոյց կու տան թէ Գառնիի համաչափութիւնը 49 եւ 50 է: Հետեւաբար Վահագնին նուիրուած տաճար մըն է: Այսինքն՝ մարդկային աստուծոյ մը:

Սիւնաշարքերու բարձրութեան առ խարիսխ ունեցած համեմատութիւնը,

Երկայնքին $\frac{633\cdot3}{1448.2} = \frac{50}{49} \times \frac{3}{7}$

Լայնքին $\frac{633\cdot3}{1034.4} = \frac{50}{49} \times \frac{3}{5}$

Ցելլային չափերը 628·6 եւ 1055·1 սմ·, կամ՝ 628·6 եւ 1050 սմ·:

$\frac{628\cdot6}{1055.1} = \frac{\sqrt{5}}{\sqrt{7}} \times \frac{\sqrt{1}}{\sqrt{2}} = \left(\frac{\sqrt{50}}{\sqrt{49}} \times \frac{\sqrt{1}}{\sqrt{2}} \times \frac{1}{2}\right)^{1/4}$ 630·5 1·9 սմ· աւելի է

Եւ կամ՝

$\frac{628\cdot6}{1050} = \frac{\sqrt{5}}{\sqrt{7}} \times \frac{1}{\sqrt{2}}$ 627·49 1·1 սմ· պակաս

Եթէ 628·6 իրական սեպուի, միւս թիւը պէտք է ըլլայ 1051·84 սմ·:

Ցելլայի համեմատութեան առ սիւնաշարքի համեմատութիւնը $\frac{\sqrt{7}}{\sqrt{5}} \times \frac{1}{\sqrt{2}}$:

Թուաբանական համեմատութեան հրաչալիք մըն է Գառնիի կառուցուածքը, եթէ ընդունինք թէ լայնքը՝ փոխան 1028·2 սմ., 1034·4 սմ. է: Եւ թուական բոլոր վերլուծումները դէպի այդ կ'առաջնորդեն[5]:

Կարճ կերպով կրնանք յիշել կարգ մը տաճարներ, իրենց տրամագծային չափը տալով, ինչպէս նաեւ իրենց համաչափութիւնը.

Պարթենոնը, տորական ոճով, բաղդատելի է իոնականին հետ: Ձեւլան երկնցնելու համար $\frac{1}{\sqrt{3}}$ արտադրիչը ներմուծուած է, գանճատունը պարունակելու համար: Լայնք 2876·5 սմ. երկայնք 6745·6 սմ.

$$\frac{2876\cdot5}{6745\cdot5}=\frac{\sqrt{2}}{\sqrt{11}}=\frac{\sqrt{12}}{\sqrt{11}}\times\frac{1}{\sqrt{2}}\times\frac{1}{\sqrt{3}} \qquad 2876\cdot33 \quad \text{սխալ } 0\cdot17 \text{ սմ.}$$

Տրամագիծեր, անկիւնի սիւներ 191·5 միւս սիւները 198·4սմ.

$$\frac{187\cdot4}{191\cdot5}=\frac{49}{50} \qquad 191\cdot22 \quad \text{սխալը } 0\cdot28 \text{ սմ.}$$

Երկայնքը՝ 36, տրամագիծն է 6745·6 ÷ 36 =187·377 նոյնն է 187·4 հետ:

Երկայնքը 228 ոտք է 6745·6 ÷ 228 = 29·5859 սմ.:

Սիւնին բարձրութիւնը 1034·4 սմ. 6 տրամագիծ է իր համաչափութիւնով, եւ անկիւնի սիւնին պատճառով 50 եւ 49 համաչափութիւնով.

$$\frac{1043\cdot4}{187\cdot377}=\frac{\sqrt{50}}{\sqrt{49}}\times\frac{11}{12}\times 6 \qquad 1041\cdot16 \text{ սխալը } 2\cdot2 \text{ սմ.}$$

Դելոս կղզիին մէջ Ապողոնի տաճարը, 50 եւ 49 համաչափութիւնով կառուցուած է, բայց չորրորդ արմատով: Երկայնքը՝ 2750·2 սմ, լայնքը՝ 1145·6 սմ.

$$\frac{1145\cdot6}{2750\cdot2}=\frac{\sqrt{7}}{\sqrt{10}}\times\frac{1}{2}=\left(\frac{\sqrt{49}}{\sqrt{50}}\times\frac{1}{\sqrt{2}}\right)^{1/4}\times\frac{1}{2} \qquad 1150\cdot49 \quad \text{սխալը } 5 \text{ սմ.}$$

Տրամագիծը 94·5 սմ. 2750·2 ÷ 94·5 = 29·1 տրամագիծի, որով

---

5. Ա. Սահինեանի ներկայացուցած «հոնիական օրդերի մոդուլային... համակարգերի համաչափութիւնների համեմատական աղիւսակ»ին (տես՝ Ա. Ա. Սահինեան, *Գառնիի Անտիկ Տաճարի Կառուցման Ժամանակը*, «Պատմա-Բանասիրական Հանդէս», 1979, թիւ 3, էջ 166) երկրորդ սիւնակին մէջ յիշած «Վիտրիւվիոսեան» պարագաները կը պատկանին կորինթական տաճարներու, միւսները՝ անծանօթ են: Վերջին սիւնակինը՝ «Ֆորտունա Վիրիլիս», 50 առ 49 է, բայց այս տաճարն ալ կորինթական է: Որեւէ տաճար ուրիշ տաճարի մը հետ բաղդատելու համար, հարկ է որ անոնք նոյն ոճով ու նոյն համաչափութեամբ կառուցուած ըլլան:

Ծրագրուածը 29 տրամագիծ էր, երկայնքն է $29 \times 94{\cdot}5 = 2740{\cdot}5$ *սմ.*

Ճակատի սիւներու միջոցն է, 227·8, 230, 230', 230, 227·8 *գումար* 1145·6

$$\frac{1}{5} \times 1145{\cdot}6 \times \left(\frac{50}{49}\right)^{1/4} = 230{\cdot}2$$

վերակազմութեան սխալ 0·2 *սանտիմեթր:*

Այս բոլոր սխալները ընդունելի են թէ՛ առաջին գործադրութեան պարագային, եւ թէ՝ ներկայ վերակազմութեան պարագային. մանաւանդ որ «ոտք»ի չափը փոքր չափ մըն է. ներկայիս չուկայի վրայ գտնուած 30 սմ. գծաքաշները երբ բաղդատենք, մէկ միլիմեթր կամ աւելի տարբերութիւն կը գտնենք, որով երբ տարբերութիւնը ներկայիս ընդունելի է, անցեալին երբ չափերու թանգարան չկար, աւելի պատճառներ կային չափի տարբերութեան համար:

THE RECONSTRUCTION OF THE TEMPLE OF GARNI (A MATHEMATICAL RESOLUTION)

HAROUTIUN KALAYIAN

(Summary)

The proportion of the length to the width of all heathen temples and christian churches reveals the original nature of the construction of the building, and shows to which god or saint it is dedicated. The article examines the metrographs of the temple of Garni (first century A.D.), prepared by A. Sahinian, who reconstructed the temple during the nineteen seventees, and concludes that the Temple of Garni was dedicated to the Armenian heathen god Vahagn.

MARTYRIUM ARMENIEN A ETAGE SES ORIGINES, SON INFLUENCE

PASCAL PABOUDJIAN

Dans l'étude qui suit, nous nous proposons de réexaminer l'ordonnance du martyrium à étage de l'Arménie, d'en rechercher les origines et de poursuivre l'influence de son programme sur les «turbehs» seldjoukides des XIe-XIIe siècles.

Un mausolée à étage est sculpté dans le cinquième compartiment (en comptant par le haut) de la face ouest de la stèle implantée sous l'arcade Sud du monument funéraire d'Odzoun. (PL. I. A)

Ce compartiment est précédé d'un autre, représentant le Roi Trdat à tête de sanglier, et suivi d'une autre case montrant le roi guéri de son mal (lycanthropie). Ces sculptures évoquent les événements de la conversion de l'Arménie au christianisme, le martyre des vierges Hripsimiennes et la campagne de construction des martyria. (PL. I. B)

On en conclut que le moment précité serait le modèle de martyrium de sainte Hripsimé à Vagharchapat dont la crypte seule subsiste de nos jours, sous l'église du catholicos Komidas, VIIe.s. [1]. (PL. II. A)

Souvent signalés par les érudits[2], étudiés par Armen Khatchatrian, ces édifices confrontés à nouveau aux écrits des chroniques du VIIe siècle, et

---

1. J. Strzygowski, **Die Baukunst der Armener und Europa**, Vol. II, Vienne, 1918, P. 695-696. G. Hovsepian, **Matériaux et Recherches**, Vol III (en arm.), New York 1947, p. 54, 56,60, 64, 72. B. Arakelian, **Les Reliefs Figuratifs Arméniens des IV-VIIe Siècles** (en arm.), Erevan, 1949, p. 36, 45, 47. V. Haroutunian et S. Safarian, **Monuments de l'Architecture Arménienne** (en russe), Moscou, 1951, p. 48.

2. A. Khatchatrian, **Architecture Arménienne des IVe-VIIe Siècles**, Paris 1971, p.31 et 103 à 108. **Les Monuments Funeraires Arméniens des IVe-VIIe Siècles et leurs Analogies Syriennes** Band. I, Amesterdam, 1966.

comparés aux monuments des pays dont l'influence sur l'architecture arménienne se précise de jour en jour, conduisent à une révision de la disposition du plan et de l'élévation du martyrium primitif de Hripsimé.

Plan de la crypte de sainte Hripsimé.

L'Evêque Sébéos, historien du VIIe siècle écrit:

«Քակեաց կաթողիկոսն Կոմիտաս զմատուռն սրբոյն Հռիփսիմեայ ի Վաղարշապատ քաղաքի զի կարի ցածր եւ մթին էր շինուածն որ շինեալ էր սրբոյն Սահակայ Հայրապետի հայոց կաթողիկոսի որդւոյ սրբոյն Ներսէսի»:

«Le catholicos Komidas démolit la chapelle de Hripsimé, dans la ville de Vagarchapat, car ce bâtiment qu'avait construit le patriarche Sahak était trop bas et trop sombre[3].»

Sébéos spécifie que cette chapelle de Hripsimé était un bâtiment bas et sombre. Les mots de l'évêque historien ne conviennent nullement au monument surmontant la crypte, ayant pour modèle l'édifice terminal de la stèle d'Odzoun, qui est plutôt haut, élégant, bien éclairé. Cette anomalie a été relevée également par Suren Mnatzakanian[4].

Le mot « *մատուռ* » signifiait chapelle au VIIe siècle, soit la crypte d'un martyrium[5]. En effet dans le recueil des canons de l'église arménienne, on trouve la phrase:

«Ու տուն ամենայն մարտիրոսաց զոր մատուռն կոչեմք»:[6]

(Et la maison de tous les martyrs qu'on nomme chapelle).

Sous l'abside Est, dans l'axe de l'église de Komidas (615-628) est conservée (crypte) une chapelle voûtée en pierre de taille ayant 2,05 m. de largeur, 3,35 m. de longueur, 2,10 m. de hauteur. Elle s'étend d'Est en Ouest et se termine du côté oriental par une abside semi-circulaire[7]. On y accède par l'angle N-E de l'église actuelle.

---

3. Sébéos, **Histoire**, Tiflis, 1913, p. 141-142 (en arm.). **Histoire**, Erevan, 1939, p.89 (en arm.).

4. S. S. Mnatzakanian, **Etudes Sur les Monuments Funéraires**, **Revue Badmapanassirakan Hantès**, 1980/1 (en arm.), XXXXIII-.109.

5. B. Arakelian, Loc. cit. p.31.

6. V. H. Hagopian, **Kanonagirk Hayotz** (en arm.), Erevan, 1946 p. 397.

7. N. Hasratian, **Lraber** (en arm.) 1975/5, Erevan, p.35-51, **Rev. Arm.** T. XII, Paris.

Les mots de Sébéos désignent plutôt cette crypte-chapelle précédente. Et l'historien poursuit:

«Or tandis qu'il (Komidas) démolissait le mur de la chapelle, subitement apparut, (...) le corps (...) de la Sainte Dame Hrispsimé (...) qui avait était scellé de l'anneau du bienheureux Sahak, catholicos des Arméniens. Komidas n'osa pas ouvrir et scella de son propre anneau (...), troisième anneau des fidèles...

Il construisit l'église et il laissa la bienheureuse en plein air, à cause de l'humidité du mur, jusqu'à ce que la chaux fût desséchée, puis elle fut recueillie dans sa demeure»[8].

Ces renseignements indiquent et précisent que les reliques de la sainte ont été trouvées dans le mur de la crypte et qui, à l'instar de celles d'Amarass, d'Aghtz, devaient être à demi enterrées. Lors des travaux de démolition de l'édifice en surface, surmontant la crypte, les murs en dessous ont dû aussi s'ébranler, se fissurer ou même tomber, mettant à nu les reliques...

Les murs ont dû être reconstruits à une certaine hauteur, puis on y remit les reliques et pour parachever les parois, il fallut attendre que la chaux ait fait prise. La version qui date l'état actuel des parois de la crypte du début du règne de saint Sahak (387-438) ne pourrait être retenue. Car les parois de la crypte paraissent homogènes et d'une seule venue. Pour que les faits soient conformes au texte de Sébéos, il faudrait envisager le doublage des murs de la crypte recouvrant ce qui restait de l'ancienne. Les reliques de Hripsimé devaient être placées dans une niche (arcosolium) dans le mur longitudinal Sud, et en face (mur Nord), les reliques de ses 32 compagnes. Agathange nous apprend à ce sujet: «On mit sainte Gaiané avec ses deux compagnes dans la chapelle du midi, au lieu de son martyre. Et ils transportèrent aussi la bienheureuse Hripsimé avec ses trente deux compagnes dans la chapelle d'Orient, du côté de la grande église».[9] De cette façon, la crypte de Hripsmé reconstruite par le catholicos Sahak, devait avoir une disposition analogue a celle des hypogées en usage en Arménie et dans les pays limitrophes à l'époque de saint Grégoire, usage qui se poursuivit pendant plus d'un demi siècle, puisqu'il fut appliqué à l'aménagement du lieu de sépulture des ossements des rois Archakouni à Aghtz en 365.

L'hypothèse à laquelle nous conduisent les textes devrait être verifiée par des fouilles plus poussées dans la crypte de Hripsimé. (PL. II. B)

---

8. Sébéos, Loc. cit. p. 89.

9. Agathange, **Histoire**, Tiflis, 1914, p. 375-391. **Histoire**, Der - Ghevontian, Erevan. V. de Langlois, **Collection des Historiens Anciens et Modernes**, T.I, Paris, 1867, p. 162-163.

Nouvelles considérations sur l'édifice terminal du martyrium de Hripsimé

Un nouvel examen de la vision d'Aghatange complété par les vestiges archéologiques de l'Iran, de la Commagène et de la Syrie du Nord, nous amène, d'une part à certaines mises au point des solutions architecturales proposées, et d'autre part à saisir les antécédents des martyria à étage de l'Arménie.

Interprétation de la vision de saint Grégoire.

Saint Grégoire dans Aghatange dit:

"736... Et j'aperçus au milieu de la ville, près du palais du roi, un piédestal rond en or, large comme un grand plateau duquel s'élevait une immense colonne de feu avec un nuage pour chapiteau, surmontée d'une croix flamboyante.

737 — Et je regardais et je vis trois autres piédestaux, un à l'endroit où fut martyrisée sainte Gaiané avec deux de ses compagnes, l'autre, là où sainte Hripsimé fut martyrisée avec ses trente compagnes; le troisième sur l'emplacement de la réserve des cuves. Et ces piédestaux étaient de couleur rouge sang, et les colonnes, des croix lumineuses, semblables à la Croix du Seigneur. Et les croix de ces colonnes étaient égales aux chapiteaux de la colonne de lumière parce que celle-ci était plus élevée que celles-là.

"Et sur les croix de ces quatre colonnes s'unirent ensemble des arcs admirables... Et sur ces arcs, je vis un édifice avec une coupole en forme de pavillon, formé de nuages; c'était une oeuvre prodigieusement divine..."[10] Cette vision de saint Grégoire serait introduite dans l'écrit d'Aghatange vers le milieu du Ve siècle[11]. Si elle est inspirée d'une vie de saint Grégoire du IVe siècle elle donne le programme des monuments à élever; dans le cas contraire elle décrit les édifices existant dans l'environnement du visionnaire ou ce qu'il avait vu dans les contrées limitrophes qu'il avait parcourues.

A travers le décor symbolique de cette vision plateau en or, colonnes de feu, nuages de chapiteaux, croix flamboyantes, piédestaux rouge sang, il ressort de multiples et précieux renseignements sur l'activité constructive

---

10. Agathange, Traduction de Victor de Langlois citée par A. Khatchatrian, in: **"Données Historiques Sur la Fondation d'Edjmiatsin à la Lumière des Fouilles Récentes." Revue Hantès Amsorya**, Vienne, No.1-12 1962, p.9.

11. M. Abeghian, **Histoire de l'Ancienne Littérature Arménienne**, 1951, p.169-171. G. Dedéyan, **Histoire des Arméniens**, 1982, Toulouse, p.159: Agathange aurait été composé en 451. Der Ghévontian, Introduction, p.9. La vision serait inspirée d'une histoire de Saint Grégoire du IVe siècle.

qui suivit la conversion officielle de l'Arménie au christianisme (303-314?) et les formes des édifices de culte et de martyria qui y furent édifiés.

Déjà T. Thoramanian avait entrevu dans le symbole de l'immense colonne près du palais du roi, s'élevant sur un piedestal rond en or, l'Eglise Cathédrale de Vagharchapat [12].

Les trois autres piédestaux symbolisent les trois martyria des vierges Hripsimiennes. Les colonnes de la cathédrale et celle des trois martyria, soit quatre, réunies par des arcs constituaient des ciboria ou baldaquins portant une coupole.

A. Khatchatrian avait déterminé que le martyrium de Hripsimé était constitué originellement d'un caveau funéraire surmonté d'une chapelle de commémoration [13].

La suite de la vision relate en outre les activités des chantiers de construction, décrit les méthodes d'éxecution pratiquées à cette époque et définit la forme des martyria réalisés en déterminant l'emplacement par rapport à la Grande église dans la ville de Vagharchapat: "766 — Le roi prit alors la bêche et la pioche, et il creusait la terre selon la grandeur des caisses. Et les deux autres, la reine Aschkhen et la soeur du roi, Khosrovitoukhd, se passaient de main en main dans le pan de leur tunique, la terre qu'elles enlevaient pour porter dehors. Et ainsi selon l'ordre (qu'elles avaient reçu) elles disposèrent d'abord la tombe de sainte Hripsimé et puis celles de ses trente deux compagnes, dans l'endroit même où fut répandu le sang de leur bienheureux martyre, là où on allait dresser le glorieux autel du Christ. Et également dans la chapelle située au midi de la ville, là où furent martyrisées sainte Gaiané et ses deux compagnes. Le roi lui-même ainsi que sa soeur Khosrovitoukhd et la reine Achkhen préparèrent leurs tombes de leurs propres mains. "767 — Puis le roi vint solliciter de saint Grégoire," l'autorisation de se transporter sur le sommet du Mont Massis, voyage qui exigeait sept journées. Il prit dans ce lieu, sur la cime de la montagne, des pierres très dures, pesantes, longues, grosses, énormes, dont une seule n'eût pu être mise en mouvement par une multitude d'hommes. Mais le roi, doué d'une force extraordinaire, plaça sur son épaule huit de ces blocs, à la manière de Haig, les porta à la chapelle des Vierges. Lui seul dressa sur le seuil quatre énormes blocs, comme pour réparer sa lutte insensée avec la Sainte... "768- Après avoir élévé et terminé les trois chapelles sacrées, ils les ornèrent et les embellirent

---

12. A. Khatchatrian, in: **Hantès Amsorya**, p. 18. La dénomination d'Etchmiadsin, qui signifie descente du Fils Unique, apparait pour la première fois en 1304 chez Orbélian et en 1441 lors des réparations. G. Dédéyan, Loc. cit. p.145.

13. A. Khatchatrian, **Monuments Funéraires**, Amesterdam, p.189.

d'une manière digne; puis ils transportèrent chaque martyr dans sa chapelle.

On mit sainte Gaiané avec ses deux compagnes, dans la chapelle du midi au lieu de son martyre. Et ils transportèrent aussi la bien heureuse Hripsimé avec ses trente deux compagnes, dans la chapelle d'Orient, du côté de la grande église. Et celle qu'ils avaient martyrisée, seule dans la réserve aux cuves,... ils lui élevèrent une chapelle au nord de la ville."[14]

On apprend également dans la recension d'Agathange[15] traduit par Langlois, que le roi transporta sur ses épaules huit énormes pierres monolithes; lui-même dressa sur le seuil quatre de ces blocs.

Par ailleurs dans la vie grecque de saint Grégoire publiée par G. Garitte[16] on lit:

"Le roi apporte du mont Ararat sur ses épaules douze énormes pierres:"

Ces chiffres: une fois huit, une autre fois douze, contenus dans les deux rédactions relatant les "gestes épiques" du roi dont la force physique était herculéenne, paraissent, de prime abord, discordants. Mais si on prend en considération la forme des édifices auxquels les monolithes sont destinés, l'anomalie disparaît. En fait, bien que le roi ait transporté huit blocs, il a dressé quatre (sur le seuil) monolithes pour les pieds droits d'un monument en baldaquin. Quant aux douze de la vie grecque, ce sont bien les blocs nécessaires pour les trois martyria, soit $3x4 = 12$.

Dans les diverses interprétations du texte de la chronique d'Aghatange, Khatchatrian décela bien dans l'édifice en quatre colonnes réunies par les arcs, les types de monuments du type de temple de feu, *atechkah,* de ciborium ou de baldaquin, dont il nota l'origine dans l'architecture culturelle mazdéenne et les heroa hellenistiques, mais en chercheur méticuleux, il évita de faire le dernier pas pour affirmer la forme définitive de l'édifice de surface du martyrium de Hripsimé bien qu'il eût, avec raison d'ailleurs, assimilé la représentation de la sculpture du cinquième compartiment de la stèle d'Odzoun avec cette partie du monument.

Comparaison avec les documents archéologiques.

L'édifice terminal du mausolée sculpté sur la stèle d'Odzoun (PL. III. A) présenté en projection orthogonale, ne montre que la façade demeurant inconnue.

---

14. A. Khatchatrian, **Architecture Arménienne**, 1971 , p.106.

15. V. Langlois, Loc. cit. p.162-163.

16. G. Garitte, **Documents Pour l'Etude du Livre d'Agathange**, Citta del Vaticano, 1956, p.305.

Le plan en U, "du modèle de l'édifice en haut de la stèle" publié par A. Khatchatrian (PL. III. A)[17] ne serait-il pas une indication complétive fournie par l'auteur de la sculpture au VIIe siècle précisant ainsi la forme de l'édifice couronnant le mausolée? Les branches ouvertes du plan donnent en élevation une forme semblable à la figure d'Odzoun.

L'Iran possède de nombreux édifices de culte mazdéen fournissant de telles projections: *l'atechkah* de Neisar, de Djarré, de Firuzabad, de Baz-Hurr[18], des temples de feu de Nakche-rustam[19]. (PL. III. B)

En Syrie du Nord, la tombe à Djuvanyeh d'époque paienne a un plan rectangulaire marqué de deux piliers monolithes en façade surmontés d'un arc[20].

A Ma'arit Betar, un édifice de 250 a.p.J.C. de plan rectangulaire ayant des branches ouvertes de face et les trois autres côtés fermés.[21].

Dans l'édifice de Kokanya de 384 a.p.J.C. sur trois côtés du plan carré[22] s'élèvent huit colonnes portant une toiture pyramidale. (PL. IV. A)

La façade des branches ouvertes de ces monuments donneraient une forme s'approchant d'Odzoun.

Or la vision de saint Grégoire nous incite à pousser nos recherches vers les monuments à quatre supports symétriques réunis par des arcs...

En Commagène, pays à la frontière Sud-Ouest de l'Arménie, du Ier au IVe siècle[23], subsistaient trois heroa hellénistiques en assez bon état de conservation au début de notre siècle. Situés sur le parcours de Biredjik à Rum-Kala (Hromkla des Arméniens), ils ont été visités par F. Cumont[24] qui en a donné une description assez détaillée. Ce sont les monuments de Hassan Oghlu[25], d'Alif[26] (PL. IV. B) et d'Assar[27].

Ces mausolées du Ier ou du début du IIe siècle, ont un soubassement massif sur un socle contenant un caveau funéraire sur lequel s'élève un édicule formé par quatre pilastres corniers inscrivant une archivolte où s'appuie une architrave couronnée d'une pyramide.

Un quatrième édifice (PL. V. A) appartenant également au type des

---

17. A. Khatchatrian, **Monuments Funéraires...** Amesterdam, Pl. XVI, fig. 6c.
18. A. Gadard, **L'Art d'Iran**, 1965, p. 182-183 fig.35.
19. J. Norris et D. Wrigt, 1965, p.7, fig.276. Ref. R. Ghirshman, **La Perse des Origines à Alexandre le Grand.**
20. H.E. Buttler, **Architecture and Other Arts**, 1904, p.110, fig.42. M. Tchalenko, **Villages Antiques de la Syrie du Nord**, 1953, pl. XXXV.
21. H.C. Buttler, p.74, fig. 27.
22. Ibid. p.109.
23. **Atlas de l'Arménie**, 1961, Erevan-Moscou (en arm.), Pl. 104.
24. F. Cumont, **Etudes Syriennes**, 1917, p.204-212.
25. Ibid. p.204-206, fig. 71-72.
26. Ibid. p.208, fig. 74-75.
27. Ibid. p.210-212, fig. 78-79.

trois mausolées précédents, d'un siècle plus tardif, se trouve à Brad, en Syrie du Nord[28]. La seule différence avec ceux de la Commagène est qu'ici les arcs réunissant les pilastres de l'étage sont en arcs fortement outrepassés, forme que l'on rencontre au VIe siècle sur la façade de la basilique de Rouveiha en Syrie, sur les arcosolia de Aghtz et les arcades intérieures de la basilique de Qassagh, en Arménie.

La terminaison pyramidale à base quadrangulaire de ces mausolées a eu un grand succès en Syrie au IVe siècle[29]. Elle symbolise la durée, l'éternité, elle vient de l'Egypte en passant par la Palestine et le Liban. L'homme de la vallée du Nil refusant l'idée de l'anéantissement par la mort, chercha tous les moyens pour assurer sa pérennité et recouvrit sa sépulture d'une pyramide, forme architecturale la moins périssable où les éléments de la nature et le temps ont le moins d'effet destructeur.

Puisqu'on est en Syrie, évoquons un autre monument: le mausolée dit de Nabi Hur[30] à Cyrrhus (KURUS), du IIe-IIIe siècles. (PL. V. B)

Dans la nécropole Sud-Ouest de cette vieille cité, est conservé un mausolée de plan hexagonal construit avec des moellons soigneusement taillés, qui comporte un étage inférieur aux murs lisses marqués de pilastres aux angles, ceinturé d'un entablement; l'étage supérieur a lui aussi six pilastres corinthiens, chaque face de l'hexagone est percé en son milieu d'une baie cintrée. L'édifice surmonté d'une pyramide hexagonale, est couronné d'un chapiteau à feuilles d'acanthe. Une croix à la place du chapiteau en ferait bel et bien une coupole d'église arménienne.

Une des faces de l'étage inférieur est percée d'une porte qui donne accès au caveau, pièce voûtée aux murs nus où se trouve aujourd'hui le cénotaphe en bois transformant le mausolée en turbeh d'un cheikh musulman du 703H/1304[31].

Un escalier intérieur conduit à l'étage supérieur formant lanterneau.

Ce tombeau a été signalé au XIIe siècle comme une curiosité de Kurus par le géographe arabe Ali de Herat qui écrit: "There is here the tomb of Uriah-Ibn-Hanan" (Uriah the Hittite)[32], avant d'être occupé par un cheikh musulman.

De remarquables analogies existent, entre les trois mausolées de la Commagène, de Brâd en Syrie et le mausolée de Cyrrhus avec le relief de stèle

---

28. J. Mattern, **Villes Mortes de la Syrie,** Beyrouth, 1934, p.144, fig.35. M. Tchalenko, Loc. pl. XXXVI; 6.

29. M. de Vogue, **Syrie Centrale,** pl.87.

30. E. Frezouls, **Recherches Historiques et Archéologiques Sur la Ville de Cyrrus,** in: **Annales Archéologiques de Syrie,** T.IV, 1954, p.55. F. Cumont, Loc. cit. p.212. M. Tchalenko, Loc. cit. pl. XXXVI/9, p.127-128.

31. Ibid. p. 127-128. J. Sourdel-Thomine, **Annales Archéologiques de Syrie,** 1952, p.134.

32. Le Strange, **Palestine Under the Moslems,** p.489 et 231.

d'Odzoun ainsi que les autres monuments funéraires arméniens: les mausolées de Hassan Oghlu, d'Alif, de Brâd ont, comme le relief d'Odzoun, un étage plein contenant un caveau funéraire; (celui d'Assar est même en partie enterré comme Aghtz et Amarasse)... Ils ont un socle de deux gradins, une petite porte pour accéder au caveau[33].

Leur socle est construit en moellons soigneusement taillés. Les monuments de la Commagène et de la Syrie ont en général sept assises en comptant les deux marches du socle, les trois assises du soubassement, une assise de corniche et parfois une assise de mascarons. Sur la stèle d'Odzoun on peut dénombrer une ou deux assises de socle, huit à neuf assises de soubassement. Si on fait abstraction des divisions horizontales des moulures et éléments stylistiques de l'époque, les monuments précités acquièrent un aspect de tour que certains archéologues rapprochèrent des tours funéraires des rives de l'Euphrate, surtout de Palmyre. Cette impression est très nette dans le mausolée de Cyrrhus avec la différence que ce dernier a une section octogonale alors que les tours de Palmyre sont de plan rectangulaire.

Dans les monuments païens, la plate-forme au-dessus du caveau funéraire recevait les sarcophages, à l'époque chrétienne, elle fut aménagée en chapelle de commémoration certains jours anniversaires. Pour la majorité des monuments, on accédait à la plate-forme au moyen d'une échelle amovible.

Les mausolées à étage de la Commagène et de la Syrie remontent à la fin du Ier siècle ou au début du IIe siècle, soit environ à deux siècles avant le plus ancien mausolée-martyrium. On pourrait suivre l'évolution du plan et saisir sa relation avec les temples de feu Iraniens (Achémenides ou Sassanides) et entrevoir dans ces contrées l'origine des monuments funéraires arméniens.

Ainsi le monument de Dana Nord de l'année 112, a un socle cubique portant l'édifice de surface, en baldaquin de quatre colonnes à chapiteaux ioniques et à architrave, couronné d'une pyramide. Le caveau est séparé et est creusé dans la roche voisine. (PL. VI)

Au tombeau de Serjilla, de la même époque[34] (PLV. B) l'hypogée taillé dans le rocher est surmonté d'un édifice parallélépipèdique rectangle sous toiture en bâtière et à frontons triangulaires, marqué de motifs architecturaux de la région. Cette crypte a la même disposition qu'a Aghtz, mais sans abside orientale. Le corps du défunt était descendu par un orifice pratiqué dans le sol du local de surface et recouvert d'une lourde dalle formant couvercle monolithe avec acrotères.

---

33. M. Tchalenko, Loc. cit. pl. LXXXVI et pl. XLIII.
34. De Vogue, Loc. cit. pl.85.

A Brad (IIe-IIIe siècle) un édifice en baldaquin surmonte un soubassement contenant le caveau funéraire.

Dana Nord engendre Brad par l'intermédiaire de Serjilla et les mausolées (héroa) hellénistiques de la Syrie sont à l'origine des martyria chrétiens du IVe siècle.

Ces pays réunis au domaine de l'Empire romain d'Orient se trouvaient à la frontière sud-ouest de l'Arménie entre le Ier et le IVe siècles; aussi les Arméniens ne pouvaient pas ne pas connaître les monuments précités. Et la ville de Cyrrhus, une grande ville romaine du Ier au IIIe siècle, constituait un noeud de routes commerciales et stratégiques. C'est là que l'empereur Trajan effectua la concentration de ses troupes en vue de son expédition d'Arménie en 114[35].

Des voies de communication, de la Syrie vers l'Arménie passaient par Cyrrhus: d'une part de Cyrrhus par Zeughma sur l'Euphrate et Osrohène[36] on atteignait l'Arménie; d'autre part de Cyrrhus par Germanicus (Marach) et Melitène on parvenait en Arménie.

Ainsi l'affirmation ci-après de Erémian se trouve une fois de plus confirmée en ce qui concerne la forme de l'étage du martyrium de sainte Hripsimé.

«Ըստ աւանդութեան, Հռիփսիմեան կոյսերի նահատակման տեղում Տրդատ արքան եւ Գրիգոր Լուսաւորիչը կառուցել են Հռիփսիմէի վկայարանը կիսագետնափոր հանգստարան, վրան քարաչէն չորս սիւներով ամպհովանի: Ե. դ. այն աւերել են պարսիկները: Սահակ Պարթեւ կառուցել է նորը: Է. դ. Կոմիտաս կաթողիկոսը այդ վկայարանի տեղում կանգնեցրել է Հռիփսիմէ տաճարը».[37]

"Selon la tradition, sur le lieu du martyre des vierges Hripsimiennes le roi Trdat et saint Grégoire l'Illuminateur ont bâti le martyrium de Hripsimé, lieu de repos semi-enterré surmonté d'un baldaquin de quatre colonnes en pierre; au Ve siècle les Perses l'ont démoli: Sahak Bartève l'a reconstruit de nouveau". Au VIIe siècle le catholicos Komidas a édifié à la même place l'église actuelle de Hripsimé.

Quant à la crypte, nous avons vu plus haut ce qu'il faut en penser.

D'autres martyria, appartenant à la même série existaient à cette époque en Arménie: sur l'emplacement où fut martyrisée Sainte Gaiané se dresse actuellement l'église basilicale à coupole, oeuvre du catholicos Ezr; sous son abside orientale est conservée une crypte construite par le catholicos

---

35. E. Frezouls, Loc. cit. carte pl. 100-106.
36. M. Tchalenko, Loc. cit. carte pl. XXXVII et XXXIX.
37. **Encyclopédie Arm.** U.R.S.S., Vol. V, p.596, voir le mot Հռիփսիմէ

Sahak. Cette chapelle rectangulaire avec son entrée depuis la sacristie sud de l'Eglise[38] devait être surmontée d'un baldaquin de surface, comme cela était le cas des martyria élevés par saint Grégoire et Drdat.

De récentes fouilles, à proximité de l'église de sainte Hripsimé, ont mis à jour des blocs monolithes; ne font-ils pas présager l'existence d'autres martyria?!

La plate-forme carrée d'une surface importante, bordée de cinq marches du côté Est et Sud au-dessus de l'hypogée d'Aghtz appellerait un édicule cubique (en baldaquin?) qui a pu exister avant l'édification de l'Eglise basilicale à trois nefs de surface[39].

Les chroniqueurs signalent les lieux de sépulture des patriarches et Rois d'Arménie à Thil dans le canton d'Ekeghiatz, au village de Thordan du canton Doranaghiq, à Achtichat dans le canton de Taron, à Ani-Kamakh dans le canton de Daranaghiq... On n'en connaît ni l'emplacement exact ni l'ordonnance architecturale; à l'avenir des fouilles rendues possibles pourront révéler leurs formes qui ne doivent pas être très éloignées de celles des monuments funéraires gréco-romains des pays frontaliers.

Le programme de ce type d'édifice funéraire se perpétua au cours des siècles suivants.

Certes, l'activité constructive a été interrompue pendant l'occupation arabe au VIIe siècle... mais il est difficile d'admettre la disparition de la race des bâtisseurs arméniens; les survivants, leurs descendants, ont dû continuer à oeuvrer dans les contrées où le sort les avait jetés, bien qu'il soit impossible de suivre leurs traces... A la reprise des chantiers, dans les principautés demeurées plus ou moins indépendantes, surtout après l'arrivée au pouvoir des Bagratides, les bâtisseurs réapparaissent avec un répertoire enrichi de nouveaux motifs décoratifs étrangers au pays, ce qui fait présumer qu'ils ont continué à oeuvrer sous d'autres cieux, pour de nouveaux maîtres.

En effet dès la Ière moitié du XIe siècle des mausolées à étage sont construits dans le Siunik; nous connaissons celui de Tsakhats Kar (1041) (PL. VII. A)[40] avant l'incursion de Thogrul bek (1054-1055), de Vahanavank[41] de Dathew (fin du Xe siècle)[42] (PL. VII. B). Ces trois monuments reprennent le programme du martyrium à étage. Mais il s'agissait d'une période de reprises et de recherches: ils n'ont pas encore retrouvé l'unité de style de l'architecture arménienne, qui apparaît à

---

38. N. Hasratian, **Lraber**, 1975 et in:**Rev. Arm.** No. XII, 1977, p.47.

39. Ibid. p.255.

40. S. H. Mnatzakanian, **L'Ecole de Siounik Dans l'Architecture Arménienne** (en arm.), Erevan, 1961, p.182-198-, fig.107.

41. Ibid. p. 187-190; fig. 110.

42. Ibid. p. 191-192; fig. 109.

Dathew et à la chapelle du Berger à Ani,**(PL. VIII. A)** dont le premier niveau semble être une salle funéraire, le second une chapelle de commémoration, accessible par une échelle portative comme au martyrium de la stèle d'Odzoun. Cette dernière a retrouvé son caractère national.

L'invasion des Seldjoukides a de nouveau ralenti l'activité constructive dans le pays; mais les princes Zakarian parvinrent à ranimer la vie culturelle; les chantiers de construction acquirent un nouvel élan et produisirent des oeuvres remarquables: la chapelle funéraire de la Vierge à Eghward de 1321, celle de Amaghou Noravank de 1339. (A la façade occidentale apparaît un escalier sur consoles à double volées attesté déjà dans la bibliothèque de Qochavank de 1241 et dans la nef de certaines églises du XIIe-XIIIe siècles).

Ainsi, malgré les multiples arrêts et reprises des activités constructives, selon les vicissitudes de la vie nationale, le programme de monument funéraire à étage demeure d'une vivace persistance sur le sol arménien et son impact sur l'architecture des pays voisins est remarquable.

Influence de l'architecture arménienne sur les turbehs seldjoukides

K.Otto-Dorn, un des meilleurs connaisseurs de l'art seldjoukide, notait l'absence de mausolée à étage (gumbad), à l'Est de la ligne Hamadan Maragha[43]. Aucun des auteurs consultés, O.Aslanapa[44], O. Grabar[45], Bugachenkova[46], E. Esine[47], ne signalent l'existence de gumbads à crypte en Asie centrale ou en Iran Oriental. Par contre les historiens E. Akurgal[48], S. Faruk caractérisent les turbehs anatoliens par la présence d'une crypte (mumyalik) semi-enterrée sous la salle de commémoration et en recherchent les modèles en Adzerbaidjan, (devant le nombre restreint de monuments qui y subsistent datés d'époque ou relativement récente, il est à se demander si à eux seuls ils ont pu servir de source d'inspiration).

Au départ des observations préliminaires précédentes, ils semble que le programme du gumbad iranien a subi une modification de plan dans les régions entre l'Iran du Nord, l'Adzerbaidjan et l'Arménie (Anatolie Orientale) pour prendre la forme du turbeh à crypte anatolien.

---

43. K. Otto-Dorn **Kunst Das Islam**, Baden Baden, 1964, version française dans la collection **"Art Dans le Monde", l'Art de l'Islam.**

44. O. Aslanapa, **Turkish Art and Architecture**, Londres, 1971, 37-61.

45. O. Grabar, **The Earliest Islamic Commemorative Structures, Notes and Documents,** in **Arts Orientalis**, 1966, p.77 à 66.

46. A. Pukachenkova, **Mezar Arab Ata v Time**, in: **Sovestakaia Archeologia**, 1961, p.198.

47. E. Esim, **Islamiyetten Onceki Turk Kultur Tarihi ve Islama Giris**, Istambul, 1978.

48. E. Akurgal, **L'Art en Turquie**, 1981, office du Livre Fribourg. **L'Architecture Seldjoukide en Anatolie** par Aptullah Kuran, p.90.

Les fouilles dans les régions de Pazyryk, de Katanga ont mis à jour des tombes (Kurgans) dont certaines appartenaient à des chefs Huns momifiés. Ces Kurgans étaient formés de chambres à parois étayées de madriers en bois; on y déposait les morts que l'on recouvrait de terre[49] formant des tertres.

L'étude du cérémonial d'enterrement du chef Hun Attila (434-453) conduisit Otto-Dorn à déterminer que ce rite s'effectuait en deux étapes: l'exposition du corps sous une tente et la circomambulation de ses compagnons autour de son catafalque; cela entraînait la construction d'une sépulture en kurgan[50].

Sumer Farouk nous apprend que les Oghus habitant les rivages de la rivière Sahyum (Yaxartes) momifiaient leurs morts et les déposaient dans des hypogées qu'ils recouvraient d'un édifice en forme de tente[51].

Aslanpa attribue aux Uighurs, au début du VIIIe siècle, des tombes à coupoles trouvées aux environs de leur capitale Khocha (Kara Khocha en Turkestan Oriental). Or la coupole vient de l'Iran et il n'est plus question de momification. (L'architecture Uighurs est une synthèse de formes bouddhiste manichéenne, indienne, et analogue au temple de feu iranien[52]).

L'absence de gumbad à crypte en Iran Oriental et Central permet d'affirmer que l'habitude de déposer les morts sous des Kurgans a été abandonnée; les tours funéraires iraniennes n'adoptèrent pas ce programme. Satuk Boghraham accepta l'Islam en 920 et prit le nom de Abdul Kerim[53]; et les descendants des Seldjoukides convertis, adhérèrent au sunnisme et parvenant au pouvoir, ils se posèrent en défenseurs de l'Orthodoxie des premiers Califes (Rachidoun), adoptant les moeurs et les préceptes du Coran qui enseigne que tous les hommes sont égaux dans la mort: le somptueux calife ou le plus humble fidèle étant enterré à même le sol, enveloppé d'un simple linceul.

En effet, dans les plus anciens mausolées, parvenus à nos jours:

A Sulaybia (862) construit par le calife abbasside Al-Mountasir, où ont été enterrés plusieurs successeurs dudit calife, des ossements ont été retrouvés à même la terre[54].

---

49. F. Sumer, **The Seldjuk Turbehs and the Tradition of Emblaming**,in: **Atti del Secondo Congresso Internazionale di Arte Turco**, Napoli, 1965, p.245-248.

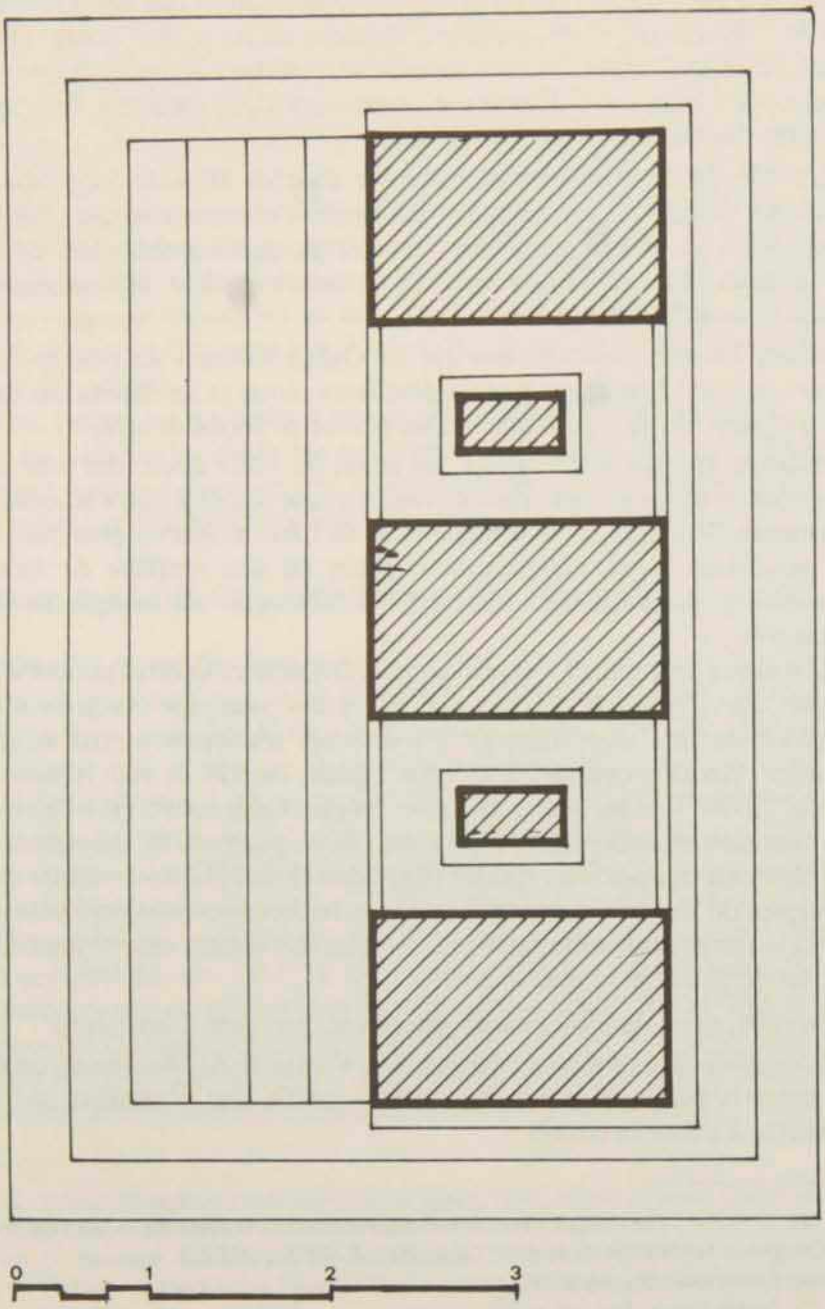
50. Otto Dorn, Op. cit. p.207.

51. Sumer Faruh, Loc. cit. p.245.

52. Barthold, Loc. cit. p.40-42 **Turklerde ve Mongollarda Defin Merasimi, Bulleten No. XI/43**, 1947, pp. 519-539.

53. O. Aslanapa, Loc. cit. p.45.

54. K. A. C. Greswell, **Early Muslim Architecture**, Oxford, 1920, Vol. II pp. 283-285.

MONUMENT FUNERAIRE D'ODZOUN

d'après Grimm

Planche I. A

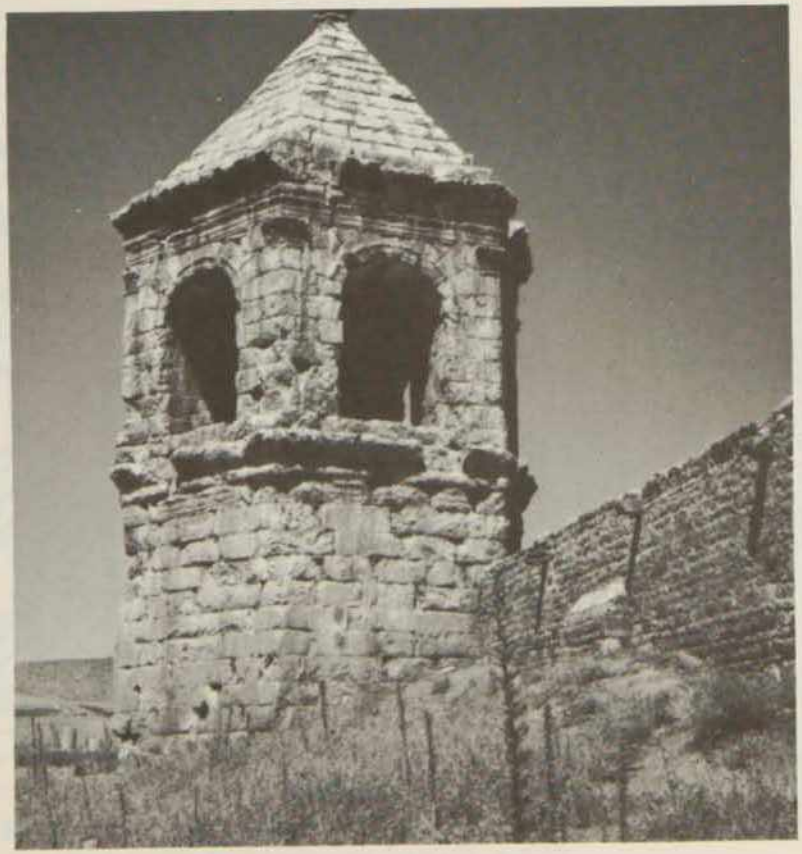
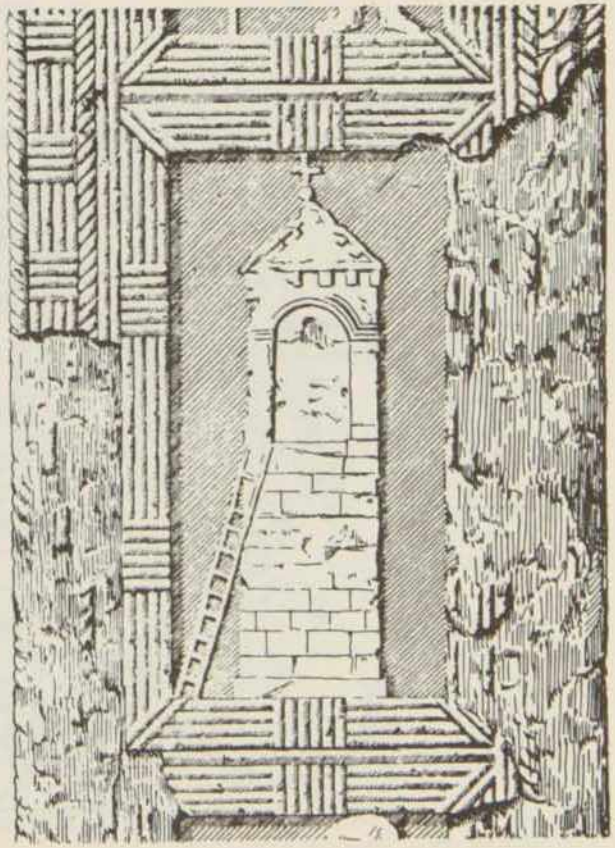

Planche I B

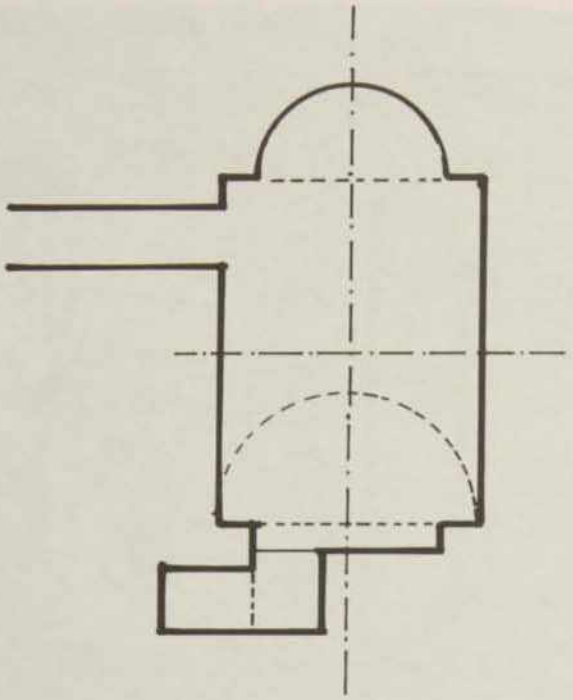

MAUSOLEE DE CYRRHUS

Planche II. A

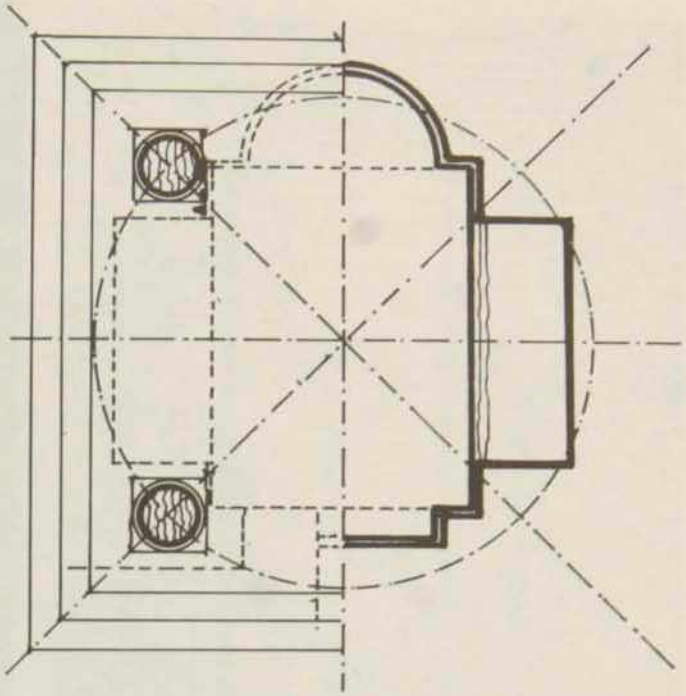
SAINTE HRIPSIME — MARTYRIUM

Planche II. B

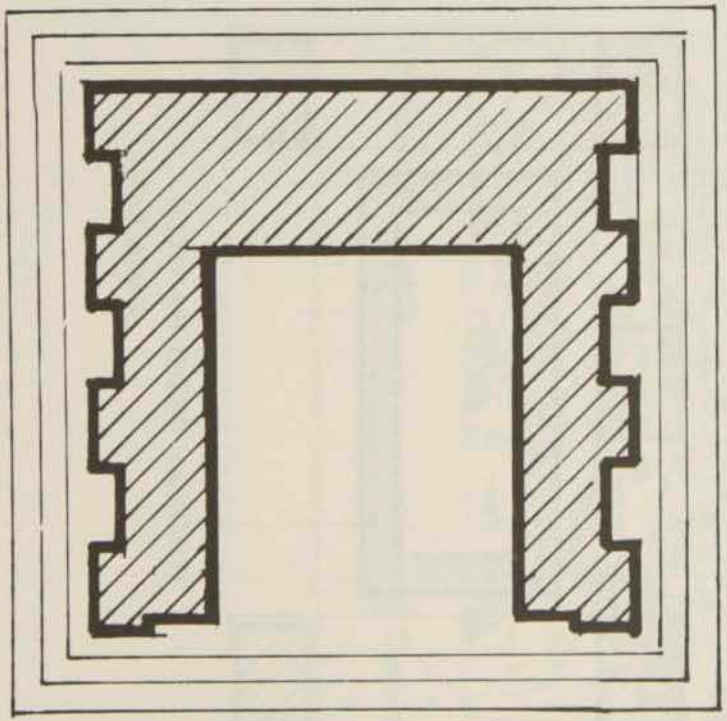
LA CRYPTE — ETAT ACTUEL
d'après M. Hasratian

0 1 2 3 4 5

RECONSTITUTION HYPOTHÈTIQUE
époque S. Sahak

Planche III. A

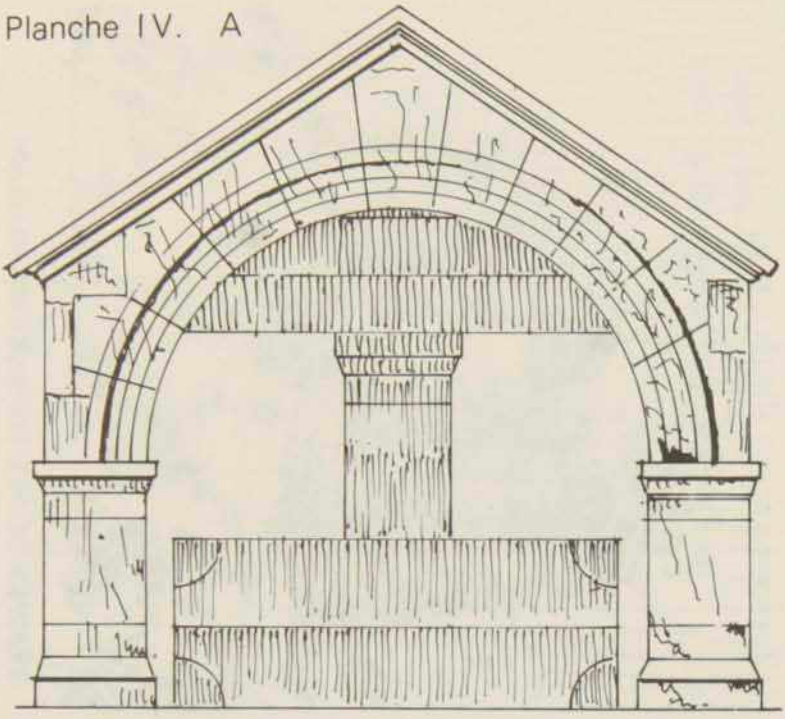
M^T FUNERAIRE D'ODZOUN
plan du modèle de l'édifice en haut de la stèle

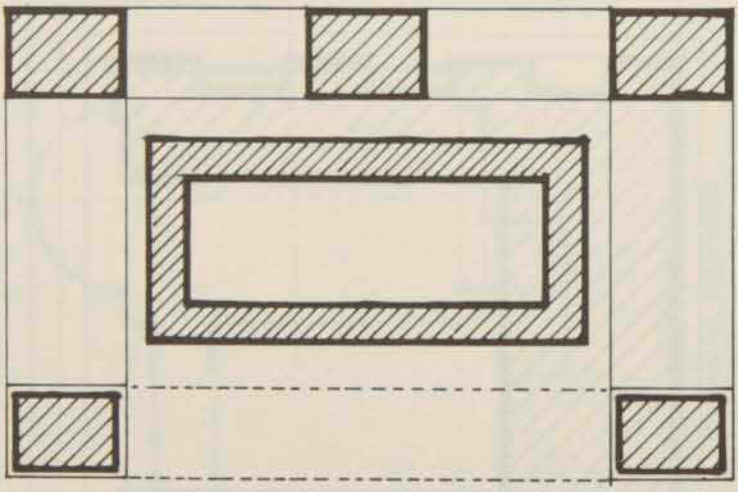
Planche III. B

TEMPLE DE FEU DE NAKCHE-RUSTAM
d'après J. Norriss et D. Wrigt

Planche IV. A

TOMBEAU DE DJUWANIYEH

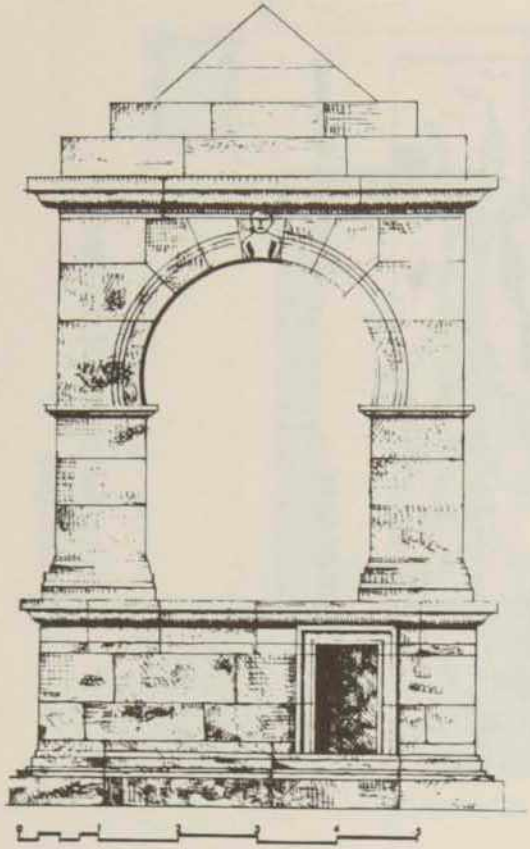
d'après Butler

Planche IV. B

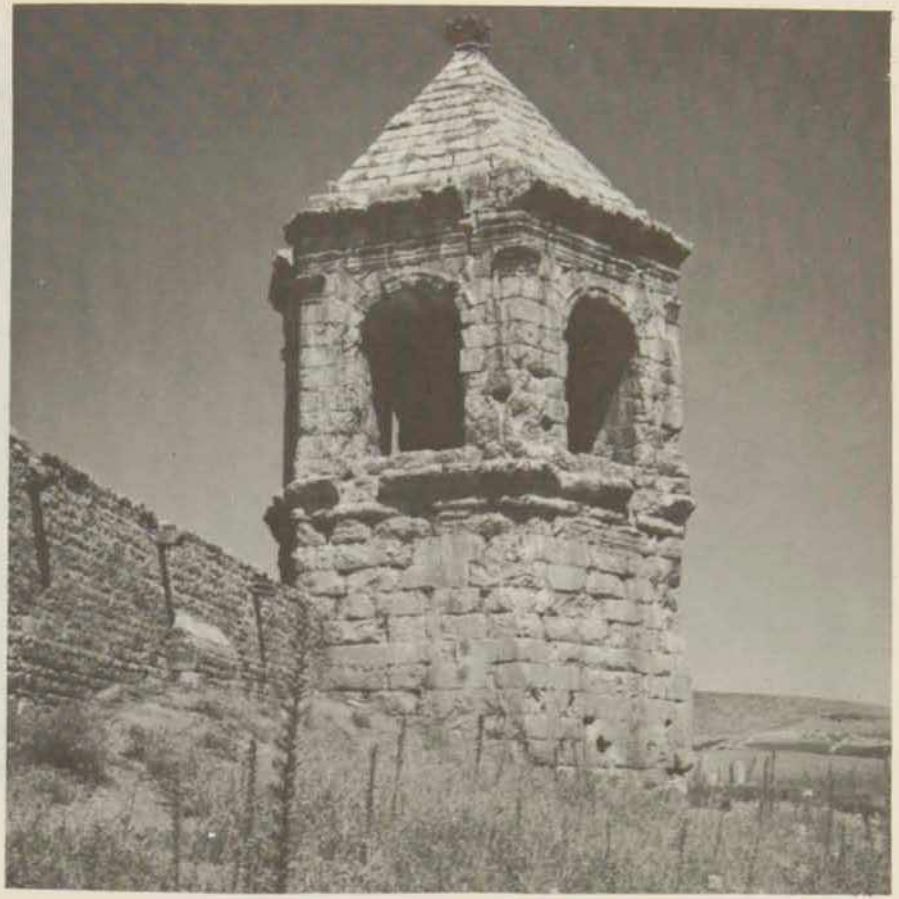
MAUSOLEE D'ALIF **d'après F. Cumont**

Planche V A

MAUSOLEE DE BRAD.
SYRIE CENTRALE (IIe-IIIe siècle)
d'après J. Mattern

Planche V B

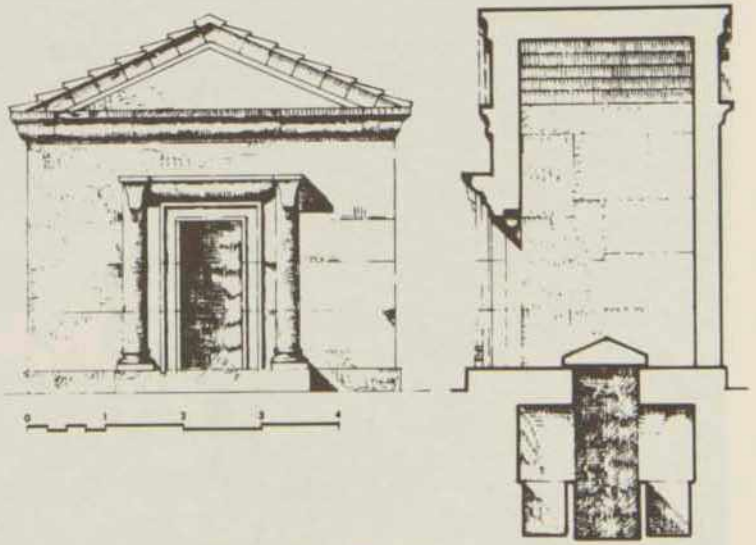

MAUSOLEE DE CYRRHUS

Planche VI A

Planche VI B

MAUSOLEE DE SERJILLA.

SYRIE DU NORD (IIe siècle)

d'après Vogue

Planche VII A

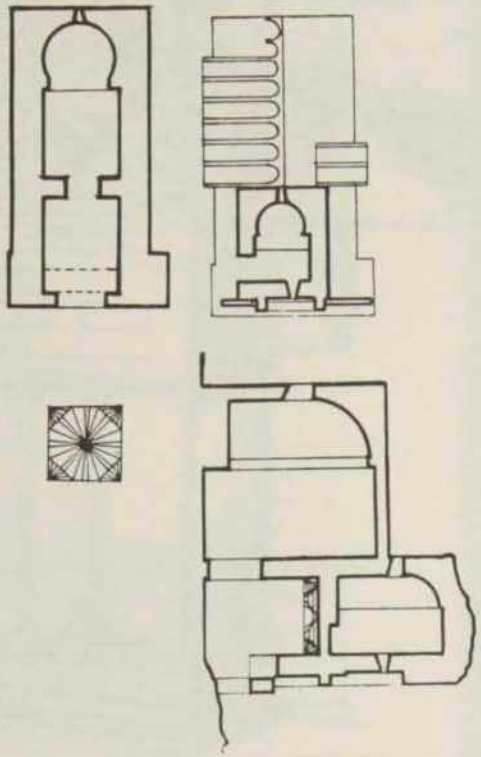

Planche VII B

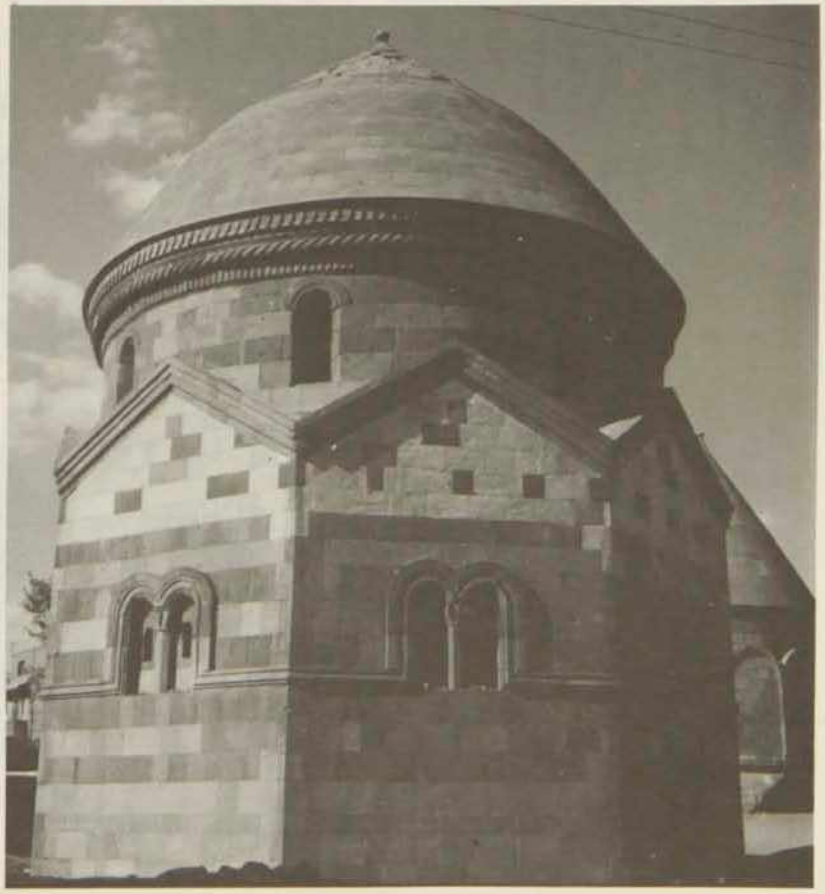

Planche VIII A

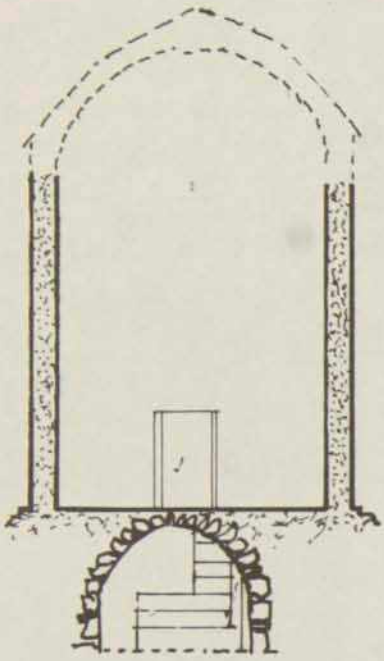

CHAPELLE DU BERGER A ANI

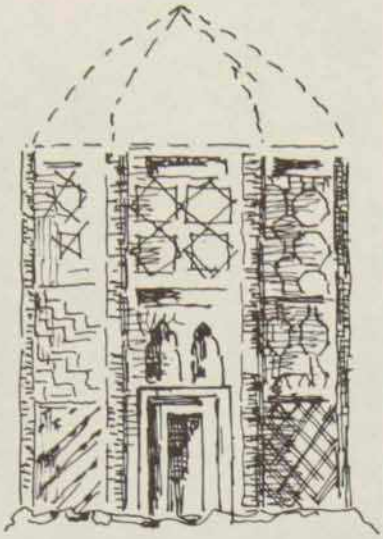
Planche VIII B

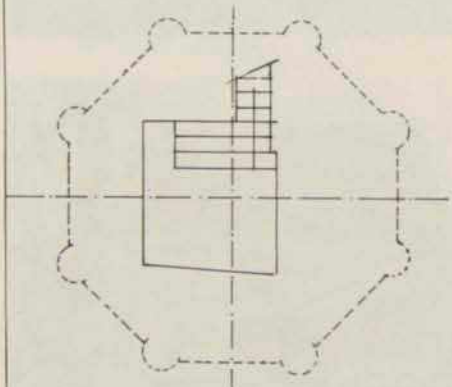
MAUSOLEE D'ERZURUM

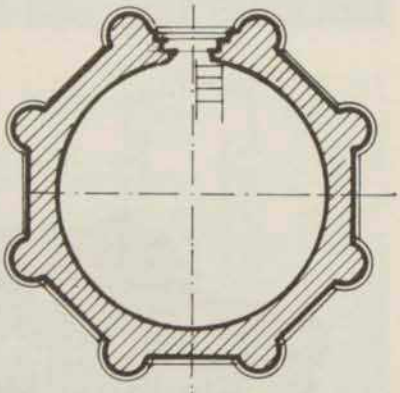
la coupe

l'élévation

la crypte

le plan

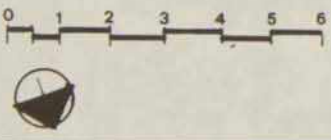
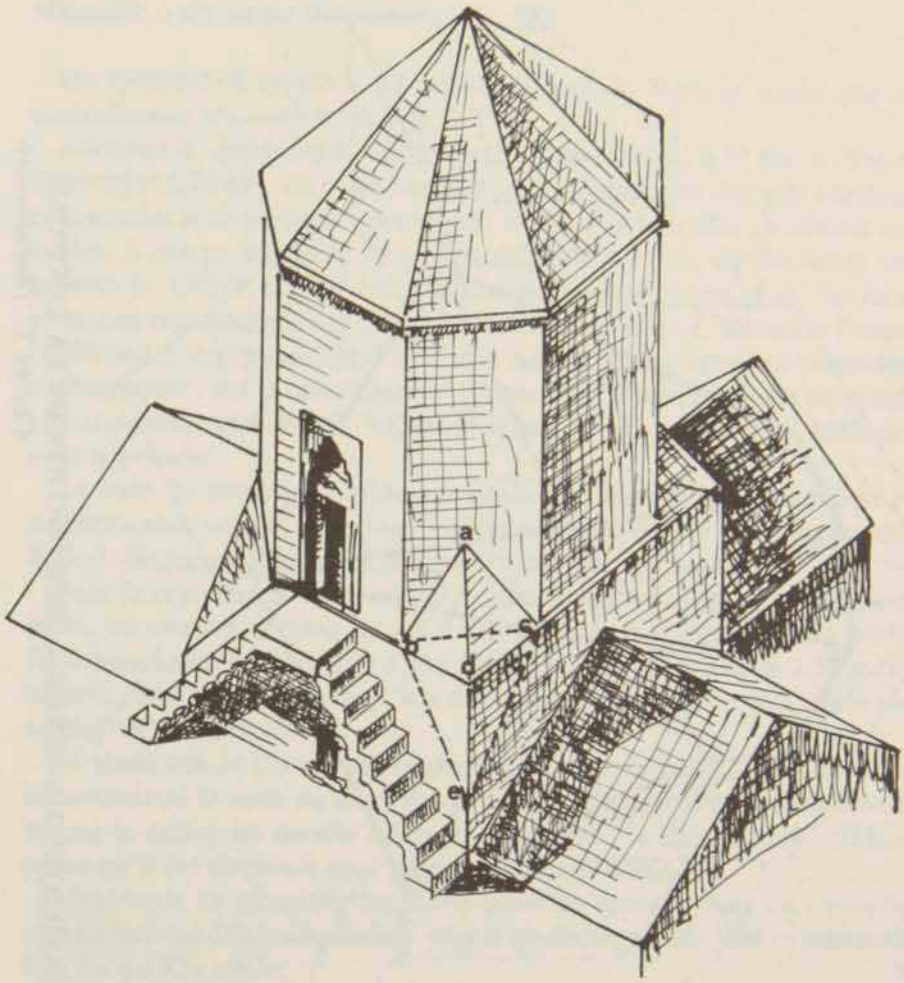
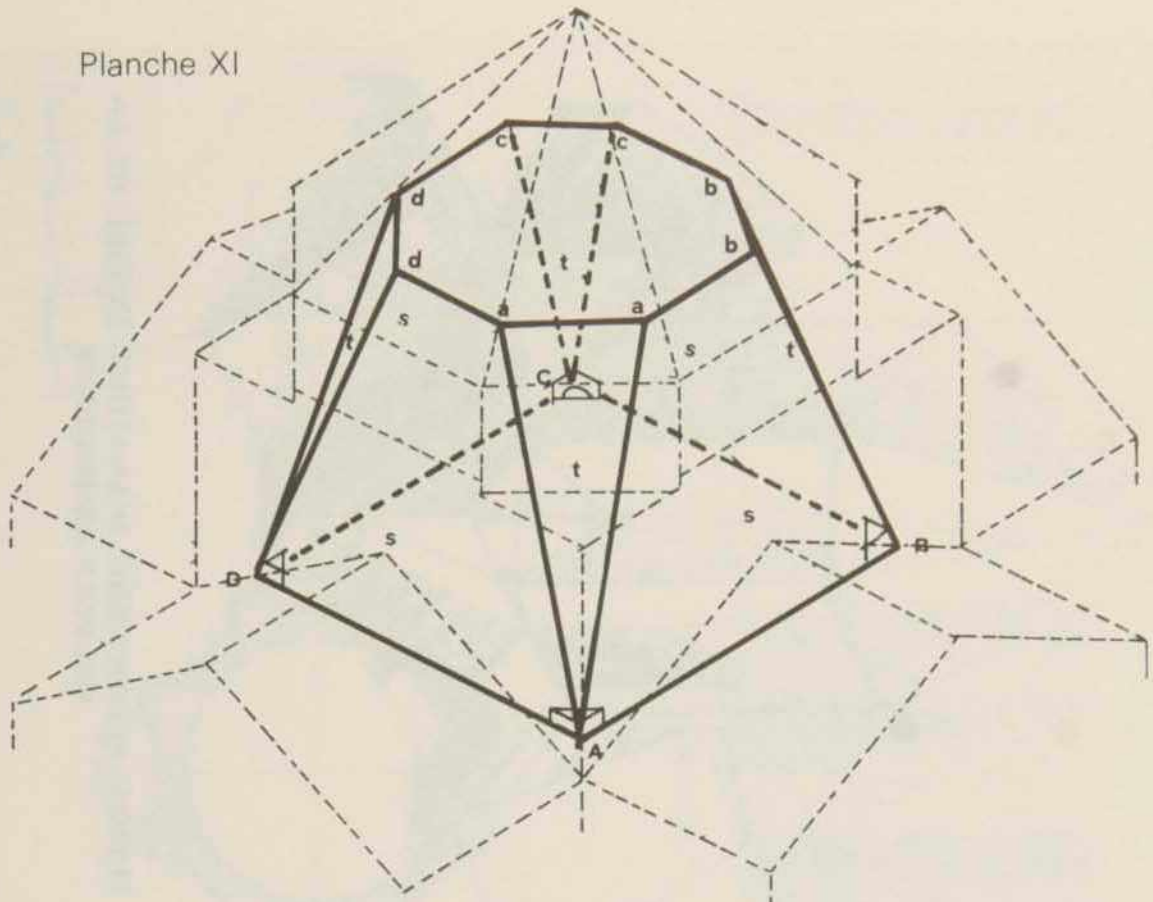

Planche IX **MAUSOLEE DE DEMAVEND**

Planche X

LE TURBEH SELDJOUKIDE D'ANATOLIE INSPIRE DE LA COUPOLE ARMENIENNE

BASILIQUE DE TEKOR — DISPOSITION DE LA COUPOLE
d'après T. Thoramanian

Dans le mausolée d'Ismael le Samamide (943), à Bukhara, on ne signale pas de crypte.

Dans le mausolée de Arabe Ata, à Tim (977/978), juste un cénotaphe émerge au dessus du sol du monument.

Mausolée à crypte de Demavend. (PL. IX)

Un mausolée à crypte a été repéré en Iran du Nord et étudié par les archéologues Stronach et Young Jr.[55].

Implanté à l'éxtrêmité Est d'une petite localité située à 70 km. à l'Est de Téheran et à 20 km. du mont Demavend, sur l'ancienne route de Mashad, ce mausolée a un périmètre octogonal, marqué de tourelles circulaires aux angles; il inscrit une salle haute circulaire de 4,55 m. de diamètre; une hauteur de 9,90 m. et s'achève en forme de pyramide à huit côtés. Ses faces en brique reproduisent des motifs géométriques variés. L'élévation évoque la silhouette des mausolées d'Iran et d'Asie centrale. Les deux mausolées de Karraquan, sur la route Qazwin Hamadan, à 2 km. à l'Ouest du village Hisari-Armani et à 33 km. à Qazwin Hamadan[56], ont quelques analogies avec le premier.

La base du premier gumbad est posée sur une modeste fondation en moellons tout venant, constituant un socle à deux degrés actuellement difficile à distinguer; ceux de Karraquan n'ont pas de crypte.

Pour la première fois une crypte de plan quadrangulaire se loge dans ce socle, un escalier partant du sol de la salle haute conduit à cette partie fortement enterrée, couverte d'une voute cylindrique brisée de 2,50 m. de hauteur, d'exécution gauche, l'axe de cette crypte ne correspond même pas à celui de la salle haute.

Le mausolée de Demavend ne porte aucune inscription dédicatoire; on ne connait ni le nom du destinataire ni celui de l'architecte; Stronach et Young le datent du dernier quart du XIe siècle. Je l'ai visité en 1974; je pense qu'il fut construit sous le règne de Malik-Chah.

L'habitude de momifier les morts pour les déposer dans un hypogée, après avoir été délaissée pendant plus d'un siècle, paraît dans ce mausolée à la fin du XIe siècle.

Quelles seraient les raisons de ce retour aux origines? Pourquoi cette transformation s'est-elle produite aux alentours de Demavend? Où faut-il rechercher les modèles de ce gumbad? Autant de questions auxquelles nous tentons d'apporter des réponses; elles sont loin d'être définitives;

---

55. D. Stronach and T.G Young Jr., **Three Seldjug Tomb Towers**, in: **Iran, Journal of the British Institute of Persian Studies.** Vol. IV, 1966. p.1-6.

56. Ibid. fig. 2pl.

mais elles présentent l'avantage de s'insérer dans des événements historiques contemporains du gumbad de Demavend.

Certes, sur les rivages du Tigre, à Ctésiphon, dans le Tur Abdin, des églises-martyria à crypte ont été signalées des IVe-Ve siècle[57].

Mais c'est surtout vers l'Adzerbaidjan et l'Arménie que les regards des historiens sont tournés en vue de suivre la progression des conquérants seldjoukides.

Le plus ancien mausolée d'Adzerbaidjan, Gumbad-i-Surkh (Kirmiz), remontant à la première moitié du XIIe siècle, ne pouvait inspirer un monument bâti au dernier quart du XIe siècle. Or la chapelle à étage de l'Arménie Tsakhats Kar en Siunik de 1041, soit un demi siècle plus tôt, peut avoir servi de modèle.

Par ailleurs un concours d'événements sous le règne de Malik Chah intéressant tant l'Iran seldjoukide que l'Arménie sont à rappeler:

a- Le roi de Siunik et de Baghaz, Sénékerim se rendit à Ispahan pour rencontrer le sultan Malik Chah et lui présenter sa soumission et obtenir de lui la faveur de conserver sa royauté[58]. Nous avons vu plus haut que plusieurs chapelles à étages subsistent dans cette province, antérieures à Demavend.

b- Une délégation de notables, conduite par le catholicos Barsegh, résidant à Ani, visita en 1082 le Sultan et obtint la remise du tribut imposé à l'Eglise arménienne. L'audience fut très chaleureuse. La chapelle à étage du Berger implantée dans la banlieue de la capitale des Bagratides maintenait la tradition de ce type d'édifice[59].

c- A la même époque, Malik Chah nomme son beau-frère, l'Emir Ismael bin Aghoute[60] (Yacoubi d'après Combridge History), gouverneur d'Adzerbaidjan. Mathieu d'Edesse juge le nouveau gouverneur en termes élogieux: "Ismael Aghoute était pacifique. Il fit rebâtir les couvents et protégea les religieux contre les Persans."

d- Dans l'armée de Malik Chah servait un important contingent de mercenaires arméniens. En l'an 1081-81, le Sultan passa en revue ses hommes, en garnison à Rayy, et congédia 7. 000 de ces mercenaires malgré l'opposition de son Vizir Nizam al Muluk[61].

---

57. Ibid.

58. H. Manantian, **Histoire Critique du Peuple Arménien** (en arm.). Grousset, **Histoire d'Arménie**, Paris 1947, p.616-617.

59. Ibid. p.70.

60. Ibid. p.70.

61. **The Combridge History of Iran**, Vol. V, 1968 by R. M. Frye, pp. 74, 75, 81, 90 et 229-230.

Sous le règne de Malik Chah, l'Arménie vécut une période de tranquillité et de paix durant laquelle les chantiers de construction ont pris de l'essor.

En résumé, un gumbad à étage, le premier en Iran du Nord, a été construit à Demavend, environ à 50 km. à l'Est de Rayy. Aucune inscription dédicatoire ne consigne le nom du destinataire, de l'architecte ou la date de son édification. D'après son style il appartiendrait au règne du sultan seldjoukide Malik Chah. Le plus ancien Mausolée d'Adzerbaidjan, de 1141 ne pouvait lui servir de modèle. A cette époque, les ambassades des notables arméniens, avec la cour d'Ispahan furent fréquentes; des équipes de maçons et de constructeurs qui pratiquaient le programme du mausolée à étage travaillaient aussi bien en Arménie qu'en Iran. A Rayy tenaient garnison 7. 000 mercenaires arméniens dans l'armée des Seldjoukides.

Dans ces conditions, on peut conjecturer que le nouvel élément, la crypte, a été introduite dans le Gumbad de Demavend par les Arméniens.

Les monuments funéraires d'Adzerbaidjan.

"L'Adzerbaidjan, à la frontière Sud et Sud-Est de l'Arménie, originairement habité par des Kurdes, des Arabes, des Dailamites, et des Arméniens fut très tôt envahi par des Turkomans".

Les sultans Seldjoukides d'Iran dépêchèrent des atabecks pour y établir leur autorité. Ces derniers, loin du gouvernement central, ne tardèrent pas à se rendre indépendants, et à établir leur propre dynastie. Certains d'entre eux donnèrent une impulsion à l'art du bâtiment. Plusieurs atabecks élevèrent des mausolées de prestige; ils satisfaisaient la vanité ostentatoire des nouveaux chefs; marquaient un certain retour au moeurs d'antan, et ranimaient les traditions des rites funéraires des Qaghan Hiang-nu, des Gok Turqs, des Oghus, traditions tombées en désuétude, sous la contrainte de l'Islam orthodoxe.

Dans les villes principales d'Adzerbaidjan ont été construits de nombreux mausolées:

— Maragha en conserve cinq, dont le plus ancien est le gumbad de Surkh ou Kirmiz de 1141;

— à Nakhitchavan, ancienne ville arménienne, subsistent trois mausolées, le plus remarquable étant celui de Muminekhatun[62];

— sur les rivages du lac Urmieh[63] se dresse un gumbad. Ils ont tous un socle en maçonnerie cubique ou cylindrique, renfermant une crypte.

---

62. A. Godard, **Les Monuments de Maragha**, Paris, 1935. **Athare-i Iran**, 1936, Vol. I, fascicule 1, fig. 83, 84, 85, 86 (P.88-p. 138) et 143.

63. Ibid. fig. 107.

Aucun aménagement de transition, glacis triangulaires, chanfrein, ou badeau n'est conçu pour recevoir le corps de l'étage supérieur bâti en brique ou en maçonnerie mixte de brique et de pierre. Il faut attendre le XIIIe siècle pour voir apparaître des glacis triangulaires aux quatres angles supérieurs du socle cubique du mausolée de Juge[64].

Des inscriptions sur des dalles dans les murs ou sur le linteau des portes indiquent que des maîtres venus de Khorasan, de Tus... ont bâti ces mausolées. Ils ont mis en oeuvre toute leur dextérité à manier la brique sur la surface des parois où ils déployèrent leur riche répertoire de motifs géométriques de leur pays d'origine. Collaborant avec les maîtres tailleurs indigènes, ils s'initièrent, à leur tour, à l'art de bâtir en pierre. Bien que les noms des artisans arméniens n'apparaissent pas dans les inscriptions dédicatoires ils étaient, eux aussi, sur place ou à proximité, sur l'autre côté de la frontière septentrionale, dans le Sunik, à Kapan, à Karabagh[65]. Ils ont dû servir avec efficacité, introduisant leurs connaissances de la stéréotomie et le programme de la chapelle à crypte.

Les monuments funéraires de l'Anatolie seldjoukide

L'invasion des nomades turcomans, pour la plupart chamanistes, sous la conduite des chefs seldjoukides, formés en Iran, s'effectua en direction de l'ouest. Une fois l'Adzerbaidjan dépassé, ils se trouvaient en Arménie. Suivant les termes de A. Rueg-Magnin: "Les premières oeuvres architecturales que les Seldjoukides rencontrent en Anatolie sont les églises et les monastères arméniens. Ils sauront bénéficier de ces exemples et abandonnent la brique, matériau privilégié de l'Iran. Après quelques tatonnements, on constate au cours du XIIe siècle une évolution vers les solutions purement anatoliennes qui atteindront leur plein épanouissement au XIIIe siècle."[66].

La coupole des églises arméniennes attire en premier lieu l'attention des nouveaux conquérants: une frappante analogie existe entre les premiers turbehs et les coupoles arméniennes (PL.X); on dirait que les nouveaux venus ont descendu au sol l'ensemble, socle, tambour et coiffe des églises d'Arménie, pour l'adapter à leur monument funéraire. En effet, dans le socle, vidé de tout son système de transition du carré de base à la forme intérieure polygonale ou circulaire (les pendentifs, les trompes ou les stalactites) fut aménagée la crypte. Au niveau de la base du tambour une dalle sépare la crypte de la salle haute formant Mesdjid avec son mihrab. A

---

64. Ibid. fig. 231-232.

65. J. de Morgan, **Histoire du Peuple Arménien**, Paris, 1917, p.16. Ref: cartes p.27-29-31.

66. Ariane Rueg-Magnin, **La Civilisation des Turcs Seldjoukides**, in: **Archeologia**, No. 87, oct. 1975. p.36.

l'extérieur, les faces supérieures du trièdre du socle cubique, au delà de l'emprise du fût, est posée une couverture en pente dont l'arétier s'appuie d'une part à un point haut -a-, au milieu de la face du tambour et d'autre part au sommet -d- de l'angle extérieur du socle. Cet ensemble a subi des modifications dans le turbeh: il a été remplacé par une surface triangulaire en pente formant glacis appelé "triangles turcs"[67]. L'arrête a-d en pierre d'exécution difficile, est également vulnérable, donnant plus de prise aux intempéries (pluie, neige) sur le plateau anatolien aux hivers rigoureux et prolongés, une surface plate étant plus adaptée, bec.

O. Aslanapa attribue le triangle de transition aux Turcs et signale son emploi par les Uighurs dans leurs tombes près de Komul, en Asie Centrale[68]. Ces triangles se retrouvent dans le tétrapyle de Lataquieh d'époque Romaine et le mausolée de Cyrrus en Syrie du Nord, IIe-IIIe siècles.

Des triangles interviennent aussi dans la coupole de l'église de Tekor dès le VIe s.

Cet édifice, encore debout au debut du siècle, n'était plus qu'un amas de ruine en 1975 quand je l'ai visité.

Mesuré et étudié par T. Thoramanian en 1909[69] son système de carré du transept ABCD à la base octogonale aa, ab, bb, bc, cc, cd, dd, da, de la couverture, a été realisé comme suit: (PL. XI) d'une part, quatre murs occupant toute la large du carré ABCD incliné vers le centre, s'élèvent avec une largeur se reduisant symétriquement formant un trapèze isocèle s,s,s,s, d'autre part quatre triangles isocèles t,t,t,t, inclinés également vers l'intérieur, et s'appuyant sur une salle posée dans l'angle de sommets carré ABCD, montent avec la base augmentant progressivement; à un certain niveau, les petites bases du trapèze et celles des triangles deviennent égaux et forment les côtés d'un octogone régulier; sur cet octogone s'appuie une calotte sphérique revêtue extérieurement d'une pyramide à faces plissées, oeuvre du Xe s.C'est celle qu'a connue Thoramanian.

Or originellement-(au VIe-VIIe)- cette couverture était une pyramide à intrados parallèle à l'extrados comme au mausolée de Brâd du IIe-IIIe s.

T. Talbot Rice reconnaît bien l'antériorité des coupoles arméniennes par rapport à la couverture des mausolées turcs, mais estime qu'elles s'inspirent d'une même origine: la tente des nomades de l'Asie Centrale[70], or nous avons noté que des silhouettes similaires existaient en Syrie, dérivant des pyramides égyptiennes.

---

67. O. Aslanapa, Op. cit. p.42.

68. T. Thoramanian, **Matériaux Pour l'Histoire de l'Architecture Arménienne.** Vol I. Erevan.

69. H. C. Buttler, Op. cit. Re. XXV.

70. T. Talbot Rice, **The Seldjuks.**

A mesure que les Turcs s'installaient en Anatolie, ils construisaient des turbehs. Le centre de gravité de cette activité se situe dans le nord et le nord-est anatolien, au moins au début de leur installation, en contact immédiat avec la population arménienne[71] dont ils utilisèrent très souvent la main-d'oeuvre. La majorité du corps de ces édifices, hexagonal, octogonal, se couvrait de motifs décoratifs arméniens et surtout d'entrelacs géometriques que les nouveaux Turcs amenaient de l'Asie centrale ou d'Iran.

Les témoignages des turcologues et des islamologues de notoriété que nous invoquons ci-après sont les meilleures confirmations de l'influence de l'architecture de l'école d'Ani, sur les turbehs de l'Emir Saltukide à Erzurum, de Mamakhatun à Terdjan, de Sitté Melik à Dévrigi, de Khalifat Ghazi à Amasya. Cette influence va en décroissant au fur et à mesure que les monuments s'éloignent de leur source d'inspiration.

Les monuments funéraires du XIIe siècle en Anatolie

A— Le turbeh de l'Emir Saltukide à Erzurum

Le corps de ce turbeh est formé d'un plan octogonal surmontant un caveau funéraire. Les parois sont construites en rangées de pierres jaunes et blanches alternées. La salle haute est contournée d'une corniche en collerette à tympan triangulaire. Au-dessus de la collerette s'élève un fût circulaire marque de quatre niches à section triangulaire s'achevant en coquille. Chaque face du prisme du second étage est dotée d'une baie doublet alternativement aveugle et ajourée.

La couverture devait être pyramidale; à la suite de réparations, elle a perdu la netteté du profil conique. Au niveau de la naissance des archivoltes court une corniche moulurée sur le fût prismatique.

R.H.Unal écrit: "La corniche du Ier niveau en collerette plissée du turbeh d'Erzurum, se rencontre dans les monuments d'Ani et sa région. la chapelle du Berger, celle du couvent des Vierges, à Dikran Honentz.[72]" La moulure qui ceinture le prisme à hauteur des fenêtres doublets les contournant est le style syrien et se rencontre dans les basiliques d'Ereruk et de Qassagh.

D.J. Sourdel écrit:

"Le mausolée de l'Emir Salduk à Erzurum élevé sans doute à la fin du XIe. siècle ou au début du XIIe siècle, peu après la conquête de l'Anatolie

---

71. D. Kuban, **Anadolu Turk Minarisinin Kaynak ve Sorunlar**, Istambul, 1965, p.147.

72. R. H. Umal **Les Monuments Islamiques Anciens de la Ville d'Erzurum et de la Région**, Paris, 1968. Chap. VIII.

par les Turcomans d'obédience seldjoukide. Le mausolée anonyme du groupe de trois mausolées situés au Sud de l'enceinte ancienne d'Erzurum se singularise au milieu des édifices musulmans contemporains.

"De nombreux traits empruntés à l'architecture locale reconnaissables notamment dans des monuments tels que les églises arméniennes d'Ani y transforment en effet le thème du mausolée à coupole ou de la tour funéraire à toiture conique qui était alors répandue dans les pays musulmans"[73].

Le professeur P. Cuneo remarque à son tour:

"Les niches aveugles à fond triangulaire surmontées de coquilles en cul de four dites arméniennes qui sont sur le tambour de la coupole se rencontrent au VIIe, à Hripsimé[74]."

Enfin, le Prof. D. Kuban note:

"Sur le turbeh de l'Emir Saltukide on relève une forte influence de l'architecture arménienne[75], en particulier dans l'exécution et les formes du lanterneau de Hovanna Vank de 1217[76] et les colonnes des fenêtres doublets des façades du turbeh." (PL. VIII. B.)

Il signale les animaux sculptés sur la corniche rappelant le monde animal d'Akhtamar et la culture arménienne dont l'origine lointaine est dans le bestiaire turc[77].

B— Le turbeh de Mama Khatun à Terdjan

Publiant ce monument en 1957, le Prof. S. Kemal Yetkin faisait remonter l'origine de son plan aux édifices d'Asie Centrale. Ce point de vue a été contesté par plusieurs historiens de l'art[78].

D. Kuban, déclare: "Ce monument est un de ceux où on relève clairement l'influence de l'architecture arménienne. L'idée d'enclore par un corridor l'édifice constituant un noyau central, n'existe pas dans les traditions de l'architecture funéraire islamique en Asie Centrale, par contre, dans la métropole de Sidé, le mausolée est clôturé par une arcade, ou encore dans l'architecture arménienne à Zvartnotz ou dans l'Eglise de St. Grégoire d'Ani (de Gakik Ier) suffisent à montrer à quelle époque remonte l'idée d'entourer par un déambulatoire le noyau central.

---

73. D. et J. Sourdel, **La Civilisation de l'Islam Classique**, Paris, 1968, p.240-241, fig. 73.

74. P. Cuneo, **L'Architectura della Scuola Regionale di Ani**, Roma, 1977, pl. LXIII.

75. D. Kuban, Op. cit. p.146-154.

76. Rivoira, **Moslem Architecture**, Edinburg, 1918, **L'Eglise de Hovannavank 1217, Sur les Versants de Alagoz**, p.202, fig. 178. Str-y-Die Baukunst, Vol. I, **Eglise d'Aghrak** p.101-103.

77. K. Otto Dorn, **Turkish-Islamiches Bidgut in den Figuren Reliefs von Achtamar — Anatolia** — VI (1961-62) p. 1 à 69.

78. S. K. Yetkin, **Mama Hatun Turbesi**, in: **Yillik Aractermalar Dergisi I**, 1956, p.75-77.

L'édicule central doté de niches semi-circulaires à l'intérieur est également dans le répertoire des petites chapelles de l'Anatolie Orientale particulièrement à Ani: Eglise Saint Sauveur (1035-1036), Aboughamrentz Saint Grégoire.

La couverture en pierre du turbeh, les niches à fond triangulaires hautes et étroite flanquant le portail d'entrée sont dans le style arménien[79].

Notre étude sur ce mausolée[80] met suffisament en relief l'influence de l'architecture d'Ani tant pour la composition du plan que pour les motifs décoratifs.

Certes, on pourrait alléguer que la ville de Baghdad était implantée suivant un tracé circulaire avec quatre portes orientées vers les points cardinaux. Une mosquée en marquait le centre[81]. Des villes fortifiées à plan circulaire sont signalées en Asie Centrale. La face extérieure de leurs muraille étant constituée de semi-colonnes accolées dessinant en plan un feston. Le mausolée de Mama Khatun ne serait-il pas une miniature des ensembles précédents? Pour l'époque, ces modèles sont très éloignés pour que les maîtres maçons qui l'édifièrent les prennent en considération: la source d'inspiration était proche, à Ani; ils y ont puisé largement.

Les voûtes d'arête de Koch et celles de la salle N.E. d'accès à la crypte de Hripsimé du VIe et VIIe siècles sont liserés de festons.

La composition du portail de Mama Khatun est dans le style des monuments islamiques d'Adzerbaidjan de la seconde moitié du XIIe siècle. Mais dans ce pays, c'est la brique qui a guidé la composition; à Terdjan, elle est transposée dans la pierre avec une niche arménienne à section triangulaire.

C— Le turbeh de Sitte Malik à Divrigi

De plan octogonal couvert d'une coiffe pyramidale ce turbeh est du type que l'on rencontre en Adzerbeidjan vers le milieu du XIIe siècle. Mais on en rencontre également en Anatolie Centrale et Orientale où la construction en pierre remonte à une haute antiquité.

La composition de la façade d'entrée révèle plusieurs styles architecturaux et la main-d'oeuvre de plusieurs artisans.

Von Berchem[82] voit dans la bordure de la niche du portail la colonne engagée couronnée d'un chapiteau arabe, ainsi qu'une inscription et des

---

79. D. Kuban, Op. cit. p.152.

80. P. Paboudjian, **Le Mausolée de Mamakhatun à Terdjan et les Monuments de l'Ecole d'Ani** in: **Haykasian Hayakitagan Hantès**, 1979, p.203 à 223.

81. D. Kuban, Op. cit. p.149-150.

82. V. Berchem et Khalil Edhem, Op. cit. p.63-69.

moukarnas. L'arabesque qui encadre le portail est insolite et montre des analogies avec des motifs arméniens pareils à ceux que l'on voit sur le portail de Saint Grégoire à Ani du Xe siècle.

Les niches s'achèvent avec des motifs octogonaux, leurs bordures s'enveloppent de décors en dents de scie (Deniz Taragi) analogues à ceux des édifices chrétiens.

On doit noter ici, que les maîtres tailleurs chrétiens sur cette oeuvre ont dû se sentir désorientée travaillant pour défaire de leurs habitudes locales, à l'heure où ils procédaient à l'exécution de nouveaux programmes et de nouveaux motifs décoratifs.

N.B. Dans les contrées où dominaient les Mengucekides, le turbeh du Sultan Malik à Kamak, daté du XIIe siècle est un des rares exemples caractéristiques dont l'étude révèlerait également des nouveautés[83] quant à cette influence de l'architecture arménienne.

Le turbeh de Kalifat Ghazi à Amasya

Il n'est pas sûr que ce monument fût destiné, selon son appellation populaire, à Kalifat Ghazi. Si on admettait la désignation, il faudrait reconnaître qu'il a été bâti par Kalifat Ibn Tekin, le Vizir de l'Emir Malik Ghazi Danishmendide, vers le milieu du XIIe siècle.

Le plan du turbeh est octogonal tant de l'intérieur que de l'extérieur, et s'achève en une couverture pyramidale.

La fenêtre doublet à l'intérieur de la niche du portail, le caractère du double motif d'encadrement, le mélange des tresses et moulures enrubannées éloignent de la conception générale de cette entrée des modèles classiques. L'arabesque géométrique contournant le premier motif est tellement simplifiée qu'elle a perdu son caractère. Ce serait l'ouvrage d'un artisan qui n'a pas compris l'esprit de la composition du décor. Le tracé de la tresse de vannerie sur les arcades et les motifs ressemblant à une inscription coufique, fait présumer qu'il s'agit de l'oeuvre d'un artisan chrétien et que la bâtisse appartient au début de la formation de l'architecture turque d'Anatolie, époque où l'insuffisance de la main-d'oeuvre musulmane obligeait les commanditaires à recourir aux indigènes.[84].

Il était impossible d'inclure dans le cadre d'un article tous les turbehs d'Anatolie. Nous nous sommes contentés de passer en revue les principaux monuments datant de la fin du XIe et du XIIe siècles, époque de l'établissement des turcs en Asie Mineure. Les mausolées de Niksar, et sur-

---

83. T. Ozguc, **Mengucuklere Ait Bir Turbe, Milletlerarasi Birinci Turk Sanatlari Kongressi**, Ankara, 1959, **Kongreye Sulunan Tebligler**, Ankara, 1962, p.236-37.

84. D. Kuban, Op. cit. p.148.

tout ceux des XIIIe et XIVe siècles, des rivages du lac de Van, feront objet d'une autre étude.

En conclusion, nos investigations confirment, une fois de plus, que l'édifice couronnant le martyrium de Sainte Hripsimé à Vagharchapat, par le catholicos Sahak, était un pavillon sur quatre colonnes semblables à celui sculpté dans le cinquième compartiment de la face Est de la stèle Nord du monument funéraire d'Odzoun.

Sa crypte, à cette époque, devait se rapprocher de l'hypogée d'Aghtz. La disposition actuelle date du début du règne du catholicos Komidas (VIIe siècle.)

D'autres martyria à étage, du même type, ont été aussi construits à la même époque dans le pays.

Ce programme adopté pour la chapelle à étage a été souvent employé en Arménie, avec quelques interruptions, jusqu'au XIVe siècle.

La tour funéraire iranienne fut dotée aussi d'une crypte vers la fin du XIe siècle qui passa en Adzerbaidjan entre les XIIe et XIIIe siècles pour aboutir à la forme du turbeh turc anatolïenne. Ce dernier s'inspirant de l'ordonnance extérieure des coupoles arméniennes aménageait une crypte dans le socle cubique du fût servant de salle haute aux parois extérieures traitées dans le style des tours iraniennes, avec parfois un mélange de décor arménien et iranien.

ՀԱՑԿԱԿԱՆ ԲԱԶՄԱՑԱՐԿ ՎԿԱՅԱՐԱՆԻՆ ԾԱԳՈՒՄՆ ՈՒ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ

ԲԱՍԳԱԼ ԲԱՊՈՒՃԵԱՆ

(Ամփոփում)

Վկայակոչելով հայ եւ օտար պատմագիրներն ու գիտնականները, ինչպէս նաեւ նկատի առնելով գիտական պեղումներու եւ իր անձնական հետազօտութիւններու արդիւնքները, հեղինակը կը հաստատէ թէ Վաղարշապատի մէջ Սահակ Պարթեւի կողմէ կառուցուած Սբ. Հռիփսիմեանց երկյարկանի վկայարանը քառասիւն ամպհովանի մըն էր՝ նման անոր որ քանդակուած է Օձունի դամբարանային կառոյցի հիւսիսային կոթողի արեւելեան խորանին մէջ։

Այդ վկայարանը իր ներկայ ձեւաւորումը ստացած է Ե. դարուն՝ Կոմիտաս Կաթողիկոսի գահակալութեան սկզբնական ժամանակամիջոցին։ Երկյարկանի մատուռներու կառուցումը յաճախակի երեւոյթ է Հայաստանի մէջ մինչեւ ԺԴ. դար։ Իսկ իրանական դամբարանային աշտարակները միայն ԺԱ. դարուն է որ օժտուած են գետնափոր գերեզմանով եւ այս երեւոյթը անցեր է Ատրպատական՝ ԺԲ. եւ ԺԳ. դարերուն։ Իսկ աւելի ետք՝ գետնափոր գերեզմանը ստացեր է թրքական թուրպեհի ձեւը։

ԱՐԳՈՆԱՒՈՐԴՆԵՐԸ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

ՍԵՐԳԷՅ ՈՒՍԱՒԵԱՆ

Ցունական հին գրականութիւնը աւանդել է «Արգոնաւտիկա» անունով մի հնագոյն առասպել, որի հիմքում ընկած է դէպի Կոլխիդա արշաւելու եւ «ոսկեգեղմ» որոնելու պատմութիւնը: Այդ արշաւախմբումն էր նաեւ Արմենոս անունով զօրավարներից մէկը, որի անունն էլ հիմք դարձաւ արմէնների դրսեկութեան տեսութեանը:

Արգոնաւորդների արշաւանքի ժամանակաշրջանը ոմանք համարում են 7-րդ դարը, իսկ ոմանք էլ՝ Հոմերոսի պոէմներից առաջ, նախքան մեր թուագրութիւնը: Նշած դարաշրջաններում Ցունաստանը Սեւ Ծովի շրջակայքում ստեղծել էր գաղութներ: Նման մի գաղութ էր նաեւ Կոլխիդան (Կողքիսը): Հասկանալի է, որ ոսկէ բուրդ գոյութիւն ունենալ չի կարող: Այդ առասպելի մէջ, մեր կարծիքով, թաքնուած էր պրոնզ, ոսկի, պղինձ, երկաթ եւ ուրիշ մետաղներ ձեռք բերելու փոխաբերական իմաստ: Ոսկեգեղմ փնտռելու գաղտնիքը գաղութներ ստեղծելու նպատակ էր հետապնդում:

Կոլխիդան այն ժամանակ եղել է մերձսեւծովեան մետաղամշակման նշանաւոր շրջաններից մէկը: Դեռեւս Հոմերոսի «Իլիական»ից է յայտնի, որ Սեւ Ծովի հարաւ-արեւելեան շրջանները հարուստ են ոսկով, արծաթով, երկաթով եւ պղնձով[1]: Արեւելեան Պոնտոսի տարածքում ապրող խալիբները, տիբարէնները, մոսինեոկները, կոլխերը

1· Հոմերոս, *Իլիական*, Երեւան, 1955, Գլ· Է·, էջ 156:

եւ տուրիչ ցեղեր զբաղուում էին մետաղագործութեամբ: Հոմերոսը մետաղագործ խալիբների ցեղային տարածքն անուանել է «Արծաթի երկիր» եւ «Երկաթի երկիր»[2]:

Բայց մետաղներով հարուստ չրջանները միայն Արեւելեան Պոնտոսը չէր: Մետաղամշակութիւնը, որն սկիզբ է առել պղնձագործութիւնից, հազարամեակներ առաջ եղել է Փոքր Ասիայի եւ Հայկական Լեռնաշխարհում ապրող հնագոյն տեղաբնակների զբաղմունքներից մէկը: Այդ կապակցութեամբ Վ. Լանդսբերգերը գրել է. «Ջուննենալով պղնձի հանքավայրեր, հին չումերներն օգտւում էին Փոքր Ասիայի եւ Հայկական Լեռնաշխարհի պղնձից»[3]: *Ն. Բ. Եանկովսկայան նոյնպէս նշում է, որ Տաւրոսի, Ռիտունեաց, Սասնոյ, Կորճայքի եւ Տայոց սարերն ու Հայկական Միջագետքը պղնձի, կապարի, արծաթի անսպառ չտեմարաններ էին*[4]:

Փոքրասիական տարածքի եւ Հայկական Լեռնաշխարհի հարուստ մետաղների մասին է. Քլինգել-Բրանդտը յայտնել է հետեւեալ կարծիքը. «Գործիքներ, զարդեր եւ գործածութեան առարկաներ պատրաստելու համար հարկաւոր էին մետաղներ, նախ եւ առաջ պղինձ: Այն ներմուծում էին գլխաւորապէս Փոքր Ասիայից, քանի որ այնտեղ, ինչպէս եւ Հայաստանի լեռներում, այլեւ Կովկասում եւ արեւմտեան ծովափին էին գտնւում մետաղէ հարուստ հանքավայրերը»[5]: *Այնուհետեւ անգլիացի խոշոր հնէաբան Գ. Զայլդը նշում է, որ Միջագետքի երկրները արծաթը ստանում էին Տաւրոսից: Շումերները նոյնպէս պղինձ չունենալով այն ստանում էին Օմանից, Իրանական Բարձրաւանդակից եւ Փոքր Ասիայի արեւելեան մասերից: Ապա նա չարունակում է. «Հին Հայաստանում ինչ-որ ցեղեր գտել էին մետաղի ձուլման խնայողական եղանակը, որ մինչեւ երկրորդ հազարամեակի վերջը այն պահել են գաղտնի»*[6]:

Մետաղամշակութեան արուեստը գիտութեան մէջ ընդունուած է 5–4-րդ հազարամեակից: Բայց վերջին ժամանակների պեղումները նոր խօսք են ասում: Անգլիացի հնէաբան Ջ. Մելարտը Փոքր Ասիայի արեւելեան չրջաններում պեղումներից գտաւ Ք. Ա. 7–6-րդ հազարամ-

---

2. Մ. Ի. Մաթսիմովա, *Մերձսեւծովեան Հարաւ-Արեւելքի Անտիկ Քաղաքները*, Մոսկուա, 1956, էջ 143–144 (ռուսերէն):

3. Հայկ. ՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիա, *Հայ ժողովրդի Պատմութիւն*, Ա. հատ., Երեւան, 1971, էջ 140:

4. Ն. Բ. Եանկովսկայա, *Ասորեստանեան Պետութեան Տնտեսութեան Մէկ Քանի Հարցեր*, «Լրաբեր Հնագոյն Պատմութեան», 1956, թիւ 1, էջ 28–40 (ռուսերէն):

5. Է. Քլինգել-Բրանդտ, *Ճանապարհորդութիւն Դէպի Բաբելոն*, Երեւան, 1981, էջ 112:

6. Գ. Զայլդ, *Հին Արեւելք*, Մոսկուա, 1956, էջ 201, 242 (ռուսերէն):

եակներին պատկանող պղնձէ զարդեր եւ զանազան գործիքներ: 1963 թուականին ամերիկացի գիտնական Ռ. Պրէյտուուդը նոյն տարածքում նոյնպէս գտաւ 7-րդ հազարամեակին պատկանող պղնձէ զարդեր եւ գործիքներ: Պարզուեց, որ մետաղամշակութիւնը Փոքր Ասիայում եւ Հայկական Բարձրաւանդակում գոյութիւն է ունեցել 9 հազար տարի առաջ[7]:

Մեր կարծիքով Հայկական Բարձրաւանդակում եւ նրա մերձակայ շրջաններում ապրող մետաղագործ ցեղերի հետ հայերը եւս եղել են առաջին մետաղը՝ պղինձը մշակողներից մէկը: «Հայ», «արմէն», «սոմեխի» եւ «Ֆլա»՝ հայերին տրուած անունները հասարակական (սոցիալական) եզրեր են, բոլորն էլ նոյն բովանդակութեամբ:

Հայ անուան ծագման մասին անդրադարձել է Ն. Մառը, գտնելով, որ հայերը յաբէթական ծագումով սոներ-հենիոխներն են, իսկ արմէնները՝ եկուոր արիոեւրոպացիներ[8]: *Նա իր մէկ այլ աշխատութեան մէջ հայ ցեղանունը ծագումնաբանել է հայ արմատից, որ ըստ նրա՝ նշանակել է «հալել», «հալածել», «հոսել», «վազել», «քշել»: Նոյն հիմքից է համարել նաեւ խալիբ ցեղանունը: Այստեղից գիտնականը եզրակացրել է, որ հայերը մետաղագործ ժողովուրդ էին, հետեւապէս ցեղանունը ծագում է «երկաթ» բառից*[9]:

Մեզ չի համոզում, որ հայ անունը ծագած լինի «հալել» եւ նման այլ բառերից, չնայած ցեղանունը (էթնոնիմը) նա համարել է մետաղական ծագում: Հայ անունը ծննդաբերելով երկաթէ դարից, Ն. Մառը այն առընչում է արգոնաւորդների արշաւանքի պատմութեանը, համամիտ լինելով այն գիտնականներին, որ այդ արշաւանքը տեղի է ունեցել Հոմերոսի պոէմներից առաջ, Ք. Ա. 12–10-րդ դարերում, «արիոեւրոպացիներ»ի ներարշաւի դարաշրջանում: Ընդունելով հայ անունը «հալ» հիմքից՝ նշանակում է հայ ցեղի (էթնոս) երեւան գալը տանել յետագոյն շրջան:

Միւս կողմից, յաբէթաբանի մէկ այլ կարծիքով հայ ցեղանունը համաստեղութեան անուն է՝ Հայկ-Օրիոն անունից[10]: *Այստեղ եւս նա*

---

7. Ե. Զերնիխ, «Գիտութիւն եւ կեանք», 1968, թիւ 7, էջ 33–37 (ռուսերէն):

8. Ն. Մառ. *Մակուի Ռուսա Բ.ի Արձանագրութիւնը*, «Ռուսական Հնագիտական Ընկերութեան Արեւելագիտական Բաժնի Հաղորդումներ», ԻԵ. հտր., 1921, էջ 5 (ռուսերէն):

9. Ն. Մառ. *Հայերի ցեղային երկու Անուանումների Աստղագիտական եւ էթնիկական Նշանակութիւնը*, «Ռուսական Հնագիտական Ընկերութեան Արեւելագիտական Բաժնի Հաղորդումներ», ԻԵ. հտր., 1921, էջ 235 (ռուսերէն):

10. Նոյնը:

հաշուի չի առել, որ հայ անունն աւելի հին է, քան նոյն ցեղի ստեղծած Հայկ անունը:

Ի. Մեչչանինովը նոյնիսկ հայ անունը ծննդաբերել է Խալդի աստծու անունից[11]: Բայց Խալդի աստծու անունը յայտնի է Ք. Ա. 9-րդ դարից, իսկ հայ անունը հազարամեակների պատմութիւն ունի: Բոլոր դէպքերում Ի. Մեչչանինովը նոյնպէս հայ անուան ծագումը փորձում էր տանել արգոնաւորդների ժամանակաշրջանը, այսինքն՝ համամիտ լինելով Թրակա-Փեսալական տեսութեանը: Բայց նման տեսութեան ջատագովները մոռանում են, որ աստուածանունները ձեւաւորուել են աստուածներ ստեղծող ցեղերի կողմից, ուստի՝ ցեղանունները դիցանուններից հին են: Տուեալ դէպքում հայ ցեղը չէր կարող հազարամեակներ գոյութիւն ունեցող իր անունը փոխել 9-րդ դարում, Թէկուզ դրանից առաջ ստեղծած իր աստծու անունով:

Մեր կարծիքով հայ անունը ծագում է հնդեւրոպական նախալեզուի *AYES>«պղինձ» բառից: Արմատական այդ բառը, մայր լեզուից անջատուած, նոր ձեւաւորուող հայերէնում ստանալով h յենարան հնչիւնը, բառակազմել է HAYES... Հնդեւրոպական նախալեզուից հայերէնին անցնող նման բառերն ունեն հետեւեալ պատկերը· *AN>հան(տափակ), *OD>հոտ, *OMO>հում եւ այլն: Այնուհետեւ, հնդեւրոպական ծագումով մի շարք բառեր, որոնք վերջանում են *S հնչիւնով հայերէնում սղւում են, ինչպէս՝ *PLUSO>լու, *GRSO>ծառ, *DERSO>քող, կաչի: Հետեւաբար օրինաչափ է նաեւ HAYES>HAY: Միւս կողմից, երբ *S-ն հանդէս է գալիս իբրեւ յոգնակերտ ածանց, այն հայերէնում փոխւում է ք-ի, ինչպէս *MES>մեք, *TRAYES>երեք, *SWESOROS>քոյր («քոյրեր»)[12]: Այդ նոյն ձեւով էլ կը ստանանք հայք, ցեղի տարածքային անունը:

Հնդեւրոպական մայր լեզուից անջատուած առաջին ցեղերից մէկը հազարամեակներ առաջ մկրտել է իր հասարակական անունը՝ հայ, այսինքն «պղնձագործ», եւ այդ անունը տարածուել է լեռնաշխարհում ապրող նրա արիւնակից ցեղերի վրայ, որպէս հաւաքական անուն: Խեթերը Հայք անունը կոչել են Խայասա, փոքրասիական սա տեղանուան յոգնակերտ ածանցով[13]:

11· Ի. Մեչչանինով, *Հին Վանի Խալդի Աստուածը*, «Արեւելագիտական Հաղորդումներ» Ա· հտր·, 1927: «Նիւթական Մշակոյթի Պատմութեան Պետական Ակադեմիայի Հաղորդումներ», ԺԳ· հտր·, բողարկում 4–7, 1932, էջ 9 (ռուսերէն):

12· Հ· Աճառեան, *Հայկազեան Բարբառագիտութիւն Հայոց Լեզուի*, Զ· հտր·, Երեւան, 1971, էջ 562, 579:

13· Սիրիայի Հիւսիսում էպլա բաղաքի աւերակները պեղելիս իտալացի հնէաբանները վերջերս գտան 15,000 սալիկ: Դրանցից երեքում յիշատակուած են «դումա խայա»,

Հնդեւրոպական այն ցեղը, որ առաջինը գտաւ պղնձի գիւտը՝ AYES բառից ստեղծեց պղնձի, հովանաւոր աստծու Այա անունը: Իսկ պղնձագործ հայերը պղնձի իրենց հովանաւոր աստծուն անուանեցին Հայկ, որից էլ առաջին նահապետ Հայկ անունը: Վանի թագաւորութեան պանթէոնում Մհերի դրան արձանագրութեան մէջ կայ Այա անունով մի աստուած, որ կարծում ենք եղել է պղնձի հովանաւոր աստուածը: Հին աշխարհում մետաղները պահպանուել են նաեւ սրբազան տաճարներում: Արդինի (Մուսասիրի) Խալդի աստծու եւ միւս տաճարներից Ասորեստանի թագաւոր Սարկոն երկրորդը, Ք. Ա. 8-րդ դար, թալանել եւ Խորսաբադի իր պալատն է տարել հարիւրաւոր քիլոկրամներով ոսկու, արծաթի, պղնձի եւ երկաթի սալիկներ: Պղնձի աստծու՝ Այա անունով է կոչուել նաեւ մետաղաչատ Խաղտիքի տարածքը[14]: Այս աստծու անունն էր կրում Վանայ լճի հարաւ-արեւելեան մերձափնեայ Այադի ամրոց-քաղաքի անունը:

Հայ միւս աւելի տարածուած անունը արմէն է, որ հայերի վաղնջական հարեւանները՝ յոյների եւ իրանացիների միջոցով տարածուել է ամբողջ աշխարհում: Արմէն անունը նոյնքան հին է, որքան հայ անունը: Գտնում ենք, որ այս անունը նոյնպէս ծագում է հնդեւրոպական նախալեզուի մէկ այլ բարբառային տարբերակից: Արմէն անունը ծագում է հնդեւրոպական նախալեզուի *ORUD, այսինքն՝ «պղինձ» բառից: *ORUD (*ROUDHO, *REUD) արմատական բառը հնդկերէնում ORUD է, հին պարսկերէնում՝ ROD, սողդերէնում՝ ROD, լատիներէն՝ RUDAS, հին սլաւոներէնում՝ RUDA, հին հիւսիսային՝ RAUDI, բասկերէն՝ URRAIDA, աքքադերէն URUDU եւ այլն:

Գիտութեան մէջ այն կարծիքն է յայտնուել, որ իբր ORUD «պղինձ» բառը չումերական ծագում ունի, այն աքքադերէնին է անցել՝ URUDU, իսկ հնդեւրոպական նախալեզուին՝ ORUD: Այդ կարծիքը համոզիչ չէ, քանի որ մետաղանունները առաջանում են այնտեղ, որտեղից դրանք ստանում եւ մշակում էին: Սկզբում մենք ներկայացրինք այն խոշոր գիտնականների կարծիքները, որ չումերներն առհասարակ մետաղներ չեն ունեցել, իսկ մասնաւորապէս պղինձն ստանում էին փոքրասիական երկրներից եւ Հայաստանից: Միւս

այսինքն՝ «հայորդի» կամ «խայա երկրի որդի» փոխրասիական եզրաբանութիւնը, որ տեքստում կապուած է Ուրարմէ (Արմէ) երկրանուան հետ: Առեւտրական սալիկներում յիշատակուած հայերը Ք. Ա. 2500 թուականներին էպլայի շուկաներում կատարում էին մետաղների առեւտուր:

14. Ա. Խաչատրեան, *Հայաստանի Սեպագրական Շրջանի Քննական Պատմութիւն*, Երեւան, 1933, էջ 104:

կողմից, չումերէնը եւ սեմիտական լեզուները չունէին O հնչիւնը, դրա փոխարէնը U էր[15]: Հետեւապէս, եթէ պղինձ բառը հնդեւրոպական նախալեզուն փոխառած լինէր չումերներից, ապա հնդեւրոպական նախալեզուն URUDU բառը կ'ընդունէր նոյնութեամբ, որովհետեւ նախալեզուում կար U հնչիւնը: Այստեղից հետեւում է, որ հենց չումերական բառն է փոխառութիւն:

Որպէսզի ստացուի «պղնձագործ» հասարակական եզրը, պէտք է հնդեւրոպական նախալեզուի «պղինձ» եւ «մարդ» բառերը համադրուեն՝ *ORUD + *MEN = ORUDMEN: Բառակազմութեան ժամանակ անուանասկզբի O-ն օրինաչափօրէն փոխուում է A-ի, իսկ անուանամիջի D հնչիւնը սղուում է, ուստի կը ստանանք ORUDMEN>ARMEN հասարակական «պղնձագործ» եզրաբանութիւնը: Ցայտնի է, որ հնդեւրոպական ծագումով որոշ բառեր հայերէն տառադարձուելիս բառամիջի D հնչիւնը ընկնում է, ինչպէս օրինակ, *SALD>աղ, *LORDSKO>լորց, *MUNDYO>մունջ եւ այլն: Բերելով աղ բառի օրինակը Հ. Աճառեանը եզրակացնում է. «Կարող էր նաեւ հնդեւրոպական նախալեզուի մէջ էլ այդպէս լինել»[16]:

Արմէն անունը տրուել է հայերին, հնդեւրոպական նախալեզուի մէկ այլ բարբառով: Արմենիա երկրանունը յայտնի է Ք. Ա. երկրորդ հազարամեակից, խեթերէն՝ Արմանա, աքքադերէն՝ Արմանու կամ Արմանի, իսկ Վանի թագաւորների արձանագրութիւններում՝ Արմէ[17], որն էլ իր հերթին գրականութեան մէջ է մտել Արմէ-Շուպրիա անունով[18], որպէս, հայերի կազմաւորման նախագոյն օճախներից մէկը: Արմէնների տարածքը՝ Վանայ լճի աւազանի շրջանները սեմացիներն անուանել են Ուրարտու, իսկ եբրայեցիներն՝ Արարատ:

Ուրարտու անուան գրաւոր առաջին հաղորդողը եղել է Ասորեստանի Սալմանասար Ա. թագաւորը, Ք. Ա. 13-րդ դար, Ուրուատրի ձեւով: Արձանագրութիւններումայդ անունը նաեւ Ուրատրիէ: Երկու դէպքում էլ տեղանունը RI յոգնակերտով է, ինչպէս՝ Նաիրի, Շուպրի, Մեխրի եւ այլն: Այստեղից հետեւում է, որ Ուրարտու անուան հիմքը նոյն URUDU «պղինձ» բառն է, որ RI յոգնակերտով կազմուել է URUDRI>URUATRI>URATRI անունը եւ, որն էլ արմէնների երկիրն է: Աքքադեցիներն այդ անունը U յոգնակերտով արտասանել են Ուրատրու, այս էլ վերջին R հնչիւնի դրափոխութեամբ՝ Ուրարտու: Ուրաչ-

---

15. Հ. Աճառեան, նշ. աշխ. էջ 125:

16. Նոյնը, էջ 533:

17. Վ. Ն. Խաչատրեան, *Խեթական Տէրութեան Արեւելեան Նահանգները*, Երեւան, 1971, էջ 104, 107 (ռուսերէն):

18. *Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն*, Ա. հտր., էջ 423-435:

տու ձեւը բաբելական է R>Š հնչիւնափոխութեամբ: Հետեւապէս Ուրարտու կը նշանակի «պղնձի երկիր»: Սխալ են նրանք, ովքեր Ուրարտուն չեն համարում Հայաստան: Մի հարստութեան սեպագրական, պաշտօնական, ժամանակաւոր գրաւոր լեզուն հիմք չպէտք է դառնայ ժխտելու տարածքի դրութեան տէր հայերի լինելիութեան հարցը: Եթէ խնդրին այդ ձեւով մօտենանք, ապա պէտք է ասենք, որ արամերէն լեզուով գրութիւնների ժամանակաշրջանում Հայաստանում ապրում էին միայն արամէացիները, իսկ հելլենիզմի ժամանակաշրջանում՝ յոյները, չէ՞ որ նախքան քրիստոնէութիւնը Հայաստանում հայերէն գիր եւ գրականութիւն չի եղել:

Հարցի նման մօտեցումը չատերին բերել է այն սխալ համոզման, որ հայերը եւ արմէնները տարբեր ծագմամբ ցեղախմբեր էին, արմէնները՝ «արիոեւրոպացիներ», իսկ հայերը՝ «ազիանիք»:

Հայերի հնագոյն հարեւաններից մէկը՝ քրդերը հայը անուանում են ֆըլա: Ն. Մառը կարծել է, որ այդ բառը փոխառութիւն է, արաբերէն ֆալլահ՝ «գիւղացի»[19]: Այս բացատրութիւնը անհամոզիչ է: Նախ քրդերը երբ այդ անունով որակել են հայերին, իրենք նոյնպէս գիւղացիներ էին: Հետեւապէս նոյն վիճակի մէջ գտնուող երկու ցեղերից մէկը միւսին գիւղացի անուանել չէր կարող: Միւս կողմից, արաբերէն բառը ուշ ժամանակի փոխառութիւն է եւ, վերջապէս ինչո՞ւ պիտի քրդերը հայերի ցեղային անունը արաբերէն բառով տային, երբ իրանական ցեղակից բոլոր ժողովուրդները ունէին արմանի անունը: Քրդերը պատկանում են իրանական լեզուաճիւղին, իսկ ֆըլա, ֆելէ բառը հին պարսկերէնում նշանակում է «պղինձ» (ֆելլեզ՝ մետաղ): Քրդերը եւս հայերին անուանել են նոյն «պղնձագործ» կամ «մետաղագործ» հասարակական եզրաբանութեամբ, ինչպէս հին պարսիկները նոյն բովանդակութիւնն ունեցող արմանի կամ արմանիկ անունը:

Հայերի չորրորդ անուանումը սոմեխի է: Այս հարցն աւելի կնճռոտ է, եւ չատերն են խօսել դրա մասին, յայտնելով տարբեր կարծիքներ: Գ. Խալաթեանցը փորձել է սոմեխի անունը ծագումնաբանել խեթերէն Սուխմա, Զուխմա, Ցուխմա կամ աքքադերէն՝ Սուխմու տեղանունից, որ Բալահովիտն է[20]: Այնուհետեւ Ն. Մառը այդ հարցին նայել է իր յաբէթական տեսադաշտից, պնդելով, որ սոմեխները բնիկներ էին, իսկ արմէնները եկուոր արիոեւրոպացիներ: Նա սոմեխի անունը բաժանել է իբր SO յաբէթական բարբառային նախածանցի եւ մեխ=

---

19. Ն. Մառ, Հայերի ցեղային երկու Անուանումների..., էջ 240:

20. Գ. Խալաթեանց, «Արեւելեան Հին Ցուշարձաններ», Բ. հտր., թողարկում 2, էջ 126 (ռուսերէն):

մեխ ցեղանուան: Սակայն ուրիշ անգամ նա մեսխի անունը ծննդաբերել է բասկեր ցեղանունից, կամ էլ նրան վերագրել է աստղային ծագում[21]:

Սխալ է ոչ միայն Ն. Մառի իրար հակասող յաբէթական ծագման նման բացատրութիւնները, այլ հնացած եւ ոչ գիտական «եւրոպիզմը», որոնցով փորձ էր արւում հայ եւ արմէն անունները ծագումնաբանօրէն հակադրել իրար, իբրեւ տեղական եւ եկուոր երկու տարբեր ցեղեր:

Իբերական լեզուները չեն ունեցել SO նախածանց, իբրեւ բարբառային ձեւ: Վրացերէնն ունի SA նախածանցը: Այն չունի նաեւ A>O հնչիւնափոխութիւնը, որ A-ն փոխուի O-ի, հետեւապէս մէկ այլ եղբայրութեամբ՝ սամխրեթի («հարաւային») ածականը չի դառնայ սոմեխի:

Սոմեխի անուան մասին անդրադարձել են Գ. Ա. Մելիքիշվիլին եւ Բ. Բ. Պիոտրովսկին, որոնք հակուած են Գ. Խալաթեանցի եղբայրութեանը: Վերջին կարծիքը հիմնաւոր չէ նախ այն բանի համար, որ բացառուած է մէկ տեղանունից ծննդաբերել մի ցեղանուան ծագումը: Այնուհետեւ Սուխմա տեղանուան ճշգրիտ ընթերցումը դեռեւս չունենք, իսկ Ցուխմա եւ Զուխմա անուններից դժուար թէ սոմեխի անուն ծնուի: Միւս կողմից, Բալահովիտը պատմութեան մէջ ինչ-որ մի բանով առանձնայատուկ չէր, որ վրացական ցեղերը չփման եզրեր ունենային, մանաւանդ Իբերիան եւ Բալահովիտը միմեանցից չատ հեռու էին: Իբերական ցեղերը սոմեխի են անուանել այն հայերին, որոնք իրենց անմիջական հարեւաններն էին: Իսկ իբերական ցեղերի այդպիսի հարեւանները Արեւելեան Պոնտոսում մոսխերի կամ մոսոխների ցեղն էր:

Մոսխերը Ք. Ա. երկրորդ հազարամեակին իջել են հարաւ, որոնց մի մասը բնակուել է Կարիայի եւ Լիկիայի միջեւ, իսկ մի մասը հաստատուել է Հայաստանի Մուշ, Մոկս, եւ Աղձնիք գաւառներում: Մոսխերի մասին յիշատակել է Դիկլատպալասար Ա., Ք. Ա. 1130 թ., մուշկեր անունով:

Ֆր. Բիլաբելը նշել է, որ խեթերի կործանումից յետոյ, մուշկինները Եփրատի եւ Հալիս գետերի միջեւ երկար ժամանակ կարեւոր դեր են խաղացել[22]: Մեզ համար չատ կարեւոր է Ստրաբոնի այն վկայութիւնը, որ «Անտիտաւրոսից դէպի հիւսիս ձգւում է մի լեռնաշղթայ, որի մի

---

21. Ն. Մառ, *Հայերի ցեղային երկու անուանումների...*, էջ 238–239: *Արխազների լեզուի եւ պատմութեան մասին*, Մոսկուա-Լենինգրատ, 1938, էջ 51 (ռուսերէն):
22. Ա. Խաչատրեան, նշ. աշխ., էջ 236–237:

մասը կոչւում է Պարիադրես, իսկ միւս մասը՝ Մոչեան լեռներ... Սրանք ներամփոփում են ամբողջ Արմենիան, մինչեւ Իբերիա»[23]:

Մոսխերի անունը Քսենոփոնի «Անաբասիս» գրքում ունի «մոսսինոյկոյ» անունը, Արեւելեան Պոնտոսում: Ք. Ա. 6-րդ դարի յոյն պատմիչը տալիս է, որ նրանք ապրում էին խալիբների հարեւանութեամբ եւ նրանց տները փայտաշէն էին[24]: Այստեղից էլ ոմանք կարծել են, որ ցեղանունը ծագում է նրանց փայտաշէն կառոյցների անունից: Մ. Մաքսիմովան գտնում է, որ Դիոդորի եւ Ստրաբոնի յիշատակած մոսսոնէք՝ «աշտարակ» անունից էլ ծագում է մոսինոյկները, այսինքն «աշտարակաւորներ» ցեղանունը[25]: Ա. Խաչատրեանը ցեղանուան հիմքը համարել է լիւդերէն MUSON («հաճարի»)[26], այսինքն՝ նրանց տները հաճարի փայտից էին: Սակայն Ստրաբոնը լաւ իմանալով իր նախորդների մոսինոյկ անուանումը, այնուամենայնիւ, այդ ցեղին նա տուել է «հեպտակոմետներ», բառացի՝ «եօթնաչէնցիներ» անուն:

Քսենոփոնը նկարագրում է, որ մոսինոյկները (մոսսունոյկոյ) ապրում էին եօթյարկանի փայտաշէններում: Այդ «եօթյարկանի» եւ Ստրաբոնի նշած «եօթնաչէնցիների» միջեւ ինչ-որ նմանութիւն կայ: Բայց Ստրաբոնը նկատի չի ունեցել «եօթյարկանի» տները, այլ եօթ գիւղերը: Խօսքն այն մասին է, որ մոսխերի— մոսինոյկների գիւղերը դասաւորուած էին եօթ-եօթ: Սա ունէր իր պաշտպանական նշանակութիւնը, ներկայացնելով ինչ որ ոյժ: Բոլոր դէպքերում Ստրաբոնի վկայումը հերքում է «մոսսինոյկներ» անուանումը, որովհետեւ դա ցեղի ճիշդ անունը չէր: «Անաբասիսի» թարգմանիչ Ս. Գրքաչարեանը ծանօթագրութիւնների մէջ խօսելով մոսինոյկների մասին գրում է. «Թերեւս սա տեղական տերմինի՝ յոյների կողմից արուած ժողովրդական ստուգաբանութիւն է»[27]: Սա մեզ լրիւ համոզում է: Մոսինոյկները բնական պայմաններից ելնելով, ապրում էին փայտաշէն գիւղերում: Հին յոյները նմանահնչիւնութեամբ մոսոխ անունը նմանացրել են մոսսունեես («փայտաշէն») բառին, ժողովրդական ստուգաբանութեամբ:

Մոսխերի մասին հետաքրքիր տեղեկութիւն է տալիս «Աստուածաշունչ»ը: «Գիրք Մննդոց» բաժնում գրուած է. «Ցարէթի որդիները՝ Գամեր, Մագոգ, Մադա, Յաւան, Թոբել, Մոսոք ու Թիրաս»: Այնուհետեւ «Մարգարէութիւն Եզեկիէլի» գլխում գրուած է. «Անոնք քու

---

23. Նոյնր, էջ 240:
24. Քսենոփոն, *Անաբասիս*, (թրգ. Ա. Գրիգորեան), Երեւան, 1970, էջ 117-121:
25. Մ. Ի. Մաքսիմովա, նշ. աշխ., էջ 260:
26. Ա. Խաչատրեան, նշ. աշխ., էջ 244:
27. Քսենոփոն, *Անաբասիս*, էջ 267:

վաճառանոցներուդ մէջ արծաթի, երկաթի, անագի ու կապարի առուտուր կ'ընեն։ Ցաւան, Թորել ու Մոսոք քու վաճառականներդ էին։ Անոնք քեզի հետ մարդոց հոգիներու ու պղնձէ ամաններու առուտուր կ'ընեն»[28]։

Աս. Խաչատրեանը հաւանական է համարել, որ մոսինոքները նոյն մոսքերն են[29]։ Իսկ Խ. Սամուէլեանի կարծիքով վրացերէն սոմեխին նոյն մոսոխ անունն է[30]։

Ե. Ֆոռերի կարծիքով MOSK անուան K-ն եւ հայկական Ք յոգնակերտները նոյնն են[31]։ Ստրաբոնը գրում է, որ հայերի եւ մոսինոյկների կենցաղը նոյնն է[32]։ Բիբլիական աւանդութիւնը ազգակցական կապեր է տեսնում Թոգարմայի եւ մոսոքների միջեւ, որոնց հայերը համարել են իրենց նախնիները[33]։

Մոսխերի (մոսսինոյկների, մուշկերի) յիշատակը մեզանում մնացել է Մոկք գաւառանունով, իր Մոկս կեդրոնով։ Մոսոխների անուան մէկ այլ ձեւն է մոշեր։ Կարծում ենք այս անունով է Մուշ քաղաքանունը եւ Անձիտ գաւառի Մուշունի տեղանունը։ Ախլցխայի հայերի խօսուածքում Տոշքա նշանակում է պղնձէ գաւաթ։

Մոսխերի մասին հայ բանահիւսութեան մէջ մնացել է մի հինաւուրց աւանդավէպ՝ «Մոքոս» անունով։ Աւանդավէպը գրի է առել Ս. Հայկունի՝ էջմիածնում, 1891–1895 թթ. Ջօրրորդ Հայքի Ջարսանճագ գաւառցի Մինաս Բաբարից։ Աւանդավէպի մասին գրել է նաեւ Հ. Կ. Ճանիկեանը իր «Հնութիւնք Ակնայ» գրքում։ Նա գրում է. «Մօքոս մեծ ըսել է, զարբինք եւ որմնադիրք եւս մեծ մուրճ մը ունեն զոր, «մոքոս» չաքուճն կը կոչեն»[34]։

Աւանդավէպի մէջ տեղ գտած այդ վերապրուկը ցոյց է տալիս վաղընջական ժամանակների նրանց զբաղմունքը՝ մետաղագործութիւնը։ «Աստուածաշնչում» ուղղակի ասուած է, որ նրանք վաճառանոցներում պղնձի, երկաթի, արծաթի եւ անագի առեւտրով էին զբաղուած։ Փոխաբերական իմաստով մոքոս նշանակել է նաեւ «զարբինք»։ Մոքոս անունը եւ Մոկս տեղանունը դրափոխուած մոսոխ անուններն են։

Ժողովրդական կեղծ ստուգաբանութեամբ Մոկք գաւառանունը

---

28. «Աստուածաշունչ», Գիրք Մննդոց, Գլ. ժ–2. Մարգարէութիւն եզեկիէլի, Գլ. ԻԸ, Գլ. ԼԸ։
29. Ա. Խաչատրեան, նշ. աշխ., էջ 241։
30. Խ. Սամուէլեան, Հին Հայաստանի կուլտուրան, Բ. հտր., Երեւան, 1941, էջ 277։
31. Ա. Խաչատրեան, նշ. աշխ., էջ 244։
32. Մ. Ի. Մաֆսիմովա, նշ. աշխ., էջ 144, 149։
33. Ա. Խաչատրեան, նշ. աշխ., էջ 245։
34. Հ. Կ. Ճանիկեան, Հնութիւնք Ակնայ, Թիֆլիս, 1885, էջ 51։

ստուգաբանուել է «գուշակ» բառից[35]: Հին պարսկերէնում մոգ նշանակել է հեթանոս կրօնաւոր, փոխաբերական իմաստով նաեւ՝ «գուշակ», որ կապ չունի ոչ ցեղանուան եւ ոչ էլ՝ տեղանուան հետ:

Մեր կարծիքով մոսխի անունը նոյնպէս ծագում է պղինձ բառից: Իրանական եւ սլաւոնական լեզուներում կայ MAD բառը, որ չեխերէն, լեհերէն, ռուսերէն եւ բուլղարերէն MEДT կամ MED է, իսկ իրանական լեզուներում այն պահպանուել է մադան («պղնձահանք») բառի մէջ: Այդ հիմքից է կազմուած պղնձագործ մեդացիների Մադա երկրանունը, որ պահլաւերէնում MAD է[36]: Այն գրականութեան մէջ է մտել Մեդիա կամ Միդիա անուններով: Հին սլաւոներէն MEДT բառը լեհերէնում նաեւ MEIDZ, MJEDZ է, իսկ գերմաներէնում SMIDA, որն ըստ Օ. Շրադերի ոչ միայն նշանակել է «պղինձ», այլ նաեւ՝ «մետաղ»[37]: Այդ բառը, ինչպէս նշել է Օ. Շրադերը, պալթիական լեզուներում չկայ, իսկ հին կիմմերերէն UMAIDE, EMAD է, որ նշանակել է «կարմիր պղինձ»[38]: Եւ Շրադերը գրում է. «Ես չկարողացայ տուեալներ գտնել, որպէսզի բացատրեմ այդ անունների ծագումը»[39]:

Ինչպէս որ արմէններին համարել են Արմենոսի սերունդ, ելնելով արգոնաւորդների առասպելից, այնպէս էլ մեդացիների ծագումը բխեցրել են Կոլխիդայի թագաւորի դստեր Մեդեայի որդի Մեդոսի անունից: Ոչ Մեդոսից կարող է առաջանալ մեդացիների անունը, եւ ոչ էլ Հայկ անունից՝ հայերի ցեղանունը: Նման մի փորձ է արել Ֆր. Հոմելը՝ Արմենիա անունը ծննդաբերելով Արամէ թագաւորի անունից[40]: Թագաւորների, ցեղապետների եւ իշխանների անուններից ցեղանուններ ստեղծելու դրոյթը գիտական չէ, նման փորձերն իջնում են ժողովրդական կեղծ ստուգաբանութեան մակարդակին:

Մադ («պղինձ») բառը մենք գտնում ենք, որ ծագում է Մադանի կամ Ամադանի լերան անունից, որ հարուստ է եղել պղնձով: Այն գտնւում էր Աղձնիք նահանգի հարաւային մասում, Արգանա-Մադեն տեղա-

---

35. Ե. Օրբելի, *Մոքսի Բանահիւսութիւնն ու կենցաղը*, Մոսկուա, 1982, էջ 23 (ռուսերէն):

36. Ի. Աբրահամեան, *Պահլաւերէն – Պարսկերէն – Հայերէն – Ռուսերէն – Անգլերէն Բառարան*, Երեւան, 1965, էջ 183:

37. Օ. Շրադեր, *Համեմատական Լեզուաբանութիւնը եւ Նախնադարեան Պատմութիւնը*, Բեռերսպուրկ, 1886, էջ 183 (ռուսերէն):

38. Նոյնը, էջ 292–298:

39. Նոյնը, էջ 293:

40. Մ. Շտրէֆ, *Հայաստան, Քրդստան եւ Արեւելեան Պարսկաստան*, Վիեննա, 1904, էջ 79:

նունի դիմաց: Այդ բառը հնդ-արիական ծագում ունի: Մադանի անունը աւելանալով A նախածանցը ստացուել է Ամադանի: Բառակազմութեան նման կարգը յատուկ է եղել իրանական լեզուներին, ինչպէս՝ Սագարտա-Ասագարտա: Ամադանի լեռանուան մասին առաջինը յիշատակել է Ասորեստանի թագաւոր Տուկուլտի-Նինուրտա Ա., Ք. ա. 13-րդ դար, գրաւելով Շուպրիայի տարածքը[41]:

Մ. Շտրէքը Ամադանին տեղադրել է երկու Տիգրիսների արանքում, Արգանայի դիմաց[42], իսկ Վ. Տոմաշեկը՝ Բիւրեղ լեռների մօտերքը[43]: Բոլոր դէպքերում Մադանի կամ Ամադանի լեռները մտել են հնդ-արիացիների Միտանի պետութեան (Ք. ա. 15-րդ դար) հիւսիսային շրջանների մէջ, իսկ միտանիները պղնձի առեւտրով կապուած էին Եգիպտոսի եւ Միջագետքի սեմացիներուն հետ:

Ն. Ադոնցի կարծիքով Մադա անունը այնպէս է համապատասխանում Մանդային, ինչպէս MATI անունը MANTI անուան հետ, որպիսի ձեւ ունենք Ուրմիա լճի MANTIANA անունը: Դրանց հետ սերտօրէն կապուած են հայկական նախարարների անունները՝ Ա-մատ-ունի, Մանդ-ակ-ունի, որոնց զուգահեռ ձեւերը բարբառային առանձնայատկութիւններ են[44]: Այնուհետեւ հայագէտը նշում է, որ ցեղանուան ծագումը յայտնի չէ, բայց տողատակի ծանօթութեան մէջ ենթադրել է, որ Մադա, մատի անունը ծագում է MADU, աւեստերէն՝ MADA, յունարէն՝ ΜΕΔU եւ սլաւոներէն՝ ΜΕΔb նոյնանիշ բառերից, որոնք կոչւում են գինի կամ արբեցուցիչ ըմպելիք[45]:

Ն. Ադոնցի ծագումնաբանական նման կարծիքը անընդունելի է, որովհետեւ որեւէ ըմպելիքից ցեղանուն առաջանալ չի կարող: Մադանի լեռանունից առաջացել է MAD («պղինձ») բառը, որ բարբառային մէկ այլ տարբերակով MAT («պղինձ») բառն է, իսկ MATI կամ MANTI նշանակում է «պղնձագործ»: Այդ անուանահիմքը Δ>S հնչիւնափոխութեամբ դարձել է արիական լեզուներում MES, որ պարսկերէնում նշանակում է «կարմիր պղինձ», իսկ մեսվար՝ «պղնձախառը ձուլուածք» կամ «բրոնզ», մեսբարի՝ «բրոնզագոյն»:

Արդրադառնալով MES («պղինձ») բառի պատմութեանը Հ. Շրադերը գտնում է, որ իրանական լեզուներում գտնուող այդ բառը փոխառութիւն է գերմանական SMIDA բառից, իսկ գերմանական բառն էլ աւելի

---

41. Ն. Ադոնց, *Հայաստանի պատմութիւն*, Երեւան, 1972, էջ 74:
42. Մ. Շտրէէ, նշ. աշխ., էջ 47, 132:
43. Վ. Տոմաշեկ, *Մասուն եւ Տիգրիսի Աղբերաց Սահմանները*, Վիեննա, 1896, էջ 8:
44. Ն. Ադոնց, *Հայաստանը Բուստինիանոսի ժամանակաշրջանում*, Երեւան, 1971, էջ 419 (ռուսերէն):
45. Նոյնը:

հին փոխառութիւն է[46]: Այնուհետեւ գերմանացի գիտնականը նշում է, որ MESSING («դեղին պղինձ») բառը հիւսիսային Գերմանիայում յայտնի էր 12-րդ դարից: Այն անգլոսաքսոներէն MÄSING է, լեհերէն՝ MOSIADŹ, MOSOZ, MESNIK, հին բարձր գերմաներէն՝ MESSE, զուիցերիական բարբառում՝ MOSCH, որոնք ծագում են լատիներէն նոյն նշանակութեամբ MAESA («մետաղի կտոր») բառից[47]: Սակայն Օ. Շրադերը չի նշել, որ ֆիններէն «դեղին պղինձ»ը նոյնպէս նշանակում է MESSINKI: Հին պարսկերէնի եւ ուգրոֆինական լեզուների սերտ յարաբերութիւնների մասին է գրել Ի. Մ. Օրանսկին[48]:

Վերոյիշեալ իր կարծիքները հիմնաւոր չհամարելով, այնուամենայնիւ, Օ. Շրադերը գրում է. «կարծում եմ, որ MESSING նշանակել է նախապէս մոսինոկների մետաղ, ելնելով Արիստոտելի այն խօսքերից, որ ասում է. «Մոսինոկների պղինձը աւելի պայծառ է, որովհետեւ նրա խառնուրդը ոչ թէ անագ է, այլ ինչ-որ մետաղ»[49]: Օ. Շրադերը կարծէք թէ մօտեցել էր հարցի լուծմանը, բայց, քանի որ նման բառերի ծագումը նա գտնում էր գերմաներէնից, ուստի կանգ է առել կէս ճանապարհին:

Այսպիսով, MAD>MAT>MAΔ>MES հնչիւնափոխութեամբ, արիական հնագոյն անունից մինչեւ նոր պարսկերէնը ստանում ենք MES («պղինձ») բառի արմատական ծագումը: Այն իրանական լեզուներից անցել է ուգրօ-ֆիննական լեզուներին, որոնցից էլ է՛ւ գերմաներէնին, է՛ւ եւրոպական միւս լեզուներին:

Մեր համոզմամբ Աղձնիքի (Ալզի, Ալչէ, Շուպրիա) տարածքում, պղնձագործ հայկական ցեղերից մէկը մկրտել է իր անունը հնդ-արիական ցեղերի յորջորջմամբ՝ մասխի ցեղանունը, որ նշանակել է «պղնձագործ»: Ցեղանուան հիմքը MAD>MAS բառն է խի յոգնակերտով: Նման յոգնակերտով են բառակազմուել Կոլխի (կոլխեր) ցեղանունը եւ Պոնտոսից մինչեւ Վանայ լճի աւազանն ընկած բազմաթիւ տեղանուններ:

Մ. Շորէքի կարծիքով՝ «Տիբարենները, դայանեցիները (տաոխները) եւ մոսխերը հիւսիս են մղուել նրանց հին տեղը նորանոր ազգեր գալով[50]: Այս տեսակէտը լիովին բաժանում ենք, որովհետեւ Հարաւային Հայաստանի նահանգները՝ մետաղների համար բազմիցս ենթար-

---

46. Օ. Շրադեր, նշ. աշխ., էջ 292, 295:

47. Նոյնը, էջ 295:

48. Ի. Մ. Օրանսկի, *Իրանական լեզուները պատմական լոյսի տակ*, Մոսկուա, 1979, էջ 71 (ռուսերէն):

49. Օ. Շրադեր, նշ. աշխ., էջ 295:

50. Մ. Շորէք, նշ. աշխ., էջ 60:

կուել են Ասորեստանի եւ Աքքադի կողոպուտի, ծանր հարկերի, հալածանքների ու գերեվարութեան: Բնական է, որ տեղաբնակները, այդ թւում նաեւ մետաղագործ/պղնձագործ- մասխերը չարժուել են դէպի հիւսիս եւ բնակութիւն հաստատել Արեւելեան Պոնտոսում: Նոր բնակավայրում տեղական բարբառների ազդեցութեամբ մասխի անունը A>O հնչիւնափոխութեամբ կոչուել է մոսխի, ինչպէս որ Տաբալը Աստուածաշնչում Թորել է, Մալկիդան՝ Կոլխիդա, իսկ հայ անունը Տայքում՝ խոյ: Հետագայում, նոյն Տայքի տարածքում, Համշենի բարբառում երեւան եկաւ U>O հնչիւնափոխութեան օրինաչափութիւնը:

Մեր կարծիքով վրացերէն սոմեխի անունը մոսխի անունն է: Վերջինիս մոս հիմքը դրափոխուել է սոմ, որն էլ խի ածանցով՝ սոմխի կամ սոմեխի: Ըստ երեւոյթին իրերական լեզուներին՝ Ք. Ա. երկրորդ հազարամեակում յատուկ է եղել դրափոխութեան նման համակարգը: Ժամանակակից վրացերէնում դրափոխութիւնը բառամիջում է՝ նախխիրի>նախչիրի («նախիր»), կամ՝ չագվա>չագվրա («կեղեքում»), եւ այլն: Իրերական էք, իք տեղանուանական յոգնակերտներով Հայաստանը կոչուել է Սոմխեթի կամ Սոմխիթի:

Մոսխեր-մոսինոկների մի մասը Ք. Ա. 12-րդ դարում, Պոնտոսի ծովամերձ շրջաններից արշաւել է հարաւ: Նրանք ոչ թէ Պալքաններից են եկել, որպէս «ծովի ժողովուրդ», այլ Սեւ Ծովի հարաւից: Այնպէս որ տեղաշարժերը տեղի են ունեցել Մեծ Հայքի տարածքում:

Մոսխերի տեղաշարժից յետոյ, որտեղ որ նրանք բնակուել են, տեղի եւ հարեւան ժողովուրդները նրանց անուանել են մասք, մաշախ, մշակ, մեչախ, մոչեր, մուշկ եւ այլն, ինչպէս որ հայ անունը յունարէն արմէն է, պարսկերէն՝ արմանիկ եւ արմանի, արաբերէն՝ էրմանի, թուրքերէն՝ օրմանի, ռուսերէն՝ արմեանին, ուկրաիներէն՝ վերմէն, կաբարդիներէն՝ երմելէ եւ այլն: Նշած անուններում կարծէք թէ պահպանուել են արմատական «պղինձ» բառը՝ մաս, մես, մոս: Իսկ սեմական ցեղերը, որոնց լեզուներում չկայ O հնչիւնը այդ անունը արտասանել են U-ով՝ մուշկու (S>Š):

Գիտութեան մէջ կայ նաեւ այն կարծիքը, որ իբր հայերէնն առաջացել է փռիւգերէնից[51]: Հ. Հիւբշմանը գիտակն հողի վրայ է դրել եւ ապացուցել հնդեւրոպական ընտանիքում նրա ինքնուրոյնութիւնը: Հայերէնը երբէք էլ մայր լեզուից անջատուած երկրորդական եւ երրորդական քոյր լեզուներից չի ծագում: Հնդեւրոպական ծագումով նոր լեզուները ձեւաւորման ընթացքում երկար ժամանակ ինչ-որ չափով կարող են իրար նման լինել, բայց սա չի նշանակում, որ

---

51. Ի. Մ. Դիակոնով, *Հայ ժողովրդի նախապատմութիւնը*, Երեւան, 1968 (ռուսերէն):

մէկն առաջացել է միւսից: Այդ կապակցութեամբ Ա. Մէյյէն գրում է. «Կազմաւորուած հայ ազգը հնդեւրոպական խմբում անկախ ազգ է, որն ուրիշ ոչ մէկի հետ յատուկ կապեր չունի»[52]:

Եթէ պղնձի գիւտը Հայկական Լեռնաշխարհում Ք. Ա. 9-րդ հազարամեակից է, իսկ հայերը եղել են առաջին պղնձագործներից մէկը, ապա վստահ կարելի է ասել, որ հնդեւրոպական մայր լեզուից անջատուած հայկական ցեղախմբեր մետաղամշակութեան հետ գործ են ունեցել առնուազն 5-րդ հազարամեակում եւ մկրտել իրենց հասարակական անունը:

Հայկական Լեռնաշխարհում, հազարամեակներ առաջ, պատմութեան ասպարէզ եկաւ մետաղագործ մի ցեղ, որին հարաւից սեմական ցեղերն անուանել են արման, հիւսիսից իբերական ցեղերը՝ սոմեխի (մոսոխ), արեւելքից իրանական ցեղերը՝ արմանիկ եւ Ֆլա, արեւմուտքից յունական ցեղերը՝ արմէն, իսկ տեղի փոքրասիական ցեղերը՝ հայ, խայ, խոյ:

Հայերի ցեղային տարածքը՝ Հայկական Լեռաշխարհը կամ Հայքը նոյն ցեղերն ու ցեղախմբերն անուանել են Խայասա, Արմանա, Արմանու, Արմենիա, Արմինա, Արմէ, Սոմխեթի, Ուրարտու, Արարատ:

Հայերը եղել են Հայքի տեղաբնակ, հնդեւրոպական ժողովուրդներից մէկը, պղնձագործ առաջին ցեղերից մէկը: Նրա բոլոր անուանումները նոյն բովանդակութիւնն ունեցող հասարակական նոյն եզրն են:

---

52. Ա. Մեյէ, *Հայագիտական Ուսումնասիրութիւններ*, Երեւան, 1978, էջ 19:

THE ARGONAUTS AND ARMENIA

SERGEY OUSSARIAN

(Summary)

According to a Greek myth which tells about Jason leading the Argonauts to Colchis in quest of the Golden Fleece, one of them, Armenos by name, did not return with Jason. He stayed behind and became one of the forefathers of the Armenians. This myth originated the theory that Armenians came from the west. It is generally accepted now that the legend of the Golden Fleece in reality speaks of the Greeks searching for gold, copper, iron and other metals in Colchis. The article discusses the fact that the Armenian Plateau was one of the most ancient metallurgic centers of the world, and that the Armenians were one of the first metallurgic culturers of the area. And based on linguistic evidence the author reaches the conclusion that "Hai", "Armen", "Somekhi", "Fla" (all names given to Armenians) mean metallurgist.

ՌՈՒԲԷՆ Գ. (1175–1187) ԵՒ ԻՐ ԿՏԱԿԸ

ԵՐՈՒԱՆԴ Հ. ՔԱՍՈՒՆԻ

Կիլիկիոյ Հայկական Իշխանապետութեան զարտուղի, եւ սակայն յանդուգն քաղաքականութեան հեղինակ՝ Մլեհ Լեւոնի Ռուբինեանի (1170–1175 *թթ.*)* *դաւադրաբար սպանութենէն ետք, հայ իշխաններ կը հրաւիրեն Մլեհի եղբօր՝ Ստեփանէի աւագ որդին՝ Ռուբէնը, որպէսզի իր հօրեղբօր գահը գրաւէ. «...եւ առաքեն ի Պապեռոնն եւ կոչեն զաւագ որդին Ստեփանէի զՌուբէն՝ դնել յաթոռ նախնեաց իւրոց»*[1]:

Հայ պատմագրութեան մէջ Ռուբէն Ստեփանէի Ռուբինեանը յիշատակուած է Ռուբէն Բ. եւ կամ՝ Ռուբէն Գ. անուններով: Սմբատ Սպարապետի համաձայն, երբ Թորոս (Բ.) Լեւոնի Ռուբինեան (1145–1169 *թթ.*) *կը մեռնի, ան «դնէր դաստիարակ տղայիս իւրոյ Ռուբինի՝ զիշխանն Թումաս, որ կալաւ զաշխարհն Թորոսի զամ մի»*[2]: *Վերո-*

---

* *Մլեհ Ռուբինեան կը մնայ Հայկական Կիլիկիոյ Իշխանապետութեան ամենէն յանդուգն քաղաքագէտներէն մէկը, որուն քաղաքական ուղեգիծին ու գործունէութեան հանդէպ մեր ունեցած հետաքրքրութիւնը՝ դեռ տասնամեակներ առաջ մղած էր մեզ անոր նուիրելու առանձին ուսումնասիրութիւն մը՝ Զարտուղի Քաղաքականութեան Մը Վախճանը եւ Լեւոն Ա. Թագաւոր եւ Անոր Ժառանգը (Պէյրութ, 1960), որ ցարդ կը մնայ ձեռագիր վիճակի մը մէջ: Վերոյիշեալ աշխատասիրութենէն հրատարակուած հատուածի մը համար տես՝ Երուանդ Հ. Քասունի, Մլեհի Նկարագիրը, 'Զարթօնք' Բացառիկ', Պէյրութ, 1962, էջ 228–230:*

1. Սմբատայ Սպարապետի *Տարեգիրք*, Վենետիկ, 1956, էջ 192: Նաեւ տես՝ Միխայէլ Ասորի, *Ժամանակագրութիւն*, Երուսաղէմ, 1871, էջ 476:

2. Սմբատ Սպարապետ, էջ 189:

լիչեալ տողերը ենթադրել կու տան թէ Թորոս Բ.ի մահէն ետք Հայկական Կիլիկիոյ տէրը գործնականօրէն խնամակալ Թովմասն էր, մինչ Թորոսի որդի Ռուբէնը, որ ծնած էր չուրջ 1165 թ.ին[3], հօրը մահուան օրերուն հազիւ թէ չորս կամ հինգ տարիքը բոլորած պիտի ըլլար, եւ ուրեմն՝ ոչ մէկ կերպ իր ներկայութիւնը կրնար պարտադրել արքունիքին կամ երկրին մէջ: Պարագայ մը, զոր Սմբատ կը հաստատէ իր յաջորդ տողերուն մէջ, երբ կը գրէ թէ Մլեհ՝ Հալէպի տիրոջ՝ Նուր էլ Տինի (1146–1174 թթ.) զինուորական օգնութեամբ մտաւ Կիլիկիա, եւ «տիրապետեաց իշխանութեան եղբօրն իւրոյ»[4]: Եթէ Թորոսի որդի Ռուբէնը իր ձեռքին մէջ ունեցած ըլլար իշխանութիւնը, —ինչ որ չատ հեռու է հաւանականութենէ ու տրամաբանութենէ,— Սմբատ պիտի ըսէր թէ Մլեհ իր եղբօրորդւոյն իշխանութիւնը գրաւեց:

Սամուէլ Անեցի չի յիշատակեր Թորոս Բ.ի որդի Ռուբէնը: Ան կը գրէ. «... զերծանի մեծն Թորոս ի գերութենէ եւ գայ տիրէ բոլոր Կիլիկիոյ՝ եւ մասինն Սօրիոյ՝ կացեալ Պարոն ամս ԺԴ [?] մեռանի... եւ նստի եղբայրն նորա չարասիրտն Մլեհ՝ Պարոն. ամս է: Եւ ապա Ռուբէն որդին Ստեփանէի նստի Պարոն...»[5]:

Վահրամ Րաբունի կը գրէ թէ Թորոս Բ. «մատաղ որդի» մը կը թողու ետին, որուն, ինչպէս եւ երկրին խնամակալութիւնը վստահելով իր աներոջ՝ Թովմասի: Սակայն Րաբունի մոռացութեան կու տայ Թորոս Բ.ի զաւկին՝ Ռուբէնի անունը[6]:

Հեթում Պատմիչ իր՝ «Պատմութիւն Ազգին Ռովբինանց, թէ Որպէս Տիրեցին Կիլիկիո» խորագրով փոքրածաւալ ժամանակագրութեան մէջ, ըստ երեւոյթին հետեւելով Րաբունիի, կը յիշատակէ թէ Թորոս Բ. իր զաւկին խնամակալութիւնը, ինչպէս եւ երկրին «պայլութիւնը» կը վստահի «յաներն իւր Թումաս»: Սակայն Հեթում Պատմիչ անակնկալի առաջ կը դնէ ընթերցողը, երբ կը գրէ. «Եւ Թորոսի [Բ.] մնացեալ որդի մի Լեւոն...»[7]: «Մանր ժամանակագրութիւններ»ու խմբագիրը՝ Վազգէն Յակոբեան, տրամաբանական կը գտնէ Հեթում Պատմիչի վկայութիւնը, երբ կը գրէ. «... Հաւանաբար թիւրիմացութեան մէջ է Սմ-

---

3. W. H. Rud-Collenberg, *The Rupenides, Hethumides and Lusignans* (*The Structure of The Armeno-Cilician Dynasties*), Paris, 1963, Table I (Rup.).

4. Սմբատ Սպարապետ, էջ 189:

5. Սամուէլ Անեցի, *Հաւաքումն ի Գրոց Պատմագրաց*, Վաղարշապատ, 1893, էջ 136:

6. Վահրամայ Րաբունւոյ *Ոտանաւոր Պատմութիւն Ռուբինեանց*, Փարիզ, 1859, էջ 210:

7. Հեթում Պատմիչ, *Պատմութիւն Ազգին Ռովբինանց Թէ Որպէս Տիրեցին Կիլիկիոյ* (տես՝ Վ. Ա. Յակոբեան, *Մանր Ժամանակագրութիւններ ԺԳ–ԺԸ Դարեր*, Բ. հտր., Երեւան, 1956), էջ 102:

բաւը եթէ նկատի ունենանք, որ հայերը սովորաբար իրենց որդուն կոչում են մահացած հօր անունով, այս դէպքում կը լինի՝ Լեւոն [Ա.] – Թորոս [Բ.] – Լեւոն [?][8]:

ԺԴ. դարու հեղինակ Ներսէս Պալիենցի, իր՝ «Իշխանութիւնք եւ Թագաւորք Հայոց» խորագրով ժամանակագրութեան մէջ, Թորոս Բ.ի զաւկին՝ Ռուբէնի կը չնորհէ մէկ տարուան իշխանութիւն, ու զայն կը զետեղէ Կիլիկիոյ Հայկական Իշխանապետութեան գահակալներու շարքին: Ներսէս Պալիենցիի համաձայն.

«...

Պարոն Թորոս, որդի Լեւոնի, ամս ԺԴ(13):

Պարոն Ռօբէն, որդի սոցա, ամս Ա(1):

Պարոն Մլեհ, եղբայր Թորոսի, ամս Է(7):

Պարոն Ռօբէն, որդի Ստեփանէի, եղբօր Թորոսի...»[9]:

Սակայն ԺԷ. դարու Անանուն ժամանակագիր մը, իր՝ «Կարգ Թագաւորաց Ազգիս Հայոց եւ Պարսից Թէ Ուստի Սերեալ Թագաւորեցին» փոքրածաւալ գործին մէջ, զանց ընելով Թորոս Բ.ի որդի Ռուբէնը, Ստեփանէի որդի Ռուբէնը կը ճանչնայ իբր Ռուբէն Բ.: Ան կը գրէ.

«...

... Թորոս երկրորդ, որ է անդրանիկ որդի Լեւոնի,

... Մլեհ, կրտսեր որդի Լեւոնի,

... Ռուբէն երկրորդ, որ է անդրանիկ որդի Ստեփանէի եւ թոռն Լեւոնի...»[10]:

Ու այսպէս՝ չփոթը կը շարունակուի եւ հայ նոր պատմագրութեան մէջ, Հայր Միքայէլ Չամչեանցէն սկսած մինչեւ մեր օրերը: Ռուբէն Ստեփանէի Ռուբինեանը իբր Ռուբէն Բ. կը ճանչնան Հայր Մ. Չամչեանց, Հայր Ղեւոնդ Ալիշան, Ստ. Պալասանեան, Բակուրան, Մաղաքիա Արք. Օրմանեան, Կ. Բասմաջեան, Հր. Աճառեան, Զ. Պտուկեան, Ս. Պ. Պօղոսեան, Ա. Գ. Սուքիասեան եւ Վահան Քիւրքճեան[11]: *Իսկ Ռուբինեան նոյն գահակալը Ռուբէն Գ. անունով կը*

---

8. Նոյնը, էջ 112:

9. Ներսես Պալիենցի, *Իշխանութիւնք եւ Թագաւորք Հայոց* (տես՝ Վ. Ս. Յակոբեան, *Մանր ժամանակագրութիւններ*, Բ. հտր.), էջ 205:

10. Անանուն ժամանակագիր, *Կարգ Թագաւորաց Ազգիս Հայոց եւ Պարսից Թէ Ուստի Սերեալ Թագաւորեցին* (տես՝ Վ. Ա. Յակոբեան, *Մանր ժամանակագրութիւններ ԺԳ–ԺԸ Դարեր*, Ա. հտր., Երեւան, 1951), էջ 257:

11. Տես՝ Միքայէլ վրդ. Չամչեանց, *Պատմութիւն Հայոց*, Գ. հտր., Վենետիկ, 1786, էջ 140: Հայր Ղեւոնդ Ալիշան, *Սիսուան*, Վենետիկ, 1885, էջ 57: Ստեփաննոս Պալասանեան, *Պատմութիւն Հայոց*, Թիֆլիս, 1902, էջ 344: Բակուրան *Մի Տեսութիւն Կիլիկիոյ Հայկական Իշխանութեան Վրայ*, Պէյրութ, 1959, էջ 15 (Ա. տպագրութիւն՝ Նիկոսիա, Կիպրոս, 1904): Մաղաքիա Արք. Օրմանեան, *Ազգապատում*, Ա. հտր., Կ.

Ճանչնան Հայր Սահակ Տէր Մովսէսեան, Հրանդ Պաստրմաճեան, Տոքթ· Յ· Տէր Ղազարեան, Գ· Գ· Միքայէլեան, Սիրարփի Տէր Ներսէսեան, Մ· Կ· Զուլալեան եւ «Հայկական Սովետական Հանրագիտարանը»[12]:

Եթէ Մ· Կ· Զուլալեան՝ Ռուբէն Գ· կոչումը կ'արդարացնէ անով, որ ինք կ'ընդունի Թորոսի որդի Ռուբէնի միամեայ իշխանութիւնը, երբ կը գրէ· «Թորոս Բ·ին յաջորդեց իր փոքրահասակ որդի Ռուբէնը (1169–1170), որի խնամակալն էր Թովմաս Պայլը: Սակայն մի տարի անց գահին տիրացաւ Ռուբէնի [Բ·] հօրեղբայր Մլեհը»[13], *«Հանրագիտարանի «Կիլիկեան Հայաստան» յօդուածին հեղինակները՝ Ս· Պօղոսեան եւ Մ· Կատվալեան, յստակ կերպով արձանագրելէ ետք, թէ՝ «Թորոս Բ·ին յաջորդած Մլեհ իշխանը (1169–1175) բիւզանդացիներից եւ խաչակիրներից վերջնականապէս ազատագրեց երկրի ծովեզերեայ մի շարք շրջաններ»*[14], *«Կիլիկեան Հայաստանի Մեծ Իշխանների Գահացանկ»ին մէջ կը յիշեն Թորոսի որդի Ռուբէնը՝ «Ռուբէն Բ· (1169)» անունով ու տարեթիւով*[15]:

Ոչ–հայ ծանօթ հեղինակներ, որոնք Կիլիկիոյ Հայկական Պետութեան պատմութիւնը՝ ուղղակի կամ անուղղակի կերպով իրենց ուշադիր սերտողութեան առարկան դարձուցած են, ընդհանրապէս, բա-

---

Պոլիս, 1912, սիւն· 1453: Կ· Բասմաջեան, *Հայկական Ընդհանուր Դրամագիտութիւն եւ Հայաստանի Վերաբերեալ Դրամներ*, Վենետիկ, 1936, էջ 136: Հր· Աճառեան, *Հայ Անձնանունների Բառարան*, Դ· հտր·, Երեւան, 1948, էջ 327: Զ· Պտուկեան, *Ռուբինեան Իշխաններու Դրամները*, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1965, թիւ 4–6, սիւն· 267: Ս· Պ· Պօղոսեան, *Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն*, Բ· հտր·, Երեւան, 1965, էջ 123: Ա· Գ· Սուքիասեան, *Կիլիկիայի Հայկական Պետութեան եւ Իրաւունքի Պատմութիւն*, Երեւան, 1978, էջ 28: Vahan M. Kurkjian, *A History of Armenia*, New York, 1964, p. 228:

12· Տես՝ Հայր Սահակ Տէր-Մովսէսեան, *Պատմութիւն Հայոց Սկիզբէն Մինչեւ Մեր Օրերը*, Մասն Բ·, Վենետիկ, 1923, էջ 467: Հրանդ Պաստրմաճեան, *Հայոց Պատմութիւն*, Ա· հտր·, (թրգ· Մ· Իշխան), Պէյրութ, 1954, էջ 252 (Ա· տպագրութիւն՝ փրանսերէն–բնագիր, Բարիզ, 1949): Գ· Գ· Միքայէլեան, *Կիլիկիայի Հայկական Պետութեան Պատմութիւն*, Երեւան, 1952, էջ 130 (ռուսերէն): Sirarpie Der Nersessian, *Kingdom of Cilician Armenia*, in: K. M. Setton, *A History of the Crusades*, Philadelphia, 1962, p. 643. Տոքթ· Յ· Տէր Ղազարեան, *Հայկական Կիլիկիա*, Անթիլիաս, 1966, էջ 268: Ս· Վ· Բոռնազեան, *Սոցիալ Տնտեսական Յարաբերութիւնները Կիլիկեան Հայկական Պետութիւնում, ԺԲ–ԺԴ· Դարերում*, Երեւան, 1973, էջ 149 (Տպագրուած է Ռուբէն Բ·, սակայն «Նկատուած ուղղումներ եւ վրիպակներ» բդիիկով ուղղուած Ռուբէն Գ·ի): Մ· Կ· Զուլալեան, *Հայկական Իշխանութեան Հիմնումը Կիլիկիայում* (տես՝ *Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն*, Գ· հտր·, Հայկ· ՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատարակութիւն, Երեւան, 1976, էջ 684: *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*, Ե· հտր·, էջ 409:

13· Մ· Կ· Զուլալեան, *Հայկական Իշխանութեան Հիմնումը Կիլիկիայում*, էջ 683:

14· *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*, Ե· հտր·, էջ 408:

15· Նոյն, էջ 412:

ցառուքեամբ ժագ տը Մորկանի[16], Ռուբէն Սեբաստացի Ռուբինեանը կը ճանչնան, Ռուբէն Գ. անունով: Այսպէս՝ Ֆրեեերիք Մաքլեր, Ըրնէ Կրուսէ, Սթիվըն Ռունսիման, Ռութ Գոլենպերկ, Թումանոֆ եւ Թ. Պոէյգ[17]:

Վերոյիշեալ հեղինակներուն մէջ առանձնապէս ծանր է կշիռը Գոլենպերկի, որուն աշխատասիրութիւնը՝ «Ռուբինեաններ, Հեթումեաններ եւ Լուսինեաններ-Հայ-Կիլիկեան Հարստութիւններու Կառոյցը» խորագրով, այժմ գլխաւոր ուղեցոյցն է Հայկական Կիլիկիոյ իշխող տուներու ժամանակագրութեան եւ անոնց տոհմածառերուն սերտողութեան:

Ինչ որ ալ եղած ըլլան Ռուբէն Բ. — Ռուբէն Գ. չփոթին տուն տուող պատճառները, հաւանաբար Հայկական Կիլիկիոյ ժամանակագրութեան հանդէպ արդարութիւն կատարած պիտի ըլլանք, Ռուբէն Սեբաստացի Ռուբինեանը ճանչնալով Ռուբէն Գ.: Պատմական իրողութիւն է թէ Մլեհ՝ գահը կը գրաւէր ոչ թէ իր եղբօր՝ Թորոս Բ.ի մահուան յաջորդ օրը, հապա չուրջ տարի մը ետք, որու ընթացքին, եթէ Կիլիկիոյ տէրը գործնականօրէն Թովմաս Պայլն էր, Ռուբինեան գահին օրինականը եւ իրաւական տէրը սակայն կը մնար Թորոս Բ.ի որդի՝ Ռուբէնը, որուն անունով միայն կարելի պիտի ըլլար պահել այդ գահին, եւ իշխանութեան օրինականութիւնը: Ու պատմական փաստ է նաեւ այն իրողութիւնը, որ երբ Մլեհ կը գրաւէ Կիլիկիոյ գահը, Թովմաս Պայլ եւ Թորոս Բ.ի որդի Ռուբէնը միաժամանակ կը հեռանան արքունիքէն. «Իսկ յորժամ տիրեաց Մլեհն իշխանութեան եղբօրն իւրոյ, փախեաւ Թուման եւ գնաց յԱնտիոք: Եւ զաղջն Թորոսի առաքեցին ի հայրապետական աթոռն Հոռոմկլայն առ կաթողիկոսն, եւ անդ մեռաւ»[18]: Ուրեմն՝ չէ եղած նաեւ այնպէս որ Թովմաս Պայլը առանձին մնացած ըլլար Կիլիկիոյ գահին վրայ, ու անով՝ խախտած Ռուբինեան ժառանգականութեան օրինականութիւնը: Ահա թէ ինչու արդար պիտի ըլլար Թորոս Բ.ի որդին՝ Ռուբէնը, անուանել Ռուբէն Բ., եւ անոր չնորհել չուրջ մէկ տարուան Ռուբինեան գահին իրաւական տէրութեան իրաւունքը: Իսկ Ռուբէն Սեբաստացի Ռուբինեանը՝ Ռուբէն Գ.:

16· Jacques de Morgan, *The History of the Armenian People*, Boston, 1965, p. 211.

17· Frederic Maclair, *Armenia*, in: *The Cambridge Medieval History*, vol. 4, Cambridge, 1923, p. 171. Rene Grousset, *Histoire des Croisades*, tome 2, Paris, 1935, p. 683. Steven Runciman, *A History of the Crusades*, vol. 2, London, 1965, p. 419 (first publication, 1952). W. H. Rud-Collenberg, *The Rupinides...*, p. 16. C. Toumanoff, *Armenia and Georgia*, in: *The Cambridge Medieval History*, vol. 4, part 1, Cambridge, 1966, p. 629. T. S. R. Boase (ed.), *The Cilician Kingdom of Armenia*, New York, 1978, p. 14.

18· Սմբատ Սպարապետ, էջ 190:

Պատմագրութեան մէջ Ռուբէն Գ. նաեւ ծանօթ է Ռուբէն Լեւոնցի անունով: Հեթում Պատմիչի «Ազգաբանութիւն Բրընձնոյն Անտիոքա» ժամանակագրութեան մէջ կը կարդանք. «Այս Ռեմունտս էառ կին զԱլիծ դուստր Ռովբէն Լէոնցոյն...»[19]*: Ալիշան ինք եւս կ'օգտագործէ «Լեւոնցի» կոչումը, երբ կը գրէ. «Անդ հանգեաւ եւ եռանդուն երիտասարդն՝ Լեւոնցի Պարոն Ռուբէն Բ., եղբայր Մեծին Լեւոնի»*[20]*: Ալիշան այլ առիթով մը կը յիշատակէ. «Իսկ գրիչ ոմն յամի 1217 առ Լեւոնին թագաւորաւ, զեղբայր նորին կոչէ Մեծն Ռուբէն»*[21]*: Իսկ ժամանակակից լատին հեղինակ՝ Ուիլիըմ Տիւրոսցի, Ռուբէնի մասին երբ կը գրէ, զայն կը ներկայացնէ իբր «հզօր հայ սպրաբ մը»*[22]*:*

Ռուբէն Գ. երեսուն տարեկան էր երբ կը գրաւէ իր հօրեղբօր՝ Մլեհի գահը: Սմբատ Սպարապետի վկայութեամբ՝ ան էր «բարեմիտ եւ առատաձեռն, տեսլեամբ գեղեցիկ», «ի զինուորութիւնս արիագոյն եւ աչողակ նետաձգութիւն»: Իշխանական գահին հետ՝ Ռուբէն նաեւ կը տիրանայ մեծ հարստութեան: Քեռին՝ Բակուրանը, Պապիրոնէն զինք ճամբու դրած առեն «բազում գանձիւք ոսկւոյ եւ արծաթոյ» կը պարգեւատրէ, իսկ Սիս հասնելուն, ան ձեռք կը դնէ հօրեղբօր՝ Մլեհի դիզած հարստութեան: Ռուբէն անտարբեր չի մնար զինք իշխանութեան հասցնողներուն հանդէպ: «Մեծագոյն պատիւս» կը մատուցանէ անոնց, «եւ չնորհակալեցաւ» այն բարիքին համար, զոր անոնք կատարեցին՝ «սպանին զհօրեղբայրն իւր եւ հաստատեցին զնա ի տեղի նախնեացն իւրոց»: Տակաւին՝ Ռուբէն կը սկսի իր հարստութիւնը «սփռել ի պէտս եւ յանպէտս» ու «առատապարգեւ սեղանով» բոլորին համակրանքը չահիլ[23]*:*

Ռուբէն այստեղ կանգ չ'առներ սակայն: Ան կը խոստանայ առաւելագոյնս պարգեւատրել զանոնք, որոնց ձեռքով սպաննուած էր Մլեհ: «Արք երկուք», մէկը՝ Ջահան անունով, իսկ երկրորդը՝ Ապղարիպ անուն ներքինի մը, կը ներկայանան Ռուբէնի, թէ՝ «մեք սպանաք ձե-

---

19. Հեթում Պատմիչ, *Ազգաբանութիւն Բրընձնոյն Անտիոքա* (տես՝ Վ. Ա. Յակոբեան, *Մանր ժամանակագրութիւններ*, Բ. հտր.), էջ 109: Ակնարկութիւնը՝ 1194 թ.ին, Լեւոն Բ.ի կողմէ Անտիոքի խաչակիր իշխանապետութեան հետ խնամիական կապի ստեղծման մասին է: Լեւոն Բ. իր եղբօր՝ Ռուբէն Գ.ի դուստրը՝ Ալիծը կնութեան կու տայ Անտիոքի գահաժառանգ իշխանին՝ Ռէյմոնտի (տես՝ Սմբատ Սպարապետ, էջ 206–207):

20. Ալիշան, *Սիսուան*, էջ 232:

21. Նոյնը, էջ 58, ծան. 5:

22. William Archbishop of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, vol. 2, New York, 1943, p. 491.

23. Սմբատ Սպարապետ, էջ 192:

ոսվք մերովք գնա յաղագս սիրոյ քո»: Ռուբէն «յոյժ չնորհակալ» կ'ըլլայ Ջահանի եւ Ապլղարիպի, ապա՝ կը հրամայէ իւրաքանչիւրին վիզէն քար մը կապել ու «ծածկաբար» նետել գետը[24]:

Դժուար թէ Ջահան եւ Ապլղարիպ եղած ըլլային Մլեհի դէմ ոճիրը գործադրողները: Անոնց «խոստովանութիւնը», թէ՝ իրենք ըսպաննած էին Մլեհը, կրնար միայն ներչնչուած ըլլալ մարդկային ընչաքաղցութենէ:

Մլեհ բացայայտ կերպով զոհն էր իր վարած քաղաքականութեան: Բիւզանդիոն բնաւ պիտի չարտօնէր հայ-արաբ/իսլամական դաշնակցութիւն մը, ինչպիսին ստեղծուած էր Մլեհ-Նուր էլ Տին զինակցութեամբ: Բիւզանդիոն պիտի սպասէր պատեհ առիթին՝ չէզոքացընելու այդ զինակցութիւնը, եւ վերահաստատելու իր խախտած դիրքերը Կիլիկիոյ մէջ: Առիթը կը ստեղծուէր Նուր էլ Տինի մահով: Հայ իշխաններ ու զինուորականներ մեղսակից են դաւին: Սակայն եւ այնպէս հայ մատենագիրներ չեն յիշատակեր թէ ով գործադրեց ոճիրը[25]: *Ուշագրաւ է սակայն Մաշտոցի անուան Մատենադարանի թիւ 7620 ձեռագրի (էջ 424ա) հաղորդած մանրամասնութիւնը, որ առաւել եւս կը հաստատէ բիւզանդական դաւին առկայութիւնը: Հոն կը կարդանք. «... ի մեռանել Նորբտնին, որ բարեկամ էր Մլեհին, իշխանքն նորա խորհեցան ըսպանանել զնայ, ըստ տիրայրսպան բարուց ազգիս եւ ըմբռնեալ կապեցին զնա եւ խնդրէին բանալին եւ գմատանին գանձուն: Եւ նա աղերսէր յիշէր զսէր եւ զաղուհաց, ոչ ըսպանանել, «Զի այր մեղայոր եմ, թուլ տուք ապաչխարել, հանէք զաչս իմ», որժամ ետես ըսպանանեն, առ գմատանին ի բերանն, իսկ ումն ներգնի ի զօրաց Հոօմոց (ընդգծումը մեզմէ, Ե. Հ. Ք.) փողոտեաց զնա, ածել զձեռն ի զենել տեղն հան գմատանին ի կոկորդէն եւ ըսպանեալ ընգեցին զնա եւ թաղեցաւ ի վանս իւր ի Մեծ Քարն...»*[26]

---

24. Նոյնը: Միխայէլ Ասորիի համաձայն Ռուբէն վրէժխնդրական այս արարքին կը դիմէ, բանի որ Մլեհը սպանողները անոր դիակը նետած էին շուներու առաջ. «Եւ [Ռուբէն Գ.] չարչարեաց եւ սպան զսպանողսն հօր եղբօր իւրոյ, զի ասեն թէ սպանին եւ արկին շանց. եւ վասն այսր նախատանաց ոչ կարաց ներել նոցա» (*Ժամանակագրութիւն*, էջ 476): Մլեհի նմանօրինակ վախճանի մասին կը խօսի նաեւ Անանուն Եդեսացի (տես՝ Անանուն Եդեսացի, *Ժամանակագրութիւն*, թարգմանութիւն բնագրից, առաջաբան եւ ծանօթագրութիւններ՝ Լ. Յ. Տէր Պետրոսեան, երեւան, 1982, էջ 135): Հայր Սահակ Տէր Մովսէսեանի՝ «... Մլեհի դաւաճանները Ռուբէնէն *վարձք պահանջելով* (ընդգծումը մեզմէ, Ե.Հ.Ք.) նա զանոնք գետամոյն ընել տուաւ՝ առաջին օրէն իր արդարակորով նկարագրին ապացոյցը տալով» (Հ. Ս. Տէր Մովսէսեան, *Պատմութիւն Հայոց*, էջ 468) տողերը իրենց մանրամասնութեան մէջ ճշմարտութեան չեն համապատասխաներ:

25. Տես՝ Սամուէլ Անեցի, էջ 138: Սմբատ, էջ 191–192: Վահրամ Րաբունի, էջ 211:

26. Տես՝ Վ. Ա. Յակոբեան, *Մանր Ժամանակագրութիւններ*, Բ. հտր., էջ 112,

Բայց ինչպէ՞ս բացատրել Ռուբէնի վրէժխնդրական արարքը։ Դժուար թէ ինք իմացած չըլլար դէպքին մանրամասնութիւնները, եւ այն՝ որ Ջահան եւ Ապլղարիպ «խոստովանած» էին յանցանք մը, զոր իրենք չէին գործած։ Տրամաբանական միակ բացատրութիւնը կը մնայ այն, որ Ռուբէն կը փորձէր յայտնել իր դժգոհութիւնը Մլեհի դէմ գործադրուած ոճիրին հանդէպ, եւ անով՝ իր անկախութիւնը հայ իշխաններէն ու Բիւզանդիոնէն, երկրին ճակատագիրը վարելու գործին մէջ։ Ռուբէն տեւականօրէն չնորհակալ եւ համարատու չէր ուզեր մնալ անոնց, որոնք՝ Մլեհի սպանութենէն ետք, զինք հրաւիրած էին Ռուբինեան գահին տիրանալու։ Հաչուելարդարի ենթարկելով «ոճրագործները», ան կը հաստատէր թէ ինք Հայկական Կիլիկիոյ իշխանական գահին հասած էր ժառանգական իրաւունքով, եւ ոչ թէ հայ իշխաններուն կամ Բիւզանդիոնի չնորհքով ու բարեացակամութեամբ։

Ռուբէն անտարբեր չէր մնար հանդէպ իր Մլեհ հօրեղբօր կնոջ, որ Գրիգոր Դ. Տղայ Կաթողիկոսի (1173–1193 թթ.) քոյրն էր։ Անանուն Եդեսացի պատմիչին վկայութեամբ. «Երբ Մլեհն սպանուեց, եւ իշխանութեան գլուխ անցաւ Ռուբէնը, կաթողիկոսը գնաց այնտեղ եւ, վերցընելով քրոջը, բերեց Հռոմկլա։ Ռուբէնը վերջինիս երեք բերդ տուեց Կիլիկիոյ երկրում, մէկը կոչւում էր Քեֆա դ– Սարնուդ, միւսը՝ Սիման, իսկ երրորդը՝ Բանբին»[27]։

Ռուբէն Գ.ի իշխանութեան աւելի քան տասը տարիները կը յատկանշուին Միջին Արեւելքի մէջ արձանագրուած չարք մը կարեւոր անցուդարձերով, որոնցմէ ոմանք բախտորոշ նշանակութիւն ունին ամբողջ շրջանին, եւ ուրեմն՝ Կիլիկիոյ քաղաքական ճակատագրին վրայ։ Ռուբէն ինք ալ երբեմն մասնակից է այդ անցուդարձերուն, առանց որ սակայն այդ մասնակցութիւնը ունենայ քաղաքական մնայուն ուղեգիծ մը։

1175 թ.ին, երբ Ռուբէն Գ. իշխանութեան կը բարձրանար Հայկական Կիլիկիոյ մէջ, արաբ–իսլամական աշխարհը տէր կը փոխէր։

Նուր էլ Տին Զենկի, Հալէպի տէրը, որ իր իշխանութիւնը տարա–

ծան. 21։ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի թիւ 7620 ձեռագրի նկարագրութեան ու բովանդակութեան համար տես՝ *Ցուցակ Ձեռագրաց Մաշտոցի Անուան Մատենադարանի*, Բ. հտր., Երեւան, 1970, սիւն. 572։ Ձեռագիրը՝ *Գրիգոր Տաթեւացի, Քարոզգիրք*, նաեւ կը բովանդակէ *Ժամանակագրութիւնք Դիպուածոց ի Կիլիկիա*, ԺԲ–ԺԳ. դդ. խորագրով բաժին մը։

27. Անանուն Եդեսացի, էջ 135։ Ցիշեալ երեք բերդերն են, ըստ Մ. Ձեւաւիրեանի բանաւոր կարծիքին՝ Սարվանդիքարը, Սիմանակլան եւ Վանաւերը (տես՝ նոյնը, էջ 230, ծան. 420)։

ծած էր Սուրիոյ, Միջագետքի ու Տիարպեքիրի վրայ, որուն հովանաւորութեամբ ու բանակներով Սալահ էլ Տին Այյուպի գրաւած էր Եգիպտոսը, եւ որուն ռազմական ու դիւանագիտական նուաճումներուն դիմաց Միջին Արեւելքի խաչակիր-լատին իշխանութիւնները կծկուած էին իրենց սահմաններուն մէջ, անակնկալօրէն կը մեռնէր 1174 թ·ի Մայիսի 15-ին:

Նուր էլ Տինի մահով ոչ միայն արաբ-իսլամական աշխարհը կը կորսնցնէր իր ամենէն իմաստուն ու սիրուած առաջնորդներէն մէկը, այլեւ, Մլեհի Հայկական Կիլիկիան՝ իր ամենէն վստահելի դինակիցը:

Սալահ էլ Տին Այյուպի (1174-1193 թթ·), որ վերջին մէկ քանի տարիներուն հազիւ յաջողած էր յարաբերութիւնները բնականոնի սահմաններուն մէջ պահել Նուր էլ Տինի հետ, դէպքերու նոր հոլովոյթէն թելադրուած՝ կը վերցնէ նախաձեռնութիւնը՝ այս վերջինին թողուցած պետութեան սահմաններուն մէջ իր մենատիրութիւնը հաստատելու: Որոշում մը, որուն գործադրութիւնը սակայն տարիներ պիտի խլէր իրմէ:

Սալահ էլ Տին անմիջապէս դեսպանութիւն մը կը ղրկէ Դամասկոս, Նուր էլ Տինի տղուն եւ յաջորդին՝ տասնամեայ Մելիք էլ Սալիհին, անոր խոստանալով իր հաւատարմութիւնը, ու միաժամանակ հրահանգելով որ Սալիհի անունը յիշուի Ուրբաթի աղօթքի ընթացքին, եւ դրոշմուի եգիպտոսի մէջ հատանուելիք նոր դրամներուն վրայ: Սակայն էլ Սալիհի հովանաւորութեան հարցը անմիջապէս կը դրսեւորէր Սուրիոյ մէջ ներքին լուրջ պայքարի մը առկայութիւնը, ուր Սալահ էլ Տին կասկածելի դրսեցին էր՝ ե՛ւ Դամասկոսի, ե՛ւ Հալէպի տէրերուն համար: Մայրաքաղաքի իշխող շրջանակները՝ համախորհուրդ Հալէպի իրաւ տէրերուն, ու յատկապէս Նուր էլ Տինի վստահելի՝ Կիւմիշթագինի հետ, 1174 թ·ի Յուլիսի 25-ին Սալիհը կը տեղափոխեն Հալէպ[28]:

Սալահ էլ Տին անտարբեր չէր մնար: Ան միաժամանակ կը ձեռնարկէր իր քարոզչական, դիւանագիտական ու ռազմագիտական պայքարին, իր մականին տակ միաւորելու համար Սուրիան, որուն միասնականութիւնը առաջնահերթ նշանակութիւն ունէր խաչակիր-լատին իշխանութիւններուն դէմ մղուելիք ճակատամարտերու ընթացքին:

1174 թ·ի Հոկտ·ի 24-ին Սալահ էլ Տին կը մտնէ Դամասկոս, ուր կը դիմաւորուի իբրեւ Մելիք էլ Սալիհի «պաշտպան»ը: Ապա՝ ան կ'ամուսնանայ Նուր էլ Տինի այրիին՝ Իսմաթ էլ Տինի հետ· «ընդունուած սովորութիւն մը, եւ քաղաքականօրէն նպաստաւոր՝ նմանօրինակ պա-

---

28· Stanley Lane-Poole, *Saladin and the Fall of the Kingdom of Jerusalem*, Beirut, 1964, p. 135. Andrew S. Ehrenkreutz, *Saladin*, New York, 1972, pp. 121-122.

բագաններու մէջ»: Իր եղբօր՝ Տուղտագինի վտահելէ ետք Դամասկոսը, Սալահ էլ Տին կը չարժի դէպի հիւսիս, յաջորդաբար դիմագրաւելու համար յաճախ հակադիր, բայց հիմա համատեղ իր դէմ ելած Հալէպի, Իսմայէլացիներու (Ասասիններ), Թրիփոլիի (խաչակիր) եւ հուսկ ապա՝ Հալէպի ու Մուսուլի միացեալ բանակները: Յաղթարշաւը կ'ատարտի 1175 թ.ի Ապրիլին: Այլուպի հիմա բացարձակ տէրն էր Սուրիոյ: Ան կը հրահանգէ ջնջել էլ Սալիհի անուան ընթերցումը Ուրբաթի աղօթքի ընթացքին, ու կ'արգիլէ անոր դրոշմուիլը նոր դրամներու վրայ: Նուր էլ Տինի ժառանգորդին կը չնորհուի Հալէպի իշխանութիւնը միայն: Սալահ էլ Տինի անունը տեղ կը գրաւէ Պաղտատի խալիֆ էլ Մուսթատիի (1170–1180 թթ.) անուան անմիջապէս կողքին: Այլուպիի պահանջին ընդառաջելով, խալիֆը անոր կը ղրկէ պաշտօնաթաղթեան վկայագիր մը, որ կը հաստատէր Սալահ էլ Տինի իշխանութիւնը Եգիպտոսի, Նուպիայի (ժամանակակից Սուտան), Մաղրեպի, Արեւմըտեան Արաբիոյ, Պաղեստինի ու Կեդրոնական Սուրիոյ վրայ[29]:

Էլ Մալեք էլ Նասր Սալահ էլ Տին Եուսուֆ Իպն Այլուպ Մերձաւոր Արեւելքի արաբ-իսլամական աշխարհին թիւ մէկ առաջնորդն էր հիմա:

Ռուբէն Գ.ի իշխանութեան գահ բարձրանալէն տարի մը ետք, 1176 թ.ին, Փոքր Ասիոյ մէջ՝ Բիւզանդիոնի Մանուէլ Ա. Կոմնենոս (1143–1180 թթ.) կայսեր եւ Իկոնիոյ Գլըճ Արսլան Բ. (1156–1188 թթ.) սուլթանին միջեւ մղուած Միրիոքեֆալոնի ճակատամարտին ելքը իր տեւական դրոշմը պիտի թողուր ամբողջ չրջանին, եւ ուրեմն՝ Հայկական Կիլիկիոյ պատմութեան ընթացքին վրայ:

Բիւզանդիոնի Յովհաննէս Բ. Կոմնենոս (1118–1143 թթ.) կայսեր՝ Կիլիկիոյ լեռներուն մէջ որսի մը ընթացքին թունաւոր նետով մը սպաննուելէն ետք, կայսերական գահը կը ժառանգէր անոր կրտսեր որդին՝ Մանուէլ Ա., որուն իշխանութեան օրով Բիւզանդիոնի արտաքին քաղաքականութիւնը արմատական փոփոխութեան կ'ենթարկուէր: Եթէ Յովհաննէս Բ. Կոմնենոս իր ուշադրութիւնը մասնաւորաբար կեդրոնացուցած էր Արեւելքի վրայ[30], Մանուէլ կը դառնայ դէպի Ա-

---

29· Միխայէլ Ասորի, էջ 476–478: Անանուն Եդեսացի, էջ 136–137: Gregory Abul Faraj Bar Hebraeus, *The Chronography, Being the First Part of His Political History of the World*, tr. from Syriac by Ernest A. Wallis Budge, vol. 1, English translation, London, 1932, p. 307. Philip K. Hitti, *Makers of Arab History*, London, 1969, pp. 124-125.

30· Արեւելքի մէջ, ու յատկապէս Կիլիկիոյ եւ Անտիոքի հանդէպ Յովհաննէս Բ. Կոմնենոսի վարած քաղաքականութեան համար տես՝ Երուանդ Հ. Քասունի, *Կիլիկիոյ Հայկական Իշխանապետութիւնը Մերձաւոր Արեւելքի Քաղաքական Հոլովոյթին Մէջ* (1180–1137), Պէյրութ, 1974, էջ 202–215:

բեւմուտք, ձեռնամուխ ըլլալով քաղաքականութեան մը, որ իր աղիտալի հետեւանքը պիտի ունենար կայսրութեան համար[31]: *Մանուէլ, «որ ինքզինք Օգոստոսի, Կոստանդիանոսի եւ Ցուստինիանոսի ժառանգորդը կը նկատէր, տարուած՝ [Հռովմէական] կայսրութեան միութիւնը վերահաստատելու երազով, եւ ուժգնօրէն հակուած դէպի արեւմտեան ճաշակները, սովորութիւններն ու կենցաղը*[32], *իր հնարաւորութիւնները առաւելագոյնս պիտի ծախսէր Արեւմուտքի դէմ, միայն պատահական հետաքրքրութիւն ցուցաբերելով Արեւելքի հանդէպ:*

Բիւզանդական կայսրութեան արեւելեան սահմաններուն խաղաղութիւնը ապահովելու համար Մանուէլ չարք մը ամրոցներ կը բարձրացնէ յատկապէս այն վայրերուն վրայ, ուրկէ թշնամին յաճախակի ներխուժումներ կատարած էր[33]: *Բիւզանդիոնի հետեւողական քաղաքականութիւններէն մէկը եղած էր Փոքր Ասիոյ իսլամական տուներուն հակամարտութեանց հրահրումը: Ժբ. դարուն՝ էլ Ղազի Դանիշմենտ եւ Ռումի Սելճուք տուները կը հանդիսանային հակամարտ երկու գլխաւոր ուժերը: Դանիշմենտները, որոնք «հին աւանդութեան մը համաձայն հայկական ծագում ունին»*[34], *իրենց իշխանութիւնը տարածած էին Կապադովկիոյ վրայ, ամրապնդուելով Սեբաստիոյ, Կեսարիոյ ու Մելիտինէի մէջ*[35]: *Մինչ Ռումի սելճուքները, որոնք կը սերէին սելճուք Քութուլմուշի որդի Սուլէյմանէ, եւ միայն ԺԲ. դարու կէսերուն յաջողած էին հաստատուիլ Իկոնիոյ շրջակայքը, հրաժարելէ եթէ Իսլամական Հին Աշխարհին մէջ դեկավարի դեր մը ստանձնելու*

31· A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*, vol. 2, Madison and Milkwaukee, 1964, p. 417.

32· Նոյնը, էջ 431:

33· Նոյնը, էջ 417:

34· Paul Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, London, 1963, p. 20: Տանիշմենտներու հայկական ծագման մասին կը խօսին հայկական սկզբնաղբիւրները: Մ· Ուռհայեցի կը գրէ· «Ցայսմ ամի (1104 թ·, ե·Հ·Ռ·) մեռաւ Դամիշմանն (Դանիշման, ե·Հ·Ռ·) մեծ ամիրայն Հոռոմոց աշխարհին, որ լեալ էր յազգէն Հայոց, այր բարի եւ շինող աշխարհի եւ էր յոյժ ողորմած ի վերայ հաւատացելոցն Քրիստոսի ···» (Մատթէոս Ուռհայեցի, *Ժամանակագրութիւն*, Վաղարշապատ, 1898, էջ 297): Իսկ Վարդանի համաձայն· «Ի հինգ հարիւր ֆառասուն եւ իննն թուին (1100 թ·, ե·Հ·Ռ·) Դանըշմանն տէր Սեբաստիոյ, զորմէ ասեն յազգէն Հայոց, եկեալ ի վերայ Մելտենոյ···» (Վարդանայ Վարդապետի *Հաւաքումն Պատմութեան*, Վենետիկ, 1862, էջ 112): Արդի հայ պատմագրութեան մէջ հարցին ստեղծած հետաքրքրութեան համար տես՝ Կոմմագենացի (Վեր· եղիա Ս· Քասունի), *Քրլարտոս Հայը*, Հալէպ, 1930, ծանօթութիւնք 27 եւ 35: Ա· Ալպոյաճեան, *Դանիշմանդեանց Ծագումը*, «Ակօս» (Պէյրութ), 1946, ԺԶ գիրք, էջ 111–116: Հ· Պէրպէրեան, *Թանիշմանտներու Ծագումը*, «Ակօս», ե· Տարի, 1948, թիւ 4, էջ 102–108:

35· Stanley Lane-Poole, *The Mohammadan Dynasties*, Beirut, 1966, p. 156.

իրենց երազէն, կը բաւարարուին Փոքր Ասիոյ մէջ իրենց բաժին ինկածով ու կը սկսին մաս կազմել չրջանի պատմութեան հոլովոյթին: Ու միայն ասկէ ետք է որ անոնք կը ստանան Ռումի Սելճուքներ անունը[36]: Վերոյիշեալ երկու տուներուն «պայքարը Փոքր Ասիոյ տիրապետութեան համար, պայքարն էր հիմնապէս տարբեր երկու քաղաքական ու մշակութային աւանդութիւններու»[37]:

Իր իշխանութեան առաջին տարիներուն, Մանուէլ զինակցած էր դանիշմենտներուն՝ ընդդէմ Ռումի սելճուքներուն[38]: Աւելի ուշ, ան բարեկամական կապեր հաստատած էր Իկոնիոյ Գլըճ Արսլան Բ.ի հետ, որուն պետութեան սահմանները հիմա միայն 300 քիլոմեթր հեռու էին կ. Պոլսէն[39]: Այս վերջինը՝ 1161-1162 թթ.ուն,կ. Պոլսոյ մէջ՝ ամբողջ ութսուն օրեր պաշտօնական հիւրը եղած էր Մանուէլ կայսեր: Ուրհայեցիի չարունակող՝ Գրիգոր Երէցի վկայութեամբ. «Ցայսմ ամի գնաց սուլտանն Խլիճ-Ասլան առ թագաւորն Յունաց Կիւռ-Մանիլն..., եւ դարձաւ անտի բազում ընծայիւք, եղեալ առ իրեար դաշինս երդմամբ՝ կալ ի հնազանդութիւն թագաւորին մինչեւ յօր մահուան իւրոյ. առեալ ի նմանէ բազում գանձս ոսկւոյ եւ արծաթոյ, եւ եկեալ ի քաղաքն իւր»[40]: Ցուցաբերուած եղակի ընդունելութիւնը սակայն անպայմանօրէն ակնկալուած արդիւնքը չէր պարգեւեր: Ստորագրուած դաշինքով Գլըճ Արսլան կը խոստանար զինուորական օգնութիւն տալ կայսեր. բայց մէկ քանի տարիներ ետք սուլթանը կը յայտարարէր. «Որքան աւելի ծանր վնասներու ենթարկեմ [Բիւզանդական] կայսրութիւնը, այնքան աւելի թանկագին նուէրներ կը ստանամ կայսրէն»[41]:

Արեւմուտքի մէջ՝ եւրոպական պետութիւնները բաժնուած էին երկու ճակատներու: Բիւզանդիոն, Գերմանիա եւ Վենետիկ դիրքորոշուած էին Ֆրանսայի, Հունգարիոյ, Սերպիոյ եւ Նորմաններու դէմ: Սակայն երբ Գերմանիոյ Գոնրատ Գ. կայսրը (1138-1152 թթ.) կը մեռնի, Մանուէլ չի յաջողիր անոր յաջորդին՝ Ֆրետերիք Պարպարոսայի (1152-1190 թթ.) հետ նոյն համագործակցութիւնը ստեղծել: Ֆրետերիք՝ Մանուէլի նման, ինք եւս տէրն էր տիեզերական կայսրութեան մտապատկերի մը: Պարագայ մը, որ հակոտնեայ դիրքերու վրայ

---

36. P. Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, p. 21.

37. Նոյնը:

38. A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*, vol. 2, p. 417.

39. John Bagot Glubb, *The Lost Centuries*, London, 1967, p. 87.

40. Գրիգոր Երէց, *Ժամանակագրութիւն* (տես՝ Մ. Ուռհայեցիի *Ժամանակագրութեան* շարունակութիւնը, Մ. Ուռհայեցի, Վաղարշապատ, 1898), էջ 428:

41. George Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, Rutgers Univ. Press, 1969, p. 390. A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*, vol. 2, p. 428.

կը դնէր երկու վեհապետները: Մանուէլ նաեւ կը ձախողէր ապահովել Ալեքսանդր Գ. Պապի (1159–1181 թթ.) կամեցողութիւնը՝ զինք Արեւմուտքի կայսր օծելու, հակառակ իր խոստումին որ ինք պատրաստ է Արեւելքի եւ Արեւմուտքի եկեղեցիներու միութիւնը իրականացնել: «Այս անգամ կայսրը իսկապէս այդ կամենում էր լրջօրէն. ...բայց այդ խնդրում օրթոդոքս հոգեւորականութիւնը՝ գլխաւորապէս պատրիարքը անընկճելի էր: Պապն էլ չհամաձայնուեց կայսեր օծումը. նրա չահը չէր անդառնալի բաժանուել գերմանական տէրութիւնից. նա մինչեւ անգամ չէր էլ կարող վստահանալ»: 1173 թ.էն սկսած՝ Ֆրետերիք նաեւ յարաբերութեան մէջ կը մտնէր Գլըճ Արսլանի հետ: Այս վերջինը՝ հակառակ Մանուէլի հետ ունեցած 1162 թ.ի դաշինքին, ամէն առիթ օգտագործած էր իր դիրքը ամրապնդելու Փոքր Ասիոյ մէջ՝ ի վնաս Բիւզանդիոնի: Գերմանիոյ կայսեր ցուցաբերած աջակցութիւնը սուլթանին, առաւել անկախ եւ հակաբիւզանդական դիրքերու կը մղէր այս վերջինը, ինչ որ 1175 թ.ին պատճառ կ'ըլլար Բիւզանդիոնի եւ Իկոնիոյ յարաբերութեանց խզումին[42]:

Մանուէլ Կոմնենոս, 1176 թ.ին ոտքի կը հանէ մեծ բանակ մը՝ գլխաւորաբար կազմուած Ուզ եւ Ֆրանգ վարձկաններէ, ու կը քալէ Ռումի սելճուքներուն դէմ, անոնց մայրաքաղաքը գրաւելու ու Գլըճ Արսլանը ձերբակալելու որոշումով: Կայսերական զօրքերը երբ կը հասնին սահմանէն ոչ հեռու գտնուող Միրիոքեֆալոնի լքուած ամրոցը, Գլըճ Արսլանի կողմէ ղրկուած պատուիրակութիւն մը կը ժամանէ այնտեղ, իր հետ բերելով սուլթանին խաղաղութեան առաջարկը: Մանուէլ արհամարհանքով կը մերժէ զայն: Յաջորդ առաւօտ՝ 1176 թ.ի Սեպտ.ի 17–ին, հակառակ իր զօրավարներուն թելադրութեան, կայսրը իր բանակները կ'առաջնորդէ Փռիւգիոյ լեռնային կիրճերէն ներս, ուր սելճուք զօրքերը, որոնք նահանջ մը ձեւացուցած էին, եւ արտօնած կայսեր բանակներուն յառաջխաղացքը, անակնկալօրէն կը դառնան ներխուժողներուն դէմ: Ճակատին վրայ խուճապի մատնուող առաջին անձը կ'ըլլայ կայսրը, որ կը դիմէ փախուստի: Մանուէլի բանակները՝ իրենց չարքերուն կարգապահութիւնը կորսնցուցած, չեն յաջողիր կանոնաւոր նահանջ մը կազմակերպել: Մինչեւ օրը մթննալը, սելճուքները կը բնաջնջեն խուճապահար բիւզանդացիները: Գլըճ Արսլան չի փորձեր իր տարած յաղթանակին ամբողջական արդիւնքը քաղել: Ինքն է խաղաղութիւն առաջարկողը կրկին, պայմանով որ Մանուէլ քակէ

---

42. G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, pp. 383-384, 390. Հ. Գելցեր, *Համառօտութիւն Բիւզանդական կայսրների Պատմութեան*, (գերմաներէնէ թրգ. Մեսրոպ վրդ. Տէր Մովսիսեան), Վաղարշապատ, 1901, էջ 352–353:

Սուպլիումի եւ Տորիլիումի նորակառոյց ամրոցները, եւ որպէս պատերազմական տուգանք վճարէ 200,000 կտոր ոսկի եւ արծաթ, ձիեր ու թանկագին հագուստներ: Կայսրը սիրայօժար կ'ընդունի առաջարկը, ու կը քաշուի Կ. Պոլիս[43]:

Բիւզանդիոնի համար՝ Միքիոքեֆալոնի ճակատամարտով, դար մը եւս կը կրկնուէր 1071 թ.ի Մանազկերտի ողբերգութիւնը:

«1176 թ.ի Միքիոքեֆալոնի ճակատամարտը վերջնականապէս քանդեց Բիւզանդիոնի վերջին յոյսը՝ թուրքերը Փոքր Ասիայէն դուրս վտարելու: Ատկէ եւս՝ կայսրութիւնը պիտի չկարենար որեւէ յատկանշական ազդու քաղաքականութիւն մը վարել Արեւելքի մէջ»[44]:

«Միքիոքեֆալոնը վերջին փորձն էր՝ զինուորական մեծ արշաւանքներով անհրաժեշտ սահմանային փոփոխութիւններ մտցնելու»[45]:

Միքիոքեֆալոնի ճակատամարտը իր ծանր թաթը դրաւ նաեւ Մանուէլ Կոմնենոսի վրայ: Ժամանակակից Տիւրոսցի, որ 1179 թ.ին Կ. Պոլիս գտնուած էր, կը գրէ. «Տեւական յուշը այդ պարտութեան այնքան ճնշած էր զինք, որ ան այլեւս բնաւ չվայելեց մտքի խաղաղութիւնը եւ կամ սովորական հանդարտութիւնը իր հոգիին»[46]:

Կիլիկիոյ սահմաններէն դուրս՝ Ռուբէնի առաջին զինուորական գործունէութիւնը տեղի կ'ունենայ 1177 թ.ին, երբ ան կը մասնակցի խաչակիր-լատին իշխաններուն կողմէ՝ Անտիոքէն 12 քլմ. հիւսիս-արեւելք գտնուող Հարիմ ամրոցին դէմ կազմակերպուած արշաւանքին:

Հարիմ ամրոցը, որ կը գտնուէր Հալէպի սուլթանութեան սահմաններուն մէջ, Նուր էլ Տինի կենդանութեան, եւ անոր իսկ կողմէ յանձնուած էր Կիւմիչթագին անունով «նշանաւոր ներքինի»ին, որուն «խելքի եւ հաւատարմութեան համար» Նուր էլ Տին զայն նշանակած էր նաեւ «իր փոքր որդու՝ Մելիք Սալիհի դայեակ ու դաստիարակ»: Նուր էլ Տինի մահէն եւս «ան խելամտութեամբ դիմակալում էր ինչպէս թուրքերին, այնպէս էլ ֆրանկներին՝ իր ձեռքում պահելով բոլոր քա-

---

43. Միքիոքեֆալոնի ճակատամարտի մանրամասնութեանց համար տես՝ Ամանուն Եդեսացի, էջ 141-142: Միքայէլ Ասորի, էջ 479-482: Սմբատ Սպարապետ, էջ 193: Bar Hebraeus, pp. 306-307. William of Tyre, vol. 2, pp.414-415. A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine...*, vol. 2, pp. 428-429. S. Runciman, *A History of the Crusades*, vol. 2, pp. 412-413. Ian Heath, *Armies and Enemies of the Crusades 1096-1291*, A Wargames Research Group Publication, 1978, p. 53.

44. A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*, vol. 2, p. 429

45. P. Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, p. 23.

46. William of Tyre, vol. 2, p. 415.

զաքներին, բերդերի, ամրոցների ու գիւղերի կառավարումն ու տնօրինումը»: Սակայն Կիւմիւշթագինի համբաւը ըստ երեւոյթին կ'անհանգըստացնէ իր չուրջբոլոր գտնուող մարդիկը, որոնք «նախանձից խորհուրդ տուին, աւելի ճիշդ՝ մոլորեցրին Նուր էլ Տինի պատանի որդուն, որը ձերբակալեց եւ սպանեց Կիւմիւշթագին ներքինուն: Երբ վերջինս սպանուեց, Խարիմի բերդում գտնուող զինուորները ապստամբեցին Մելիք Սալիհի դէմ եւ բերդը չյանձնեցին նրան»[47]:

Վերոյիշեալ մանրամասնութեան մէջ՝ «Խարիմի բերդում գըտնուող զինուորները ապստամբեցին Մելիք Սալիհի դէմ եւ բերդը նրան չյանձնեցին» տողերը կը յուշեն թէ սովորական նախանձի ու բամբասանքի հարցէն աւելի՝ ներքին պայքար մը սկսած էր Մելիք Սալիհի եւ Կիւմիւշթագինի միջեւ, եւ թէ՝ Հարիմի բերդին ճակատագրուած բախտը պիտի որոշէր մէկուն կամ միւսին գերակայութիւնը Հալէպի սուլթանութեան մէջ: Պարագայ մը, որ Իպն Խալլիքանի մօտ աւելի չուտ կը բացայայտուի: «Գալով Հալէպի տիրոջ՝ էլ Մելիք էս Սալիհի, —կը գրէ Իպն Խալլիքան,— ասոր գործերը ձախող ընթացան: Ան ձերբակալեց Կիւմիւշթագինը, որ իր պետութեան վարիչն էր, եւ պահանջեց որ իրեն յանձնէ էլ Հարիմը (բերդը): Տրուած մերժումին վրայ սպանեց զայն»[48]:

Կիւմիւշթագինի սպանութենէն ետք ստեղծուած անորոշ կացութեան հետեւանքով՝ խաչակիր-լատին իշխաններ ասպարէզը բաց կը գտնեն դէպի Հարիմ: Սակայն Անանուն Եդեսացի եւ Իպն Խալլիքան տարբեր վկայութիւններ ունին տալիք: Առաջինին համաձայն, Հարիմի բերդին մէջ գտնուող զինուորները «լուր ուղարկելով, օգնութիւն խնդրեցին Ֆրանկներից եւ ընդունեցին նրանց գիրիշխանութիւնը: Ֆրանկները սիրալիր ընդունելութիւն ցոյց տուին եւ վստահութիւն ներշնչեցին նրանց՝ երդուելով խաչով ու Աւետարանով»[49]: *Սակայն ըստ Իպն Խալլիքանի. «[Կիւմիւշթագինի] սպանութեան լուրը առնելով՝ Ֆրէնկները Հարիմի վրայ յարձակեցան վերոյիշեալ տարուան (1177 Թ. Ե.Հ.Ք.) Ճումատա էլ Ախրայի ընթացքին մէջ՝ բերդը գրաւելու ցանկութեամբ»*[50]:

Վերոյիշեալ երկու վկայութիւններէն աւելի չատ ճշմարտութեան կը համապատասխանէ Իպն Խալլիքանի վկայութիւնը, քանի որ Անանուն Եդեսացի ինք ալ երբ կը նկարագրէ դէպքերու զարգացումը,

---

47. Անանուն Եդեսացի, էջ 145–146:

48. Իպն Խալլիքան, *Վէֆայաթ էլ Աաեան* (*Անհետացած երեւելիներ*), (արաբերէն բնագրէն թարգմանեց՝ Գէորգ Մըսրլեան), Գահիրէ, 1935, էջ 272:

49. Անանուն Եդեսացի, էջ 146:

50. Իպն Խալլիքան, էջ 272:

կը գրէ. «... Ֆրանկները թափով առաջ չարժուեցին եւ եկան պաշարեցին այդ քաղաքը, այսինքն՝ Յարիմի բերդը, մնալով այնտեղ Դեկտեմբերի սկզբից մինչեւ Մարտի վերջը: Նրանք նեղ դրութեան մէջ դրին այդ երկրի եւ ողջ լեռան, ինչպէս նաեւ Իմմ եւ Արթախ գաւառների գիւղացիներին»[51]:

Հարիմի դէմ արշաւող խաչակիր-լատին բանակները դրուած էին Ֆլանտըրզի կոմս՝ Փիլիբի առաջնորդութեան ներքեւ: Տակաւին 1169 թ.ին, Երուսաղէմէն՝ պաշտօնական պատուիրակութիւն մը կ'երթար Եւրոպա, Սուրիա-Եգիպտոս սպառնացող վտանգին դէմ զինուորական աջակցութիւն մը ապահովելու: Պատուիրակութիւնը կը դիմէ ժամանակի վեհապետներուն եւ ազնուականներուն, որոնց չարքին՝ նաեւ Ֆլանտըրզի կոմս՝ Փիլիբի[52]: Փիլիբ Աքրա կը հասնի միայն 1177 թ.ի Օգոստոսի 2-ին: Երուսաղէմի թագաւորը՝ Պոլտուին Դ. (1173-1185 թթ.), ծանր հիւանդ, պատգարակով կը տեղափոխուի Աքրա, պատչաճօրէն դիմաւորելու Փիլիբը, որուն այնքան յոյսեր կապած էին: Միատեղ Երուսաղէմ դարձին, բոլոր ակնկալութիւնները ի դերեւ կ'ելլեն սակայն: Փիլիբ կը մերժէ ձեռք առնել Երուսաղէմի թագաւորութեան ղեկը, որ իրեն կը հրամցուէր «առանց որեւէ կաչկանդումի» եւ «ամբողջական իրաւասութեամբ»: Ան նաեւ կը մերժէ առաջնորդել եգիպտոսի դէմ կազմակերպուելիք արշաւանք մը, որուն համար Բիւզանդիոնի եւ Երուսաղէմի միջեւ նախապէս համաձայնութիւն մը գոյացած էր, ու այդ նպատակով, նոյն օրերուն՝ Կ. Պոլսէն Երուսաղէմ եկած էր բարձրաստիճան պատուիրակութիւն մը, մինչ բիւզանդական նաւատորմ մը, բաղկացած եօթանասուն ցեղանաւերէ, հանգրուանած էր Աքրայի ծովեզերը: Տագնապի եւ յուսախաբութեան այդ օրերուն, Փիլիբ, յայտարարելէ ետք թէ ինք պարզապէս իբր ուխտաւոր եկած է Երուսաղէն, եւ թէ՝ առանձինն նման պատասխանատուութիւններ չի կրնար ստանձնել, ի վերջոյ կը բացայայտէ Երուսաղէմ գալուն իր շարժառիթը: Ան կը փափաքէր իր հաւատարիմ վասալին՝ Պեթինի Ռոպէրթին երկու մանչ զաւակներուն հարսնացնել իր երկու զարմուհիները՝ Երուսաղէմի Ամօրի թագաւորին (1162-1174 թթ.) աղջիկները՝ իշխանուհիներ Սիպիլն ու Իզապէլը, որոնցմէ առաջինը նոր այրիացած էր, եւ՝ յղի, իսկ երկրորդը՝ հազիւ հասած էր ամուսնութեան տարիքին: Բայց տակաւին բանակցութիւնները կը շարունակուէին կոմսին հետ, զայն համոզելու որ անպայման մասնակցի «անհաւատներու» դէմ կազմակերպուելիք արշաւանքի մը: Փիլիբ եւ իր ընկերակիցները, որոնք

---

51. Աճառուն Եդեսացի, էջ 146:
52. William of Tyre, vol. 2, p. 360.

Երուսաղէմէն Ռամալա անցած էին, ի վերջոյ կ'որոշեն Թրիփոլիի եւ Անտիոքի սահմանները մտնել, ուր «հաւանական կը նկատուէր բան մը իրագործել՝ իրենց պատուին եւ Քրիստոնէութեան յառաջդիմութեան համար»: Պոլտուին Դ. կը համակերպի մինչեւ իսկ Ֆիլիբի այս ծրագրին, ու անոր կը խոստանայ կարելի օգնութիւնը, թէեւ՝ կասկածներ կը սկսին շրջիլ թէ Անտիոքի իշխանը՝ Պոհեմոնտ Գ. (1163–1201 թթ.) եւ Թրիփոլիի կոմսը՝ Ռէյմոնտ Գ. (1164–1187 թթ.) չեղած էին Ֆիլիբի ուշադրութիւնը եգիպտոսէն, եւ զայն հրապուրած դէպի հիւսիս, անոր աջակցութեամբ իրենց սահմանները կարենալ ընդարձակելու համար: Պոլտուին Դ. Ֆիլիբի կը տրամադրէ հարիւր ձիաւոր ասպետներ եւ երկու հարիւր հետեւակ զինուոր: Հոկտեմբերի սկիզբին, Ֆիլիբ՝ Ռէյմոնտ Գ.ի, Հիւրընկալներու մեծաւորին ու բազմաթիւ Տաճարական ասպետներու հետ կը չարժի դէպի Թրիփոլի[53]:

Ֆիլիբ՝ Ռէյմոնտ Գ.ի հետ բանակները կը չարժէ «թշնամի երկրէն ներս, ու անոնք ժամանակ մը կը մնան Հոմսի եւ Համայի մօտակայքը», «թշնամիին որոշ վնասներ հասցնելով»: Սակայն ռազմական գործողութիւնները յաջողութիւն չեն արձանագրեր: Դէպքերու ժամանակակից Ուիլիըմ Տիւրոսցիի համաձայն՝ « պարսպապատուած աւաններն ու քաղաքներու բերդերը լաւապէս ապահովուած էին պաշարով, եւ իրենց պաշտպանութեան համար բաւարար պահակներ ու զէնքեր ունէին»[54]: Խաչակիր բանակները ապա կը չարժին Հարիմի դէմ, ուր իրենց կը միանայ նաեւ Պոհեմոնտ Գ.ը, որ իր հերթին կը հրաւիրէ Ռուբէն Գ.ը. «... եւ երեր աղաչանօք զՌոբէն կիլիկիոյ իշխանն, եւ գնաց ի վերայ Հերմին»[55]: Ժամանակակից հեղինակներէն Անանուն Եդեսացին ալ Հարիմը պաշարողներուն մէջ կը յիշատակէ Ռուբէն Գ.ը: Անոր համաձայն. «Դրանց մէջ էին Երուսաղէմի եւ առափնեայ երկրի զօրքերը, Թրիփոլիի կոմսը, Անտիոքի պրինցը, Կիլիկիոյ իշխան Ռուբէն հայը, եւ ինքը Կոնդֆլանտը (Count of Flanders–Ֆլանտրզի կոմսը, Ե.Հ.Փ), ինչպէս նաեւ բազմաքանակ աշխարհազօրայիններ, որոնց թիւը հասնում էր երեսուն հազարի»[56]:

1177 թ.ի Դեկտեմբերի սկիզբէն մինչեւ 1178 թ.ի Մարտի վերջը, չուրջ չորս ամիսներ՝ խաչակիր–լատին բանակներ ու Ռուբէն պաշար-

---

53. William of Tyre, vol. 2. p. 417-420, 422-425. S. Runciman, *A History of the Crusades*, vol. 2, pp. 414-416. Zoé Oldenbourg, *The Crusades*, New York, 1967, pp. 459-460. Marshall M. Baldwin, *Raymond III of Tripolis and the Fall of Jerusalem (1140-1187)*, Princeton, 1936, pp. 32-33.

54. William of Tyre, vol. 2, p. 425.

55. Մ. Ասորի, էջ 485:

56. Անանուն Եդեսացի, էջ 146:

ուած կը պահեն Հարիմը: Հակառակ օգտագործուած «բազմազան պատերազմական մեքենաներու», «չատ փրանկներ զոհուեցին ներսիցն արձակուած քարերից ու նետերից, ինչպէս նաեւ կուպրից, որն այրում էր նրանց»[57]: Տիւրոսցիի վկայութեամբ՝ չրջանի եւ Անտիոքի քրիստոնեայ ժողովուրդը «խանդավառութեամբ աչխատեցաւ անհրաժեչտ պարչարը հասցնելով» կռուողներուն[58]: Անանուն Եդեսացին այլ բան կը պատմէ սակայն, երբ կը գրէ· խաչակիրները «զանազան տուրքերով եւ հարկադրանքներով բռնադատեցին նաեւ Անտիոքի բնակիչներին՝ պարէն հայթայթելու նպատակով, որն անհրաժեչտ էր իրենց եւ իրենց անասուններին ու գրաստներին: Զքաւորներն անգամ տուժեցին այդ նեղութիւնից»[59]: Ինչ որ ալ եղած ըլլայ խաչակիր-լատին բանակներու յարաբերութիւնը չրջանի քրիստոնեայ բնակչութեան հետ՝ այդ չորս ամիսներու ընթացքին, յստակ էր մէկ բան, թէ Հարիմը, որ «ժամանակին ազնուական աւան մըն էր, բայց հիմա իջած էր չատ փոքր ամրոցի մը մակարդակին»[60], այնքան զոհողութիւն եւ նոր թչնամութեանց գրգռութիւն չէր արժեր:

Հակառակ Անտիոքի եւ չրջակայքի քրիստոնեայ ժողովուրդին զոհողութիւններուն, Հարիմը պաչարող խաչակիր բանակներու առաջնորդները, անչուչտ Ռուբէնն ալ իրենց հետ, տագնապահար օրերու զոհերը ըլլալ չեն թուիր բնաւ: Տիւրոսցիի համաձայն· «Անոնք իրենք զիրենք տուած էին անլրջութեան, ու աւելի չատ ուչադիր էին բախտախաղի եւ այլ յոռի հաճոյքներու, քան զինուորական կարգապահութեան եւ կամ՝ պաչարումի գործողութեանց օրէնքներուն: Անոնք յաճախակի կերպով Անտիոք կ'երթեւեկէին, ուր իրենց ժամանակը կը վատնէին բաղնիքներու եւ խնճոյքներու մէջ, անձնատուր՝ գինով ցոփութիւններու եւ այլ մարմնային հաճոյքներու, մոռացութեան տալով պաչարումի գործը՝ ծուլութեան հաճոյքին համար»[61]:

Հարիմի պաչարումի ընթացքին խաչակիր ու լատին բանակներու առաջնորդներուն կողմէ որդեգրուած նման անփոյթ վերաբերմունք մը՝ հաւանաբար նաեւ հետեւանք էր Սալահ էլ Տինի մէկ ռազմավարութեան յեղակարծօրէն ձախողութեամբ աւարտած ըլլալուն: Այս վերջինը, որ իր մեծաթիւ բանակներով, որոնք որեւէ առենէ աւելի լաւ զինուած էին հիմա, դուրս եկած էր Եգիպտոսէն ու կը քալէր Երուսաղէմի թագաւորութեան սահմաններուն դէմ: Տիւրոսցիի համաձայն, Սալահ

57· Նոյնը:
58· William of Tyre, vol. 2, p. 426.
59· Անանուն Եդեսացի, էջ 146:
60· William of Tyre, vol. 2, p. 425.
61· Նոյնը, էջ 434:

էլ Տինի ռազմավարութիւնը երկու նպատակ կը հետապնդէր. ան կամ կը ստիպէր որ խաչակիր ու լատին բանակները քակեն Հարիմի պաշարումը, եւ կամ՝ հակառակ պարագային, ինքնաբերաբար ազատ ձեռք կը չնորհեն իրեն՝ կիսապաշտպան մնացած Երուսաղէմի թագաւորութեան դէմ յաղթանակներ արձանագրելու[62]:

1177 Թ.ի Նոյեմբերի 10–ին, Սալահ էլ Տին, 26,000 զինուոր հաշուող բանակով մը, որուն ութը հազարը իրենց կրօնական հաւատարմութեամբ աչքառու «հոյակապ զինուորներ» էին, իսկ մնացեալ 18,000ը՝ մեմլուքներ, կը մտնէ հարաւային Պաղեստին: Աքքալոնի չըրջապատը աւերելէ յետոյ, ծովեզերքի վրայով բանակը կը քալէ էլ–Ռամլայի դէմ, ուր, գլխաւոր զօրքէն անջատուած, իր պահակագունդով անփութօրէն յառաջացող Սալահ էլ Տինը՝ Թել Ճեզըրի մէջ կ'իյնայ Պոլտուինի Դ.ի եւ իր զինակիցներուն անակնկալ ու կատաղի հարուածներուն տակ: Մինչ իրեն ընկերակցող պահակագունդը գրեթէ ամբողջութեամբ կը բնաջնջուի, Սալահ էլ Տին՝ գիշերով, արագավազ ուղտի մը ապաւինած, մազապուրծ կը փախչի՝ ետին ձգելով ամէն ինչ, բայց միայն փրկելով իր կեանքը: 1177 Թ.ի Նոյեմբերի 25–ին, Սալահ էլ Տին կ'արձանագրէր իր զինուորական ասպարէզին ամենէն նուաստացուցիչ օրերէն մէկը[63]:

Ցամենայն դէպս, Հարիմի պաշարումը կ'երկարէր, եւ «երկու կողմերն ալ, այսինքն՝ ե'ւ պաշարուածները ե'ւ պաշարողները, թուլացան ու յոգնեցին կռուից»: Ի վերջոյ պաշարուածները կը դիմեն Հալէպի տիրոջ՝ Մելիք Սալիհին, մտածելով «որ աւելի լաւ է յանձնուիլ իրենց դաւանակից թուրքերին, քան թէ ֆրանկներին»: Մելիք Սալիհ՝ բերդը պաշարողներու մօտ կը ղրկէ պատգամաւոր մը, «որն առանձին–առանձին [հանդիպելով] բոլոր նրանց մեծամեծների հետ, երկպառակութիւն սերմանեց նրանց միջեւ»: Պոհեմոնտ Գ. «չիսուն հազար դինար եւ բերդապատկան գիւղերի կէսը» ստանալու խոստումով կը քակէ պաշարումը եւ իր զօրքերով կը հեռանայ չըջանէն: «Միւսները նոյնպէս ամօթով ետ քաշուեցին՝ դառնալով ամէնքի ծաղր ու ծանակի առարկան»[64]: Սակայն Տիւրոսցի գլխաւորաբար կը մեղադրէ Ֆիլիբը, որ «ամէն օր կը յիշեցնէր թէ ինք տուն պէտք է վերադառնայ, եւ թէ ինք Հարիմ կը մնայ հակառակ իր կամքին»: Ու երբ Պոհեմոնտ կը նկատէ թէ Ֆիլիբ որոշած է հեռանալ, իր հերթին կ'ընդունի իրեն առաջարկուած

---

62. Նոյնը, էջ 426–427:

63. Ձակատամարտի ականատեսի մանրամասնութեանց համար տես՝ նոյնը, էջ 430–432: Նաեւ տես՝ S. Lane-Poole, *Saladin and the Fall...*, pp.153-155. Philip Hitti, *Makers of Arab History*, pp. 128-129.

64. Անանուն Նդեսացի, էջ 146–147: Նաեւ տես՝ Իպն Խալլիքան, էջ 272:

գումարը, «որուն քանակը անծանօթ կը մնայ», ու կը քակէ պաշարումը[65]:

Բնական է Հարիմէն տուն դարձող բանակներուն մէջ էին նաեւ հայկական զօրքերը՝ Ռուբէն Գ.ի առաջնորդութեամբ: Սակայն անպատասխան կը մնայ հարցում մը: Ի՞նչ բան մղած էր Ռուբէնը մասնակցելու այս արշաւանքին, որ իր ծրագրումի օրէն իսկ ճակատագրական բնոյթի նպատակներ հետապնդելէ չատ հեռու էր: Արդեօ՞ք միայն կարենալ հաստատելու համար թէ ինք կը ժխտէր իր հօրեղբօր՝ Մլեհի քաղաքականութիւնը, եւ իր այդ դիրքորոշումին լաւագոյն ապացոյցը կուտար Հալէպի սուլթանութեան սահմաններէն ներս կատարած ոտնձգութեամբ՝ զինակցելով լատին ու խաչակիր բանակներուն[66]:

Ռուբէն Գ.ի ռազմա-քաղաքական գործունէութեան յաջորդ դրուագը կը խօսի Սալահ էլ Տինի՝ 1180 թ.ի աշնան Կիլիկիոյ վրայ կատարած արշաւանքին, եւ Ռուբէն Գ.—Սալահ էլ Տին խաղաղութեան դաշինքին մասին: Դէպքերու հետաքրքրական զարգացում մը, որուն մասին եթէ առանց բացառութեան կը խօսին մեզի ծանօթ արաբական ժամանակակից աղբիւրները, հայկականները, նոյն համեմատութեամբ՝ լռութիւն կը պահեն:

1180 թ.ի Մարտի 11-ին, Պաղտատի մէջ կը մեռնի էլ Մուսթատի խալիֆը, որուն կը յաջորդէ էլ Նասիր էլ Տին Ալլահ (1180–1225 թթ.): Սալահ էլ Տին կը փութայ պատուիրակութիւն մը ղրկել նոր խալիֆին, յայտնելու իր հաւատարմութիւնը անոր, յուսալով որ ան կը վերահաստատէ զինք իր իրաւասութիւններուն մէջ, ու կը վաւերացնէ իր ձեռք բերելիք ապագայ նուաճումները: Նոյն թուականի Յունիսի 28-ին կը մեռնի Մուսուլի էմիրը՝ Սէյֆ էլ Տին Ղազին, որուն փոխարէն անմիջապէս իշխանութեան կը հրաւիրուի Իզ էլ Տինը, որ իր հերթին դեսպանութիւն մը կը ղրկէ Սալահ էլ Տինի, խնդրելով անկէ որ ան վաւերացնէ Միջագետքի քաղաքներուն վրայ Մուսուլի ունեցած իշխանութիւնը, իրաւունք մը, որ չնորհուած էր 1176 թ.ի դաշինքով: Այդուպէս

---

65. William of Tyre, vol. 2, p. 435.

66. Ռուբէն Գ.ի՝ Հարիմի պաշարումին մասնակցած ըլլալու փաստը միայն բաւարար է ժխտելու Ս. Պ. Պօղոսեանի այն հաստատումը, թէ՝ «... Ռուբէն, որ յաջորդեց Մլեհին, չփոխեց իր հօրեղբօր վարած քաղաքականութիւնը այս կամ այն իշխանութեան, ինչպէս նաեւ սելճուքեան սուլթանութիւնների հետ համագործակցելու հարցում» (Ս. Պ. Պօղոսեան, *Հայ ժողովրդի պատմութիւն*, Բ. հտր., էջ 123): Հարկ է նշել այստեղ թէ հայկական սկզբնաղբիւրներէն ոչ մէկը կը յիշէ Ռուբէնի՝ Հարիմի պաշարումին մասնակցած ըլլալը: Իսկ հայ նոր պատմագրութեան մէջ միայն Ս. Տէր Ներսեսեանն է որ մէկ բանի տողով կ'անդրադառնայ հարցին (տես՝ S. Der Nersessian, *The Kingdom of Cilician Armenia*, p. 643).

կը մերժէ խնդրանքը, ու կրկին անգամ կը դիմէ խալիֆին, պատճառաբանելով թէ իրեն համար անկարելի է տեւականօրէն ապաւինիլ Եգիպտոսին՝ իր բանակները համալրելու, եւ թէ՝ ինք անհրաժեշտաբար պէտք ունի Միջագետքին, նոյն նպատակին համար: Սալահ էլ Տինի համար նուազ մտահոգիչ չէր Իկոնիոյ սուլթանին վարած ծաւալապաշտական քաղաքականութիւնը: 1176 թ.ին՝ Միրիոքեֆալոնի մէջ Բիւզանդիոնի դէմ տարած իր յաղթանակէն ետք, Գլըճ Արսլան Բ. մնայուն կերպով ընդարձակած էր իր սահմանները, իր մենատիրութիւնը հաստատելով չրջանին վրայ: Մուսուլի եւ Իկոնիոյ հարցերը կը ստիպեն որ Սալահ էլ Տին՝ 1180 թ.ի ամրան, երկու տարիներու համար՝ ծովու ու ցամաքի վրայ խաղաղութեան դաշինք մը ապահովէ Երուսաղէմի թագաւորութեան ու Թրիփոլիի կոմսութեան հետ, ու քալէ Իկոնիոյ վրայ[67]:

Գլըճ Արսլան Բ.ի դէմ Սալահ էլ Տինի ձեռնարկած արշաւանքը եթէ կը թելադրուէր քաղաքական ու ռազմական լուրջ մտահոգութիւններէ (Հռոմկլայէն հիւսիս՝ Ռապանի ամրոցին չուրջ երկուքին միջեւ ստեղծուած վէճը լաւագոյն գրաւականն էր անոր. Իկոնիոյ սուլթանը փորձած էր գրաւել զայն, սակայն նահանջած էր Դամասկոսէն եկած բանակներուն դիմաց), անմիջական պատճառը սակայն կու գար ընտանեկան ներքին վէճի մը իրր հետեւանք: Հըսն Քայֆայի օրթուքիտ էմիրը՝ Նուր էլ Տին, որ ամուսնացած էր Գլըճ Արսլանի աղջկան հետ, երգչուհիի մը պատճառով կը սկսի անտեսել իր կինը: Իշխանուհին կը գանգատի իր հօր, որ պատերազմ կը յայտարարէ փեսային դէմ: Սակայն Նուր էլ Տին, 1176 թ.ի դաշինքի պայմաններուն հաւատարիմ, կը դիմէ Սալահ էլ Տինի պաշտպանութեան: Այս վերջինը աւելի լաւ պատրուակ մը չէր կրնար յուսալ: Այյուպի իր բանակներով կը շարժի հիւսիս, ճանապարհին՝ սպառնալով զինք դիմաւորող Գլըճ Արսլանի դեսպաններուն, թէ՝ երկու օրէն պիտի մտնէ իրենց մայրաքաղաքը: Սալահ էլ Տին երկրորդ անգամ ըլլալով կ'ընդունի դեսպանները, այս անգամ արդէն Ռապանի մէջ, ուր կը գոյանայ համաձայնութիւն մը, ու հարցերը կը լուծուին բանակցութեան ճամբով[68]:

---

67. Անանուն Եդեսացի, էջ 143: A. S. Ehrenkreutz, *Saladin*, pp. 164-165. S. Lane-Poole, *Saladin and the Fall...*, pp. 160-161. 1176 թ.ի Հալէպի դաշնագրով՝ Սալահ էլ Տին, իր եղբայրը՝ Թուրան Շահ (իմա՝ Դամասկոսի սուլթանը), Հալէպի ու Մուսուլի Զենկի էմիրները, ինչպէս եւ Հըսն Քայֆայի ու Մարտինի Օրթուքիտ վասալները կ'երդնուն միացեալ ճակատ մը ստեղծել, միաժամանակ խոստանալով որ բոլորը միատեղ պիտի դառնան ամոր դէմ, որ կը փորձէր խախտել համաձայնութիւնը, ու շարբէն դուրս գար (Hamilton H. R. Gibbs, *The Rise of Saladin, 1169-1189*, in: K. M. Setton, *A History of the Crusades*, vol. 1, Philadelphia, 1958, p. 570).

68. Միխայէլ Ասորի, էջ 487–488: Bar Hebraeus, pp. 309-310. A. S. Ehrenkreutz,

Վերոյիշեալ համաձայնութենէն ետք Սալահ էլ Տին կը քալէ Կիլիկիոյ վրայ: «Սալահ էլ Տինը մտաւ Կիլիկիա, որովհետեւ թագաւորը (Ռուբէն Գ., ե.Հ.Ք.) դրժել էր իր խոստումը թուրքմէն խաչնարածների նկատմամբ, որոնց թոյլատրել էր մտնել իր երկիրը՝ հօտերն արածելու համար, բայց յետոյ նրանց գերի էր վերցրել»[69]*, կը գրէ Ապու Շամաթ: Իսկ ժամանակակից Իբն Ասիրի համաձայն, «... Հայոց Լեւոնի որդին մի խումբ թուրքմէնների հրաւիրել էր իր երկիրը, դրամական նուէրներ տուել ու հրամայել, որ իրենց հօտերը արածացնեն իր երկրում, իսկ իր երկիրը ամրակուռ էր, ամբողջովին ծածկուած անառիկ բերդերով եւ այնտեղ մտնելը դժուար էր, քանզի [չըրջապատուած էր] լեռնանցքերով ու անանցանելի լեռներով: Սակայն յետոյ նա դաւաճանեց նրանց, կանանց գերեվարեց, ունեցուածքը խլեց, իսկ տղամարդկանց՝ տարիքաւորներին կոտորելուց յետոյ, մի մասին գերեվարեց»*[70]:

Անհասկնալի կը մնայ Իբն Ասիրի վերագրումը, թէ՝ «Լեւոնի որդին մի խումբ թուրքմէնների հրաւիրել էր ու դրամական նուէր տուել *(ընդգծումը մեզմէ, ե.Հ.Ք.) ու հրամայել, որ իրենց հօտերը արածացնեն իր երկրում...», բացի այն պարագայէն, երբ «Լեւոնի որդի» արտայայտութիւնը այստեղ հասկնանք բառացի իմաստով, եւ ընդունինք թէ ակնարկութիւնը Լեւոնի որդի Մլեհի համար է: Արդարեւ Մլեհի քաղաքականութեան հաշտ էր թուրքմէններու հանդէպ բարեացակամ վերաբերմունք մը: Սակայն Ռուբէն Գ., որ Հարիմի պաշարումին մասնակցելով՝ արդէն իսկ դիրքորոշուած էր արաբ-իսլամական ճակատին դէմ, այնտեղէն վերադարձին, հաւանաբար նախ դրամական նուէրներով փորձած էր համոզել թուրքմէնները որ հեռանան Կիլիկիոյ սահմաններէն, եւ ապա՝ դիմած էր հալածանքի ու գերեվարութեան*[71]:

Saladin, p. 165. S. Lane-Poole, *Saladin and the Fall...*, pp. 161-162. H. Gibbs, *The Rise of Saladin*, pp. 574-575.

69. *Արաբական Աղբիւրները Հայաստանի եւ Հարեւան Երկրների Մասին* [Ա.], (կազմեց՝ Հ. Թ. Նալբանդեան), Երեւան, 1965, էջ 301, ծան. 5:

70. *Իբն Ասիր*, Արաբական Աղբիւրներ, Ը., (թարգմանութիւն բնագրից, առաջաբան եւ ծանօթութիւններ՝ Արամ Տէր-Ղեւոնդեանի), Երեւան, 1981, էջ 266:

71. Սիրարփի Տէր Ներսէսեան երբ կը գրէ թէ՝ «ժամանակէ մը ի վեր Անատոլուի թուրմէն ցեղախումբերը կը թափանցէին [Կիլիկիոյ] հիւսիսային սահմաններէն ներս: Ռուբէն փորձեց ազատել իր երկիրը ասպատակող այս խումբերէն: Մեծ թիւ մը սպանեց անոնցմէ, բազմաթիւ գերիներ վերցուց, ինչպէս՝ նկատառելի աւար» (S. D. Nersessian, *The Kingdom of Cilician Armenia*, p. 643), փաստօրէն կը տարբերի մեզի ծանօթ սկըզբնաղբիւրներէն, իսկ ինք իր հերթին ոչ մէկ աղբիւր կը յիշատակէ: Ալիշան (տես՝ *Սիսուան*, էջ 58) հարազատ է մեր օգտագործած աղբիւրներու բովանդակութեան հետ:

Սալահ էլ Տինն կը մտնէ Կիլիկիոյ սահմաններէն ներս, ու կը հասնի մինչեւ Մսիս[72]*, ճանապարհին ասպատակելով ու աւարելով երկիրը, մինչեւ որ Ռուբէն կը փութայ խաղաղութեան խնդրանքով ու խոստանալով ազատ արձակել գերիները: Կիլիկիոյ սահմաններէն ներս Սալահ էլ Տինի կատարած արշաւանքի մասին իրենց մանրամասնութիւններով հետաքրքրական են Ապու Շամաթի եւ Իբն Ասիրի հետեւեալ տեղեկութիւնները.*

«Սալահ էլ Տինը մտաւ Կիլիկիա...: Հայերը տեղի տուեցին եւ վախից այրեցին Մենաքիր կոչուած բարձր բերդը, եւ մուսուլմանները այնտեղ գտնուող զինամթերքն ու հացահատիկը չտապ վերցնելուց յետոյ աւարտեցին բերդի լրիւ քանդումը: Այնտեղ նրանք գտան մի ջրհոր՝ լիքը չատ հին պղնձեայ, արծաթեայ ու ոսկեայ իրերով: Հայոց թագաւորը առաջարկեց սուլթանին, որ իրեն թողնի այդ գանձի մի մասը, որի փոխարէն նա խոստանում էր ազատ արձակել իր մօտ գտնուող բոլոր մուսուլման գերիներին: Սուլթանը մերժեց այդ առաջարկը եւ պահանջեց մի աւելի խոշոր գումար, միաժամանակ վերագնեց 500 գերի մուսուլմանների: Թագաւորը հաւանեց եւ պատանդներ տուեց»[73]*:*

«Սալահ էլ Տինը իջաւ Ասուադ (Սեւ) գետի մօտ եւ սկսեց նրա երկիրը ասպատակել: Լեւոնի որդին անհանգստացաւ լեռան գլխին գըտնուող իր մի բերդի համար [վախենալով], որ կը գրաւուի, ուստի քանդեց ու հրկիզեց այն: Երբ Սալահ էլ Տինը այդ մասին լսեց, չտապեց նրա մօտ եւ հասաւ նախ քան նա կը հասցնէր գանձերն ու պարէնը տեղափոխել: Նա կողոպտեց, եւ մահմետականները աւար վերցրեցին: Լեւոնի որդին լուր ուղարկեց, [խոստանալով] ազատ արձակել իր մօտ եղած գերիներին, գերեվարած [կանանց] եւ վերադարձնել փողերը, պայմանով, որ հեռանայիր իր երկրից: Սալահ էլ Տինը ընդունեց եւ դրութիւնը կարգաւորուեց: Գերիներն արձակուեցին եւ ունեցուածքը վերադարձուեց, իսկ Սալահ էլ Տինը այնտեղէն հեռացաւ Ջումադա Բ. ամսին (23 Հոկտեմբեր–20 Նոյեմբեր)»[74]*:*

Իբն Ասիրի մօտ մեզ հետաքրքրող բառերը հետեւեալներն են. «... խոստանալով... եւ վերադարձնել փողերը...»: Ի՞նչ «փող» էր որ «կը վերադարձնէր» Ռուբէն: Իր գերեվարած թուրքմէններուն մօտ եղած «փո՞ղ»ն էր, որ կողոպտած էր ինք, եւ հիմա՝ հարկադրաբար «կը վերադարձնէր», թէ՝ թուրքմէն ցեղախումբերը իրենք դրամ վճարած էին Ռուբէնի, իրենց հօտերը Կիլիկիոյ սահմաններուն մէջ արածելու

---

72. S. Lane-Poole, *Saladin and the Fall...*, p. 162. S. Der Nersessian, *The Kingdom of Cilician Armenia*, p. 643

73. *Արաբական Աղբիւրները...* [Ա.], էջ 301, ծան. 5:

74. Իբն Ասիր, էջ 266:

համար, իսկ Ռուբէն «փողեր»ը գանձելէ յետոյ, դարձած էր անոնց դէմ: Այս վերջին ենթադրութիւնը տրամաբանական կը թուի ըլլալ, եթէ փորձենք Իբն Ասիրը կարդալ այսպէս. «... Լեւոնի որդին մի խումբ թուրքմէնների հրաւիրել էր իր երկիրը, դրամական նուէրներ ստացել (փոխան «տուել»ի, Ե.Հ.Ք.) ու հրամայել, որ իրենց հօտերը արածացընեն իր երկրում...», քանի որ կարելի չ'ըլլար հասկնալ թէ Ռուբէն ինչո՞ւ դրամական նուէր պիտի տար ու «հրամայէր» որ անոնք իր երկրի սահմաններուն մէջ իրենց հօտերը արածեն:

Անհաւանական չէ որ Սալահ էլ Տին Կիլիկիոյ դէմ իր արշաւանքը կազմակերպած ըլլար Գլըճ Արսլանի թելադրութեամբ: Բայց երբ Միքարփիտէր Ներսէսեան կը գրէ թէ՝ «Գլըճ Արսլան գանգատեցաւ Սալահ էլ Տինի, որ, 1180 թ.ի աշնան Կիլիկիա մտաւ»[75], կը ստեղծէ այն տպաւորութիւնը թէ Սալահ էլ Տին եգիպտոսէն ուղղակի Կիլիկիոյ վրայ արշաւեց՝ Գլըճ Արսլանի հրաւէրով: Արաբական սկզբնաղբիւրներէն միայն մէկը՝ Ապու Շամաթ նման տպաւորութիւն կը ստեղծէ, երբ կը գրէ. «... Գլըճ Արսլանը օգնութիւն խնդրեց Սալահ էլ Տինից՝ հայոց թագաւորի դէմ: Սալահ էլ Տինը մեկնեց եգիպտոսից եւ իր ուժերը կեդրոնացրեց Նահր էլ Ազրակի վրայ, Բեհեսնիի եւ Հիսն Մանսուրի միջեւ եւ ուղղուեց դէպի Նահր էլ Ասուադը...»[76]: Մինչդեռ Իբն Ասիր կը գրէ. «Այդ տարում Սալահ էլ Տինը յարձակուեց հայազգի Լեւոնի որդու երկիրը, Գլըճ Արսլանի հետ գործը վերջացնելուց յետոյ (ընդգծումը մեզմէ, Ե.Հ.Ք.)»[77]: Իբն Շատտատի համաձայն, «Սուրհանդակ հասաւ Գլըճ Արսլանի կողմից, որը թախանձում էր սուլթանին՝ նրա հետ համաձայնութիւն կնքել (ընդգծումը մեզմէ, Ե.Հ.Ք.), միաժամանակ գանգատուում էր հայերից»[78]: Իպն Խալլիքանի համաձայն, Սալահ էլ Տին|«իմանալով որ խառնակ վիճակի մատնուած է Սուրիա, որոշեց հոն վերադառնալ եւ արշաւանքի ծրագիրներով հետաքրքրուեցաւ: Այս պահուն կը հասնէր յունական երկիրներու (Ռումի) տիրոջ Գլըճ Արսլանի պատգամաւորը, որ հաշտութիւն խնդրելով (ընդգծումը մեզմէ, Ե.Հ.Ք.) միանգամայն տրտունջ կը յայտնէր հայերուն դէմ»[79]: Իսկ Ապու էլ Ֆիդա կը գրէ. «Հիճրի 576 թուականին (1180 Մայիս 28—1181 Մայիս 16) սուլթան Սալահ էլ Տինը յարձակուեց Գլըճ Արսլանի որդի, Մասուտի որդի Գլըճ Արսլանի՝ Ռումի երկրի տիրոջ վրայ եւ հասաւ

---

75. S. Der Nersessian, *The Kingdom of Cilician Armenia*, p. 643.

76. *Արաբական Աղբիւրները...* [Ա.], էջ 301, ծան. 5:

77. Իբն Ասիր, էջ 266:

78. Իբն Շադդադ, *Այյուբեան Սալահեդդինի կենսագրութիւնը* (տես՝ *Արաբական Աղբիւրները...* [Ա.], էջ 293:

79. Իպն Խալլիքան, էջ 272–273:

մինչեւ Ռաբան եւ հաշտութիւն կնքուեց: Այնուհետեւ Սալահ էլ Տինը արշաւեց Լեւոն-հայի որդու երկրի վրայ եւ ասպատակ սփռեց: Լեւոնի որդին հաշտութիւն խնդրեց՝ դրամական տուգանք վճարելով եւ գերիներ վերադարձնելով»[80]:

ԺԳ· դարու ասորի հեղինակ Ապուլ Ֆարաճ (Պար Հեպրաոս) հետեւեալ ձեւով կը ներկայացնէ դէպքերու ընթացքը.1180 թ·ին, Սալահ էլ Տին քալեց Լուկասու գետէն «եւ գնաց ու բանակ զարկաւ Ուքամա գետին վրայ: Եւ իր բանակները գացին ասպատակելու Կիլիկիոյ երկիրը, քանի որ Ռուբէն, Կիլիկիոյ կառավարիչը, բազմաթիւ թուրքմէն հովիւներ սպաննած էր, որոնք իր երկրին մէջ էին, ու գերեվարած անոնց կիներն ու զաւակները, ու բռնագրաւած՝ անոնց ստացուածքը:

«Ցետոյ՝ Ռուբէն խոնարհութեան ու հնազանդութեան խօսք ղրկեց Սալահ էլ Տինի, ու անոր շատ ոսկի տուաւ եւ ազատ արձակեց 500 թուրք բանտարկեալներ: Ցետոյ՝ խաղաղութիւն գոյացաւ, ու Սալահ էլ Տին հեռացաւ»[81]:

Բնական է, Սալահ էլ Տինի համար՝ իր հեղինակութեան տարածման համար իսկ, չհաւէտ էր Կիլիկիոյ վրայ նման արշաւանք մը, մանաւանդ երբ իր բանակներով կը գտնուէր անոր սահմաններուն վրայ,եւ ապահոված՝ չրջանի գլխաւոր ախոյեանին՝ Գլըճ Արսլանի հաւատարմութիւնը: Այլապէս՝ թուրքմէն մէկ քանի ցեղախումբերու ենթարկուած հալածանքը նկատի առած միայն, քաղաքական ու ռազմագիտական ոչ մէկ արդարացում կրնայ ստանալ Սալահ էլ Տինի՝ Եգիպտոսէն մինչեւ Կիլիկիա կազմակերպած արշաւանքը: Իսկ Նիքըլսընի այն հաստատումը, թէ՝ «վտանգը, որ Սալահ էլ Տինի կը սպառնար Ռուբէն Գ·ի նուաճողական ռազմավարութեան պատճառով, զինուորական արշաւանքի մը պահանջքը ստեղծեց»[82] *Կիլիկիոյ վրայ, պատմական ու վաւերական ոչ մէկ հիմք ունի:*

1180 թ·ի Հոկտեմբերի 2-ին, Սամոսատի մօտ՝ Սանճայի ափին, Սալահ էլ Տին կը նախագահէ ժողովի մը, որուն կը մասնակցին Մուսուլի, Ճեզիրէի, Իրպիլի, Քէյֆայի եւ Մարտինի իշխանները, Իկոնիոյ

80· Արու – Լ – Ֆիդայի *Ժամանակագրութիւնը* (տես՝ *Արաբական Աղբիւրները ··· [Ա·]*), էջ 222:

81· Bar Hebraeus, p.310. Հայր Սահակ Տէր-Մովսէսեանի՝ «Ռուբէն Գ· առաջին ու վերջին իշխանն եղաւ որու օրով արտաքին թշնամիները Կիլիկիա ոտք չկոխեցին» (Հ· Ս· Տէր-Մովսէսեան, *Պատմութիւն Հայոց···*, Մասն Բ·, էջ 467) յայտարարութիւնը գուրկ կը դառնայ ամէն հիմքէ: Իսկ Օրմանեանի՝ «··· Ռուբէն յաջողած էր ընկերկել Սալահ էլ Տինի արշաւանքը» (Մ· Արք· Օրմանեան, *Ազգապատում*, Ա· հտր·, սիւն· 1483) եզրակացութիւնը միայն զարմանք կը պատճառէ:

82· R. L. Nicholson, *Joscelyn III and the Fall of the Crusader States 1134-1199*, Leiden, 1973, p. 103.

սուլթանը եւ Կիլիկիոյ Ռուբէն Գ.ը: Բոլոր ներկաները կ'երդնուն յաջորդ երկու տարիներուն համար խաղաղութիւն պահել իրարու միջեւ[83]: Սթիվընսընի ու Նիքըլսընի համաձայն՝ 1180 թ.ի Հոկտեմբերի 2-ի վերոյիշեալ դաշինքէն ետք է որ Սալահ էլ Տին կը յարձակի Կիլիկիոյ վրայ, եւ Ռուբէնի հետ խաղաղութեան դաշինք մը կը կնքէ նոյն թուականի Նոյեմբերին[84]:

1180 թ. յատկանշական պիտի մնար նաեւ մէկ քանի այլ իրադարձութիւններով:

1180 թ.ի Սեպտեմբերի 24-ին, չիսուն ութ տարեկան հասակին մէջ կը մեռնէր Բիւզանդիոնի կայսրը՝ Մանուէլ Կոմնենոս, գահը ժառանգ ձգելով իր տասներկու տարեկան տղուն՝ Ալեքսիոս Կոմնենոս Բ.ի (1180–1183 թթ.), իր կնոջ՝ կայսրուհի Մարիայի (Անտիոքի Պոհեմոնտ Գ.ի քոյրը) խնամակալութեան տակ, թէեւ՝ պետութեան իրաւ ղեկավարութիւնը ձեռք կ'առնէր Մանուէլի հօրեղբօրորդին՝ Ալեքսիոս Կոմնենոս, որ նաեւ կը վայելէր կայսրուհիին համակրանքը[85]:

1180 թ.ին Փոքր Ասիոյ մէջ կ'աւարտէր Դանիշմենտ-Սելճուք պայքարը, իկոնիոյ վերջնական յաղթանակով: Դանիշմենտ գլխաւոր կեդրոններէն Սեբաստիան գրաւելէն ետք (1174 թ.)[86] Գլըճ Արսլան՝ 1178 թ.ին, չորս ամիսներ պաշարուած պահելէ ետք, մուտք կը գործէ Մելիտինէ՝ Դանիշմենտ վերջին կայանը, ու անով փաստօրէն իր վախճանին կը հասցնէ իրեն մրցակից տունը[87]: Բայց դեռ քանի մը տարի եւս եթէ անոնք իրենց գոյութիւնը կը քաշկռտեն, արդէն «չուրջ 1180 թ.ին, դանիշմենտներ դուրս նետուած էին ասպարէզէն, եւ իրենց հետ Փոքր Ասիայէն անհետացած էր անկայունութեան տարրը, որուն ալակցութեան ապաւինած էին բիւզանդացիք»[88]: Ասով՝ Բիւզանդիոնի համար

---

83. S. Lane-Poole, *Saladin and the Fall...*, p. 163. A. S. Ehrenkreutz, *Saladin*, p. 166. Համիլթըն կիպ ատ հասարակ կասկածի տակ կ'առնէ 1180 թ.ի Հոկտ.ի 2-ին կայացած դաշինքին իրաւութիւնը (H. Gibbs, *The Rise of Saladin*, p. 575).

84. W. B. Stevenson, *The Crusaders in the East*, Beirut, 1968, p. 224. R. L. Nicholsen, *Josceline III...*, p. 103. Սալահ էլ Տին-Ռուբէն Գ. դաշինքին՝ Նոյեմբերի մէջ կնքուած ըլլալուն ի նպաստ կը վկայէ նաեւ Իբն Ասիր (էջ 266):

85. Հ. Գելցեր, *Համառօտութիւն Բիւզանդական կայսրների պատմութեան*, էջ 356. A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*, vol. 2, pp. 432-433.

86. Գերպ. Անդրէաս Վ. Աղեքսանդրեան, *Պատմութիւն Ականաւոր Քաղաքին Սեբաստիոյ*, Վենետիկ, 1911, էջ 186–187:

87. Bar Hebraeus, p. 308. Անանուն Եդեսացի, էջ 143–144: Ա. Ալպոյաճեան, *Պատմութիւն Մալաթիոյ Հայոց*, Պէյրութ, 1961, էջ 262–263:

88. P. Wittek, The Rise of the Ottoman Empire, p. 23.

փաստօրէն ամէն ճամբայ կը փակուէր Փոքր Ասիոյ մէջէն Կիլիկիա հասնելու։

1180 Թ.ին, Մանուէլ Կոմնենոս կայսեր մահով՝ չուրջ տասնըհինգ տարիներէ ի վեր չարունակուող «Ցոյներու հետ [եկեղեցական] միութենական բանակցութիւնները վերջնականապէս փակուեցան։ ... Բանակցութեանց վերջանալուն հետ, Հայ իշխաններուն ակնկալութիւնն ալ վերջացաւ՝ յունական հովանաւորութեամբ զօրանալու մասին, եւ գլխաւորաբար Կիլիկիոյ իշխանապետն Ռուբէն՝ Լատիններուն կողմ դարձուց իր մտադրութիւնը»[89]։

Բիւզանդիոնի մեկուսացումով, ու Սալահ էլ Տինի յաջորդական երկու դաշինքներով՝ 1180 Թ.էն սկսած երկու տարիներու համար ապահովուած խաղաղութիւնը նոր էջ մը կը բանար չրջանի բոլոր պետութիւններուն համար, եւ ուրեմն՝ Կիլիկիոյ։

Ռուբէն արդէն բոլորած էր երեսուն հինգ տարիները, երբ կ'որոշէ ամուսնանալ։ Եւ հաւատարիմ իր նախորդներուն խնամիական քաղաքականութեան[90]*, ան կ'որոշէ իրեն համար կին առնել օտար ազնուական ընտանիքի աղջիկ մը։ 1181 Թ.ին «գնաց պարոն Ռուբէն յԵրուսաղէմ բազում ծախիւք, եւ առ իւր կին զդուստր տեառն Քարաքոյ եւ զարձաւ»*[91]։

Ի՞նչ էր որ Ռուբէնը Երուսաղէմ կ'առաջնորդէր առաջին հերթին. ուխտագնացութեան որոշո՞ւմ մը, թէ՝ արդէն իսկ որոշուած Կիլիկիոյ ապագայ իշխանուհիին հետ ամուսնութիւնը։ Սմբատի լռութեան դիմաց, Ռունսիմանի տողերը, թէ՝ Ռուբէն «1181 Թ.ի սկիզբը ուխտի գընաց Երուսաղէմ, եւ հոն ամուսնացաւ Թորոնի Էյտի Իպապէլին հետ»[92]*, ենթադրել կու տան թէ ամուսնութիւնը տեղւոյն վրայ, Երուսաղէմի մէջ կարգադրուած էր։ Նման պարագաներու մէջ երբ անբնա-*

---

89. Մ. Արք. Օրմանեան, *Ազգապատում*, Ա. հտր., սիւն. 1482։ Հայ եւ յոյն եկեղեցական-միութենական բանակցութիւններուն հաղաքական նշանակութիւնն ու հետապնդած նպատակները առանձին սերտողութեան նիւթ են, զորս գանց կ'առնենք այստեղ։

90. Ռուբէն Գ.ը նախորդող Ռուբինեան վեց իշխաններէն՝ Ռուբէն Ա.ի կինը կը մնայ անծանօթ (հաւանաբար հայուհի մը, ե.Հ.Ք.), Կոստանդին Ա. եւ Թորոս Ա. ամուսնացած էին յոյն կիներու հետ։ Լեւոն Ա. առաջին անգամ իրեն կին առած էր յոյն մը, իսկ երկրորդ ամուսնութեան՝ լատին մը։ Թորոս Բ. նոյնպէս ամուսնացած էր երկու անգամ, եւ երկու պարագաներուն ալ՝ լատին կնոջ մը հետ։ Շարքին մէջ միայն Ռուբէն Գ.ի հօրեղբայրը՝ Մլեհն էր որ ամուսնացած էր հայուհիի մը հետ (տես՝ W. H. Rudt-Collenberg, *The Rupenides...*, p. 32. Ալիշան, *Սիսուան*, էջ 371)։

91. Սմբատ Սպարապետ, էջ 193։

92. S. Runciman, *A History of the Crusades*, vol. 2, p. 422.

կան չէ քաղաքական շահագրգռութեան մը առկայութիւնը, Ռունսիմանի յայտարարութիւնը, թէ՝ «Ռուբէն հայ իշխանը նախանձախնդիր էր իր զինակցութիւնը ամրապնդելու ֆրանկներուն հետ»[93]*, ծայրայեղ ըլլալ կը թուի, երբ յիշենք թէ մէկ քանի ամիսներ առաջ Ռուբէն խաղաղութիւն խնդրած էր Սալահ էլ Տինէն, եւ այդ ալ բաւական ծանր գինով։*

Բաբունիի հետեւեալ տողերը Ռուբէնի ամուսնութեան առիթով՝

«Հռոմայեցւոցն (լատիններ, ե.Հ.Ք.)՝ զնա սիրեալ,

«Եւ ամուսին՝ նմա տուեալ.»[94]*,*

ու Ճաշոցի Ցիշատակարանի վկայութիւնը, թէ՝ «... եւ համբաւ անուան նորա (Ռուբէն, ե.Հ.Ք.) ընդ ամենայն աշխարհ։ Վասնորոյ Հռոմայեցիքն զնա պատուեալ յազգէ թագաւորութեանն կին ետուն նմա»[95]*, աւելի չատ մտածել կու տան թէ լատիններն էին, որոնք ամէն կերպ կը փորձէին ապահովել Ռուբէնի զինակցութիւնը, զոր ձեռք բերելու համար խնամիական կապերը բաւական խոստմնալից ճանապարհ կը թուէին ըլլալ։*

Ռուբէն իր կնքած ամուսնութեամբ կը խնամիանար ոչ միայն Թորոնի ազնուական, հարուստ եւ ազդեցիկ ընտանիքին, այլ եւ՝ Երուսաղէմի թագաւորին՝ Պոլտուին Դ.ի։ Արդարեւ, 1180 թ.ի Հոկտեմբերին, Պոլտուին, իր թագաւորութեան ազնուապետական երկու ընտանիքներու վէճերը հարթելու մտահոգութեամբ կը դիմէր խնամախոսութեան ծանօթ ռազմավարութեան, ու իր քոյրը՝ Իզապէլը կնութեան կու տար Թորոնի Հըմֆրի Դ.ին (Onfroi = Humphry)[96]*։ Բայց քանի որ*

---

93. Նոյնը։ Նմանօրինակ դատումներու համար տես՝ R. Grousset, *Histoire des Croisades*, t. 2, p. 683. T. S. R. Boase, *The Cilician Kingdom of Armenia*, p. 14.

94. Վահրամ Րաբունի, էջ 211։

95. *Ճաշոցի Ցիշատակարան* (տես՝ Սամուէլ Անեցի, Ցաւելուածներ), էջ 218–219։

96. Ստորեւ կու տանք այն հատուածը, զոր ժամանակակից հեղինակը՝ Տիւրոսցի կ'արձանագրէ Թորոնի Հըմֆրիներու մասին։ Սակայն անհրաժեշտ է զգուշացնել ընթերցողը որ շփոթ մը գոյութիւն ունի Տիւրոսցիի մօտ. անոր նշած Հըմֆրի Գ.ը՝ չորրորդն է շարքին մէջ, ինչ որ կը բացատրուի դէպքերու եւ անձերու ժամանակագրական զուգահեռը կատարելով։ Հըմֆրի Գ. շփոթուած է իր հօրը հետ (տես՝ R. Grousset, *Histoire des Croisades*, t. 2, p. 683, f. n. 2)։ Պատմական ոչ մէկ կարեւոր դէպք արձանագրուած է Հըմֆրի Գ.ի անուան դիմաց, մինչ անոր հայրը՝ Հըմֆրի Բ., իր ժամանակին Արեւելքի ամենէն աշխոյժ ու գործօն դէմքերէն մէկն է։ Ուրեմն՝ Տիւրոսցիի ետնչցած Հըմֆրի Գ.ը՝ չորրորդն է շարքին մէջ, Հըմֆրի Բ.ը՝ երրորդը, եւ երէց Հըմֆրին՝ երկրորդը։

1180 թ.ի Հոկտեմբերին «թագաւորը ամուսնացուց իր քոյրը՝ այն ատեն հազիւ ութ տարեկան, երիտասարդի մը՝ Հըմֆրի անունով։ Այս Հըմֆրի Գ.ը զաւակն էր Հըմֆրի Բ.ի եւ Նապլուսի Ֆիլիփի աղջկան՝ Ստեֆանիի։ Հըմֆրի Բ.ի հայրը Թորոնի մեծ Հըմֆրին էր, թագաւորին ախոռապետը։ Նապլուսի Ֆիլիփը՝ մօրեղբայրական մեծ հայրը Հըմֆրի Գ.ի, երկրորդ Արաբիայի տէրն էր, որ Բեդրան է, հիմա ծանօթ Քերաք ա-

իշխանուհին ութը տարեկան էր միայն, պսակադրութիւնը կը յետաձգուէր երեք տարիով[97]:

Ռուբէն Գ.ի կինը՝ Թորոնի Իզապէլը, Թորոնի Հըմֆրի Դ.ի քոյրն էր, ու աղջիկը՝ Թորոնի Հըմֆրի Գ.ին: Սակայն հայ պատմագրութեան մէջ նաեւ յիշատակուած է թէ Ռուբէնի կինը՝ «դուստրն էր Ռենալտայ տը Շատիյեան փռանգ իշխանին»[98]: *Այս չփոթը անոր համար որ երբ 1181 թ.ին Ռուբէն կ'ամուսնանար Թորոնի Իզապէլին հետ, Ռէյնալտ տը Շաթիյեոն, Իզապէլի մօր՝ Ստեֆանիի ամուսինն էր: Հըմֆրի Գ.՝ Իզապէլի հայրը մեռած էր չուրջ 1170 թ.ին: Կինը՝ Ստեֆանին, երկրորդ անգամ ամուսնացած էր Փլանտի Մայլզին, որ երուսաղէմի Ամօրի թագաւորին բարձրագոյն պաշտօնատարներէն մէկն էր, ըլլալով պետութեան ներքին գործերուն եւ արդարադատութեան պատասխանատուն: Մայլզ՝ 1174 թ.ին դաւադրաբար սպաննուած էր Ակրայի մէջ: Սակայն Ստեֆանի երկար ժամանակ այրի չէր մնար: Իր երրորդ ամուսնութիւնը կը կնքէր Ռէյնալտ տը Շաթիյեոնի հետ*[99]:

Ռէյնալտ տը Շաթիյեոն, որ Արեւելք եկած էր երկրորդ Խաչակրութեան բանակներուն հետ՝ հետեւելով Ֆրանսայի Լուի Է. թագաւորին, որոշած էր մնալ այնտեղ ու իր բախտը փորձել: Ան եղած էր Արեւելքի ամենէն արկածախնդիր խաչակիր ազնուականներէն մէկը: 1154 թ.ին՝ ամուսնանալով Անտիոքի Գոնսթանս իշխանուհիին հետ, գրաւած էր Անտիոքի գահը, ու վաստկած՝ «Անտիոքի Աղուէսը» ծաղրանունը[100], *ապա՝ մանուկ կայսեր դրդումով թշնամացած Կիլիկիոյ Թորոս Բ.ին հետ, բայց յետոյ յուսախաբ մանուկէն, Թորոսի հետ համաձայնաբար արշաւած էր Կիպրոսի վրայ, հուսկ՝ 1160 թ.ին գերի ինկած Նուր էլ Տինի ձեռքը, ու ամբողջ տասնվեց տարիներ մոռացու-*

նուինով, ինչպէս եւ տէրը *Սուրիա Սոբալի*, հիմա ծանօթ Մոնթրէալ անուինով: Ան յետոյ ողջագուրեց կրօնական կեանքը ու դարձաւ Տաճարական Ասպետներու մեծաւորը:

«... [Երիտասարդ] Հըմֆրի, որ հիմա հասած էր հասունութեան հանգրուանին, եւ անոր ամբողջացումով՝ Հըմֆրիի եւ թագաւորին՝ իրոջ ամուսնութիւնը կատարուեցաւ Երուսաղէմի մէջ:

«Իր հօրենական մեծ հօր մահով, Հըմֆրի՝ ժառանգութեամբ որոշ հողամասեր ստացած էր Տիւրոսի շրջանին մէջ, մասնաւորապէս՝ Թորոնը, Քասթէլ Նէոֆը եւ Պանիաս բաղաքը իրենց բոլոր իրաւասութիւններով» (William of Tyre, vol. 2, pp. 451-452.

97· S. Runciman, *A History of the Crusades*, vol. 2, pp. 424-425.

98· Մ. Ասորի, էջ 490, ծան· 1: Նաեւ տես՝ Աստուածատուր Եպս. Ծովհաննէսեանց, *Ժամանակագրական պատմութիւն Ս. Երուսաղէմի*, Ա· հտր·, Երուսաղէմ, 1890, էջ 144: Տիգրան Հ. Թ. Սաւալանեան, *Պատմութիւն Երուսաղէմի*, Ա· հտր·, Երուսաղէմ, էջ 399:

99· William of Tyre, vol. 2, p. 452. S. Runciman, *A History of the Crusades*, vol. 2, pp. 405-406.

100· Richard Gale, *Kings at Arms*, London, 1971, p. 34.

թեան մատնուած Հալէպի բանտին մէջ: Ազատ արձակուելէն մէկ քանի ամիսներ ետք Ռէյնալտ ամուսնացած էր Թորոնի Ստեփանիին հետ, որուն ժառանգութեանց մէջ կ'իյնար Քերաքն ու Մոնթրէալը: Ռէյնալտ՝ միշտ անընդունակ Արեւելքի իրադարձութիւնները իրապաշտօրէն գնահատելու, Անդրյորդանան հաստատուելէ ետք կը դիմէ նոր արկածախնդրութիւններու: 1181 թ.ի ամրան, խախտելով 1180 թ.ի Սալահ էլ Տինի եւ Պոլտուին Դ.ի միջեւ կնքուած խաղաղութեան դաշինքին պայմանները, կը յարձակի Մեքքէ գացող առեւտրական կարաւանի մը վրայ, ու կը կողոպտէ անոր հարստութիւնը: Ան մինչեւ իսկ կը մտածէ քալել Մեթինէի դէմ, սակայն Սալահ էլ Տինի կողմէ Անդրյորդանան ղրկուած բանակը նահանջի կը ստիպէ զինք: Հակառակ՝ աւարը վերադարձնելու Սալահ էլ Տինի պահանջին ու Պոլտուինի միջամտութեան, Ռէյնալտ կը մնայ անդրդուելի: Քանի մը ամիսներ ետք, երբ վատ եղանակի պատճառով հազար հինգ հարիւր ուխտաւորներ Եգիպտոսի մօտ՝ Տամիեթա կը խարսխեն[101], անտեղեակ 1180 թ.ի դաշինքի ճակատագրին, Սալահ էլ Տին չղթայի կը զարնէ բոլորը, ու անոնց ազատ արձակման համար պայման կը դնէ Մեքքէի ճանապարհին կողոպտուած հարստութեան վերադարձը: Ռէյնալտ կը մերժէ ամէն համախոհութիւն: Պատերազմի ամպերը կը սկսին կուտակուիլ[102]:

Ռուբէն Գ.ի եւ իր եղբօր՝ Լեւոնի փոխյարաբերութեան մէկ հանգրուանին մասին մեզի հասած տեղեկութիւնը կը մնայ անորոշութեան մէջ: Սմբատ կը գրէ թէ, 1181 թ.ին, երբ Ռուբէն կը վերադառնայ երուսաղէմէն, ումանք իր մօտ «կը չարախօսեն» Լեւոնը, ըսելով թէ ան «կը խորհի» ապստամբիլ իր դէմ: Իսկ Լեւոն վախնալով եղբօր վրէժխնդրութենէն, «գնաց փախստական ի Տարսուս, եւ անտի նաւեաց գնաց ի Կոստանդնուպոլիս», ուր սիրով ու մեծարանքով կը դիմաւորուի կայսրին կողմէ, «եւ զօրութիւն աստուածային պահեաց զնա անդ»[103]:

Որեւէ հիմք ունէ՞ր «չարախօսութիւնը»: Ռուբինեան իշխանական տան մէջ անծանօթ չէին նմանօրինակ յարաբերութիւններ: Միշտ չէ որ իրարու հետ հաշտ ապրած էին Կոստանդին Ա.ի (1091/2–1100 թթ.) զաւակները՝ Թորոս Ա. (1100–1129 թթ.) եւ Լեւոն Ա. (1129–1137

---

101. Bar Hebraeus, p. 312.

102. S. Runciman, *A History of the Crusades*, vol. 2, pp. 345-346, 431. J. W. Thomson and E. N. Johnson, *An Introduction to Medieval Europe 300-1500*, N. York, 1937, p. 538. S. Lane-Poole, *Saladin and the Fall...*, p. 16. A. Ehrenkreutz, *Saladin*, p. 167. G. H. Hill, *A History of Cyprus*, vol. 1. Cambridge, 1949, p. 306.

103. Սմբատ Սպարապետ, էջ 193–194:

թթ.)[104], եւ կամ՝ Լեւոն Ա.ի զաւակները՝ Թորոս Բ., Ստեփանէ եւ Մլեհ[105]:

Օրմանեան տողով մը միայն կը յիշատակէ դէպքը[106]: Ալիշան կ'ենթադրէ թէ Լեւոն, որ «ծանր եւ կշռադատ» էր «'ի գործս եւ 'ի խօսս», չէր կրնար «անխոհեր եւ հաւան աչօք» դիտել իր եղբօրը չռայլութիւնները, —որուն մէկ փաստը Ռուբէն տուած էր իր «մեծահանդէս արքայակերպ» հարսանիքին, որ կազմակերպուած էր ե'ւ Երուսաղէմի ե'ւ Կիլիկիոյ մէջ,— ինչ որ խորհիլ տուած էր ոմանց թէ ան կը մտածէ Ռուբէնը տապալել «պետական գահէն» եւ ինքնին բազմիլ[107]: Տէտէեան՝ Սմբատի իր թարգմանութեան մէջ՝ իր կողմէ կատարուած ներքին բաժանումներէն մէկը, որ կը բովանդակէ մէջբերուած վերոյիշեալ հատուածը, կը խորագրէ «Թիւրիմացութիւն Ռուբէնի եւ իր եղբօր՝ Լեւոնի Միջեւ» բառերով: Բայց քիչ անդին հաւանական կը նկատէ թէ Լեւոն կրնար «գործիք ծառայել» Բիւզանդիոնի, անոր իշխանութիւնը տարածելու եւ ամրապնդելու համար Կիլիկիոյ մէջ[108]:

Ռուբէնի ու Լեւոնի միջեւ եղած «թիւրիմացութիւնը» չատ աւելի բարդ իրադարձութեանց հետեւանք էր, քան կ'ենթադրուի:

Մանուէլ Կոմնենոս կայսեր մահէն ետք, Ալեքսիոս Բ.ի գահին չուրջ սեղծուած դժգոհութիւնները, որոնք գլխաւորաբար կը ներչնչուէին հակա-լատին տրամադրութիւններէ, ճամբայ կը հարթեն յեղափոխութեան փորձի մը, որ սակայն կը քօղազերծուի 1181 թ.ի Մարտի 1–ին: Դաւին մասնակից էին պալատական ազնուականներ, ու մինչեւ իսկ կայսերական տան անդամներ, որոնց մէջ նաեւ Մանուէլի քոյրը՝ Մարիան: Սակայն «կայսեր ճակատը, որ մասնաւորապէս կ'ապաւինէր լատիններու օգնութեան», կը յաջողի զսպել ապստամբութիւնը, եւ Մարիա, որ իր ամուսնոյն հետ ապաստանած էր Այա Սոֆիա, եւ ինքզինք յանձնած եկեղեցիի պաշտպանութեան, ներումի կ'արժանանայ արքունիքին կողմէ ու կը վերահաստատուի իր իրաւունքներուն մէջ[109]:

Այս շրջանին է որ Անտիոքի իշխանը՝ Պոհեմոնտ Գ. կը թողու իր օրինաւոր կինը՝ Թէոտորան, եւ հակառակ եկեղեցիի ընդդիմութեան,

---

104. Տես՝ Երուանդ Հ. Քասունի, *Կիլիկիոյ Հայկական Իշխանապետութիւնը* ..., էջ 151–152, 165–167:

105. Տես՝ Սմբատ Սպարապետ, էջ 174–175, 186–187:

106. Տես՝ Մ. Արք. Օրմանեան, *Ազգապատում*, Ա. հտր., սիւն. 1483:

107. Ալիշան, *Սիսուան*, էջ 439:

108. *La Chronique Attribuée au Connétable Smbat* (introduction, traduction et notes par Gérard Dédéyan), Paris, 1980, p. 57 et p. 57, n. 44.

109. William of Tyre, vol. 2, p. 453.

կ'ամուսնանայ անտիոքացի կնոջ մը՝ Միպիլի հետ[110], *որ «կախարդութեան արուեստով կը զբաղէր»: Թէոտորա, որուն Պոհեմոնտ ամուսնացած էր 1177 թ.-ին, Մանուէլ կայսեր զարմուհին էր: Միպիլ, անկախ իր ունեցած «մեղկ կնոջ» համբաւէն, նաեւ կասկածանքով ու զայրոյթով կը դիտուէր Անտիոքի ազնուականներուն կողմէ, որոնք զինք կը ճանչնային իբրեւ Սալահ էլ Տինի լրտեսը, որ նիւթական մասնաւոր վարձատրութեան փոխարէն՝ լատին-խաչակիր բանակներու թիւին ու չարժումներուն մասին տեղեկութիւններ կը փոխանցէր անոր*[111]:

Եթէ հաստատուած խնամիական կապերն ու կնքուած ամուսնութիւնները յաճախ կը թելադրուէին քաղաքական մտահոգութիւններէ, ամուսնալուծումները՝ տարբեր չէին կրնար ըլլալ: Պոհեմոնտի՝ Թէոտորան ձգելու որոշումը պէտք է տեսնել իբրեւ հակազդեցութիւն Կ. Պոլսոյ մէջ բարձրացող հակա-լատին տրամադրութիւններուն: Պոհեմոնտ հոս կանգ չէր առներ սակայն: Ան պիտի փորձէր Արեւելքի մէջ Անտիոք-Կիլիկիա նոր զինակցութիւն մը ստեղծել՝ Բիւզանդիոնի հակա-լատին ուժերուն դէմ: Իր այս ծրագրին համար ան իրեն դլխաւոր գործակից կ'ունենար Կիլիկիոյ մէջ Բիւզանդիոնի կառավարիչը՝ Իսահակ Կոմնենոս, որ Տարսոն կը նստէր[112]: *Իսկ երկուքով՝ իրենց պիտի հրապուրէին Լեւոնը, որուն փառասիրութիւնը կարելի կ'ըլլար չոյել՝ իրեն խոստանալով Կիլիկիոյ գահը: Ռուբէնի Երուսաղէմ այցելութեան պատճառով երկրէն բացակայութիւնը կրնար մեծապէս նպաստել ծրագրին գործադրութեան*[113]:

110· Տիւրոսցի՝ Պոհեմոնտի՝ իր կնոջմէն անջատուելու պարագան կը յիշատակէ երկու անգամ· նախ՝ Մանուէլի մահը արձանագրելէ անմիջապէսետք, եւ ապա՝ Կ. Պոլսոյ մէջ, 1181 թ.ի Մարտի 1–ին բացայայտուած ապստամբութեան մանրամասնութիւնները տալէետք, ու երկու պարագաներուն ալ, յաջորդաբար կը գրէ· «Այս նոյն ժամանակին», եւ «Այս ժամանակին» (William of Tyre, pp. 452, 453): Ժամանակագրելու եղանակ մը, որ իրապէս կը դիւրացնէ ճշդորոշելու թուականը:

111· William of Tyre, vol. 2, pp. 452-453. Bar Hebraeus, pp. 310-311. S. Runciman, *A History of the Crusades*, vol. 2, pp. 419, 429-430.

112· Իսահակ Կոմնենոս ամուսնացած էր Ռուբէն Գ.ի հօրեղբօր՝ Թորոս Բ.ի աղջկան հետ (տես՝ W. H. Rudt-Collenberg, *The Rupinides...*, table I (Rup.).

113· Պոհեմոնտ-Մանուէլ, Պոհեմոնտ-Իսահակ Կոմնենոս համերաշխ գործակցութեան մը հետեւանքը պէտք է նկատել շփոթը, որ ստեղծուած է այդ մասին թէ այդ թուականներուն որո՞ւն կը պատկանէր Տարսոնը: Տիւրոսցի զայն Անտիոքի տիրապետութեան տակ կը դնէ (William of Tyre, vol. 2, p. 491), ինչպէս եւ Ալիշան (*Սիսուան*, էջ 267), մինչ Կրուսէ զայն բիւզանդական տիրապետութեան տակ կը կարծէ (*Histoire des Croisades* t. 2, p. 684, n. 1), ինչպէս եւ Ջամչեանց (*Պատմութիւն Հայոց*, Գ. հտր., էջ 141) եւ Օրմանեան (*Ազգապատում*, Ա. հտր., սիւն· 1482): Սիրարփի Տէր Ներսէսեան կը գրէ· «Տարսոնը, տակաւին 1181 թ.ին, բիւզանդական ձեռքերու մէջ էր, ապա՝ փոխանցուած Պոհեմոնտի» (*The Kingdom of Cilician Armenia*, p.644): Տէտէեանի

Սակայն Պոհեմոնտ իր ծրագիրները պիտի չկարենար անխափան իրագործել: Սիպիլի հետ իր ամուսնութիւնը չատ աւելի մեծ աղմուկ պիտի բարձրացնէր, քան ինք կը յուսար հաւանաբար: Անտիոքի պատրիարքը կը բանադրէ Պոհեմոնտը, ու քաղաքը կը դնէ արգելագիրի տակ: Քաղաքացիական կռիւի մը նախանշանները ի յայտ կու գան, ինչ որ կը նշանակէ թէ Պոհեմոնտի ամուսնալուծումն ու ամուսնութիւնը եկեղեցական օրինականութեանց հետ առընչուած հարց մը ըլլալէ աւելի եւ առաջ, քաղաքական էր: Պոհեմոնտ ամենաբուռն կերպով կը հակազդէ եկեղեցիին, կը բռնագրաւէ անոր կալուածները ու կը հալածէ անոր պաշտօնեաները: Պատրիարքն ու իր համախոհները կը փախչին ու ապաստան կը գտնեն իրենց սեփականութիւնը եղող ամրոցի մը մէջ: Անհրաժեշտ կ'ըլլայ Երուսաղէմի միջամտութիւնը: Բանակցութիւններու աւարտին կը վերադարձուին եկեղեցական կալուածները: Պատրիարքը կը վերցնէ քաղաքին արգելագիրը, բայց ոչ՝ իշխանին դէմ արձակուած բանադրանքը: Բայց Պոհեմոնտ հոս կանգ չ'առներ: «Ան քաղաքէն կը վտարէ, —իրականութեան մէջ իր ամբողջ տէրութեան սահմաններէն,— լաւագոյնները իր հաւատարիմ ազնուականներուն՝ մեծ չնորհքի մարդիկ, միայն այն պատճառով որ անոնք համաձայն չէին իր վարքին: ... Այս ազնուականները, քանի որ դատապարտուած էին հեռանալու Անտիոքէն, կ'երթան հաստատուելու Ռուբէնի՝ հայոց ազնուական իշխաններէն մէկուն մօտ»[114]:

Վերոյիշեալ մանրամասնութիւնը իմաստ կը զգենու երբ փորձենք հարց տալ թէ ո՞վ կամ որո՞նք էին Ռուբէնի մօտ Լեւոնը «չարախօսողները»: Անհաւանական պէտք չէ նկատել թէ Ռուբէնի Կիլիկիա վե-

---

համաձայն, Միրիոկեփալոնի (1176 թ.) աղէտէն ետք, Պոհեմոնտ, որ ազգական էր Մանուէլի, Դաշտային Կիլիկիոյ մէջ հայերու ապստամբութիւններուն դէմ՝ կայսերական գահին շահերուն պաշտպան կը կենար (*La Chronique...*, p. 58, n. 46): Իրողութիւնը հետեւեալն էր սակայն. Անտիոքի մէջ խաչակիր-նորման իշխանապետութեան հիմնադրութենէն ասդին, բուռն վէճ մը սկսած էր Բիւզանդիոնի եւ Անտիոքի միջեւ, Անտիոքի եւ Կիլիկիայի որոշ շրջաններուն վրայ հովանաւորութիւն տարածելու իրաւունքին մասին: Հակառակ 1108 թ.-ին՝ Ալեքսիոս Ա. Կոմնենոսի (1081–1118 թթ.) եւ Պոհեմոնտ Ա.-ի (1098–1104/10 թթ.) միջեւ կնքուած դաշնագրին, որուն յօդուածներէն մէկը կ'ըսէր. «—Տարսոնը, Ատանան, Մսիսը, Անարզաբան եւ Կիլիկիոյ այդ շրջանի հողերը վերադարձնել Բիւզանդիոնի, ինչպէս նաեւ Լաթաքիան, Ճրպէյլը...» (տես՝ Ե. Ֆասուլի, *Կիլիկիոյ Հայկական Իշխանապետութիւնը...*, էջ 121–123), Անտիոք՝ իւրաքանչիւր պատեհ առիթի, որ կը նշանակէր՝ երբ Բիւզանդիոնի բանակները չէին կրնար հասնիլ իր սահմաններուն, Կիլիկիոյ վերոյիշեալ շրջաններուն վրայ իր իշխանութիւնը կը փորձէր տարածել, այնքան ատեն որ Կիլիկիոյ Հայկական Իշխանապետութիւնը ի զօրու չէր իր կամքը պարտադրելու այդ տեղերուն վրայ:

114. William of Tyre, vol. 2, pp. 455-457.

բաղարձէն (արդեօ՞ք աւելի կանուխ քան կ'ակընկալուէր) ետք, իր մօտ ապաստանած անտիոքացի ազնուականներն էին որ պիտի բացայայտէին իրեն դէմ կազմակերպուած դաւը, ակամայ ստիպելով որ Լեւոն դիմէր փախուստի, չտապելով Տարսոն՝ «իբրեւ անկասկած տեղի»[115]*: Տարսոնը ապահով էր, քանի որ անիկա դուրս կը մնար Ռուբէնի իշխանութեան սահմաններէն, եւ ուր իբր կառավարիչ կը նստէր Իսահակ Կոմնենոս:*

Տարի մը ետք, 1182/3 թ.ին, Լեւոն Կ. Պոլսէն կը վերադառնայ Կիլիկիա, ուր իր եղբայրը՝ Ռուբէնն, ոչ միայն «սիրով ընկալաւ զնա», այլ եւ անոր կու տայ Կապան բերդը[116]*:*

Որքան ալ Ալիշան գրէ թէ՝ «Ռուբէն... ետ զտեղին 'ի կալուած քաջի եւ բարեբաղդ եղբօր իւրիւմ Լեւոնի Մեծի, իբրեւ գերագոյն իմն վիճակ, սակս ամրութեան բերդին, լեռնային եւ ջրային անցից»[117]*, չեչտելով Կապանի կարեւորութիւնը, կարելի չէ անտես առնել այն իրողութիւնը թէ Կապանը՝ Կիլիկիոյ հիւսիսային սահմանին մօտ, չա՛տ հեռու էր գահանիստ Սիսէն, ինչ որ ակամայ մտածել կու տայ թէ Ռուբէն իր եղբայրը «սիրով» դիմաւորելով հանդերձ, տակաւին ամբողջական վստահութիւն չունէր անոր հանդէպ: Լեւոնի՝ Կապան տեղափոխումը, զայն մեկուսացնել կը նշանակէր պարզապէս:*

Լեւոնի վերադարձը պատահականութեան կարելի չէ վերագրել: Կ. Պոլսոյ մէջ հակա-լատին տարրերը ի վերջոյ կը յաջողին իրենց առաջնորդը գտնել յանձինս նշանաւոր Անդրոնիկոս Կոմնենոսի՝ Մանուէլ կայսեր զարմիկին, որուն արկածախնդրութիւնները Արեւելքի մէջ, արդէն ներուած՝ համբաւ մը ստեղծած էին իր անուան չուրջ: Անդրոնիկոս՝ Պոնտոսի իր առանձնութեան մէջ կը ստանայ Կ. Պոլիս վերադառնալու հրաւէրը, զոր կ'ընդունի մեծ խանդավառութեամբ: Անդրոնիկոս «բարբարոսներու բանակով մը» ճամբայ կ'ելլէ, ու հազիւ մայրաքաղաքին մատոյցներուն հասած, Կ. Պոլսոյ եւ Վոսփորի յոյն բնակչութիւնը սարսափելի ջարդ մը կը սարքէ տեղի լատին բնակչութեան դէմ: Անդրոնիկոս Կ. Պոլիս կը մտնէ 1182 թ.ի Մայիսին՝ իբրեւ պաշտպանը Ալեքսիոս Բ.ի: Սակայն չուտով ան կը պարզէ իր հարազատ դիմագիծը: Նախ կը բանտարկէ ու կուրցնել կու տայ կայսերական գահին հովանաւորը՝ Ալեքսիոս Կոմնենոսը: Ապա՝ խորհրդաւոր պայմաններու մէջ կը սպաննուին Մանուէլ կայսեր քոյրը՝ Մարիան եւ ամուսինը: Աւելի ուշ՝ խեղդամահ կը մեռնի մայր կայսրուհին՝ Մա-

---

115. Ալիշան, *Սիսուան*, էջ 267:
116. Սմբատ Սպարապետ, էջ 194:
117. Ալիշան, *Սիսուան*, էջ 191:

բիան: Կը սպաննուին աւելի քան հազար ազնուականներ, որոնց դիակները կը կորսուին բոցերու մէջ: 1183 թ.ի Սեպտեմբերին Ալեքսիոս Բ. կը դատապարտուի ստորագրել հրամանագիր մը, որ Անդրոնիկոսը գահակից կայսր կը հռչակէր: Երկու ամիսներ ետք, 1183 թ.ի Նոյեմբերին, պատանի կայսրը ինք եւս խեղդամահ կը սպաննուի: Անդրոնիկոս, վաթսուն երկու տարեկան հասակին մէջ կ'ամուսնանայ այրիացած կայսրուհիին՝ տասներկու տարեկան Ակնէսին, որ Ֆրանսայի Լուի Է. թագաւորին դուստրն էր[118]:

Անդրոնիկոս Կոմնենոս (1183–1185 թթ.) արդէն բացարձակ տէրն էր կայսրութեան: Մինչ այդ ցուցաբերած իր վայրագութեանց փոխան, իշխանութեան ղեկը ձեռք առնելէ ետք, ան կը փորձէ կարգի դնել պետութեան գործերը, ու սիրաշահիլ ժողովուրդը: Բայց ի՞նչ կրնար ըլլալ Անդրոնիկոսի դիրքը Կ. Պոլիս գտնուող Լեւոնի հանդէպ: Նոր կայսրը անձանօթ մը չէր Հայկական Կիլիկիոյ: Շուրջ երեսուն տարիներ առաջ Մանուէլ կայսեր կողմէ ան առաքուած էր Կիլիկիա, Թորոս Բ.ի դէմ, սակայն ծանրօրէն պարտուած՝ հակառակ իր յոխորտանքին, թէ այն չղթան, որմով կալանած ու գերի տարած էին Թորոսի հայրը՝ Լեւոն Ա.ը, բերած էր իրեն հետ, նոյն այդ չղթայով տղան գերեվարելու[119]: *Լեւոն փախա՞ծ էր Կ. Պոլսէն, թէ՝ արտօնուած վերադառնալու: Հաւանաբար երկրորդը: Յաջորդ ամիսներու եւ տարիներու Լեւոնի գործընթացը այդպէս մտածել կու տայ: Ռուբէնի հետ հաշտութիւն մը՝ կը նշանակէր Պոհեմոնտի եւ Իսահակ Կոմնենոսի դէմ ճակատ ստեղծել:*

Կ. Պոլսոյ մէջ ստեղծուած նոր կացութեան դէմ առաջին ըմբոստացողը կ'ըլլայ Կիլիկիոյ կառավարիչը՝ Իսահակ Կոմնենոս, որ կը փորձէ տապալել Ռուբէնը եւ իր տիրապետութիւնը հաստատել Կիլիկիոյ մէջ: Իր այս ծրագիրը իրականացնելու համար Իսահակ կը դիմէ Պոհեմոնտի, որուն բանակները չուտով կը հասնին Տարսոն: Սակայն Անտիոքի իշխանը անմիջապէս կը գառնայ իր որոշումէն, ու Տարսոնը կը յանձնէ Ռուբէնի: Քաղաքին հետ անոր ձեռքերուն կը մատնէ Իսահակ Կոմնենոսը[120]:

Պոհեմոնտ–Իսահակ Կոմնենոս–Լեւոն զինակցութեան գաղափարը ու ծրագիրը տապալած էին վերջնականօրէն: Լեւոն վերադարձած

118· William of Tyre, vol. 2, pp. 461-467. Bar Hebraeus, p. 312. Joan M. Hussay, *Byzantium and the Crusades, 1081-1204*, in: K. M. Setton, *A History of the Crusades*, vol. 2, p. 145. S. Runciman, *A History of the Crusades*, vol. 2, pp. 427-428.

119· Սմբատ Սպարապետ, էջ 170:

120· William of Tyre, vol. 2, p. 491. S. Runciman, *A History of the Crusades*, vol. 2, p. 490. Ալիշան, *Սիսուան*, էջ 267:

էր տուն: Պոհեմոնտ կը հետամտէր նոր քաղաքականութեան մը փընտռտուքին: Բայց Իսահակ Կոմնենոս պիտի չարունակէր արկածախնդրութիւնը, ի վերջոյ Կիպրոսի մէջ իր «կայսրութիւնը» հռչակելու համար:

Իսահակ Կոմնենոս իր առաջին յանդուգն քայլը պիտի առնէր Կիլիկիոյ մէջ, որուն, Բիւզանդիոնի կողմէ նշանակուած կառավարիչն էր ինք: Ասկէ սակայն նաեւ կը սկսի չփոթն ու անորոշութիւնը դէպքերու զարգացման մասին:

Սըր Ճորճ Հիլ իր տեղեկութիւնները քաղելով Նիկիդաս Գոնիադէսէն, եւ սակայն առանց ըսելու թէ ինչո՞ւ, կը գրէ թէ Իսահակ Կոմնենոս «ձերբակալուեցաւ հայոց կողմէ ու նետուեցաւ բանտ»[121]: Ալիշան, հետեւելով «մերձաժամանակ» պատմիչներու, կը գրէ· «... յամի 1183 [Իսահակ Կոմնենոս] խիզախեալ ընդդէմ սուլտանին Իկոնիոնի· իսկ Ռուբինի կանխեալ քան զգաշնակից դրացին այլազգի, վանեալ մարտիւ եւ կալեալ զԱհակ»[122]:

Առաջին՝ չբացայայտուած պատճառով, Իսահակի ձերբակալութիւնը Ռուբէնի կողմէ կարելի կ'ըլլայ միայն ենթադրաբար բացատրել, այն է՝ Պոհեմոնտ–Իսահակ–Լեւոն համագործակցութեան քօղազերծումը Ռուբէնի կողմէ, եւ Լեւոնի՝ Կապանի մէջ մեկուսացուելէն ետք, Իսահակի դէմ կազմակերպուած պատժական արարք մը Ռուբէնի ձեռքով: Եթէ այս բացատրութիւնը հաւանականութեան սահմանէն անդին չի կրնար անցնիլ, երկրորդը, թէ՝ Իսահակ, Իկոնիոյ Գլըճ Արսլան Բ. սուլթանին դէմ արշաւանք մը կը կազմակերպէր Կիլիկիոյ մէջէն, ոչ մէկ պատճառաբանութեան կրնայ դիմանալ:

Իսահակ Կոմնենոսի հետագայ գործընթացէն դատելով, միակ տրամաբանական եզրակացութիւնը կը մնայ այն, որ ան՝ Բիւզանդիոնի նոր կայսր Անդրոնիկոս Կոմնենոսի հետ ալ ոչ սիրալիր յարաբերութեան մէջ[123], յանդգնած էր Կիլիկիոյ մէջ անկախ իշխանութիւն մը հաստատելու փորձը ընել, որուն սակայն Ռուբէն պատասխանած էր ամենէն խիստ միջոցառումով[124]:

121· G. H. Hills, *A History of Cyprus*, vol. 1, p. 312.

122· Ալիշան, *Սիսուան*, էջ 57: Նոյն տեղեկութիւններուն համար նաեւ տես՝ G. H. Hill, *A History of Cyprus*, vol. 1, p. 312, f. n. 1, ուր իբր աղբիւր կը յիշուին անգլիացի ժամանակագիրներ՝ Պենետիկ Փիթըրպորոյ եւ Հովետըն:

123· G. H. Hills, *A History of Cyprus*, vol. 1, p. 312.

124· Հետաքրքրական է նշել որ երբ նման եզրակացութիւն մը անտեսուած է գիտնականներու կողմէ, անցած դարու վերջերուն Կիպրոսի մասին գրուած յուշագրական գիրքի մը մէջ, ուր նաեւ հատուած մը խորագրուած է «Ակնարկ մը Կիպրական Պատմութեան», կը կարդանք· «Այդ ժամանակ (1191 թ·, ե·Հ·Ք·) Կիպրոս կր գտնուէր Իսահակ

Կիլիկիոյ մէջ Իսահակ Կոմնենոսի ձախողութեան գլխաւոր պատճառը պէտք է նկատել Պոհեմոնտի՝ վերջին պահուն կատարած նահանջը: Առաջին պահ Պոհեմոնտ համաձայնած էր օգնել Իսահակի, եւ մինչեւ իսկ իր բանակները ղրկած էր Տարսոն[125], եւ սակայն ան յանկարծ ետ քաշած էր որոշումը, ու մինչեւ իսկ հրաժարած Տարսոնի վրայ իր իրաւասութենէն, զայն ձախելով Ռուբէնի: Պոհեմոնտը նման որոշումի մը մղող արտաքին ազդակ մը գոյութիւն ունէր այդ օրերուն:

1182 թ.ի սկիզբներուն, Հալէպի տիրոջ՝ Մելիք Սալիհի մահը կը խախտէր արաբ-իսլամական աշխարհի ներքին հաւասարակշռութիւնը՝ ի վնաս Սալահ էլ Տինի: Պար Հեպրաոս կը գրէ թէ Սալիհ, մահամերձ վիճակի մէջ, լուր կը ղրկէ Մուսուլի Իզ էլ Տինին, ու կը խնդրէ անկէ որ անմիջապէս Հալէպ գայ, որպէսզի ինք քաղաքը իրեն յանձնէ, եւ ոչ թէ Սալահ էլ Տինի: Սալիհ իր ազնուականները կը հրաւիրէ ու անոնցմէ հաւատարմութեան երդում կ'առնէ: Իզ էլ Տին կը հասնի Հալէպ, կ'ամուսնանայ Սալիհի կնոջ հետ, ապա՝ նուր էլ Տինի ու Սալիհի կուտակած ամբողջ հարստութիւնը կը կողոպտէ ու կնոջը հետ կը ղրկէ Մուսուլ: Հալէպ կը մնար Զենկիներու ձեռքին մէջ: Սակայն Իզ էլ Տին քաղաքը կը յանձնէ իր եղբօրը՝ Իմատ էլ Տինի, փոխարէնը անկէ ստանալով Սինճարը, ու ինք կը վերադառնայ Մուսուլ: Սալահ էլ Տին չէր կըրնար իր պետութիւնը պատկերացնել առանց Հալէպի ու Մուսուլի: 1182 թ.ի Սեպտեմբերին ան կը քալէ հիւսիս· քանի մը օր Հալէպը պաշարուած պահելէ ետք կը չարժի Մուսուլի դէմ, որուն ամրակուռ պարիսպները տեղի չեն տար Այյուպիի զօրքերուն դիմաց: Սալահ էլ Տին կը քակէ Մուսուլի պաշարումը, ու կը քալէ հիւսիսային Միջագետքի քաղաքներուն դէմ: Ցաջորդաբար կը գրաւէ Սինճարը, Ամիդը, Ուռհան, Այնթապը ու կրկին կ'իջնէ Հալէպ, որուն նոր տէրը՝ Իմատ էլ Տին, խաչակիր-լատին ուժերու հետ համաձայնաբար Սալահ էլ Տինի տիրոյթներուն մէջ աւեր կը սփռէր: Սակայն երբ Այյուպիի բանակները կը հասնին Հալէպի դռներուն, այս անգամ քաղաքը վար կը դնէ իր զէնքերը: Սալահ էլ Տին Հալէպ կը մտնէ 1183 թ.ի Յունիսի 12-ին: Կը գոյանայ

Կոմնենոս անուն մէկու մը իշխանութեան տակ, որ վերջերս փորձած էր Հայաստանի (իմա՝ Կիլիկիա, Ե.Հ.Ք.) մէջ անկախ թագաւորութիւն մը ստեղծել, բայց ձախողելով՝ փախած էր Կիպրոս: Հոս ան աւելի յաջող եղած էր» (W. M. Mallock, *In An Enchanted Island or A Winter Retreat in Cyprus*, London, 1892, p. 180): Նորագոյն հրատարակութեան մը մէջ, կրկին առանց յիշելու թէ ինչո՞ւ էր կռիւը, կը կարդանք· «Իսահակ Կոմնենոս, Տարսոնի կառավարիչը, Կիլիկիոյ մէջ հայոց դէմ մղած կռիւի մը ընթացքին ձերբակալուած էր» (John Munro and Zahi Khuri, *Cyprus, Between Venus and Mars*, Beirut, 1984, p. 40):

125· S. Runciman, *A History of the Crusades*, vol. 2, p. 430.

համաձայնութիւն մը, ըստ որուն, Հալէպի փոխարէն Սալահ էլ Տին Սինճարը իր չրջապատով կը յանձնէ Իմատ էլ Տինի, որ իր հերթին կը մտնէ Այյուպիի վասալական ծառայութեան մէջ: Տիրելով Հալէպին, Սալահ էլ Տին կը դառնար իսլամական աշխարհի անմրցակից ախոյեանը[126]:

Պոհեմոնտ, որուն զօրքերը հաւանաբար Իմատ էլ Տինի հետ ապատակեր էին Սալահ էլ Տինի սահմանները, սարսափած անոր յաղթական Հալէպ մուտքէն, կ'աճապարէ Աքրա, Երուսաղէմի թագաւորէն օգնութիւն խնդրելու: Պոհեմոնտ «իր հետ կ'առնէ փոքրաթիւ պահակազունդ մը, որպէսզի [Անտիոքը] չզրկուի պաշտպաններէն· իր հետ էր նաեւ Թրիփոլիի կոմսը: Հոն, թագաւորութեան իշխաններուն ներկայութեան, [Պոհեմոնտ] օգնութիւն կը խնդրէ Սալահ էլ Տինի դէմ· կ'որոշուի որ իր խնդրանքը ունկնդրուի իր փափաքին համաձայն»[127]: Ժողովականները կ'որոշեն երեք հարիւր ասպետներ տալ Պոհեմոնտի: Սպառնացող վտանգին դէմ, տրուած աջակցութիւնը նշանակալից չէր: Սակայն իրաւունք կ'ունենանք մտածելու թէ տրուած զինուորական օգնութիւնը նաեւ առանց պայմանի չէր: Երուսաղէմի թագաւորը չէր կրնար համաձայնիլ որ Պոհեմոնտ Անտիոքի իր զօրքերը ղրկէր Տարսոն՝ Ռուբէնի վրայ, եւ իր հերթին Երուսաղէմէ օգնութիւն խնդրէր Սալահ էլ Տինի դէմ: Ու եթէ ասոր վրայ աւելցնենք Ռուբէն–Պոլտուին Դ. խնամիական կապով ամրապնդուած համերաշխութիւնը, պարզ կը դառնայ թէ Երուսաղէմի օգնութիւնը պայմանաւորուած էր Անտիոքին՝ Տարսոնէն քաշուելովը:

Սակայն Աքրայէն Անտիոք մեկնած օգնական ուժերը կը վերադառնան չուտով: Պոհեմոնտ «ժամանակաւոր զինադուլ մը կնքած էր Սալահ էլ Տինի հետ, եւ ըստ երեւոյթին ինքզինք ապահով կը զգար [ձեռք բերուած] խաղաղութեամբ»: Սակայն ժամանակաւոր խաղաղութիւն մը վերջնական ապահովութեան մը գրաւականը չէր: Պոհեմոնտ «որպէսզի նուազ տաղտուկ ունենայ, եւ կարենայ աւելի ուշադիր հսկել Անտիոքի տիրոյթին վրայ, ան՝ մեծ գումարի մը փոխարէն կիլիկիոյ մայրաքաղաքը՝ (իմա՝ Բիւզանդիոնի կողմէ նշանակուած կառավարիչին նստավայրը, Ե.Հ.Ք.) Տարսոնը փոխանցեց Ռուբէնին, հզօր հայ սպարապ մը, որ տէրն էր այդ երկրին այլ քաղաքներուն: [Պոհեմոնտ] մեծ իմաստութիւն ցոյց տուաւ իրականացնելով այս· Տարսոնը՝ Ռու-

---

126· Մ. Ասորի, էջ 488: Անանուն Դիւսացի, էջ 149–152: Bar Hebraeus, pp. 311, 313-316. William of Tyre, vol. 2, pp. 489-490. Philip Hitti, *Makers of Arab History*, pp. 130-131. S. Lane-Poole, *Saladin and the Fall...*, pp. 169-174.

127· William of Tyre, vol. 2, pp. 490-491.

բէնի տիրոյթներով բաժնուած, չատ հեռու էր Անտիոքէն: Ուրեմն չատ դժուար եւ ծախսալից էր [Պոհեմոնտի] համար զայն հոգալը»[128]:

Տիւրոսցիէն կատարուած վերոյիշեալ մէջբերումին վերջին տողերը յստակօրէն կը մատնեն Երուսաղէմի թագաւորութեան ժամանակագիրին գոհունակութիւնը Պոհեմոնտի առած քայլերուն ի լուր, ինչ որ կրկին մտածել կու տայ թէ Պոհեմոնտ կը գործադրէր Պոլտուին Դ.ի պատուէրները. — հրաժարիլ Կիլիկիայէն ու կեդրոնանալ Անտիոքի ապահովութեան գործերուն:

Իսահակ Կոմնենոսի ձերբակալութենէն ետք, իրեն ճակատագրուած բախտին մասին ալ տարակարծիք են աղբիւրները: Սըր Ճորճ Հիլ, միչտ հետեւելով Նիկիդաս Գոնիադէսի, կը գրէ. Ռուբէն Իսահակը «վաճառեց Տաճարական ասպետներուն, ... Անդրոնիկոս [կայսրը] ... գնեց զինք Տաճարականներէն եւ արտօնեց վերադարձը՝ երկու ծանօթ անձնաւորութիւններու՝ Կոստանդին Մակրոդուկասի եւ Անդրոնիկոս Դուկասի երաշխաւորութեամբ: Իսահակ իրեն ղրկուած դրամը գործածեց Իսաւրայի մէջ իրեն համար զօրք մը ոտքի հանելու, ու անցաւ Կիպրոս: Հոն՝ իշխանութեան ցոյց տուաւ կեղծ նամակներ, որոնք կը վկայէին իր՝ Կիպրոսի կառավարիչ նշանակուիլը»[129]:

Իսկ անգլիացի ժամանակագիրներուն համաձայն, Ռուբէն՝ կալանաւոր Իսահակը «կը մատուցանէ» սուլթանին, բայց երբ այս վերջինը «չկամեցաւ» ընդունիլ, Ռուբէն զայն կը յանձնէ Պոհեմոնտի[130]: Հիլի մօտ կը կարդանք չարունակութիւնը. Պոհեմոնտ «60,000 բիզան պահանջեց որպէս փրկագին: Իսահակ դիմեց Կիպրոսի մեծահարուստներուն, որոնք իրեն ղրկեցին պահանջուած գումարին կէսը, զոր ինք փոխանցեց [Պոհեմոնտի], եւ մնացեալ կէսին համար իր մանչն ու դուստրը թողուց որպէս երաշխաւորութիւն: Իսահակ իբրեւ իշխան դիմաւորուեցաւ Կիպրոսի մէջ, Մանուէլ կայսեր հետ ունեցած իր ազգականական կապին համար: Երբ [Պոհեմոնտ] մնացեալ գումարը պահանջեց, Իսահակ մերժեց զայն յանձնել իշխանի պատուիրակներուն, այլ՝ ան գումարը վստահեցաւ Տաճարականներուն, որոնք սակայն ճա-

---

128. Նոյնը, էջ 491. Պոհեմոնտ-Սալահ էլ Տին գինադուլին համար նաեւ տես՝ Մ. Ասորի, էջ 491: Bar Hebraeus, p. 321. Ս. Անեցի, էջ 140: Երբ Ալիշան կը գրէ թէ «Վասն հեռաւորութեան բաղաքին (Տարսոն, Ե.Հ.Ռ.) յիւրմէ ոստանէն՝ ոչ կարելով Անտիոքացւոյն պահել զայն դիւրաւ, ... ինքնակամ վաճառեաց Ռուբէնի՝ ծանր գնով» (*Սիսուան*, էջ 57), իրողութեան մէկ մասը արձանագրած կ'ըլլայ միայն:

129. G. H. Hill, *A History of Cyprus*, vol. 1, pp. 312-313. S. Runciman, *A History of the Crusades*, vol. 1, p. 430.

130. Ալիշան, *Սիսուան*, էջ 57:

նապարհին կողոպտուեցան ծովահէններուն կողմէ: Իսահակ կատարուածը Անտիոքի կողմէ կազմակերպուած դաւ մը նկատեց, ու մերժեց գումարը երկրորդ անգամ վճարել»[131]:

Իսկ նորագոյն ուսումնասիրութեան մը մէջ կը կարդանք· «Կայսրը՝ Անդրոնիկոս Ա·, արտօնեց որ Իսահակ գնէ ազատութիւնը Անտիոքի Պոհեմոնտ իշխանէն (որուն ան յանձնուած էր հայոց կողմէ)՝ կիպրական աղբիւրներէ ձեռք բերուած փրկագինի մը վճարումով: Փրկագինին կէսը ստանալէն ետք Պոհեմոնտ արտօնեց որ Իսահակ Կիպրոս երթայ՝ մնացեալ կէսը ապահովելու համար»[132]:

Կիպրոսի մէջ իր իշխանութիւնը ամրապնդելէ ետք, Իսահակ կը մերժէ ճանչնալ Բիւզանդիոնի հովանաւորութիւնը Կիպրոսի վրայ, եւ ինքզինք կը հռչակէ «Սրբազան կայսր Կիպրոսի»[133]:

Որո՞ւն յանձնած էր Ռուբէն իր կալանաւորը՝ Իսահակը· Տաճարական Ասպետներո՞ւն, թէ՝ Պոհեմոնտի: Այս չփոթը կը փարատի, եթէ ընդունինք թէ Տաճարական Ասպետները միջնորդի եւ երաշխաւորի դերին մէջ էին ընդմէջ Ռուբէնի, Պոհեմոնտի եւ Անդրոնիկոսի: Տաճարականներ Իսահակը կը յանձնէին Պոհեմոնտի, ու կ'երաշխաւորէին անոր ազատ արձակումը՝ փրկագինի մը փոխարէն: Մեր այս ենթադրութիւնը իր համոզիչ բացատրութիւնը կը գտնէ անով որ Իսահակ Կիպրոս անցնելէ յետոյ, իր փրկագինին կէսը՝ 30,000 բիզան, կը մերժէ յանձնել Պոհեմոնտի կողմէ ղրկուած պատուիրակներուն, ու գումարը կը վստահի միայն Տաճարական Ասպետներուն: Հոս անհրաժեշտ է աւելցնել նաեւ այն, որ Տաճարական Ասպետներու կարգը[134] *իր գոյատեւումէն քիչ ժամանակ ետք, ոչ միայն զինուորական, այլ եւ տնտեսական հզօր ոյժ մը կը ստեղծէր: Տաճարականները մինչեւ իսկ տնտեսական գործառնութեանց կը ձեռնարկեն, ստանձնելով միջնադարեան դրամատուներու դերը՝ կատարելով փոխառումներ ու փոխանցումներ, եւ յանձանձնելով երաշխաւորութիւններ*[135]:

Ռուբէնի ու Պոհեմոնտի միջեւ կատարուածը փոխանակութիւն մըն էր պարզապէս: Անտիոքի տէրը Կիլիկիայէն կը քաշէր իր զօրքերը ու կը համակերպէր վաճառել Տարսոնը, պայմանով որ Իսահակը իրեն

131· G. H. Hill, *A History of Cyprus*, vol. 1, p. 313, f. n. 1.

132· J. Munro, Z. Khuri, *Cyprus*, p. 40.

133· G. H. Hill, *A History of Cyprus*, vol. 1, p. 313, f. n. 1. J. Munro, Z. Khuri, *Cyprus*, p. 40.

134· Տաճարականներու կարգին հիմնադրութեան պարագաներուն մասին տես՝ Ե· Հ· Քաւուն, *Կիլիկիոյ Հայկական Իշխանապետութիւնը ...*, էջ 157–158:

135· Albert Ollivier, *Les Templiers*, Paris, 1958, pp. 21-23. S. Runciman, *A History of the Crusades*, vol. 2, p. 313.

յանձնուէր: Համաձայնութեան գործադրումով, հարեւան երկու իշխաններու միջեւ խաղաղութիւնը կը վերահաստատուէր: «Ռուբէն, —կը գրէ Ալիշան,— ետ գնա (Իսահակ, Ե·Հ·Ֆ·) ի ձեռս Բրնձին (Պոհեմոնտ, Ե·Հ·Ֆ·)՝ ընդ որում ունէր ինչ խէթ, եւ հաշտեցաւ այսու»[136]*: Հաշտութիւնը երկար պիտի չտեւէր սակայն: Պոհեմոնտ «չուտով պիտի զղջար»*[137] *եղածին համար: Սալահ էլ Տինի հետ «զինադուլ» մը չատ աւելի հեշտութեամբ ձեռք բերուած էր, քան ինք կը կարծէր: Բայց ան չատ թանկ վճարած էր Կիլիկիոյ մէջ: Հարկ էր վերագտնել հոն կորսուածը, բայց եւ անհրաժեշտ էր պատեհ առիթին սպասել:*

Ռուբէն՝ ձերբազատուած Իսահակի եւ Պոհեմոնտի միջամտութիւններէն, իր ուշադրութիւնը կը կեդրոնացնէ Կիլիկիոյ գործերուն: Տարսոնը գնած էր արդէն: Ան հիմա իր զէնքերը կը դարձնէ Մսիսի եւ Ատանայի դէմ, ու զանոնք կ'առնէ Ռուբինեան տիրապետութեան տակ[138]*:*

Անհրաժեշտ կ'ըլլայ երկու հարց պարզել այստեղ: Առաջինը, թէ՝ Ատանան, Մսիսն ու Տարսոնը, որոնք 1172 թ·ի վերջ կամ 1173 թ·ի սկիզբ գրաւուած էին Մլեհի կողմէ[139]*, ինչո՞ւ եւ ի՞նչպէս կրկին անգամ ինկած էին Բիւզանդիոնի տիրապետութեան տակ: Ալիշան, որ ոչ մէկ*

136· Ալիշան, *Սիսուան*, էջ 57–58:

137· S. Runciman, *A History of the Crusades*, vol. 2, p. 430.

138· Սմբատ՝ հայոց ՈՒԴ= 6 Փետրուարի, 1175–6 Փետրուարի, 1176 թ·ի տակ կը դնէ վերոյիշեալ երեք խաղաճներուն գրաւումը· Ռուբէն «բաջապէս մղէր զհոյլս բշնամեացն, որով էառ զՄսիս, զԱտանա, եւ զՏարսուս» (էջ 191–192): Սմբատի կը հետեւի Ալիշան (*Սիսուան*, էջ 57), նաեւ Մ· Զուլալեան, որ կը գրէ· «Ռուբէն Գ·ն ազատագրեց բիւզանդացիների ձեռքում մնացած Ատանան ու Տարսոնը» (*Հայկական Իշխանութեան Հիմնումը Կիլիկիայում*, էջ 685), մոռացութեան տալով, կամ՝ դուրս ձգելով Մսիսը: Միայն Ատանայի ու Տարսոնի գրաւելուն մասին կը խօսի նաեւ Գ· Միքայէլեան, սակայն իբր թուական կը յիշատակէ «1180 թ· Մանուէլի մահէն ետք» (*Կիլիկիայի Հայկական Պետութեան Պատմութիւն*, էջ 130 (ռուսերէն))· Ձամչեանց՝ 1182 թ·ի (*Պատմութիւն Հայոց*, Գ· հտր·, էջ 141), Օրմանեան՝ 1181 թ·ի (*Ազգապատում*, Ա· հտր·, սիւն· 1482) եւ Ա· Սուքիասեան 1182 թ·ի (*Կիլիկիայի Հայկական Պետութեան եւ Իրաւունքի Պատմութիւն*, էջ 45) տակ կը խօսին Ռուբէնի կողմէ Տարսոնի զինուորական ուժով գրաւուելուն մասին, եւ ոչ թէ՝ Պոհեմոնտէ գնուած ըլլալուն: Իսկ Ս· Պ· Պօղոսեան կը գրէ· «օգտագործելով բիւզանդական իշխանութիւնների եւ Իկոնիայի սուլթանութեան միջեւ եղած բշնամանքը եւ օժանդակութիւն ստանալով Իկոնիայի սուլթանից, կարճ ժամանակում Կիլիկիայի արեւմտեան մասերը ազատագրեց բիւզանդական տիրապետութիւնից» (*Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն*, Բ· հտր·, էջ 123), առանց թիւ ու թուական յիշելու:

139· Ալիշան, *Սիսուան*, էջ 57: S. Runciman, *A History of the Crusades*, vol. 2, pp. 389-390.

աղբիւր կը յիշէ իր ունեցած տուեալներուն մասին, կը գրէ· «··· դարձեալ միւսանգամ անկեալ էին քաղաքքդ Կիլիկիոյ (Ատանա, Մսիս, Տարսոն, ե·Հ·Ք·) ՚ի ձեռս Ցունաց, բայց ոչ սպրդեալք ՚ի մագլաց Մլեհի, այլ կամովի եւ դաշամբք ինչ տուեալ ՚ի նմանէ առ Անտիոքայ իշխանն»[140]: Իսկ Սիրարփի Տէր Ներսէսեան կը գրէ· 1182 Թ·ի վերջերուն՝ «Ռուբէն վերստին տիրացաւ Ատանայի եւ Մամեստրայի, որոնք անգամ մը եւս գրաւուած էին Բիւզանդիոնի կողմէ: Գալով Տարսոնի, ան յոյներու ձեռքն էր մինչեւ 1181 Թ·, ապա՝ փոխանցուած էր Պոհեմոնտի, որ զայն Ռուբէնի ծախեց 1183 Թ·ին»[141]:

Մլեհի կողմէ գրաւուած վերոյիշեալ քաղաքներուն նոյն Մլեհին կողմէ «կամովի եւ դաշամբք ինչ» Բիւզանդիոնի կամ Պոհեմոնտի փոխանցուած ըլլալը տրամաբանական բացատրութիւն չունի: Ոչ մէկ սկզբնաղբիւր կը խօսի նման դաշինքի մը մասին, որ գալով Մլեհէ, անոր ամբողջ քաղաքականութեան ժխտումն իսկ պիտի ըլլար: Հասկնալի եւ ընդունելի միակ բացատրութիւնը կը մնայ այն, որ Մլեհի սպանութենէն ետք, Բիւզանդիոն կրկին անգամ գրաւած էր զանոնք: Ջենք ուզեր անտեսել նաեւ այլ հաւանականութիւն մը: Մլեհի դէմ գործադրուած ոճիրին մէջ իր ունեցած մասնակցութեան որպէս հատուցում, Բիւզանդիոն՝ Կիլիկիոյ մէջ իրեն համախոհ իշխանական տուներէն կը ստանայ Ատանան, Մսիսն ու Տարսոնը:

Իսկ Սմբատէ սկսած մինչեւ մերօրեայ կարգ մը պատմաբաններուն այն ենթադրութիւնը, թէ՝ Ռուբէն՝ Ատանան, Մսիսն ու Տարսոնը կը գրաւէ 1175/6 Թ·ին, դժուար ընդունելի եզրակացութիւն մըն է: Նման դատումի ենթահող կը ծառայէ Միքիոքեֆալոնի մէջ Մանուէլ կայսեր կրած պարտութիւնը Գլըճ Արսլան Բ·ի դիմաց, ինչ որ կը փակէր Փոքր Ասիոյ մէջէն Բիւզանդիոնի ճանապարհը դէպի Կիլիկիա, եւ ուրեմն ազատ ձեռք կը պարգեւէր Ռուբէնի՝ յիշեալ քաղաքները գրաւելու: Բայց եթէ Սմբատի յիշած տարին կ'իյնայ 6 Փետրուարի, 1175— 6 Փետրուարի, 1176 Թ·ի միջեւ, Միքիոքեֆալոնի ճակատամարտը տեղի կ'ունենար 1176 Թ·ի Սեպտեմբերի 17–ին: Տակաւին՝ այդ ճակատամարտի իրաւ տարողութիւնը երկար ժամանակ ետք միայն ըզգալի կը դառնար: Իսկ Բիւզանդիոն Փոքր Ասիոյ մէջ անչարժութեան կը դատապարտուէր միայն 1178–1180 ԹԹ·ուն՝ դանիշմենտներու վերջնականօրէն ասպարէզէն դուրս քշուելէն ետք[142]:

140· Ալիշան, *Սիսուան*, էջ 57:

141· S. Der Nersessian, *The Kingdom of Cilician Armenia*, pp. 643-644.

142· Հայր Ներսէս Ակինեան, խօսելով Կիլիկիոյ օրէնսդրական հարցերու մասին, կ'ըսէ հետեւեալ ուշագրաւ սահմանումը· «Հայկական Կիլիկիա մինչեւ 1180 Բիւզան-

Ատանայի ու Մսիսի անկումէն ետք, Ռուբէն իր աչքերը կը սեւեռէր Լամբրոնի դէմ, որուն տէրերը՝ Հեթումեաններ, էին «յամառագոյն եւ յերկարագոյն հակառակորդ տանն Ռուբինեանց»[143]*: «... Վաղուցհետէ Ռուբինանք եւ Հեթմոնք մախայիւն ընդ միմեանս»*[144]*, քանի որ Կիլիկիոյ մէջ Ռուբինեան ամբողջական տիրապետութիւն մը հաստատելու ճիգերուն դէմ գլխաւոր խոչընդոտը կը բարձրանար Հեթումեաններու կողմէ: Իրենց սեփական անկախութեան ջատագով՝ Լամբրոնի տէրերը, միշտ ալ ապաւինած բիւզանդական հովանաւորութեան, Հայկական Կիլիկիոյ մէջ Բիւզանդիոնի չահերուն անզիջող պաշտպաններն էին: Ու հետեւողական այս դիրքորոշումին մէջ, անոնք նաեւ կ'ապաւինէին իրենց ամրոցին եզակի դիրքին:*

Լամբրոնը, «հեռաւոր ու մեկուսի, անառիկ էր ու կը ներկայացընէր պաշտպանողական սքանչելի դիրք մը: Տաւրոսեան լեռներու խորը, Տարսոնէն հիւսիս, Պուլկար Տաղէն իջնող գօտիի մը հրուանդանին, մատչելի էր միայն նեղ ձորերու ընդմէջէն: Լամբրոնը բանալին էր Կիլիկեան Դռներուն: Ամենէն կարճ ճանապարհով, ան կը կենար մէկ օրուան հեռաւորութեան վրայ՝ Անատոլուի բարձրաւանդակէն դէպի Կիլիկիա եւ Միջին Արեւելք»[145]*:*

1183 *թ·ի դէպքերու զարգացումը ամենէն պատե՛ ա՛ոիթը կը ստեղծէր Ռուբէնի՝ Լամբրոնի դէմ Ռուբինեաններու երազը իրականացնելու: Ու եթէ որեւէ պատրուակ պէտք էր նման ծրագիր մը գործադրութեան դնելու, բիւզանդական հովանաւորութեան տակ գտնուող քաղաքներուն ու շրջաններուն դէմ Ռուբէնի վարած նուաճողական ռազմավարութեան հանդէպ Լամբրոնի տիրոջ՝ Հեթումի* (1170–1200 *թթ·*) *ցուցաբերած դժգոհութիւնը բաւարար էր արդէն*[146]*:*

1183 *թ·ին Ռուբէն կը քալէ Լամբրոնի դէմ, ու կը պաշարէ զայն: Հեթումեաններ՝ ամբողջ տարի մը, հաւանաբար մինչեւ 1185 թ·ի սկիզբը*[147]*, ապաւինելէ ետք իրենց ամրոցի անխոցելիութեան, կը դիմեն*

դական կայսրութեան սահմանին մէջ էր» (Հ· Ներսէս Ակինեան, *Ներսէս Լամբրոնացի*, Վիեննա, 1956, էջ 257):

143· Ալիշան, *Սիսուան*, էջ 57:

144· Սմբատ Սպարապետ, էջ 190:

145· F. C. R. Robinson and P. C. Huches, *Lampron-Castle of Armenian Cilicia*, «Anatolian Studies», vol. XIX, 1969, p. 183. 1967 թ·ին Լամբրոնին տրուած այցելութեան մը մասին տես՝ Շաւարշ Քեռ· Պալըմեան, *Ու ես կ'երթամ... Լամբրոնի դղեակը*, «Զարթօնք» (օրաթերթ), Պէյրութ, 14 Յուլիսի, 1967:

146· Հ· Մ· Զամչեանց, *Պատմութիւն Հայոց*, Գ· հտր·, էջ 141: Մ· Արփ· Օրմանեան, *Ազգապատում*, Ա· հտր·, սիւն· 1482:

147· Հ· Ն· Ակինեան, *Ներսէս Լամբրոնացի*, էջ 42:

Անտիոքի Պոհեմոնտին, խնդրելով անոր աջակցութիւնը: Այս վերջինը, որ արդէն զղջացած էր իր հապճեպ որոշումներուն, ու Կիլիկիոյ մէջ կատարած գիջումներուն համար, առիթը պատեհ կը սեպէ կորսընցուցածը վերագրաւելու: 1183 թ.ին Սալահ էլ Տինի հետ կնքուած զինադուլը չորս տարիներու համար[148] *ապահոված էր Անտիոքի արեւելեան սահմաններուն խաղաղութիւնը, իսկ Ռուբէնի հետ իր վերջին համաձայնութիւնը՝ համերաշխ մթնոլորտ մը ստեղծած երկու իշխանապետութիւններուն միջեւ: Պոհեմոնտ հիմա կրնար Ռուբէնի եւ Հեթումի միջեւ խաղաղութեան բանագնացի դեր ստանձնել: Պոհեմոնտ, Անտիոք՝ «ճաչի» (իմա՝ խորհրդակցութեան) կը հրաւիրէ Ռուբէնը, որ իր վերջին յաջողութիւններուն ապաւինած, աներկմիտ կ'ընդառաջէ կոչին: Սակայն Պոհեմոնտ չուտով վար կ'առնէ իր դիմակը: Անտիոքի իշխանը ոչ միայն պիտի փորձէր քակել տալ Լամբրոնի չուրջ նետուած օղակը, այլ եւ՝ վերահաստատել իր դիրքը Կիլիկիոյ մէջ:*

Անեցի ու ճաչոցի Ցիշատակարանին վկայութիւնները վերյիշեալ դէպքերու ընթացքին մասին չատ պարզորոշ են: Անեցի կը գրէ· «Ի ՈԼԴ թվին (= 1185) Բրինձն Անտաքու Պէմունտ՝ արար սէր ընդ Սալահատնին՝ որ տիրեաց բազում աշխարհաց· եւ ի սադրելոյ իշխողի Լամբրօնին նենգիւ որսաց զՌուբէննն՝ զորդին Ստեփանէի՝ զտէրն Կիլիկիոյ, զի յղեաց առ նա եւ խաբանօք ի սէր եւ ի ճաչ կոչեաց, եւ իբրեւ եկն ըմբռնեաց եւ ի բանտ եդ յԱնտաք, եւ Պէմունդն յայն վստահեացեալ եկն մինչեւ ի Թիլն Համտնոյ՝ կարծեաց թէեւ զԿիլիկիա զբռամբ ածէ»[149]*: Իսկ ճաչոցի Ցիշատակարանին մէջ կը կարդանք· «··· ի տէրանց Լամբրոնի եղեւ դաւ նմա· զի սղարեալ էր Ռուբէն զԼամբրուն, եւ նոքա նեղեալ յղեցին առ բրինձն Անտիոքու զի ելս հնարեսցէ իրացն· իսկ բրինձն խաբանօք ի ճաչ կոչեալ զՌուբէննն՝ արգել զնա յԱնտիոք, վստահանալով թէ կարասցէ այնու զԿիլիկիա առնուլ»*[150]*:*

148· Alfred Duggan, *The Story of The Crusades,* London, 1963, p. 146.

149· Սամուէլ Անեցի, էջ 140:

150· *Ճաչոցի Ցիշատակարան* (տես՝ Սամուէլ Անեցի), էջ 219: Նաեւ տես՝ Մ. Ասորի, էջ 491–492: Վահրամ Բաբունի, էջ 212: Սամուէլ Սկեւռացի, *Հեթմեանք կամ Լամբրունացիք, Ցորոց Ս. Ներսէս Սպիտակամկնիչ* (տես՝ Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, *Հայապատում Պատմութիւն Հայոց*, Բ. հտր., Վենետիկ, 1901), էջ 410: Սմբատ Սպարապետ, էջ 193: Սկեւռացիի մօտ բացայայտ է հակառուբինեան տրամադրութիւնը: Ներսէս Լամբրոնացիի աշակերտն ու միաժամանակ անոր կենսագիրը, դառնութեամբ կ'արձանագրէ թէ Ռուբէն «ագահութեամբ որպէս զԱհայաք զայգին Նարովբայ՝ բռնադատէր զայս աստուածատուր ամրոցս···» (Ակնարկուած Նարովբի այգիին պատմութեան համար տես՝ *Հին կտակարան, Երրորդ Գիրք Թագաւորաց*, Գլ· ԻԱ·): Սմբատ, իմ՛ այ ծնունդով Հեթումեան մը, բոլորովին տարբեր կը ներկայացնէ դէպքերու ընթացքը, իրարմէ անջատելով Լամբրոնի պաշարման, ու Ռուբէնի՝ Անտիոքի մէջ

Ռուբէն Անտիոք կը մեկնի չքախումբով մը, ինչ որ ընդունուած սովորութիւնն է նման պարագաներու[151]: *Սակայն հազիւ դաւը քօղա-*

դաւադրաբար ձերբակալման պարագաները: Ռուբէնի կողմէ Լամբրոնի պաշարումը ան կը դնէ 1175/6 թ·ին, ու կ'ըսէ թէ երեք տարի տեւեց պաշարումը, ու աւարտեցաւ ձախողութեամբ· «Ու իբրեւ հաստատեցաւ յիշխանութիւն իւր Ռուբէն՝ սկսաւ ընդել գլամբրունն պատերազմաւ եւ աղարիւ **զամս գ եւ յոյժ** տառապեցոյց զնոսա վասն հին մախանացն զոր նախնի ունէին ընդ միմիանս այլ ոչ կարաց առնուլ» (Սմբատ, էջ 192–193): Իսկ Ռուբէնի՝ Անտիոքի մէջ ձերբակալութիւնը կ'արձանագրէ 1182/3 թ·ի տակ, ու հետեւեալ պայմաններու մէջ· «··· Իսկ Ռովբէն պարապեալ վաւաշ ցանկութեանց եւ պոռնկական խորհրդոց, եւ այնր աղագաւ գնաց յԱնտիոք, եւ բրինձ Պեմունդն կալաւ զնա եւ եդ ի բանտի···» (Սմբատ, էջ 194): Լամբրոնի պաշարումը չէր կրնար 1175/6 թ·ին եղած ըլլալ այն պատճառաբանութեամբ, զոր ներկայացուցինք նոյն թուականին Ռուբէնի կողմէ Մսիսը, Ատանան ու Տարսոնը գրաւուած ըլլալու Սմբատի վկայութեան դէմ: Թէեւ Լամբրոնի պաշարումի մասին Սմբատի նշած թուականին հաւատարիմ է Տոքթ· Յ· Տէր Ղազարեան, իր հետեւեալ պատճառաբանութեամբ· «Մանուէլ կայսրը 1176–ին ստուարաթիւ բանակով ճամբայ ելաւ Իկոնիոյ սուլթանութիւնը ու Կիլիկիոյ իշխանապետութիւնը ի սպառ ջնջելու մտադրութեամբ: Ռուբէն առ ի կանխազգուշութիւն ուզեց գրաւել Լամբրոնը, որուն իշխանը··· կրնար դիւրութիւններ ընծայել կայսերական բանակին Կիլիկիա մուտքը ապահովելու համար» (*Հայկական Կիլիկիա*, էջ 269): «Կիլիկիոյ իշխանապետութիւնը ի սպառ ջնջելու մտադրութիւնը» շատ ենթակայական ըլլալ կը թուի, եւ գուրկ է պատմական տուեալներէ: Սմբատի հաստատումը թէ Ռուբէն երեք տարի պաշարուած պահեց Լամբրոնը, կիսով ճիշդ կը մնայ: Ռուբինեան զօրքերը երեք տարի մնացին այնտեղ, բայց ոչ Ռուբէնը ինք: Իսկ Սմբատի կողմէ տրուած պատճառաբանութիւնը՝ Ռուբէնի Անտիոք երթալու մասին, պարզապէս փորձ մըն է Հեթում–Պոհեմոնտ դաւադիր գործակցութիւնը ծածկելու: Թէ Անտիոք «զուարճասէրներու նշանաւոր ժամադրավայր» էր ու «ասպարէզը փրանգ ազնուականներու մոլութեանց» (Բակուրաս, *Մի Տեսութիւն Կիլիկիոյ···*, էջ 119), ոչ ոքի գաղտնիք էր: Նուազագոյն կասկածանքով կարելի է խօսիլ այն մասին թէ 1177–1178 թթ· Հարիմի պաշարման ամիսներուն, Ռուբէն՝ խաչակիր–լատին իշխաններուն հետ յանախակի կերպով այցելած էր Անտիոք՝ զուարճանալու համար (տես՝ Ատ, էջ 128): Բայց 1185 թ·ի՞ն: Սմբատի լռութիւնը այն մասին թէ ինչո՞ւ Պոհեմոնտ կը ձերբակալէր Ռուբէնը, առաւել եւս կը համոզէ ընթերցողը թէ անոր՝ «Ռովբէն պարապեալ վաւաշոտ ցանկութեանց եւ պոռնկական խորհրդոց, եւ այնր աղագաւ գնաց յԱնտիոք» բառերը միայն այլ իրողութիւն մը սօղոելու կը ծառայեն: Սմբատ Եպս· Սաւտէթեան, ապաւինելով միայն Սամուէլ Սկեւռացիի ու Սմբատի վկայութիւններուն, կը գրէ· «···մեծաւ մասամբ իրաւացի պիտի համարեմք Լամբրոնեանց բողոքն առ Բրինձն Անտիոքայ, ինչ որ դաւաճանական փորիկ երեւոյթ մ'իսկ չունենալէ զատ, պարզապէս հաշտութեան միջնորդ մը ընելու հրաւէրին անմեղ կերպարանքը միայն ունի իւր վրայ: Եւ ամենայն վստահութեամբ կարող եմք ըսել թէ Պեմունդ եթէ խաբէական հնարքներ ի գործ դրաւ ընդդէմ Ռուբէնի, մի միայն իւր մտաց արդիւնքն էին անոնք, եւ ոչ թէ Լամբրոնի բնակչաց թելադրութեամբ կատարուած գործողութիւններ» (Սմբատ Եպս· Սաւտէթեան, *Ներսէս Լամբրոնացի*, Անթիլիաս, 1981, էջ 48–49): Սաւտէթեանի եզրակացութիւնը կը մնայ միակողմանի, ու պաշտպանութեան կարելիութենէ զուրկ:

151· Փըրսիվըլ Պէյլի, իր «Սիսուանի Փաոխերը» խորագրուած յօդուածին մէջ, առանց որեւէ ապրիւր յիշատակելու , ու աւելի շատ թափ տալով իր երեւակայութեան, կը

զերծուած Անտիոքի մէջ, Ռուբէնի ընկերակցող մէկ քանի իշխաններ «մազապուրծ զերծեալք գնացին»[152] *Կիլիկիա, իրենց հետ տանելով Ռուբէնի հրահանգները իր եղբօր՝ Լեւոնի. իր բացակայութեան ըստանձնել երկրի իշխանի պաշտօնը, հոգատար ըլլալ Կիլիկիոյ ապահովութեան եւ սեղմել Համբրոնի պաշարումը: Ճաչոցի Ցիշատակարանն է որ կու տայ մանրամասնութիւնը. «Ռուբէն յղեաց առ եղբայր իւր Լեւոն, նստել յաթոռ Պարոնութեան, եւ պահել զերկիրն, եւ պնդել զպաղար բերդին Համբրոնի»*[153]:

Պոհեմոնտ, ըստ երեւոյթին՝ անկարող գերեվարուած Ռուբէնէն զիջումներ կորզելէ, «ոտքի կը հանէ բանակ մը» ու կը քալէ Կիլիկիոյ վրայ. կը հասնի մինչեւ Թիլ Համտուն, ուր կը յամենայ «ամառն մի բովանդակ», եւ սակայն ոչինչ կը յաջողի իրագործել, քանի որ Լեւոն «կորովի կերպով կը դիմադրէ», ու «քաջութեամբ ունէր իշխանութիւնըն» եւ «իմաստապէս վարէր զիշխանութիւնն երկրին»: Պոհեմոնտ «ամօթով» կը հեռանայ Կիլիկիայէն, ու գրաւը կը դնէ գերեվարուած Ռուբէնի վրայ: Լեւոն եւ հայ իշխաններ «կամաւ իւրեանց» կը համաձայնին բանակցութեան: Անտիոքի տէրը կը համակերպի «ի բանս վաճառելոյ. զոր հաւանեալ Պարոն Լեւոն, եւ իշխանք» կու տան «գանձ ու երկիր», ու կ'ազատեն Ռուբէնը[154]: *Լեւոն նաեւ համաձայնած պիտի ըլ-*

գրէ. «Ռուբէն Գ. կորովի բայց անառակ (գեխ) իշխան մըն էր: Անտիոքի հանրատուներուն տուած իր ծպտեալ մէկ այցելութեան ընթացքին, ան անակնկալ կերպով կը ձերբակալուի Պոհեմոնտ Գ.-ի կողմէ» (Percival Baily, *The Splenders of Sisvan*, «Ararad», Winter, 1981, p. 43).

152. Մմբատ Սպարապետ, էջ 194:

153. *Ճաչոցի Ցիշատակարան* (տես՝ Ս. Անեցի), էջ 219: Վահրամ Բարունի, էջ 212:

154. Սամուէլ Անեցի, էջ 140–141: *Ճաչոցի Ցիշատակարան* (տես՝ Ս. Անեցի), էջ 219: Վահրամ Բարունի, էջ 212: Մ. Ասորի, էջ 492: Bar Hebraeus, p. 312. Ռուբէնը ազատելու համար տրուած «գանձին ու երկրին» մասին աղբիւրները կը տարբերին: Անեցիի համաձայն Պոհեմոնտի կը յանձնուին Թիլ Համտունը, Մսիսը, Սարվանդիքարը եւ ձին դեկան: Միխայէլ Ասորի կը գրէ թէ Պոհեմոնտի տրուեցաւ Թիլը, Առաւան, եւ ոսկի (առանց բանակը յիշելու): Մմբատ բոլորովին այլ կերպ կը ներկայացնէ Ռուբէնի ազատութեան պարագաները: Ռուբէն կը դիմէ Բեոհին՝ Բակուրանի, որ ան պատանդներ դրկէ Անտիոք, որպէսզի իմ կարենայ դուրս գալ բանտէն եւ իր փրկագինը ապահովել: Ռուբէնի մայրն ու ազգականները կու գան իրր պատանդներ մնալու Անտիոքի մէջ: Ռուբէն իրեն համար փրկագին կը նշանակէ Սարվանդիքարը, Թիլը, Ձդերը եւ 1000 դահեկան («*Ոսկի* դրամն՝ սովորաբար *Դահեկան* կոչի առ մեզ, եւ ոմանք *դեկան*...» Ալիշան, *Միսուան*, էջ 378): Պոհեմոնտ ազատ կ'արձակէ հայ իշխանապետը, որ կը յարգէ իր խոստումը, կը վճարէ փրկագինը, ու ազատ կ'արձակուին պատանդները (Մմբատ, էջ 114): Մմբատ պարզապէս հաւատարիմ է իր ուղեգծին: Զրկելով Ռուբէնի բանտարկութիւնը իր բաղաքական ու ռազմագիտական պատճառաբանութենէն, զայն կը պահէ կենցաղային հարցերու նեղ ու անձնական սահմաններուն մէջ:

լար քակել Լամբրոնի պաշարումը, որ հաչուած 1183 թ·էն, իր երրորդ տարին կը բոլորէր արդէն:

Ռուբէն կը վերադառնայ երկիր ու կրկին «յինքն առեալ զպարոնութիւն»[155]*: Իշխանութեան վերադառնալուն՝ Ռուբէն եթէ երբեք կը համակերպի Լամբրոնի անկախութեան, անպատասխան չի թողուր սակայն Պոհեմոնտը: Առաջին իսկ առիթով ան կը վերագրաւէ Անտիոքին զիջած հողերը ու անգամ մը եւս Ռուբինեան տիրապետութիւնը կը վերահաստատէ անոնց վրայ: «Ցետ այնորիկ», կը գրէ Ասորի, հայերը «առին զտեղիս իւրեանց եւ արհամարհեցին զբրինձն [Պոհեմոնտ]»: Իսկ Պար Հեպրաոսի մօտ կը կարդանք· «Ռուբէն, փրկագինով ազատ արձակուելէ ետք, վերագրաւեց այս տեղերը (Մսիս եւ Ատանա, ե·Հ·Ք·)»*[156]*:*

Ներքին ճակատի վրայ իր դիրքերն ու հեղինակութիւնը ամրապնդելէ, եւ Անտիոքի Պոհեմոնտին հետ իր վէճը ի նպաստ իրեն աւարտելէ ետք, Ռուբէն՝ ինչ որ բախտով կը փրկուի Սալահ էլ Տին-Բիւգանդիոն նոր համագործակցութենէ մը սպառնացող վտանգէն, որուն զոհերէն մէկը՝ համաձայն ծրագրին, Կիլիկիան պիտի ըլլար:

Արեւմտեան ժամանակագիրի մը համաձայն, 1185 թ·ին, իր մահէն քիչ առաջ, «ցաւէն ու տառապանքէն բռնադատուած, [Անդրոնիկոս Կոմնենոս] կ'ապաւինի Սալահ էլ Տինի թելադրութեան եւ օգնութեան»: Երկուքին միջեւ երդումով կնքուած զինակցութիւն մը կը գոյանայ, որուն համաձայն, եթէ Սալահ էլ Տին՝ կայսեր խորհուրդով եւ օգնութեամբ յաջողի գրաւել Երուսաղէմը, Սալահ էլ Տին իրաւունք պիտի ունենայ իրեն վերապահել զայն եւ ամբողջ ծովեզերքը, բացի Ասքալոնէն, որ ազատ պիտի մնայ: Սալահ էլ Տին այս երկրամասը պիտի պահէ

155· *Ճաշոցի Ցիշատակարան* (տես՝ Ս· Անեցի)**,** էջ 219:

156· Մ· Ասորի, էջ **492**: Նաեւ տես՝ Սամուէլ Անեցի, էջ 141: Bar Hebraeus, p. 321. Մաքլեր, առանց աղբիւր յիշատակելու կը գրէ թէ «Լեւոն ստիպեց Պոհեմոնտ]ու Հեթումը Ռուբէնի հետ հաշտութիւն գոյացնելու» (F. Maclair, *Armenia, p. 171*): Թումանոփ, նոյնպէս առանց աղբիւր յիշատակելու, կը գրէ· «Լեւոն նահանջի մատնեց Անտիոքացին եւ ստիպեց Հեթում Լամբրոնացին ձեռք բերելու Ռուբէնի ազատ արձակումը: Ատանան ու Մամեստրան, իր փրկագինէն մաս մը, վերագրաւուեցան» (C. Toumanoff, *Armenia and Georgia*, p. 631): Փըրսիվըլ Պէյլի, իր վերոյիշեալ յօդուածին մէջ, խօսելով Ռուբէնի՝ Անտիոքէն ազատուելուն, ու Պոհեմոնտի նահանջին մասին, կը գրէ· «Սակայն Ռուբէն յաջողեցաւ հրապուրել Սիպիլը (Պոհեմոնտի երրորդ կինը), որ Անտիոքի իշխանը մատնեց Լեւոնի ձեռք: Լեւոն՝ Պոհեմոնտը չարչարանքներէ խնայելու համար Անտիոք բաղաքը պահանջեց, մերժելով ամէն տարբեր զիջում» (P. Baily, *The Splenders of Sisvan*, pp. 43-44): Պէյլի մեծ շփոթի մը մէջ է: Պոհեմոնտի դէմ կազմակերպուած Սիպիլ-Լեւոն դաւը, որուն մասին կը խօսի ան, տեղի ունեցած է 1193 թ·ին, Ռուբէն Գ·ի մահէն տարիներ ետք (տես՝ Սմբատ, էջ 204: Մ· Ասորի, էջ 501):

Անդրոնիկոսի հովանաւորութեան ներքեւ: Իսկ կայսրը պիտի տիրանայ Իկոնիոյ սուլթանէն գրաւուած բոլոր հողամասերուն, մինչեւ Կիլիկիա եւ Անտիոք, եթէ նոր զինակցութիւնը յաջողի գրաւել զանոնք: Սակայն «մահուան պատճառով խափանուած, Անդրոնիկոս չի յաջողիր այդ ծրագիրը գործադրութեան դնել»[157]:

Ռուբէնի վերջին երկու տարիները ռազմա-քաղաքական ճակատի վրայ նորութիւններ չեն արձանագրեր: Խաղաղութեան կարճատեւ նոր շրջան մը կը բոլորէ երկիրը, երբ, ենթադրաբար, ճիգերը պիտի կեդրոնանան շինարարական աշխատանքներու վրայ:

Պատմական իրողութիւն է թէ Ռուբէնի իշխանութեան տասներկու տարիները խաղաղութեան երկարատեւ ժամանակաշրջաններ չեն յայտնաբերեր: Հակառակ այս փաստին սակայն, հայկական սկզբնաղբիւրներ կը խօսին Ռուբէնի «աշխարհաշէն» եւ «առատութեամբ» երկիրն կառուցանելու մասին[158]: Ջամչեանց կը մանրամասնէ· «Սոյն այս Ռուբէն ... նորոգեաց 'ի բազում տեղիս զբազում աւանս եւ զբերդս»[159]: Նոր պատմագրութեան մէջ պատկերը աւելի կը գունազարդուի· «Ռուբէն Գ· իր երկիրը վերադառնալով (Անտիոքի գերեվարութենէն, Ե·Հ·Ք·), ի յայտ եկաւ ինչպէս անցեալին մէջ, անհուն բարութեան տէր վեհապետ մը···: Ռուբէն Գ· չինեց քաղաքներ ու վանքեր եւ բազմաթիւ նուիրատուութիւններ ըրաւ»[160]: Առանց հարցադրելու վերոյիշեալ մէջբերումներու ստուգութիւնը՝ զանոնք նկատելով ընդհանուր բնոյթի արտայայտութիւններ, արժէր սակայն արծարծել այլ խնդիր մը: Ռուբէնի վերագրուած չինարարական այս աշխատանքները, որոնք նաեւ տնտեսական աշխոյժ կեանքի մը գրաւականը պէտք է ըլլան, արդեօ՞ք կարիքը ստեղծած էին սեփական դրամահատութեան մը:

Վերոյիշեալ հարցով՝ խնդրոյ առարկայ է դրամ մը, որուն չուրջ տարբեր կարծիքներ զարգացած են ժամանակի ընթացքին: Խօսքը կը վերաբերի պղինձ դրամի մը, որ կը գտնուի Վենետիկի Մխիթարեան Թանգարանին մէջ, եւ զոր Ալիշան վերագրած է Կոստանդին Ա·ի կամ Թորոս Ա·ի[161]: Բասմաջեան՝ իր հերթին որդեգրած է Ալիշանի երկընտրանք արտայայտող կեցուածքը[162]: Պտուկեան, դեռ 1962 թ·ին, միայն

157· A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*, vol. 2, p. 437.

158· *Ձաչոցի Ցիշատակարան* (տես՝ Ս· Ակեցի), էջ 218: Վահրամ Բարունի, էջ 211:

159· Հ· Մ· Ջամչեանց, *Պատմութիւն Հայոց*, Գ· հտր·, էջ 140:

160· Հ· Պաստրմաճեան, *Հայոց Պատմութիւն*, Ա· հտր·, էջ 253:

161· Ալիշան, *Միսուան*, էջ 378:

162· Կ· Բասմաջեան, *Հայկական Ընդհանուր Դրամագիտութիւն*, էջ 138:

արտագրելէ ետք Ալիշանի վերոյիշեալ կարծիքը խնդրոյ առարկայ պղինձ դրամի մասին[163], եւ ընդունելով հանդերձ թէ Ռուբէն Գ.ի կողմէ հատանուած «ոչ մէկ դրամ գտնուած է ցարդ», կը չարունակէ. «Ցամենայնդէպս, մէկը չի կրնար ամբողջութեամբ բացառել հաւանականութիւնը թէ Ռուբէն կարգ մը դրամներ հատանեց, որովհետեւ թէ՛ իր նախորդը եւ թէ իր յաջորդը դրամներ հատանեցին»[164]: Սակայն 1965 թ.ին Պտուկեան կը մերժէ Ալիշանի յայտնած կարծիքը վերոյիշեալ պղինձ դրամի մասին, ու զայն կը վերագրէ Ռուբէնի, բնական է յառաջ քաշելով իր պատճառաբանութիւնը: Պտուկեանի համաձայն, «... դրամին մէկ կողմին վրայի բերդի կամ դուռի պատկերը կ'ապացուցանէ, որ այս դրամը կը պատկանի տասնուերկու–երրորդ դարու վերջի չրջանին եւ ոչ թէ առաջին մասին: Գրերու ձեւերը շատ գեղարուեստական են ... կը նմանին Լեւոն Բ.ի (1187–1198) պղինձներու վրայ գտնուած գրերուն, եւ տրամաբանական է այս դրամը վերագրել Լեւոն Բ.ի չրջանին: Ցիշենք նաեւ որ այս դրամին վրայ այն տեսակ բերդեր կը տեսնուին, որոնց կը հանդիպինք Երուսաղէմի Ամօրի թագաւորին դրամներուն վրայ (1163–1173). իսկ այս թագաւորը կ'իշխէր Ռուբէնի ժամանակամիջոցին:

«Այս նկատումներով մենք արդարացի կը գտնենք այն կարծիքը թէ այս դրամը կը պատկանի Ռուբէն [Գ.]ի: Թէեւ այս դրամը շատ մաշած վիճակի մէջ է եւ վրայի գրութիւնը կարելի չէ որոշապէս կարդալ, սակայն կը փորձուինք հետեւեալ ձեւով կարդալ: Բերդի կողմը, (ՌՈՒԲ)ԷՆ ՈՐ(ԴԻ) (ՍՏ)ԵՓ(ԱՆԷԻ), եւ խաչի կողմը (ԿԱՐՈՂՈՒԹԻՒ)Ն Ա՛Ց է»[165]:

Անտիոքէն վերադարձէն երկու տարիներ ետք, քառասուն երկու տարեկան հասակին, Ռուբէն «ի վախճան կենաց հասեալ», «կրօնաւորեալ» կը հեռանայ իշխանութենէն, Ռուբինեան գահը յանձնելով իր եղբօր՝ Լեւոնի[166]: Երկար չի տեւեր Ռուբէնի կրօնաւորի կեանքը: Ան կը մեռնի 1187 թ.ի Մայիսի 6–ին[167]:

Անբնական ոչինչ կար Ռուբէնի կրօնաւորի սքեմը հագնելու ո-

---

163. Paul Z. Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia*, New York, 1962, p. 67.

164. Նոյնը, էջ 8:

165. Զ. Պտուկեան, *Ռուբինեան Իշխաններու Դրամները*, սիւն. 263–264: Նաեւ տես՝ P. Z. Bedoukian, *Medieval Armenian Coins*, Paris, 1971, p. 10.

166. Ս. Անեցի, էջ 142: *Ճաշոցի Ցիշատակարան* (տես՝ Ս. Անեցի), էջ 219: Վահրամ Րաբունի, էջ 212: Սմբատ չի խօսիր Ռուբէնի աշխարհական կեանքէն հրաժարած ըլլալուն մասին:

167. Ալիշան, *Սիսուան*, էջ 58, ծան. 4:

րոչումին մէջ։ Ալիշանի եզրակացութիւնը, թէ ան «զգաստացեալ եւ զղջացեալ 'ի վերայ չոայլութեանցն, խնդրեաց ներումն եւ 'ի Հեթմեանցն՝ վասն քինուն եւ տառապանացն... արկեալ զիւրեաւ սքեմ կրօնաւորական...»[168], *բարի ցանկութեան մը արտայայտութիւնը ըլլալէ անդին չի կրնար անցնիլ։ Այդքան երիտասարդ՝ Ռուբէնի քաղաքական կեանքէն հրաժարելուն ու կրօնաւորի զգեստով մահը դիմաւորելուն մէջ՝ հայ իշխանապետին անողոք ու անբուժելի հիւանդութեան մը զոհը դարձած ըլլալու փաստը միայն կարելի կ'ըլլայ տեսնել։ Թէ Ռուբէն «բարեպաշտ» մարդ էր, այդ մասին կը վկայեն նաեւ ժամանակակից գրիչներ ու հետագայ պատմիչները։ 1181 թ.ի ձեռագրի մը գրիչը՝ Թորոս, կը գրէ. «Եւ գրեցաւ սա յանապատիս Դրազարկ կոչեցեալ ... յիշխանութեան այսմ գաւառի Ռոբենի բարեպաշտ իշխանի*[169]։ *1183 թ.էն հասած ձեռագրի մը մէջ կը կարդանք. «Արդ եղեւ գրչութիւն սորա ի թուաբերութեանս Հայոց ՈԼԲ (1183)... գրեցաւ Աւետարանս ձեռամբ իրմով անարժանիս Յովսէփայ՝ ... առ սահմանաւք Տարսոն քաղաքի եւ ընդ իշխանութեամբ մեծազաւր եւ բարեպաշտ պարոնին Ռաւբինայ, ...»*[170]։ *Իսկ Հեթում Պատմիչ կը վկայէ. «Ռովբէն որդի Ստեփանէի, այր բարեբարոյ եւ իմաստուն»*[171]։ *Արդ՝ «բարեպաշտ» Ռուբէնի համար շատ բնական պիտի ըլլար իր կեանքի կանխահաս վերջալոյսին կրօնաւորի զգեստ հագնիլը, ինչ որ եւ միջնադարեան արքունիքներու մտայնութեանց եւ աւանդութեանց հետ հաչտ էր։*

Ռուբէն արու զաւակ չունէր։ Իզապէլի հետ իր ամուսնութիւնը իրեն չնորհած էր երկու դուստրեր՝ Ալիծ եւ Ֆիլիպինէ, որոնց ապագան ան նոյնպէս կը յանձնէ իր եղբօրը։ Բայց ինչ որ աւելի կարեւոր էր, Ռուբէնի կողմէ Լեւոնի փոխանցուած այն կտակն էր, որուն, դժբախտաբար գրեթէ չանդրադառնար հայ նոր պատմագրութիւնը՝ սկսած Հայր Միքայէլ Չամչեանցէն[172]։

Իր իշխանութեան հետ իր դուստրերն ալ Լեւոնի յանձնած պահուն, Ռուբէն «խրատեաց զեղբայրն իւր բազում իմաստութեամբ եւ բարութեան խրատով»[173]։ *Սակայն Անեցի կը խօսի ոչ միայն «խրատ»ի*

---

168. Նոյնը, էջ 58։

169. Գարեգին Ա. Կաթողիկոս, *Ցիշատակարանք Ձեռագրաց*, Ա. հտր., Անթիլիաս, 1951, սիւն. 485։

170. Նոյնը, սիւն. 1029։

171. Հեթում Պատմիչ, *Պատմութիւն Ազգին Ռովբինանց* (տես՝ *Մանր ժամանակագրութիւններ*, Բ. հտր.), էջ 103։

172. Միայն Օրմանեանն է որ տողի մը մէջ բառացի կը մէջբերէ զայն, առանց ծանրանալու հարցին (տես՝ *Ազգապատում*, Ա. հտր., սիւն. 1483–1483)։

173. *Ձաշոցի Ցիշատակարան* (տես՝ Ս. Անեցի), էջ 219։

մը, այլ եւ «պատուէր»ի մը մասին, որ աւելի չատ քաղաքական ծանրակշիռ կտակի մը բնոյթը ունի: Անեցի կը գրէ. Ռուբէն «զԼեւոն զեղբայրն իւր բազում բանիւ խրատեալ՝ եւ ի յաթոռ իւրոցն նախնեաց եդեալ՝ եւ պատուէր ետ նմա՝ ո՛չ յօտարուստ փեսայ ածել եւ ոչ հարսն, զի մի տիրեսցեն Հայոց ... (ընդգծումը մեզմէ, Ե.Հ.Ք.)»[174]: Ռուբէնի ընտանեկան ներքին կեանքը ոչինչով բացատրող այս կտակը կը վկայէ սակայն խորագատ ու հեռատես իշխանապետի մը մասին, որ միջազգային քաղաքական թատերաբեմին վրայ իր ապրած աւելի քան տասնամեայ փորձառութենէն մեկնած՝ կ'եզրակացնէր թէ հայկական գահ մը օտար ամուսնութիւններով կարելի չէ պահել:

Լեւոն կը ժառանգէր կտակը, բայց անոր գործադրութիւնը՝ ուրիշ պատմութիւն է արդէն:

---

174. Ս. Անեցի, էջ 142: Վ. Բարունիի մօտ կը կարդանք.
«ԶԼեւոն բազում՝ բանիւ խրատեալ,
«Եւ ի յաթոռ՝ նախնեաց եդեալ.
«Զիւր գդստերսն՝ ի նա տուեալ,
«Եւ պատուիրան՝ զայս աւանդեալ:
«Ոչ արտաքուստ՝ փեսայ ածեալ,
«Զի մի՛ Հայոց՝ լիցին տիրեալ...» (էջ 212–213): Սմբատ լուռ է այս մասին:

PRINCE RUPEN III AND HIS WILL

YERVANT H. KASSOUNY

(Summary)

The twelve-year reign of Prince Rupen III (1175-1187) of Cilician Armenia has never been studied in detail. The author has made a thorough study of this period using extensively primary and secondary sources. He is mainly concerned with the internal struggles of the princedom and its international relationships with Byzantium and the crusading and moslem powers of the East. The following topics are discussed in the article in their chronological order: Rupen's coming to power (1175); the siege of Harim by the crusaders and Rupen (1177); Salah el-Din's raid of Cilicia (1180); Rupen's marriage to Isabelle of Thorone in Jerusalem (1181); the conflict with his brother Levon (1181); the power struggle between Cilicia's Greek governor Issac Comnene, Bohemond III of Antioch and Rupen for Cilicia (1182); the conflict between Rupen and the Hethumids of Cilicia (1183); the capture and imprisonment of Rupen by Bohemond III (1185); the release of Rupen and his return to Cilicia; and his will where he advises his brother and successor Levon not to bring in Cilicia a foreign spouse so that will not usurp power over the Armenians.

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՑԻՆ Բ. ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵԳԷՈՆԸ

ԶԱՒԷՆ ՄՍԸՐԼԵԱՆ

Ա. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵԳԷՈՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Նացիներէ գրաւեալ չրջաններու քաղաքական ապագան ծրագրի սահմաններու մէջ կը մնար, մինչ գերմանական պաշտօնական քաղաքականութիւնը Ռուսիոյ Սլաւ ժողովուրդին եւ Վեհրմախթին կողմէ գրաւուելիք այլ հողամասերուն նկատմամբ (ostpolitik) *կանխաւ ճշդուած էր Հիթլէրի կողմէ: Ցեղապաշտ Նացի կուսակցութեան տեսակէտէն Սլաւը ենթամարդ* (untermensch) *մըն էր: Բայց Ալֆրետ Ռոզենպերկ, Ֆելտ-Մարշալ Քէյթըլ եւ քարոզչական նախարար Կէօպելս, այն տեսութիւնը առաջ կը քչէին թէ կարգ մը սովետ փոքրամասնութիւններ նացիներուն ներխուժումը պիտի դիմաւորէին իբր ազատագրում Ստալինի վարչաձեւէն*[1]*: Թէեւ Հիթլէրի չրջապատէն անձեր այս կէտը կ'ուզէին օգտագործել, Հիթլէր հաշտ չէր այս չարժումներուն՝ կասկածելով անոնց վրայ, որ իբր հինգերորդ զօրասիւն կրնային ծառայել իր դէմ:*

Ռազմագերիները սիրաչահելով կամ սպառնալիքով չհաղորդելու հետամուտ տարրերը կրցան իրենց ծրագիրը յաջողցնել, հակառակ որ Հիթլէր միչտ կասկածով կը մօտենար այդ տարրերուն: Այսպէս՝ 30 Դեկտեմբերի, 1941 թ.ին Վեհրմախթի վերին հրամանատարութիւնը կ'որոչէ որ Սովետ. Միութեան բաղկացուցիչ տարրերէն գոյառած բանակներ կազմուին: Այսպէս կը կազմուէին Թիւրքիստանի Լեգէոնը,

---

1. George Fischer, *Soviet Opposition to Stalin*, Camb., Mass., 1952, pp. 9-10.

կովկասեան-Մահմետական Լեգէոնը, Վրացական Լեգէոնը եւ Հայկական Լեգէոնը[2]:

Գերման Զինեալ Ուժերու կողքին սովետներու դէմ կռուելու համար ազգային զինուորական միաւորներ ստեղծելու գաղափարը առաջ քչեցին Փան-Թուրքիստներ՝ Մուսթաֆա Զոգայ եւ Վելի Քաուում-Խան: Ասոնցմէ առաջինը մեռաւ 1941 թ.ի Դեկտեմբերին, բայց երկրորդը, որ Գերմանիա դաստիարակուած էր, ոչ միայն տեսաւ Վեհրմախթի կողմէ այդ ծրագրին իւրացումը, այլեւ «Արեւելեան Գրաւեալ Շրջաններու Նախարարութեան» (Օսթմինսթրիւմի) կողմէ նշանակուեցաւ Թուրքիստանի քոմիսեր, Ազրպէյճանի, Վոլկա-Ուրալի, Կովկասի եւ Քրիմի համար նշանակուած քոմիսերներու կողքին[3]:

Ամբողջատիրական Նացի Գերմանիոյ մէջ գերման վերին հրամանատարութիւնը այս գաղափարը որդեգրած էր այդ տարրերը օգտագործելու՝ իր սեփական նպատակներուն իրականացման համար:

Թրքազգի «կամաւորներ» կ'առնուէին՝ սովետ ռազմագերիներէն կազմելու համար ծրագրուած միաւորները: Գերմանները՝ սկիզբը, հայերն ու վրացիները եւս դասած էին «Թուրքեր» հասկացողութեան տակ, Թուրքմէններու, ուզպէկներու, քազախներու, կիրկիզներու, գարաքալթաքներու, տաճիքներու, ազրպէյճանցիներու, տաղստանցիներու, ինկոզմերու, լեզկիններու, չեչեններու, վոլկացի Թաթարներու, եւ հիւսիսային կովկասցիներու կողքին: Այս լեգէոնները կը ճանչցուէին նաեւ Օսթթրուփէն (osttrupen) անունով:

Վեհրմախթի ստեղծած թրքական նկատուող լեգէոններէն (Թաթար, կովկասեան եւ վրացական) իւրաքանչիւրը իր անունով պիտի կոչուէր: Իսկ Հայկական Լեգէոնը չորրորդ անջատ միաւորը պիտի ըլլար: Թուրքիոյ դեսպան Հիւսրեւ Քերեմէ բողոքեց գերման արտաքին նախարարութեան եւ թելադրեց չորսը միատեղ կոչել Թուրքիստանեան լեգէոն, բայց գերմանները մերժեցին իրենց Թուրանական հարցերու մասնագէտ՝ Հէնթիկի առարկումով[4]:

Նախքան Վեհրմախթի ազգային լեգէոնները հիմնող որոշումնագիրը, գերման 162-րդ հետեւակազօրքային զօրաբաժնին հրամանատարութիւնը՝ Միջին Արեւելքի հարցերու մասնագէտ՝ Զօր. Օսքար Վոն Նիտըրմայերի յանձնուած էր:

---

2. Charles Warren Hostler, *Turkism and the Soviets*, London, 1957, p. 178, Anders; *Hitler's Defeat in Russia*, Chicago, pp. 953, 176; George Fischer, *Soviet Opposition to Stalin*, p. 48.

3. Hostler, *op. cit.*, pp. 177-178.

4. Hentig to Woermann, 17 January 1942, A.A. 691/pol. IM 3713, as quoted by Frank G. Weber, *The Evasive Neutral*, Univ. of Missouri Press, 1979, p. 125.

Այս զօրաբաժինը՝ Սովետական Միութենէն անջատուիլ փափաքողներուն կը խոստանար քաղաքական, մշակութային եւ տնտեսական ազատութիւններ, գերման պաշտպանութեան տակ վարչութիւն, ինչպէս նաեւ՝ Գերմանիոյ հետ միատեղ իրենց երկրի ապագայ ճակատագիրը որոշելու իրաւունք:

Իւրաքանչիւր ազգային միաւոր ունէր իրեն համապատասխանող Ազգային Կոմիտէ մը: Լեգէոններու հրամանատարները ենթակայ էին 162-րդ հետեւակազօրքային զօրաբաժնի հրամանատարին: Իւրաքանչիւր լեգէոնի կեդրոնատեղին ունէր գերման զինուորական մնայուն անձնակազմի քատր, եւ անհրաժեշտ թիւով «թուրքեր»՝ ընտրուած լեգէոնի հրամանատարին կողմէ: Կեդրոնատեղիներուն կը ղրկուէին հաւաքման այլ վայրերէ ջոկուած սովետ ռազմագերիները: Անոնք հոն կը մարզուէին զինուորապէս, ու քաղաքական վերադաստիարակութեան կ'ենթարկուէին: Ապա՝ 162-րդ հետեւակազօրքային զօրաբաժինէն անջատուելով, գերման գործօն զօրաբաժիններու կը կցուէին[5]*:*

Նացի Գերմանիոյ մէջ՝ պատերազմական գերիներու նկատմամբ Լահէյի եւ Ժընեւի խորհրդաժողովներուն որոշումները կ'ոտնակոխուէին: Ըմբռնելու համար հայ ռազմագերիներու պարագան, պէտք է յստակացնել նացիներու վերաբերմունքը սովետական ռազմագերիներու նկատմամբ: 1941-1945 ԹԹ. չուրջ 5 միլիոն 750 հազար սովետ ռազմագերիներ գերմաններու ձեռքը իննկան, եւ անոնց մեծ մասը՝ 3·800·000 հոգի, Յունիսի 21-6 Դեկտեմբերի 1941 Թ.ին: Պատերազմի աւարտին՝ դաշնակից ուժերու կողմէ հազիւ մէկ միլիոն ռազմագերիներ ողջ գտնուեցան ճամբարներու մէջ: Մօտ մէկ միլիոն գերի արձակուած էին, կամ՝ «կամաւորագրուած» Գերմանիոյ լեգէոններու մէջ: Երկու միլիոն գերի՝ անօթութենէ, ցուրտէ կամ հիւանդութենէ մեռած էին: Իսկ մնացեալ մէկ միլիոնին մասին որեւէ տեղեկութիւն չկայ· բայց Նիւրեմպերկի պատերազմի ոճրագործներու դատավարութեան՝ այն եզրակացութեան եկած էին, թէ՝ անոնք ալ վերոյիշեալ պատճառներով մեռած էին, կամ՝ Էս· Էս·ներու ապահովութեան սպասարկութեան կողմէ բնաջնջուած էին գնդակահարութեամբ, կամ՝ այլապէս[6]*:*

1941-1942 Թուականներուն, նացիները՝ սովետ ռազմագերիները ծրագրուած կերպով անօթի եւ անպատսպար կը ձգէին սաստիկ ձիւն ու ձմեռին, որպէսզի հազարներով մեռնին: Կարգ մը նացի պաշտօնեաներ կը խորհէին· «որքան աւելի մեռնին, այնքան լաւ», ըստ վկայութեան

---

5. Hostler, *op. cit.*, pp. 178-179.
6. William L. Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich*, New York, 1967, p. 952.

նոյնինքն «Արեւելեան Գրաւեալ Շրջաններու» նախարար Ալֆրետ Ռոզենպերկի: Հետագային, իբր պատերազմական ոճրագործ դատապարտուած՝ Ռոզենպերկ, որ մարդկայնական բարձր զգացումներով տոգորուած անձ մը ըլլալէ չատ հեռու էր, 28 Փետրուարի, 1942 թ.ին Զօր. Քէյթըլի կը գանգատէր թէ սովետ ռազմագերիները անօթի կը պահուէին, ձիւն-ձմեռին բացօթեայ կը պահէին, եւ թէ չատեր կը գնդակահարուէին: Ան կ'աւելցնէր թէ կարգ մը ճամբարներու մէջ բոլոր «Ասիացիք» կը գնդակահարուէին[7]:

Նացի դեկավարութիւնը նկատելով թէ պատերազմը իրենց կարծածէն երկար կը տեւէ, կ'որոշեն տաժանակիր աշխատանքի համար գործածել ռազմագերիները: Ուստի՝ ապրելու եւ աշխատելու չափ սննդեղէն կու տային: Անոնք բռնի աշխատանքի կը մղուէին զինագործարաններու, հանքերու եւ ագարակներու մէջ: Հրեաները եւ համայնավար պաշտօնատարները, միչեւ պատերազմի վախճանը, երբ գերեվարուէին՝ կը գնդակահարուէին[8]:

Կովկասեան ճակատամարտերու ընթացքին՝ Ալֆրետ Ռոզենպերկի «Կովկասեան Թղթապանակ»ը կը յայտնաբերուէր, ուր կը մտնէին «Կովկասի Վերափոխման Մասին», «Նօթեր Կովկասի Քաղաքական Ապագայի Մասին», «Կովկասեան Զինուորական Ստորաբաժանումներու Մասին Հարցը», «Համառօտ Զեկուցագիր «K» Կազմակերպչական Շտապ Աշխատանքի Մասին» եւ այլ փաստաթուղթեր, ուր լիովին բացայայտուած էին նացիական բռնագրաւչական ծրագիրները Կովկասի համար: Ասոնցմէ՝ «Կովկասեան Զինուորական Ստորաբաժանումներու Մասին Հարցը», 28 Մարտի, 1942 թուակիր փաստաթուղթին մէջ գրուած էր. «Ֆիւհրերի որոշման հիման վրայ կը նախատեսուի գերիներէն կովկասեան զօրամասերու ստեղծում, որոնք պէտք է օգտագործուին Կովկասի մէջ մղուելիք կռիւին: Այդ զինուորական ստորաբաժանումները պիտի կազմուին Անդրկովկասի ժողովուրդներէն եւ պիտի միաւորուին չորս խումբերու մէջ՝ վրացական, հայկական, ազրպէյճանական եւ լեռնական (տաղստանցի) ժողովուրդներէն»: Ֆիւհրերը ինք պիտի որոշէ թէ այդ զօրամասերը, որոնց կարիքը կը զգացուի, յատկապէս «Կովկասը գրաւելէ անմիջապէս յետոյ ինչ նպատակներու համար պիտի օգտագործուին»[9]:

---

7. Ibid, p. 953.

8. Ibid.

9. Տես՝ Հրաչիկ Սիմոնեան, *Սփիւռքահայութիւնը Սոցիալ-Քաղաքական Պայքարի Ուղիներուն*, Երեւան, 1968, էջ 422–423 (մէջբերուած՝ Նիւրեմպերկի Դատավարութիւնը, Մոսկուա, 1966, էջ 214, ռուսերէն հատորէն: Մէջբերումները արեւմտահայերէնի վերածուած մեր կողմէ (Զ. Մ.), նոյնն է պարագան նոյն հատորէն յաջորդ մէջբերումներուն):

Գերմանացիները՝ ազգային լեգէոններ կազմակերպելով հանդերձ, մեծ վստահութիւն չունէին անոնց նկատմամբ: Փաստաթուղթին մէջ նշուած է թէ «ցանկալի է որ բոլոր զօրամասերուն մէջ սպայական պաշտօնները գրաւեն միայն գերմանացիները»: «Լեգէոններու ստորաբաժանումները պէտք չէ անցնին 1000 հոգին», որպէսզի «անոնք ոչ մէկ դէպքի մէջ կարողանան ճնշում գործադրել գերմանական գրաւման իշխանութիւններուն վրայ»: Գերման այդ իշխանութիւններուն համար յատկապէս կարեւոր էր, որ «ազգային զօրամասերու տեղաբաշխումը գրաւեալ Կովկասի մէջ կատարուի այն հաշուով, որ խորացուին հակասութիւնները ժողովուրդներու միջեւ, անոնց վրայ իշխելու նպատակով»[10]:

Ռոզենպերկի «Կովկասեան Թղթապանակ»ի «Կովկասի Վերակառուցման Մասին» 27 Յուլիսի, 1942 թ. փաստաթուղթին մէջ գրուած է թէ «կովկասեան ժողովուրդներու առանձին լեգէոններ արդէն ստեղծուած են եւ կը գտնուին հետագայ պատրաստութեան հանգրուանին: Այդ լեգէոններու անձնակազմի ընտրութիւնը կատարուած է «Արեւելեան Գրաւեալ Շրջաններու» նախարարութեան կողմէ, զինեալ ուժերու գլխաւոր հրամանատարութեան հետ համաձայնաբար: Մենք իրենց համար պատրաստած ենք դրօշներ եւ տարբեր նշաններ, որպէսզի այդ ձեւով արտայայտենք մեր յարգանքը ժողովրդական աւանդութիւններու նկատմամբ: ...[Լեգէոններու] սպայութեան մէկ երրորդ մասը կազմուած է զուտ գերմանացիներէ, հրամանատարութիւնը նոյնպէս գերմանական է... լեգէոններու հետագայ բախտը կախուած է անով թէ անոնք ինչպէս կ'արդարացնեն իրենք իրենց»[11]:

Նացի գերման պետական շրջանակներու մտքին մէջ՝ կազմուած ազգային լեգէոնները առաւելաբար սահմանուած էին գրաւեալ շրջաններու մէջ Նացի տիրապետութեան ամրացման ծառայելու: Այս մասին Անքարայի մօտ Գերմանիոյ դեսպան Ֆոն Փափէնի՝ 24 Օգոստոսի, 1942 թ.ին, Անքարայէն՝ Գերմանիոյ արտաքին գործոց նախարարութեան յղած գրութեան մէջ յատկանշանական է հետեւեալ պարբերութիւնը. «Ազգային փոքրամասնութիւններէն արդէն այժմ կազմուած լեգէոնները հրաշալի կորիզ կը հանդիսանան առանձին շրջաններում զօրամասեր ստեղծելու համար»[12]:

Ազգային լեգէոններու իրականացման գծով գերմանական իշխանութիւնները բնական է որ դիմէին Գերմանիոյ հայ գաղութին, մանա-

---

10. Տես՝ նոյնը, էջ 423:

11. Տես՝ նոյնը, էջ 424–425:

12. *Գերմանիոյ Արտաքին Գործերի Մինիստրութեան Փաստաթղթերը*, Պրակ 2, *Գերմանիոյ Քաղաքականութիւնը Թուրքիայում* (1941–1943 *ԹԹ.*), Երեւան, 1947, էջ 91:

ւանդ գերմանահպատակներուն, եւ անոնց, որոնք իրենց հետ քաղաքական գործակցութիւն ցոյց տուած էին, յատկապէս Բարիզի անկումէն ետք, անոնց օժանդակութիւնը ապահովելու համար:

Արդարեւ, Գերմանիոյ մէջ հայկական գաղութ մը գոյութիւն ունէր: Առաջին Աշխարհամարտին, կայսերական Գերմանիոյ հովանաւորութեամբ՝ Թուրքիոյ կողմէ հայոց վրայ գործադրուած ցեղասպանութենէն ճողոպրած հայերէն ոմանք եկած էին միանալու նախապէս Գերմանիա գտնուող փոքրաթիւ հայերուն, կազմելով՝ իր ամենէն բարգաւաճ շրջանին, 1500 հոգիանոց գաղութ մը, որ Պերլինի մէջ ունէր իր համայնքային վարչութիւնը: Գաղութը ունէր հոգեւոր հովիւ մը՝ Գրիգոր Ծ. Վրդ. Շահլամեան, բայց ո՛չ եկեղեցի, ո՛չ ալ հայկական ակումբ: Վիեննայի մէջ կար Հ. Ց. Դաշնակցութեան Գերմանիոյ մարմինը, որ ունէր իր անդամներն ու համակիրները, նաեւ կային այլ փոքր խմբաւորումներ, ինչպէս՝ Ալֆրետ Մուրատեանի մաս կազմած «Արմենական» կուսակցութիւնը: Համաշխարհային Բ. Պատերազմին բռնկելէն ետք գաղութին թիւը հասաւ 5000-ի, առանց հաշուելու ռազմագերիները: Գաղութին թիւը աճած էր ի միջի այլոց «բռնադատեալ պայմաններու տակ նոր հայերու ժամանումով»[13]: Կային բռնի աշխատանքի բերուածներ՝ Ֆրանսայէն, Սովետական Միութենէն եւ Ցուսլաստանէն: Կային կամովին աշխատելու եկածներ եւ քաղաքական փախստականներ, Ֆրանսայէն եւ Պալքաններէն Պերլին փոխադրուածներ, ի վերջոյ՝ ֆրանսական եւ սովետական բանակներէն ռազմագերիներ: Կարմիր բանակէն գերի ինկած հայ ռազմագերիներու թիւը սկզբնական շրջանին 10.000-ը կ'անցնէր: Անոնք ենթակայ էին անասելի տառապանքներու՝ ռազմագերիներու Նացի կայաններուն մէջ[14]:

Հիթլէրի ազգային-ընկերվարական (Նացի) ցեղապաշտական կուսակցութիւնը՝ իշխանութեան տիրանալէն, եւ մանաւանդ նախապատերազմական շրջանին արձանագրած յաջողութիւններէն ետք, ազգայնամոլ եւ ցեղապաշտ հակումներ ունեցող անհատ հայեր սկսած էին Պերլինի մէջ փոքր խմբաւորումներ կազմել: «Հայ Ազգայնականներ» (Հայ Նացիներ, Զ. Մ.) 1940 թ.-ին Պերլինի մէջ «Կովկաս» անուն օրկան մը կը հրատարակէին: Գարեգին Նժդեհ (Տէր Ցարութիւնեան, Զ. Մ.) Պերլին փոխադրուած էր եւ հոն հիմնած էր իր Ցեղակրօն Ուխտի մասնաճիւղերէն մին[15]: Լ. Զարգարեան եւ իր եղբայրը, ինչպէս եւ իրենց

---

13. Կարօ Գէորգեան, *Հայ Տարագիրները Գերմանիոյ Մէջ Երկրորդ Աշխարհամարտի Ընթացքին եւ Առկէ Ետք*, «Ամէնուն Տարեգիրքը», խմբ. Կ. Գէորգեան, Ա. Տարի, Պէյրութ, 1954, էջ 135–136:

14. Նոյնը, էջ 136:

15. Աւս, *Նժդեհ* (Կեանքն ու գործունէութիւնը, Ճշխարներ, վկայութիւններ), Պէյրութ, 1968, էջ 255:

այլ բարեկամները Պերլինի մէջ հիմնած էին անհետեւորդ մնալու դատապարտուած Հայ Ֆաշիստական կուսակցութիւնը[16]:

Համաշխարհային Բ. Պատերազմի պայթումէն ետք՝ մանաւանդ Գերմանիոյ՝ Սովետ. Միութեան վրայ կազմակերպած յարձակումէն յետոյ, Պերլին սկսած էին մէկտեղուիլ Հ. Ց. Դաշնակցութեան ղեկավարներէն ոմանք, գերմաններէ գրաւեալ երկիրներէն գալով: Հետագային՝ Պերլինի ձայնասփիւռին հայերէն բաժնի պատասխանատու կը նշանակուէր Վիգէն Շանթ:

1942 թ.ի կէսերուն՝ գերմանացիներու ձեռքը իյնած 15.000 հայ ռազմագերիները Պենիամինովոյի, Բուլավիի եւ Տեմպլինի համակեդրոնացման ճամբարներուն մէջ կ'ենթարկուին ֆիզիքական եւ հոգեկան ահաւոր բռնադատութիւններու: Հայ ռազմագերիներէն չատեր կը մահանան՝ ցուրտի, սննդառութեան պակասի եւ հիւանդութիւններու պատճառով: Գերման հրամանատարութեան ցուցմունքով, Պերլինէն՝ սովետ ռազմագերիներու ճամբարները կ'այցելեն Փրոֆ. Արտաշէս Աբեղեան, Բ. Բազդասարեան, Արմիկ Ջամալեան, նախկին խմբապետներ՝ Կուռո Թարխանեան, Բենոյ Նալչաճեան, Դոկտ. Նիքոլայ Գէորգեան, Գերասիմ Բալայեան, Ռուբէն Թադեւոսեան, Սերեոժա Թորոսեան, Աշոտ Իսահակեան, Աշոտ Տէր Աւետիքեան, Էս. Էս. աւագ տեղակալ Ցոլակ Ցարութիւնեան եւ ուրիշներ[17]:

Կարեւոր դեր կը կատարեն Դրօ Կանայեան եւ Գարեգին Նժդեհ: Այս վերջինը կը մօտենար սովետական բանակի հայ ռազմագերիներուն, եւ ըստ կենսագրին՝ «կը խանդավառէր զանոնք պայքարը չարունակելու, կարմիր բռնակալութեան խորտակման համար»[18]:

Ցետպատերազմեան չրջանին Հ. Ց. Դաշնակցութեան հրապարակագիրներէն Սարգիս Ադամեան, իր՝ «Հայկական Համայնքը» անգլերէն լեզուով հրատարակած աշխատասիրութեան մէջ կը պարզէ այն տեսակէտը, թէ՝ Հ. Ց. Դաշնակցութիւնը իբր կուսակցութիւն ուղղակի կապ չունէր սովետական բանակի հայ ռազմագերիները «Հայկական Լեգէոն»ի շարքերուն ներքաշելու, կամ՝ Նացիներու կողմէ չահագործուելու ճիգին մէջ: Ս. Ադամեանի համաձայն, հաւանաբար Հ. Ց. Դաշնակցութենէն վտարուած եւ Ցեղակրօն Ուխտի հիմնադիր Գ. Նժդեհն էր ղեկավարը «Ազատամարտական» կոչուած ձախող ու կարճատեւ չարժումին, որ կազմուած էր սովետական բանակի հայ ռազմագերիներէն: Սովետական բանակի նախկին զօրավարներէն՝ Անտրէյ Վլասովի ստեղծած չարժումին նման, այս խմբակին նպատակն էր «Ստալի-

---

16. «Ժողովուրդ» (օրաթերթ), Բարիզ, 10 Մարտի, 1945, թիւ 132:
17. Հ. Սիմոնեան, նչ. աշխ., էջ 265:
18. Անս, նչ. աշխ., էջ 265:

նականութեան տապալումը եւ ազգային ազատութեան վերահաստատումը»: Ըստ Ադամեանի՝ «Ազատամարտականները «յարգելով հանդերձ Հ. Ց. Դաշնակցութեան հակա-բոլշեւիկեան դիրքը, խստօրէն կը քննադատէին զայն հայ ժողովուրդին դէմ դաւելու յանցանքով, քանի որ չէին քաջալերած եւ միացած Ստալինի վարչաձեւին դէմ եղած չարժումին: «Ազատամարտականները իրենք զիրենք կը նկատէին գեր-դաշնակ չարժում մը, որ ոչ միայն դէմ էր բոլշեւիզմին, այլ բան մը ընել կ'ուզէր այդ ուղղութեամբ»: Ըստ Ադամեանի՝ Հ. Ց. Դաշնակցութեան եւ «Ազատամարտականներու միջեւ կապ գոյութիւն չունէր. այս վերջիններըը կը նկատէին որ Հ. Ց. Դաշնակցութիւնը իր «ջիղը կորանցուցած» էր, թէեւ իր անդամներուն մէջ էին Գ. Նժդեհ, այլ նախկին դաշնակցականներ եւ Հ. Ց. Դաշնակցութեան ղեկավար անդամներէն՝ Դրօ Կանայեան, որ ըստ Ադամեանի, «կովկասահայերու հանդէպ նացի հանդուրժողութիւնը չահելու պարտականութիւնը ստանձնած էր»[19]:

Հարկ է նշել թէ բացի Ս. Ադամեանի ուսումնասիրութենէն, մեր պրպտումներու ընթացքին այլուր չհանդիպեցանք վերոյիշեալ «Ազատամարտական» կոչուած չարժումին, կամ անոր վարքագիծին մասին հաստատումներու: Իսկ հոն նշուած Անտրէյ Վլասովը, որ 1942 թ.ի Մայիսին նացիներու ձեռքը գերի ինկած էր, չուտով ծառայութեան մտաւ նացիներու քարոզչական մեքենային մէջ, բայց միայն 1944 թ.ի Նոյեմբերին էր որ Էս. Էս.ներու պետ Հիմլեր՝ իրեն արտօնութիւն տուաւ կազմելու, այսպէս կոչուած՝ «Ռուսիոյ ժողովուրդներու Ազատագրութեան Հակա-ստալինեան Կոմիտէն»: Ան իր զօրամասերը կազմեց ռուս ռազմագերիներէն, եւ Գերմանիա՝ պարտադիր աշխատանքի բերուած ռուս քաղաքացիներէն: Ան կազմեց «Ռուս Ազատագրութեան Բանակը» (ROA), որ պատերազմի աւարտին 50·000 մարդ կը հաշուէր: Հիթլէր քաղաքական քարոզչական նպատակներու ծառայեցուցած էր այդ բանակը, քան թէ կռուի[20]: Ազգային լեգէոնները Վեհրմախթի կողմէ կազմուած էին 1941 թ.ի Դեկտեմբերի 30-ին, Վլասովի «Ռուս Ազատագրական Բանակ»էն չուրջ երեք տարիներ առաջ:

Ըստ այդ օրերու գերմանական «Արեւելեան Գրաւեալ Շրջաններու» նախարարութեան հայկական բաժանմունքի պատասխանատու՝ գեր-մանահպատակ գնդապետ Ալֆրետ Մուրատեանի, սկիզբը՝ 20·000, իսկ 1942 եւ 1943 թուականներուն՝ սովետահայ ռազմագերիներուն թիւը մինչեւ 30·000ի կը հասնի: Մուրատեանի համաձայն «ճամբարները կը

19. Sarkis Atamian, *The Armenian Community*, New York, 1955, p. 399-401.
20. *Who Was Who in World War II*, John Keegan (Editor) New York, 1978, p. 214.

յորդէին գերիներով: Տեղի ունեցան բռնի եւ «կամաւոր» զինուորագրութիւններ...»[21]:

Պերլինահայ Ալֆրետ Մուրատեան, իր՝ 14 Նոյեմբերի, 1969 թուակիր նամակին մէջ կը գրէր. «Նախ կը չեշտեմ որ այդ 20 հազարէն աւելի լեգէոնականները, «հայրենիքի դաւաճաններ» չէին: Ով որ ալ անոնց տեղը եղած ըլլար՝ ճիշդ անոնց պէս ինքն ալ, «կամաւոր» կ'արձանագրուէր: Նոյնը ըրած պիտի ըլլային անոնք՝ որոնք այդ գերիները այսօր «դաւաճան» կ'անուանեն: Գերիներու ճամբարները դժոխք էին: Անօթութենէ կամ հիւանդութենէ մեռնողներու թիւը օրական տասնեակ հազարներէ աւելի էր...: Ես կ'ուզեմ տեսնել այն մարդը, որ այս սարսափելի մահը կամ իր մարմնին կամաց կամաց սառիլը աչքին առաջ՝ երբ իրեն առաջարկեն ուտելիք, տաք սենեակ, հագուստ, դեղ, բժիշկ՝ պայմանաւ որ լեգէոն մտնէ՝ եւ ան, «ոչ» ըսէ...»[22]:

Կարօ Գէորգեանի համաձայն գերմանական Վեհրմախթին՝ ազգային այլ լեգէոններու կողքին կազմուած Հայկական Լեգէոնը «ունեցաւ ութ գումարտակներ, մօտ ութ հազար հայ կամաւորներով, որոնք կը ծառայեն գերմանական համազգեստի տակ, ուսերնին Հայաստանի Հանրապետութեան (1918–1920) պետական դրօշի եռագոյն նշանով, վրան Armenia (Հայաստան) գրուած: Կամաւորներէն զատուած էին նաեւ մեծ մասով, ենթասպաներն ու սպաները, որոնց մէջ կային մինչեւ գնդապետի աստիճան ունեցողներ»[23]:

Այսպէս՝ մինչեւ 30 հազարի հասած հայ ռազմագերիներէն միայն 8000–ը «ազատագրուեցաւ» ճամբարի դժոխային պայմաններէն՝ զինուորագրուելով գերմաններու կողմէ ստեղծուած «Հայկական Լեգէոնին», սնունդի, հագուստի եւ դեղ ու դարմանի խոստումին ի դիմաց[24]:

Բ. ՊԵՐԼԻՆԻ «ՀԱՑՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ» ԵՒ ՀԱՅ ՌԱԶՄԱԳԵՐԻՆԵՐԸ

Առոլֆ Հիթլէր 12 Դեկտեմբերի, 1942 թ.ին նացի զեկավարներու հետ խորհրդակցութեան ժամանակ կը յայտարարէր. «Հակառակ Ռոզենպերկի եւ զինուորականութեան յայտարարութիւններուն, հայերուն

---

21. Սիմոն Սիմոնեան, *Լեռ եւ ձակատագիր*, Պէյրութ, 1972, էջ 334: Հեղինակը՝ Ալֆրետ Մուրատեանի անունը փոխած է Արմէն Մուրատեանի:

22. Նամակ Ալֆրետ Մուրատեանէ, Պերլին, 14 Նոյեմբերի, 1969 թուակիր:

23. Կարօ Գէորգեան, *Նշ. աշխ.*, էջ 137:

24. Միսաք Թորլաքեան, *Օրերուս Հետ*, Բ. հրատարակութիւն, Պէյրութ, 1963, էջ 570:

ալ չեմ վստահիր»[25]: *Նոյն հանդիպումին Հիթլէր կը շարունակէ· «Զուտ կովկասեան այդ գումարտակներու ստեղծումը եւս կը համարեմ արտակարգ արկածախնդրական գործ, բայց վտանգաւոր ոչինչ կը տեսնեմ զուտ իսլամական միաւորումներ ստեղծելու մէջ...»*[26]:

Այսուհանդերձ, այդ օրերուն երբ գերմանական բանակները Կովկասի եւ Ստալինկրատի մէջ բախտորոշ ճակատամարտներ կը մղէին, ամէն միջոցի կը դիմէին իրենց դիրքերը զօրացնելու համար: Այսպէս, գերման վերին իշխանութիւնը 1942 թ.ի Դեկտեմբերի 15-ին կը թոյլատրէր կազմութիւնը «Հայոց Ազգային Խորհուրդ»ին, որ պիտի գործէր «Արեւելեան Գրաւեալ Շրջաններու» նախարարութեան հովանաւորութեան ներքեւ՝ կապի, հետախուզութեան, քարոզչութեան եւ այլ բաժիններով[27]: *Այս մարմնին նախագահն էր՝ Առաջին Աշխարհամարտէն ետք Պերլին հաստատուած, եւ տեղւոյն համալսարանի հայագիտութեան դասախօս՝ Դոկտ. Արտաշէս Աբեղեան, փոխ-նախագահն էր Արբրահամ Կիւլխանդանեան, որ Հայաստանի Հանրապետութեան Ներքին Գործոց Նախարար եղած էր (1919-1920 թ. Մայիս), եւ մէկն էր Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը ստորագրողներէն: Մարմնի քարտուղարն էր Ցարութիւն Պաղտասարեան, իսկ Դաւիթ Դաւիթխանեան, Սահակ Տէր Թովմասեան, Վահան Փափազեան (Կոմս) եւ Գարեգին Նժդեհ՝ խորհրդականներ*[28]: *Խումբին հետ սերտ գործակցութեան մէջ էին Դրաստամատ (Դրօ) Կանայեան, Արմիկ Ջամալեան, Գնդապետ Տիգրան Պաղտասարեան, Զարգարեան եղբայրներ, Ֆրունճեան եղբայրներ եւ ուրիշներ:*

25· Fuhrerhauptquartier, *Lagebesprechung,* 12 December 1942, now at Univ. of Pennsylvania Library, pp. 3-5, quoted by Alexander Dallin, *German Rule in Russia,* London, 1957.

26· Տես՝ Հ. Սիմոնեան, *նշ. աշխ.*, էջ 427:

27· Հայկ. ՍՍՀ Գիտութիւններու Ակադեմիա, *Հայ ժողովրդի Պատմութիւն*, Ը. հտր., Երեւան, 1970, էջ 152: Կարօ Գէորգեան, *Ամէնուն Տարեգիրքը*, 1954, էջ 136-138:

28· Տես՝ Հ. Սիմոնեան, *նշ. աշխ.*, էջ 428: Պերլինի «Հայոց Ազգային Խորհուրդ»ի անդամացանկերուն մէջ որոշ տարբերակներ կան: Բոլորն ալ համաձայն են որ մարմնի նախագահն էր Փրոֆ. Արտաշէս Աբեղեանը: Ըստ Հայկ. ՍՍՀ Գիտութիւններու Ակադեմիայի *Հայ ժողովրդի Պատմութիւն*, հատոր Ը.ի (էջ 152), որ վերի ցանկը կու տայ՝ Դրօ Կանայեան եւս անդամ էր: Ըստ Շահէ Տատուրեանի («Ժողովուրդ», (օրաթերթ, Բարիզ) 7 եւ 8 Մարտի, 1945 թ.) անդամներն էին՝ Ա. Կիւլխանդանեան, Դ. Կանայեան, Գ. Նժդեհ, որոնց գործակիցներն էին Վ. Փափազեան եւ Ս. Տէր Թովմասեան: Ըստ Փրոֆ. Շ. Ռ. Ցարութիւնեանի՝ անդամներն էին Ա. Կիւլխանդանեան, Դ. Կանայեան, Գ. Նժդեհ, եւ ուրիշներ (*Հայ ժողովրդի Պատմութիւն*, Դ. հտր., Երեւան, 1970, էջ 377): Ըստ «Արմինիըն Միրըր-Սփեֆթէյթըր»ի (1 Սեպտեմբերի, 1945 թ., թիւ 690) անդամներն էին՝ Ա. Կիւլխանդանեան, Ց. Պաղտասարեան, Դ. Դաւիթխանեան, Գ. Նժդեհ, Վ. Փափազեան, Դ. Կանայեան, եւ Ս. Տէր Թովմասեան: Կարօ Գէորգեան («Ամէնուն Տարեգիրքը», Պէյրութ, 1954, էջ 136) յստակ չէ, կ'ըսէ թէ մարմնի

Այդ օրերուն Պերլինի գտնուող կարօ Գէորգեանի համաձայն, «բոլոր այս դէմքերու պաշտօնական եւ անպաշտօն գործակցութեամբ էր որ գործի ձեռնարկեց Ազգ[ային] Խորհուրդը, որ առաջին օրէն իսկ իր սեղանին վրայ ունեցաւ երկու կարեւոր խնդիրներ, որոնց լուծումը պէտք էր հետապնդուէր առանց ժամանակ կորսնցնելու: Այդ խնդիրներէն առաջինն էր հայ ռազմագերիներու եւ բռնի աշխատանքի բերուած տարագիրներու փրկութեան գործը, եւ միւսը՝ Հայոց արիական ծագումը հաստատելու հարցը»[29]:

«Մեր ռազմագերիներու հարցը գրեթէ լուծուեցաւ»... կը գրէ Կ. Գէորգեան, «գերմանացիները առանձին լեգէոն մը կազմեցին հայ ռազմագերիներուն համար»[30]:

Արդարեւ գերման Վեհրմախթի վերին հրամանատարութիւնը արդէն իսկ որոշած էր 1941 թ.ի Դեկտեմբերի 30-ին Սովետ. Միութեան բաղկացուցիչ տարրերէն կազմուած բանակներ մէջտեղ բերել, օգտագործելով պատերազմական գերիները: Այլոց չարքին կազմուած էր «Հայկական Լեգէոն»ը, որ կը կոչուէր 812-րդ Հայկական Պաթայոն: Գերման իշխանութիւնները՝ համոզելով, բռնի, կամ մահուան սպառնալիքներով «կամաւորներ» կ'արձանագրէին բռնուած հայ ռազմագերիներէն, զանոնք գործածելու համար «սովետներու դէմ մղուող պատերազմին մէջ»[31]:

Այս բոլորին մէջ ի՞նչ եղաւ Պերլինի «Ազգային Խորհուրդ»ին դերը: Սարգիս Ադամեան կ'ընդունի, թէ՝ «վարչական միաւորը, որ գլուխն էր կամաւորներուն, կը կոչուէր Հայոց Ազգային Խորհուրդ»[32]: *Իսկ կարօ Գէորգեան կը գրէ. «[Հայոց] Ազգային Խորհուրդը ուղղակի ոչ մէկ կապ ունեցաւ լեգէոնական այս գումարտակներուն հետ, որոնք կցուած էին [գերմանական] ցամաքային բանակին, իբրեւ կապի պաշտօնակալ*

նախագահն էր Ա. Աբեղեան, անդամները չի յիշատակեր, բայց կը յիշէ այս վերջինին անունէն անմիջապէս ետք թէ «այդ շրջանին Պերլին կը գտնուէին նաեւ Ֆրանսայէն եւ Պալքանեներէն եկած դէմքեր, ինչպէս» Դ. Կանայեանը, Գ. Նժդեհը, Վ. Փափազեանը, գնդ. Տ. Պաղտասարեանը, Ս. Տէր Թովմասեանը, Ա. Ջամալեանը, Զարգարեան եղբայրները, ինչպէս նաեւ շատոնց հոն հաստատուած Դ. Դաւիթխանեան եւ Ֆրունճեան եղբայրները: Իսկ Միսակ Թորլաքեան, իր յուշերուն մէջ (*Օրերուս Հետ*, Պէյրութ, 1963, էջ 570), կը յիշատակէ անդամակցութիւնը Վ. Փափազեանի, Ա. Ջամալեանի, Դ. Դաւիթխանեանի, Զարգարեան եղբայրներու, Ա. Կիւլխանդանեանի, Գ. Նժդեհի եւ քանի մը ուրիշներու, որոնց անունները չի թուեր: Դաշնակցական աղբիւրները բնաւ չեն յիշատակեր ճարութիւն Պաղտասարեանը, որ թերեւս շփոթութիւն մըն է գնդ. Տիգրան Պաղտասարեանին հետ:

29. Կարօ Գէորգեան, *Ամէնուն Տարեգիրքը*, Պէյրութ, 1954, էջ 137:

30. Նոյնը:

31. George Fischer, *op. cit.*, p. 51.

32. Sarkis Atamian, *op. cit.*, p. 398.

ունենալով քանի մը հայեր: Բայց չզլացաւ անոնց իր բարոյական աջակցութիւնը, ամէն անգամ որ անհասկացողութիւն մը ծագեցաւ գերմանական իշխանութեանց եւ Հայկական Լեգէոնին միջեւ»[33]:

Իրականութիւն էր թէ «Հայոց Ազգային Խորհուրդը» չէր Հայկական Լեգէոնը ստեղծողը: Ազգային Խորհուրդը գերիշխանութիւն չունէր այդ լեգէոնին վրայ, ոչ ալ իրաւասութիւն՝ այդ լեգէոնին ճակատ առաքուելուն, կամ կատարելիք գերին մէջ: Սակայն Խորհուրդը սատարեց «կամաւոր»ագրութեան գործին, եւ իր պաշտօնաթերթով նեցուկ կանգնեցաւ Հայկական Լեգէոնին:

Արդարեւ, Պերլինի «Հայոց Ազգային Խորհուրդ»ի նախաձեռնութեամբ, Գերմանիոյ մայրաքաղաքին մէջ, 1942 – 1944 թ·ի վերջերուն՝ երբ մօտ էր նացիներու անկումը, եւ սկսած էր խուճապը, հրատարակուեցաւ «Հայաստան» (Armenien) անուն շաբաթաթերթը, իբր Խորհուրդի եւ Լեգէոնի օրկան, խմբագրութեամբ Վիգէն Լ· Շանթի, եւ աշխատակցութեամբ խումբ մը գրողներու: Թերթին հրատարակութեան ծախսերը կը հոգային ծխախոտի գործարանատէր Ալֆրետ Մուրատեան եւ իր եղբայրը՝ Ալֆոնս Մուրատեան[34]:

1942 թ·ի վերջին ամիսներուն՝ Պերլինի «Հայոց Ազգային Խորհուրդ»ի «Հայաստան» շաբաթաթերթը իր յաջորդական թիւերով կը պարզէր իր միտքերը: «*Մենք ներկայիս պէտք է հաւաքուինք գերմանական ժողովուրդի չուրջը այնպէս, ինչպէս ճուտերը իր հոգատար մօր թեւերի տակ*»[35]: «*Ատոլֆ Հիթլէրը նոր ուղղութիւն է տալիս համաշխարհային պատմութեանը*»: «*Ներկայ պատերազմով Գերմանիան փրկում է ամբողջ մարդկութիւնը···*»[36]: «*Մենք, լեգէոնականներս, չպէտք է խնայենք մեր կեանքը (այս խօսքի իսկական իմաստով) Գերմանիային օգնելու գործում*»[37]:

Ըստ հայրենի պատմագէտ Փրոֆ· Շ· Ռ· Ցարութիւնեանի «[Հայոց Ազգային] Խորհուրդը եռանդուն աշխատանք էր կատարում ֆաշիս-

---

33· Կարօ Գէորգեան, *Ամէնուն Տարեգիրքը*, Պէյրութ, 1954, էջ 137:

34· Հ· Սիմոնեան, *նշ·աշխ·*, էջ 428: Մ· Թորլաքեան կը յայտնէ թէ «Հայաստան» ամսաթերթը 1943–1944 թթ·ուն կը հրատարակուէր Խոսրով Ներսէսեանի խմբագրութեամբ (*Օրերուս Հետ*, էջ 572–573): Մ· Թորլաքեան շփոթի մէջ է: 1942 թ·էն սկսած «Հայաստան»ի թիւեր կան, որոնք շաբաթաթերթ են եւ իրենց վրայ կը կրեն Շանթի անունը իբր խմբագիր:

35· «Հայաստան» շաբաթաթերթ, 23 Հոկտեմբերի, 1942, թիւ 15: Մէջբերուած Հ· Սիմոնեանի *նշ·աշխ·*, էջ 434:

36· «Հայաստան» շաբաթաթերթ, 8 Նոյեմբերի, 1942, թիւ 17: Մէջբերուած՝ Հ· Սիմոնեանի *նշ· աշխ·*, էջ 434:

37· «Հայաստան» շաբաթաթերթ, 6 Դեկտեմբերի, 1942, թիւ 21: Մէջբերուած՝ Հ· Սիմոնեանի *նշ· աշխ·*, էջ 434:

տական Գերմանիայի կողմից նուաճուած երկրներում գտնուող հայերին հաւաքագրելու, Հայկական Լեգէոնը համալրելու ուղղութեամբ, որը պէտք էր կռուէր սովետական բանակին դէմ»[38]:

Գերման գրաւման տակ եղող տարբեր երկիրներու Հ. Ց. Դաշնակցութեան կազմակերպութիւնները կապեր կը պահէին Պերլինի «Հայոց Ազգային Խորհուրդ»ին հետ: Ցունաստանի Հ. Ց. Դաշնակցութեան գործիչներէն մին այդ մասին կը գրէ. «Որոշեցինք ուժ տալ Պերլինի Հայ Ազգային Խորհուրդին՝ մեր բոլոր կարելի միջոցներով»[39]:

Ցունաստան բնակող դաշնակցականներ՝ Արամ Կայծակ եւ Արշակ Ենովքեան, Աթէնքի Սինտագմա հրապարակին վրայ գտնուող չէնքի մը մէջ, Պերլինի «Հայոց Ազգային Խորհուրդ»ի յանձնարարութեամբ, նացիական ավաստիֆայի եւ Հայաստանի Հանրապետութեան չրջանի եռագոյն դրօշի հովանիին տակ, յունահայ երիտասարդներէն «կամաւոր»ներ կը հաւաքէին՝ գերմանա-իտալական գրաւման բանակներուն մէջ զինուորագրելու համար զանոնք[40]:

Ֆրանսայի մէջ նոյն նպատակով գործի լծուած էին երկու կեդրոններ՝ Բարիզի «Հայ Լեգէոնականներու Տունը» եւ Բարիզի «Ռաֆֆի» ճաշարանը[41]:

Պերլինի նորակազմ «Հայոց Ազգային Խորհուրդ»ը բանակցութեան մէջ կը մտնէ Հ. Ց. Դաշնակցութեան ղեկավար տարրերէն Դրօ Կանայեանի հետ, որ Պուլկարիայէն Պերլին եկած էր եւ քաջածանօթ էր կովկասեան աշխարհամասին[42]: Այս բանակցութիւններէն ետք Դրօ կը մեկնի «Արեւելեան Գրաւեալ Շրջան»ները: Այդ մասին Միսաք Թորլաքեան կը գրէ. «Դրոն եկաւ: Գերման զինուորական ինքնաշարժով մը եւ հետերնիս գերման սպայ մը, ճամբայ ելանք դէպի Խրիմ»[43]:

Հետախուզական խումբով մը՝ կազմուած չարքայիններէ ու համակիրներէ, Դրօ՝ Խրիմ եւ ապա Նոր Նախիջեւան կ'անցնի Լեհաստանի վրայով: Բարիզէն գալով խումբին կը միանան Ցակոբ Ազիգեան, Պոկտան Եուզպաշեան, Գոլիա Գէորգեան, եւ ուրիշներ[44]: «Գերմանացիներու թոյլտուութեամբ» Պուքրեշէն ուղղակի Օտեսա անցած էին Սիմոն Փիլիպոսեան եւ Թադէ Պետրոսեան[45], Ռումանիայէն՝ 1942 թ.ի

---

38. Փրոֆ. Շ. Ռ. Ցարութիւնեան, *Հայ ժողովրդի Պատմութիւն*, Դ. հտր., էջ 377:
39. Սարորդի, *Ցունաստանը Մեծ Պատերազմի Շրջանին*, «Հայրենիք» (ամսագիր), 1958, թիւ 2, էջ 72:
40. Հ. Սիմոնեան, նշ. աշխ., էջ 439:
41. Նոյնը:
42. Sarkis Atamian, *op. cit.*, pp. 398-399.
43. Մ. Թորլաքեան, նշ. աշխ., էջ 516:
44. Նոյնը:
45. Նոյնը, էջ 515:

վերջերը Խրիմ կը հասնին Կուռո Թարխանեան, Գարեգին Աւագեան, Արտաւազդ Ատամեան[46]: Դրոյի հետ էին նաեւ գնդապետ Տիգրան Պաղտասարեան, Բենօ Նալչաճեան, Լեւոն Պէկ, Թադէ Շիրինեան, Գրիգոր Զումաեան, Արմենակ Հայկազեան, Աղասի Զարչեան, Հայկ Պետրոսեան, Արփիար, Պետրոս Գրիգորեան, Քարա Իսաեւ, Հրանդ Սիւրմիլեան եւ ուրիշներ[47]:

Հայկական Լեգէոնի կազմութիւնը՝ նացի գերման հրամանատարութեան մտայղացումն էր, սակայն 1942 թ.ի ամառէն սկսեալ՝ անոր կազմակերպման ու լրացման աշխատանքները յառաջ տարած են Պերլինի Հայոց Ազգային Խորհուրդի անդամներէն եւ գործակիցներէն ոմանք, միշտ Պերլինի ջանքով ու թոյլտուութեամբ: Այսպէս՝ Դրօ Լեհաստան գտնուած միջոցին կը նպաստէր Հայկական Լեգէոնին համար «կամաւոր»ներ ապահովելու գործին: 1942 թ.ի վերջերուն Դրոյի եւ իր գործակիցներու ջանքերով Լեհաստանի Լիուպլին քաղաքին մէջ կեդրոնացուած հայ ռազմագերիներ կը միանան Հայկական Լեգէոնին[48]:

Արդ, ի՞նչ կը հետապնդէր Դրօ: Հոս մեկնաբանութիւնները կը տարբերին.

Ըստ Սարգիս Ադամեանի՝ «Հայոց Ազգային Խորհուրդ»ը նկատելով որ գերման բանակները Վլադիկավկաս՝ Կովկասի դռները հասած էին, համոզուած էր թէ Պաքուի եւ Թիֆլիսի հայ ազգաբնակչութիւնը վտանգուած էր, քանի որ նացիները՝ հայերը սեմացի նկատելով, կրնային անոնց ֆիզիքական գոյութիւնը վտանգել: Ուրեմն՝ «Ազգային Խորհուրդ»ը կը մտածէր թէ անհրաժեշտ է գերմանները համոզել՝ որպէսզի խնայեն հայոց: Այս գծով գերմանները համոզելու առաքելութիւնը կը վստահուէր Դրոյի: Ադամեանի համաձայն «Ազգային Խորհուրդի եւ նացի վերին հրամանատարութեան հետ Դրոյի վարած բանակցութիւններուն մանրամասնութիւնները գաղտնի են» եւ «պէտք է այդպէս մնան», քանի որ անոնք կապ ունին անձերու հետ, որոնք տակաւին ողջ են ու կը բնակին ՍՍՀՄ.ի մէջ[49]: Ադամեան ապա կը շարունակէ. «Առաջին՝ Դրօ յաջողեցաւ կովկասահայութիւնը խնայել

---

46. Նոյնը, էջ 522:

47. Մամիկոն Աբրահամեան, *Հայրենական ճակատների վրայ*, «Հայրենիք» (ամսագիր), ԽԳ. Տարի, Փետրուար 1965, թիւ 2, էջ 56, նշած է սոյն անուններուն մէկ մասը: Հ. Սիմոնեան, նշ. աշխ., էջ 436:

48. Հ. Սիմոնեան, նշ. աշխ., էջ 434:

49. Ժամանակն է որ դեռ 1955 թ.ին գաղտնի պահուող վերոյիշեալ գաղտնի բանակցութիւններուն ատենագրութիւնները, իբր պատմական վաւերաթուղթ հրատարակուին, եթէ տակաւին ծածուկ պահուելու պատճառներ գոյութիւն չունին, մանաւանդ որ աւելի քան հառասուն տարիներ անցած են բանակցութիւններու թուականէն:

տալ» եւ «երկրորդ՝ Դրօ դաշնակցական մըն էր, կը մնայ· իրողութիւն մը, որ հետագային իր հակազդեցութիւնները ունեցաւ»[50]:

Ըստ Հայաստանի պետական արխիւներուն մէջ գնտուող վաւերաթուղթերուն՝ (ՀՍՍՀ ԿՊԱ· Ֆ 406, ց1, գ·99, թ·8) 1942 թ·ի Օգոստոսի վերջերուն, գերմանական զօրքերուն Հիւսիսային Կովկաս ներթափանցումէն ետք, Դրօ Կանայեանի գլխաւորութեամբ Հայկական Լեգէոնը հասաւ մինչեւ Հիւսիսային Կովկաս եւ հինգ ամիս շարունակ գործեց Փիատիկորսքի, Քիսլավսդոքի, Միներալնիէ Վոտիի եւ Քրասնոտարի շրջաններուն մէջ[51]: Ըստ նոյն աղբիւրներուն, կազմուեցաւ յատուկ «պատժիչ գումարտակ» մը, ընդդիմանալու համար գերման բռնագրաւիչներուն դէմ ընդվզած ու ընդյատակեայ պայքար մղող տեղական ազգաբնակչութեան[52]: Գերման հրամանատարութեան կողմէ Դրօյի օգնական նշանակուած էր գերմանացի Ռոտմիստր Ֆուլլոն[53]:

Հոս անհրաժեշտ է հարցադրում մը: Դրօյի գլխաւորած վերոյիշեալ «Հայկական Լեգէոն»ը եւ գերմանական Վեհրմախթի կազմակերպած «Հայկական Լեգէոն»ը նո՞յնն են, թէ՝ տարբեր: Ահա այդ հետեւեալ լուսաբանութիւնը:

Գերմանահայ ղեկավար դէմքերէն, եւ 1943 թ·ի վերջերուն կազմուած հայկական «կապ պահող պաշտօնատան» (Verbindung Stab) անդամ Ալֆրետ Մուրատեան, իր մէկ նամակին մէջ այդ հարցի մասին իր տեսակէտը կը պարզաբանէ, գրելով· «Դրոն՝ Հայկական Լեգէոնը չէ կազմած: Ոմանք ատով կը «հպարտանան» եւ ուրիշներ զինք այս «գործ»ին համար կ'ամբաստանեն: Դրոն այս խնդրին մէջ իրօք անմեղ է: Ինքը միայն 60–80 հոգիներոց հետախուզական խումբ մը ունեցած է եւ զայն «լեգէոն» անուանած եւ ատոր համար այս չփոթութիւնը առաջացած է: Հայկական Լեգէոնը գերմանացիները կազմած են՝ ինչպէս Խ[որհրդային] Մ[իութեան] բոլոր ազգութիւններէն կազմուած լեգէոնները—վրացական, ազրպէյճանական, Հիւս· կովկասեան՝ թիւրքմենական, քալմիւքական, թաթարական՝ քոզաքներու եւ այլն»[54]:

Մեր կարծիքով, հիմնուած նաեւ այլ աղբիւրներու վրայ, Ա· Մուրատեանի փոխանցած տեղեկութիւնը իրականութեան կը համապատասխանէ: Անշուշտ Դրոն եւ Պերլինի «Հայոց Ազգային Խորհուրդ»ը իրենց օժանդակութիւնը բերած էին «կամաւոր»ագրութեան գործին: Ցստակ է թէ ամբողջատիրական նացի Գերմանիոյ Վեհրմախթի որոշու-

---

50· Sarkis Atamian, *op. cit.*, pp. 398–399.

51· Տես՝ Հ· Սիմոնեան, նշ· աշխ·, էջ 434–435:

52· Նոյնը, էջ 435:

53· Տես՝ Հ· Սիմոնեան, նշ· աշխ·, էջ 435:

54· Նամակ Ալֆրետ Մուրատեանի, Պերլին, 14 Նոյեմբերի, 1969 թուակիր:

մով ստեղծուած էին ազգային կոչուած լեգէոնները, եւ դրուած՝ գերմանական Օսթրուխէններու հրամանատարութեան ներքեւ: Հայկական Լեգէոնը բացառութիւն չէր կազմեր: Միսաք Թորլաքեանի յուշերուն, ինչպէս նաեւ 1943 թ.ի Սեպտեմբերի 27-ին, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան տեղապահ՝ Գէորգ Արք. Չէօրէքճեանի կողմէ Հիւս. Կովկաս ղրկուած Սուրէն Մ. Վարդապետի տեղեկագրին ընդմէջէն կը նշմարուի արդէն Դրոյի «Լեգէոն»ին սակաւաթիւ ըլլալը[55]: Դրօ իր հետախուզական խումբով գտնուած է Մրիմ եւ Հիւսիսային Կովկաս, եւ ոչ թէ առաջնորդած է գերմանացիներու կազմած Հայկական Լեգէոնը:

Ըստ կարգ մը սովետահայ աղբիւրներու, Հայկական Լեգէոնը՝ «չընայած նրա մարտիկների ճնշող մեծամասնութեան ուժեղ դիմադրութեանը, ուղարկուեց Հիւսիսային Կովկաս»: Սակայն 1943 թ.ի Փետրուար-Մարտ ամիսներուն, երբ գերմանացիք Հիւսիսային Կովկասի մէջ պարտութիւն կրելով նահանջեցին, իրենց հետ տարին լեգէոնի մնացորդացը: Արդարեւ, ըստ նոյն աղբիւրներուն, «լուրջ հարուած էր ստացել եւ զգալիօրէն նօսրացել էր մօտ 800-անոց Հայկական Լեգէոնը: Լեգէոնականներից չատերը անցել էին սովետական բանակի կողմը, մի մասը ոչնչացուել էր ռազմաճակատում»[56]:

Մինչեւ անառարկելի վաւերաթուղթերով վերոյիշեալ տողերուն յստակօրէն ապացուցուիլը, տարակուսանքով պէտք է դիմաւորել անոնց բովանդակութիւնը: Ճիշդ է թէ գերմաններու կազմած Հայկական Լեգէոնը տակաւ նօսրացաւ, քանի որ անոր անդամներէն չատերը հոն էին՝ միակ նպատակ ունենալով առաջին իսկ առիթին վերադառնալու իրենց հարազատ բանակի շարքերը: Շատեր յաջողած էին իրենց նպատակին մէջ: Ուրիշներ՝ այլազան ճակատներու, յատկապէս Արեւմտեան Ճակատին վրայ սպաննուած էին, եւ չատեր գնդակահարուած էին ըմբոստութիւն ծրագրելու եւ կամ գործադրելու արարքներէ ետք: Միւս կողմէ՝ անհաւանական պէտք է նկատել Վեհրմախթի կազմած Հայկական Լեգէոնին Հիւսիսային Կովկասի մէջ կռիւներու մասնակցիլը: Նախ՝ հիթլէր հայերուն չէր վստահեր[57]: Նման բանակներ պիտի օգտագործուէին քարոզչական, քան թէ ռազմական նպատակներով[58]:

---

55. Մ. Թորլաքեան, նշ. աշխ., էջ 515–545: Սուրէն Մ. Վրդ., *Ուղեւորութիւններ Հիւսիսային Կովկասում*, «Էջմիածին» (ամսագիր), Ա. Տարի, Ցունուար 1944, թիւ 1, էջ 15–17:

56. Փրոֆ. Շ. Ռ. Ցարութիւնեան, նշ. աշխ., էջ 377: Հ. Սիմոնեան, նշ. աշխ., էջ 437: Christopher Walker, *Armenia, The Survival of a Nation*, London, 1980, p. 357.

57. Մ. Գ. Ներսիսեան (խմբ.), *Հայ ժողովրդի պատմութիւն*, Երեւան, 1972, էջ 528:

58. *Who Was Who in World War II*, p. 214.

Նացիները չուտով համոզուած էին թէ «հայ զինուորները անյուսալի տարր են իրենց համար»[59], ուստի՝ բռնի «կամաւորագրուածներ» կամ իրենց կեանքը փրկելու համար Լեգէոնին անդամակցած նախկին ռազմագերիներ, դժուար թէ տարուէին իրենց հայրենի հողամասին վրայ, իրենց հարազատ՝ սովետական բանակի դիրքերուն մօտ, ուր անոնք, թէեւ գերման խիստ հսկողութեան տակ, կրնային ըմբոստանալ ու վերստին միանալ սովետական բանակներուն: Ռոզենպերկի «Կովկասեան Թղթապանակ» գաղտնի վաւերաթուղթերու «Կովկասեան Զինուորական Ստորաբաժանումներու Մասին» հատուածին մէջ յստակօրէն նշուած է թէ՝ կովկասեան ռազմագերիներէ բաղկացած զօրամասերու ինչ նպատակներու համար օգտագործուիլը պիտի որոշէր Հիթլէր՝ ինքը, եւ թէ այդ զօրամասերուն կարիքը պիտի զգացուէր «Կովկասը գրաւելէն անմիջապէս ետք»[60]:

Գերման գրաւման իշխանութիւնները կը մտադրէին Կովկասի գրաւումէն ետք՝ լեգէոնական ուժերը տեղաբաշխել գրաւուած հողմասերուն վրայ, եւ զանոնք օգտագործել նացի տիրապետութիւնը ամրապնդելու նպատակին: Միաժամանակ՝ որոշուած էր զօրամասերուն թիւը այնպիսի համեմատութեան մէջ պահել, որ այդ զօրքերը չկարողանային ճնշում բանեցնել գերմանական գրաւման իշխանութիւններուն վրայ[61]: Հայկական Լեգէոնը բացառութիւն չէր կրնար կազմել: Վեհրմախթի կազմած Հայկական Լեգէոնը, մաս կազմելով Օսթրուփէններու, ենթակայ էր այդ զօրքերուն վիճակուած ճակատագրին: Արդ՝ Օսթրուփէնները պատերազմի ընթացքին հասած էին «վարձկաններու աստիճանին, որոնց ստորին պարտականութիւնն էր Նացի Եւրոպայի ոստիկանութիւնը»[62]:

Հայրենի կարգ մը պատմաբաններու պնդումը թէ Հայկական Լեգէոնը Հիւսիսային Կովկասի մէջ կռուած է, պէտք է ենթադրել թէ եզրակացութիւնն է Դրոյի հետախուզական խումբին (զոր ինք Լեգէոն կոչած էր)՝ նչեալ ժամանակաշրջանին մէջ Խրիմ եւ Հիւսիսային Կովկաս գտնուելու փաստին: Հայրենի այլ աղբիւրներ այս պարագային համամիտ ըլլալ կը թուին: Արամայիս Մնացականեան կը գրէ· «Մի բուռ» հայեր եկան նացիներու հետ[63]: Ս· Էջմիածնի կողմէ Հիւսիսային Կովկաս ղրկուած Սուրէն Մ· Վրդ· կը տեղեկագրէր· «Դրոն իր

59· Մ· Գ· Ներսէսեան, նչ· աշխ·, էջ 528:

60· Տես՝ Հ· Սիմոնեան, նչ·աշխ·, էջ 423:

61· Նոյնը:

62· George Fischer, *op. cit.*, p. 106.

63· Արամայիս Մնացականեան, *Անդրկովկասը Մնաց Անառիկ*, «Արարատ» (օրաթերթ), Պէյրութ:

«քաջ»երով» հոն եկած էր[64], իսկ Հայ ժողովուրդի Պատմութեան ակադեմական հրատարակութեան մէջ կը կարդանք. Պերլինի Ազգային Մատենադարանի «Նեկայացուցիչ Դրոն իր խումբով» Հիւսիսային Կովկասի եւ Ղրիմի հայաբնակ շրջաններուն մէջ եղած էր (ընդգծ. մեզմէ, Զ. Մ.)[65]: Միւս կողմէ՝ յստակ է նաեւ թէ Պերլինի Ազգային Մատենադարանի անդամներէն ոմանք եւ Դրօ իրենց օժանդակութիւնը բերին գերմաններու կազմած Հայկական Լեգէոնի համալրումին: Ըստ վերոյիշեալ ակադեմական հրատարակութեան, անոնք աշխատեցան լեգէոնականները գաղափարական վերամշակման ենթարկել եւ օգտագործել կարմիր Բանակի ու պարտիզաններու դէմ մղուող կռիւներուն, սակայն անոնք չյաջողեցան «չօշափելի արդիւնքների հասնել»[66]: Նմանապէս անհնար չէ որ գերմաններու կազմած Հայկական Լեգէոնի անդամներէն՝ յատկապէս ջոկուած անձեր, ընկերակցած ըլլան Դրոյի խումբին:

Իրողութիւն է թէ Դրօ՝ գրաւեալ երկիրներուն մէջ գործակցեցաւ նացիներուն՝ իր հետ ունենալով նոյն երկիրներուն մէջ ապրող իրեն կուսակից ղեկավարներն ու համակիրները[67]: Գերմաններու կողքին, Դրօ՝ Հիւսիսային Կովկաս գնաց իր հետախուզական խումբով: Այնտեղ՝ Պերլինի «Հայոց Ազգային Մատենադարան»ին եւ իր նպատակներուն հետամուտ ըլլալով հանդերձ, օգտակար եղաւ գերման բանակին՝ երկրամասին ծանօթ եղողի իր հանգամանքով:

Գերմանացիները, արդարեւ, որոշ համաձայնութեան եկած էին Պերլինի «Հայոց Ազգային Մատենադարան»ին հետ, իրենց Արեւելեան ճակատին ընդհանուր նպատակներու ծիրէն ներս, եւ կ'օժանդակէին իրենց օգնող հայկական խումբին՝ «գերման զինուորական ինքնաշարժ» տալով, կամ՝ գերման սպաներու ընկերակցութիւնը չնորհելով, գիրենք տեղաւորելով «գերման զօրամասի» մը մօտ, որուն հետ «աշխատակցելու հրաման» ունէին: Այս բոլոր դիւրութիւնները ձրի չնորհ չէին, այլ կը տրուէին տեղական օժանդակութիւնները ապահովելու գծով: Անոնց նաեւ դիւրութիւն կը տրուէր այցելելու ռազմագերիներու ճամբարները, «հայ գերիները գտնելու եւ զանոնք», ազատելու, այլ խօսքով՝ «կամաւոր»ագրելու գերմանական «Հայկական Լեգէոն»ին մէջ[68]:

---

64. Սուրէն Մ. Վրդ., նչ. աչխ., էջ 16:
65. Հայկ. ՍՍՀ Գիտ. Ակադեմիա, *Հայ ժողովրդի Պատմութիւն*, Ը. հտր., էջ 152:
66. Նոյնը:
67. «Նայիրի» (շաբաթաթերթ), Պէյրութ, Թ. Տարի, 14 Յունուարի, 1962, թիւ 37, էջ 2–3:
68. Տես՝ Մ. Թորլաքեան, նչ. աչխ., էջ 513–532:

Հայկական Լեգէոնը կը ղեկավարուէր գերմաններու կողմէ: 1942 թ.ի Դեկտեմբերին գերման վերին հրամանատարութիւնը կը հիմնէր Օսթրուփէններու Զօրավարի պաշտօնը, որ արեւելեան զօրքերու հրամանատարն էր: Այս պաշտօնը կը գրաւէին, նախ՝ Զօր. Հելմիխ, եւ ապա՝ Զօր. Քէօսթըրինկ[69]: Իսկ «Հայկական Լեգէոն»ի ղեկավարութիւնը իրականացնելու համար, գերման Զինուորական Գերագոյն Հրամանատարութեան (OKW) կից ստեղծուեցաւ Հայկական Խնամակալ Մարմինը (Armenische Betrenungsstelle), գլխաւորութեամբ՝ ոչ-դաշնակցական, գերմանահպատակ Գնդ. Ալֆրետ Մուրատեանի: Հայկ. Խնմ. Մարմինը Պերլինի Պեհրեն Շթրասսէի (փողոցի) թիւ 65 – III չէնքին մէջ տեղաւորուելով, գործի կը լծուէր[70]: Վաւերաթուղթեր կը պարզեն «Հայոց Ազգային Խորհուրդ»ի նպատակը: 1943 թ.ի Փետրուարի 15ին՝ «Արեւելեան Գրաւեալ Շրջաններու Նախարարութեան» տրուած 12 կէտերէ բաղկացած յայտարարութեան համաձայն, Խորհուրդը կը հետապնդէր «Հայաստանի ազատագրումը պոլշեւիկեան լուծէն եւ ռուսական տիրապետութենէն, եւ... Հայաստանի քաղաքական ինքնավարութիւնը: Այս նպատակներն ու առաջադրանքները անարգել առաջ տանելու, զանոնք կարենալ իրագործելու եւ ամրապնդելու համար, Հայոց Ազգային Խորհուրդը՝ Գերմանական Ռայխի քաղաքական պաշտպանութիւնը Հայաստանի վրայ ամենէն ապահով երաշխիքը կը նկատէ»: Յայտարարութիւնը իր շարունակութեան մէջ կ'աւելցնէ. «...Այս նպատակին կոչուած են, ասկէ վերջ ալ, այժմ արդէն Գերմանիոյ կողքին վերջնական յաղթանակին եւ ազատութեան համար պայքարող եւ գործօն հայկական օգնական ուժերը»: Յայտարարութիւնը կ'եզրափակուի վերջին կէտով մը, որ կը նշէ թէ Հայոց Ազգային Խորհուրդի իրաւասութիւնները կը դադրին «երբ Գերմանիոյ ղեկավարութեան տակ եւ Հայոց Ազգային Խորհուրդի օգնութեամբ Հայաստանի մէջ իսկ քաղաքական նոր վարչութիւն մը ստեղծուած պիտի ըլլայ»[71]:

Տարբեր հարց թէ գերմանները եթէ երբեք յաջողէին գրաւել Կովկասն ու Անդրկովկասը, իսկութեան մէջ ի՞նչ պիտի ընէին այնտեղ: Յետ-պատերազմեան շրջանին յայտնաբերուած վաւերաթուղթերէն մէկուն բո-

---

69· Hostler, *op. cit.*, p. 179.

70· «Հայաստան» (շաբաթաթերթ), 26 Սեպտեմբերի, 1943, թիւ 62: Մէջբերուած՝ Հ. Սիմոնեանի նշ. աշխ., էջ 427:

71· *Document Reveals Dashnag Collaboration with Nazis,* extention of Remarks of Hon. Emmanuel Celler of New York, in the House of Representatives, Nov. 1, 1945, Congressional Record, Proceedings and Debates of the 79th Congress, First Session, 677239/14240, U. S. Government Printing Office, 1945.

վանդակութիւնը կը պարզէ հարցը· «Մենք պէտք է փորձենք կովկասեան եւ անդրկովկասեան երկրներուն գտնել տեղական ծագում ունեցող մէկական յարմար անձնաւորութիւն, որը կառավարման գլուխ կանգնելով, ձեւականօրէն կը ներկայացնի վարչական իշխանութիւնը: Այս անձնաւորութեան կողքին պէտք է կանգնած լինի գերմանական մի պատասխանատու ղեկավար, ձեւականօրէն յետին պլանում, որպէս խորհրդական, որը ըստ էութեան պէտք է հանդիսանայ ղեկավարող, ուղղութիւն տուող, պատասխանատու մի անձ»[72]:

Մահուան սպառնալիքով եւ բռնի ուժով Հայկական Լեգէոնին «կամաւոր»ագրուած սովետահայ ռազմագերիներու չարքերուն մէջ կային իրենց դժգոհութիւնը արտայայտողներ, որոնք խօսքէն գործի անցած էին: Դժգոհութիւնը կը սաստկանար այնքան, որ Պերլինի «Հայոց Ազգային Խորհուրդ»ի պաշտօնաթերթը կը գանգատէր որ լեգէոնականներու չարքին մէջ կան «բոլշեւիկեան դերակատարներ, որոնք ուզում են խաղալ մեր լեգէոնականների բախտի հետ»[73]:

Պատերազմի ընթացքին Հայկական Լեգէոնը եղած էր նացիներէ գրաւեալ երկիրներէն՝ գլխաւորաբար Լեհաստանի, Հոլանտայի եւ Ֆրանսայի մէջ: Լեգէոնականներէն չատեր խոյս տալով ճամբարներէն, միացած էին գրաւեալ երկիրներուն՝ Ֆրանսայի, Չեխոսլաւաքիոյ, Եուկոսլաւիոյ եւ Հոլանտայի դիմադրական չարժումներու ազատագրական պայքարի մարտիկներու չարքերուն:

Գերմանական ուժերու կողմէ գերեվարուած հայ զինուորները՝ մահուան անմիջական սպառնալիքին տակ իսկ, հոն, ուր դոյզն հնարաւորութիւնը կը ստեղծուէր, դէմ կը ցցուէին զիրենք կալանող ուժերուն: Այսպէս, 1942 թ.ի Մայիսին, Վարշաւիայէն ոչ չատ հեռու գտնուող Պենիամինովոյի համակեդրոնացման ճամբարին մէջ, հազարապետներ՝ Ալեքսանդր Ղազարեան եւ Ստեփան Եաղճեան, իրար կը հանդիպին ու կ'որոշեն ռազմագերիները համախմբել եւ ընդյատակեայ աչխատանքի լծուիլ: Շուտով վստահելի ռազմագերիներու փոքրաթիւ խումբ մը ծնունդ կու տար Հակաֆաչիստական Ընդյատակեայ Կազմակերպութեան (Հ. Հ. Ը. Կ.): Նոյեմբերի վերջերուն գերմանական հրամանատարութիւնը ճամբարի բոլոր ռազմագերիները երեք խումբերու կը բաժնէ եւ զանոնք Պուլաւի կը փոխադրէ: Գերմանացիք կը ծրագրեն «Ֆելդ գումարտակներ» ստեղծել, «կամ մահ, կամ գումարտակ» պահանջով: Անկարելի կը դառնայ փախչիլ կայանէն, ուս-

---

72· Գերմանիայի Արտաքին Գործերի Մինիստրութեան Փաստաթղթերը: Պրակ 2 Գերմանական քաղաքականութիւնը Թուրքիայում, 1941–1943 թթ·, էջ 91:

73· «Հայաստան» (շաբաթաթերթ), 7 Փետրուարի, 1943, թիւ 29: Մէջբերուած՝ Հ· Սիմոնեանի Նչ·աչխ·, էջ 427:

տի՝ ռազմագերիները հարկադրաբար կը հագնին գերմանական համազգեստ: Մահուան սպառնալիքով ստեղծուած 4-րդ «Ֆելդ գումարտակ»ի ընդյատակեայ բիւրոն կը ծաւալէ իր աշխատանքները: Ան կ'որոշէ՝ ռազմաճակատ ղրկուելու պարագային ոչնչացնել գերմանական հրամանատարութիւնը եւ անցնիլ կարմիր բանակի կողմը, իսկ Պուլաւի մնալու պարագային՝ ապստամբիլ եւ միանալ լեհ պարտիզաններուն[74]:

Մրագրուած էր ապստամբիլ 1943 թ·ի Փետրուարին: Սակայն գերման հրամանատարութիւնը 22 Փետրուարի գիշերը՝ ապստամբութենէն քանի մը օր առաջ, յանկարծակի կը ձերբակալէ ընդյատակեայ գործիչներէն 15 հոգի, եւ ապստամբութիւնը կը ձախողի: Ընդյատակեայ պայքարը նոր գործի կը ձեռնարկէ Ստեփան Եաղճեանի առաջնորդութեամբ: 1943 տարուան ընթացքին Հ· Հ· Ը· Կ·–ը կը յաջողի կազմակերպել ռազմագերիներու մի քանի խումբերու եւ առանձին ռազմագերիներու փախուստներ: Փախստականները կը միանան սովետական պարտիզանական խմբաւորումներուն[75]:

1943 թ·ի Հոկտեմբերի վերջերուն Արեւելեան ճակատի վրայ իրենց կրած անփառունակ պարտութենէն ետք, գերմանացիք՝ Լեհաստանէն, հայ ռազմագերիներու բազմանդամ խումբը գրաւեալ Ֆրանսա կը փոխադրեն:

Գ· ՀԱՑ ՌԱԶՄԱԳԵՐԻՆԵՐՈՒ ԴԻՄԱԴՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ

Նորմանտիի վրայ դաշնակից ուժերու ցամաքահանումէն ետք՝ նախկին կարմիր բանակային ռազմագերիներու հարցը կը մտահոգէր անգլիացիները: Գահիրէէն՝ տեղւոյն վրայ մնացող անգլիացի նախարարը՝ Լորտ Մոյն, 1944 թ·ի Ցունիսի 15–ին, Թեհրանի անգլիական դեսպանատան հեռագրով մը կ'իմացնէր Թէ կեդրոնատեղիին մէջ ժողով մը գումարուեցաւ ռուս փախստականներու եւ դասալիքներու հարցով, որոնք անգլիացիներու կողմէ Ցունաստանէն փոխադրուած էին, եւ որոնց Միջին Արեւելք պահուիլը իրենց համար տաղտկալի էր: Ապա կը յայտնէր Թէ ռազմագերիները չորս տարբեր խումբերու կը բաժնուէին: Անոնցմէ չորրորդը հայերն էին, որոնց մասին գրուած էր հետեւեալը· «ղ·— Հայերը, որոնք մաս կը կազմէին գերմանացիներու կողմէ ստեղծուած հայկական գումարտակներուն (լեգէոնին), որոնք ատկէ ետք

74· Մ· Ցակոբեան, *Պայքար Գերութեան Դէմ*, «Սովետական Հայաստան» (օրաթերթ), Երեւան, 20 Ցունիսի, 1961, թիւ 141 (12279), էջ 3:

75· Նոյնը:

դասալիք եղած են, եւ կ'ըսեն թէ ռուսական (սովետական, Զ. Մ.) քաղաքացիներ են»[76]: Ժողովը կը փափաքէր չորս տեսակի փախստականներն ու դասալիքներն կարելի եղածին չափ չուտով «Ռուսիա ղրկել»:

Այս նախկին բանակայիններէն քառասուն մէկ հոգի Հալէպի մէջ էին եւ Թեհրան պիտի ղրկուէին, անկից ալ՝ Սովետական Միութիւն: Ուրիշներ կային Ցունաստանի մէջ, եւ կը յուսային զանոնք Թուրքիոյ ընդմէջէն ուղղակի ղրկել Սովետ. Միութիւն[77]:

1944 Թ.ի Ցունիսի 30-ին Ֆորէյն Օֆիսէն Գահիրէի իրենց կեդրոնին ի միջի այլոց կը տեղեկացնէին. «Գերման զինուորական կամ կիսազինուորական մարմիններու մէջ ծառայած ռուս (սովետական, Զ. Մ.) քաղաքացիներու հարցը խօսակցութեան ենթակայ է»: Հաղորդագրութեան երրորդ կէտին մէջ կը գրէին թէ արդէն ուշ է սովետական քառասուն մէկ քաղաքացիներուն համար բան մը ընելը. քանի որ անոնք արդէն Հալէպ հասած են, ուստի՝ լաւագոյն կարգադրութիւնը՝ զանոնք Թեհրան ղրկելն էր: Չորրորդ կէտին մէջ կ'իմացնէին, թէ՝ ապագային, եթէ գերման զինուորական կամ կիսա-զինուորական մարմիններու մէջ ծառայած սովետական քաղաքացիներ, Ցունաստանի մէջ՝ բրիտանական ուժերու ձեռքն իյնան, կը թելադրուի զանոնք պատերազմական գերիներ նկատել, բացի այն պարագայէն, երբ անոնց Սովետական Միութիւն առաքումը ուղղակի Թուրքիոյ ընդմէջէն կարգադրուի[78]:

1944 Թ.ի Ցունիսի 20-ին, առաջին խումբը՝ վերեւ յիշուած քառասուն մէկ հոգիները արդէն իսկ յանձնուած էին սովետական իշխանութիւններուն: Լորտ Մոյն՝ 1944 Թ.ի Ցուլիսի 3-ին կը տեղեկագրէր Լոնտոն, թէ կը կարծուի որ 41-ը գերման զօրաբանակներէ դասալիքներ են, բայց C.S.D.I.C.ի կողմէ հարցաքննութիւններէ ետք երեւան եկած է թէ անոնցմէ 39-ը իսկական փախստական պատերազմական գերիներ էին: Լոնտոնի իմաց կը տրուէր թէ կային 2·006 պատերազմական գերիներ եւ 366 փախստականներ: Լոնտոն կը թելադրէր բոլորը վար դնել, պահել իրենց մօտ, եթէ ռուսերը չընդունէին զանոնք վերստին զինուորական ծառայութեան մէջ առնել: 5 Ցուլիսին, 14 նոր ռազմագերիներ Սովետ. Միութեան յանձնուած էին[79]:

Մեծն Բրիտանիոյ պատերազմական դահլիճը կը տեղեկանայ թէ 1500 նման ռազմագերիներ կան Ֆրանսայի մէջ, եւ թէ՝ թէեւ անոնք գերա-

---

76· F. O. 371/40443.
77· Նոյնը:
78· Նոյնը:
79· Նոյնը:

վարուած էին գերմաններու կողքին կռուելու ընթացքին, ամէն փափաք յայտնած Գերմանիոյ դէմ թշնամական արարքներ գործելու: Դահլիճը իր՝ 1944 թ·ի Յուլիսի 17–ի նիստին կ՝որոշէր որ յիշեալ ռազմագերիները «երկրագործական նպատակներու ծառայեն», մինչեւ իրենց հայրենիք վերադարձուիլը, քանի որ այդ մէկը տակաւին ժամանակ կը պահանջէ, եւ եթէ երբեք նման որոշում մը առնուի վերջնականապէս[80]:

1944 թ·ի Յուլիսի 21–ին, «գաղտնի» մակագրութեամբ, Մեծն Բրիտանիոյ տնտեսական պատերազմի նախարարութենէն՝ Սելպրոնի կոմսը, վերոյիշեալ ռազմագերիներու հարցով նամակ մը կը գրէ Բրիտանիոյ Արտաքին Գործոց Նախարար Անթոնի Իտընի: Իր չահեկանութեան համար նամակին կարեւորագոյն մասերը կը մէջբերենք: Նշելի է թէ Ալֆրետ Մուրատեանի՝ այս մասին պարզածին գրեթէ յար եւ նման է անգլիական տեղեկագիրը:

Սելպրոն նախ կը յայտնէր թէ՝ «ինչպէս կրնաք իմացած ըլլալ, իմ սպաներէս մին՝ անցնող չորս չաբաթներուն տեսակցեցաւ որոշ թիւով ռուս բանտարկեալներու [ռազմագերիներու] հետ, բոլոր պարագաներուն՝ իրենց պատմութիւնը հիմնականին մէջ նոյնն է: Առաջին հերթին, անոնք երբ գերեվարուած են, ենթարկուած են անհաւատալի վերաբերմունքի եւ տաժանքի: Շատ մը պարագաներու՝ օրերով քալած են առանց կերակուրի: Ապա՝ համախմբուած են կեդրոնացման կայաններու մէջ, առողջական զգուելի պայմաններու տակ, եւ սովի մատնուած: Անոնք՝ մակաբոյծներով անհանգստացած, եղած են զոհերը գանելիք հիւանդութիւններու: Անօթութիւնը այն աստիճան տիրապետած է, որ մինչեւ իսկ մարդակերութիւն սկսած է···:

«Քանի մը չաբաթներ սոյն վերաբերմունքը կիրարկելէ ետք, երբ իրենց բարոյական կորովը ամբողջովին քանդուած է, զանոնք չարած են, եւ գերման սպայ մը իրենց խօսած, ու հրաւիրած է միանալու գերման աշխատանքային գումարտակի մը, ուր կրնային ստանալ պէտք եղած սննդեղէնը, հագուստներ եւ [նպաստաւոր] վերաբերմունք: Ցետոյ՝ անոնց անհատապէս հարցուցած են թէ կ՝ընդունէի՞ն առաջարկը կամ ոչ: Առաջին մարդը, որուն տրուած է հարցումը, «ոչ» պատասխանած է: Ան գնդակահարուած է անմիջապէս: Նոյն բանը պատահած է երկրորդին, երրորդին եւ այսպէս մինչեւ որ մէկը համաձայնած է, ապա՝ հետեւած են ուրիշներ, քանի որ յստակ կը դառնայ թէ իրենց կեանքերը փրկելու միակ միջոցն է անիկա:

«Աշխատանքային գումարտակին մաս կազմելէն քանի մը օրեր ետք անոնց հրացաններ տուած են՝ «գողերու դէմ դուք զձեզ պաշտպանե-

---

80· F. O. 371/40444.

լու համար», եւ չատ քիչ ատեն ետք իրենց ըսուած է. «Հիմա դուք գերման բանակին մէջն էք, եւ եթէ ռուսերը ձեզ գերեվարեն, ձեզ պիտի գնդակահարեն. եթէ անգլիացիները կամ ամերիկացիները ձեզ գերեվարեն, ձեզ պիտի յանձնեն ռուսերուն»[81]:

Բրիտանական կառավարական դահլիճի՝ 1944 թ.ի Յուլիսի 26-ի նիստին, Սելպրոնի Կոմսին յղած նամակին հիման վրայ՝ Ջըրչիլ այս հարցին վերաբեսութիւնը կ'իմացնէ Արտաքին Գործոց Նախարար Իտընի:

Ճշդուած է թէ Սելպրոնի Կոմսին գաղտնի նամակը արդիւնք էր Վերհրմախթի մէջ ծառայած քառասունհինգ սովետ ռազմագերիներու հետ եղած տեսակցութեանց, որոնք կատարուած են միաժամանակ՝ եւ տարբեր կեդրոնացման վայրերու մէջ: Նկարագրուած անմարդկային միջոցներուն՝ Լահէի եւ Ժընեւի համաձայնութեան ոգիին եւ տառին դէմ կատարուած ոտնակոխումով է, որ նացիները կը յաջողէին «կամաւորներ արձանագրել իրենց կազմելիք լեգէոններու մէջ»[82]: *Հայկական Լեգէոնը բացառութիւն չէր կազմեր: Լեգէոնականներուն ստուար մասը բռնի կամաւորագրուած էր, պարզապէս չմեռնելու համար: Ճիշդ է որ անոնց մէջ կային նաեւ Սովետական Հայաստանին դէմ եղողներ, սակայն հայկական լեգէոնականներուն մեծամասնութեան զգացումները կը մնային հայրենասիրական: Ռազմաճակատներէն վերապրողներէն ոմանք կ'անցնին սովետական բանակի կողմը, իսկ Արեւմտեան Եւրոպայի գրաւեալ երկիրներուն մէջ՝ անոնցմէ չատեր կ'ըմբոստանան եւ կամ կը միանան նացիներու եւ ֆաշիստներու դէմ գործող տեղական պարտիզանական ջոկատներուն*[83]:

Մանտի մէջ «Հայկական Լեգէոն»էն առաջին փախչողը եւ ֆրանսական դիմադրական չարժման կողմը անցնողը կ'ըլլայ հարիւրապետ Միհրան Եղիազարեանի խումբը: Դաշնակիցներու կողմէ Նորմանտիի ցամաքահանումէն ետք, նման դէպքեր կը սկսին բազմանալ[84]:

Ըստ «Նիւ Եորք Հերըլտ Թրիպիւն»ի 1 Օգոստոսի, 1944 թիւին՝ «Բրիտանական ձայնասփիւռը երէկ՝ Պատերազմական Տեղեկատուութեան Գրասենեակին մէջ ձայներիզուած ձայնասփիւռի մը մէջ ըսաւ թէ՝ Լուրտի (Ֆրանսա) մէջ 600 հայ զինուորներ իրենց գերման սպաները սպաննած էին... եւ լքած գերման բանակը»[85]:

1944 թ.ի Օգոստոսի 15-ին էր որ դաշնակից ուժերը կը ներխուժեն Հարաւային Ֆրանսա, երկիրը ազատելու համար նացի լուծէն: Այս

---

81. Նոյնը:
82. Նոյնը:
83. Շ. Ռ. Յարութիւնեան, Նշ.աշխ., էջ 377:
84. Հայկ. ՍՍՀ Գիտ. Ակադեմիա, *Հայ ժողովրդի Պատմութիւն*, Ը. հտր., էջ 164:
85. *New York Herald Tribune*, August 1, 1944.

ներխուժումը նոր յոյս կը ներշնչէ դիմադրական չարժումին, եւ տակաւին գերման սպաներու հսկողութեան տակ գտնուող նախկին սովետական ռազմագերիներէն անոնց, որոնք բռնի կամաւորագրուած էին իրենց կեանքը փրկելու համար:

1943 թ.ի Հոկտեմբերի վերջերուն, հայ ռազմագերիներու ամենախոշոր խումբը Լեհաստանէն փոխադրուած էր Ֆրանսայի Մանտ քաղաքը: Մանտի մէջ, ռազմագերիներու ընդյատակեայ գործադիր մարմինը (պիւրոն), անմիջապէս կապի մէջ կը մտնէ Ֆրանսական դիմադրութեան չարժումի մարտիկներուն հետ: Մանտի հայ ռազմագերիները՝ գունդի հրամանատար Ալեքսանդր Ղազարեանի, հրամանատարի տեղակալներ՝ Ստեփան Եաղճեանի ու Բարդուղ Պետրոսեանի, կոմիսար Լեւոն Տիտանեանի, եւ չտապի պետ՝ հազարապետ (մայոր) Դաւիթ Մինասեանի միջոցով կապ կը պահէին Ֆրանսական եւ հայկական դիմադրութեան հետ: Վերոյիշեալ սովետահայ գերեվարեալ զինուորականները Ֆրանսական ներքին դիմադրութեան երկրորդ չրջանի (MOI) չտաբի աչխատակից Սիմոնա Ռուսսելի, եւ նոյն դիմադրութեան երկրորդ չրջանի կոմիսար փոխգնդապետ Ժերմինի հետ սերտ գործակցութեան մէջ էին, իբր Ֆրանսայի առաջին սովետական պարտիզանական գունդի հրամանատարութիւն[86]: Հայ ռազմագերիները, 1944 թ.ի Օգոստոսին՝ Ֆրանսայի ազատագրութեան օրերուն, ապստամբեցան իրենց նացի բռնատէրերուն դէմ, եւ «հարաւային Ֆրանսայի մէջ բազմաթիւ քաղաքներ ազատագրեցին, որոնց չարքին՝ Մին ու Մանտէն»[87]:

Ֆաչիզմի լուծէն՝ Ֆրանսայի Գար ու Լոզեր գաւառներու ազատագրութեան պայքարին նաեւ մասնակցեցան հարիւրաւոր սովետահայ նախկին ռազմագերիներ[88], հարիւրապետ Բարդուղ Պետրոսեանի եւ Վահան Օհանեանի հրամանատարութեան ներքեւ[89]:

1944 թ.ի Օգոստոսի 24–28, Բարդուղ Պետրոսեանի չոկատը Լա-Քալմեթի տակ չամառ դիմադրութիւն ցոյց կու տայ, եւ մեծ վնասներ կը պատճառէ նացիական խոչոր զօրախումբի մը, որ հարաւային Ֆրանսայէն իր նահանջի ճամբուն վրայ՝ բնակավայրեր քանդելով ու բնակչութիւնը ոչնչացնելով դէպի գերման նոր գիծերը կը չառաջանար: Նացիներու աւերածութիւններէն ու բնաջնջումէն կը փրկուին Ֆլորաք,

---

86. «Սովետական Հայաստան» (օրաթերթ), Երեւան, 20 Յունիսի, 1961, էջ 3: Նաեւ՝ «Ժողովուրդ» (Բարիզ), Խմբագրական, թիւ 132, Կիրակի 10 Մարտի, 1945:

87. Մ. Յակոբեան, *Պայքար Գերութեան Դէմ*, «Սովետական Հայաստան» (օրաթերթ), Երեւան, 20 Յունիսի, 1961, էջ 3:

88. Հայկ. ՍՍՀ Գիտ. Ակադեմիա, *Հայ ժողովրդի Պատմութիւն*, Ը. հատ., էջ 164:

89. Նոյնը, էջ 165:

Ալես, Նիմ, Մանտ եւ շարք մը այլ քաղաքներ ու գիւղեր։ Լա-Քալմեթի քաղաքապետ Մարսել Ռոժէ յատուկ չնորհակալագիր կը ղրկէ պարտիզաններուն, յատկապէս նշելով. «Բնակչութիւնը տեսաւ հայկական խումբի հերոսական պայքարը գերմանացիներու դէմ. խումբը կռուեցաւ համառութեամբ եւ համարձակութեամբ, սառնասրտութեամբ եւ քաջութեամբ, իրմէ հարիւր անգամ թիւով գերազանցող ուժերու դէմ»[90]։

Թուլոնի չրջանի մէջ տեղաւորուած հայ ռազմագերիները եւս կը միանան ֆրանսական դիմադրութեան ուժերուն, եւ տեղական պարտիզաններուն հետ կը մասնակցին Մարսէյլ եւ Լիոն քաղաքներու ապըստամբութեան եւ ազատագրութեան։ Լիոնի զինուորական խումբերը կը միանան Մ. Մանուչեանի անուան պարտիզանական ջոկատին։ Այդ, եւ միւս ջոկատներուն մէջ կային աւելի քան 300 հայ համայնավարներ[91]։

Թուլոնի չրջանին մէջ գտնուող երրորդ վաշտին վարիչները, իրենց վաշտապետ Սուրէն Մարտիրոսեանին եւ Թուլոնէն 19 քլմ. հեռու՝ Իէր (Hyères) քաղաքը բնակող Սուրէն Գալուստեանին միջոցով կապ կը հաստատեն ֆրանսական ընդյատակեայ դիմադրութեան հետ, օգնութիւն խոստանալով նացիներու դէմ իրենց կռիւին մէջ։ Այդ օգնութիւնը պիտի կայանար գերմանական ծանր զէնքերը անգործածելի դարձնելու, եւ յարմարագոյն պահուն իրենց զէնքերը գերմանացիներու դէմ ուղղելու արարքին մէջ։

1944 *թ.ի Օգոստոսի 18-ին, երբ ֆրանսական ուժերը կը մօտենան Իէրի մուտքին, հայ զինուորները կը կատարեն իրենց խոստումը։ Անոնք գերմանական ծանր զէնքերը անգործածելի կը դարձնեն։ Ու երբ կը պատրաստուէին՝ գերմանացիները կռնակէն հարուածելու իրենց խոստումը գործադրել, «անծանօթ մնացած» մատնութեան մը հետեւանքով, Խ. Խ.ներու կողմէ կը ձերբակալուին վաշտապետ Սուրէն Մարտիրոսեանը եւ ուրիշ երեսուն հայ զինուորներ, եւ նոյն գիշերն իսկ կը գնդակահարուին։*

Երկու օր ետք ֆրանսական ուժերը մուտք կը գործեն Իէր։ Անոնք իրենց հրամանատարութեան որոշումով կը մէկտեղեն գնդակահարուածներու դիակները (ինչ որ կարելի է գտնել դեռ), եւ ապա՝ զինուորական պատիւներով կը թաղեն քաղաքի ֆրանսական գերեզմանատան մէջ, ուր հետագային յուշարձան մըն ալ կը կանգնուի[92]։

Գերմանացիներու կողմէ Հոլանտա տեղափոխուած մեծ թիւով սովետական ռազմագերիներ տեղաւորուած էին Ֆլակեն կղզիի, Անովիկի, Ռոթերտամի եւ այլ վայրերու պատերազմական գերիներու կեդրոնաց-

---

90. Նոյնը։

91. Նոյնը։

92. Կարօ Գէորգեան, *Ամէնուն Տարեգիրքը*, Պէյրութ, 1959, էջ 277։

ման վայրերուն մէջ: Հայ ռազմագերիները հոս եւս կը լծուին ընդյատակեայ գործունէութեան՝ նացիներու դէմ զինեալ պայքարը շարունակելու համար: Հոլանտաբնակ Ալեքս Ցակորեանի միջոցով հայ ռազմագերիները կապ կը հաստատեն հոլանտական դիմադրական գաղտնի կազմակերպութեան հետ, եւ անոնց կողքին կը պայքարին, տալով բազմաթիւ զոհեր: Անոնց յիշատակին յուշարձան մը կը կառուցուի Ամերոֆորտի գերեզմանատան մէջ[93]:

Տաժանակիր աշխատանքի համար Գերմանիա քշուած հայ ռազմագերիներու խումբ մը՝ 1943–1945 թուականներուն, Պերլինի, Հերշպերկի, Վուստրաուի, եւ Նոյ-Ռուպպինի մէջ կը գործեն նացիներու դէմ այլազան կերպերով: Այս խումբին գործօն անդամներէն էին Գէորգ Սարգսեան, Հայկազ Պօղոսեան, Վաղարշակ Առաքելեան, եւ ուրիշներ: Խումբին կ'օգնէ միեւնոյն կեդրոնացման ճամբարի մէջ գտնուող սովետ ռազմագերի Զօր. Լուկինը: Այս խումբը հակա-նացի թռուցիկներ կը պատրաստէր եւ կը տարածէր ռազմագերիներու եւ տեղացի բնակչութեան մէջ, կապ կը պահէր օտար ռազմագերիներու հակա-նացիական կազմակերպութիւններուն եւ գերման կոմունիստներու հետ, մասնակցելով խանգարիչ գործողութիւններու, ինչպէս՝ Հերշպերկի ապակիի գործարանի մեքենաներու քանդումը: Գերման կեսթափոն սակայն կը յաջողի ձերբակալել եւ գնդակահարել տասնմէկ հոգիներ, որոնց մէջ՝ Ս. Ցովակիմեան, Ա. Մատաթեան, Փ. Նահապետեան, Ժ. Գէորգեան, Վ. Տալլաքեան եւ ուրիշներ[94]:

1944 թ.ի աշնան, ընդյատակեայ խումբին առաջադրանքով Առաքելեան կը յաջողի միանալ սովետական զօրքերուն: Ապա՝ 1945 թ.ի Ցունուարին, ուրիշի մը հետ անկարգելով կ'իջնէ Թշնամիի թիկունքը՝ Նոյ-Ռուպպին քաղաքին մօտ, հետախուզութեան համար: Ցաջողելով իր առաքելութեան մէջ, օգտակար տեղեկութիւններ կը հողորդէ սովետական զօրքերուն[95]:

Երբ Համաշխարհային Բ. Պատերազմը չահելու նացիներու բոլոր յոյսերը յօդս կը ցնդին, 1945 թ.ին՝ խուճապային մթնոլորտ մը կը սկսի տիրել Գերմանիոյ մէջ, մանաւանդ կամովին կամ բռնի միջոցներով գերմաններու միացած նախկին ռազմագերիներու չարքերուն մէջ: Այդ չրջանին՝ տարբեր ազգութիւններու պատկանող հակասովետ նախկին զինուորականներ՝ Զօր. Պեչիրախովի գլխաւորութեամբ կը կազմեն կովկասեան զինուած միացեալ ուժերու չտաբ, որուն կը

---

93. Աշոտ Աբրահամեան, *Համառօտ Ուրուագիծ Հայ Գաղթավայրերի Պատմութեան*, Բ. հտր., Երեւան, 1967, էջ 210:

94. Հայկ. ՍՍՀ Գիտ. Ակադեմիա, *Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն*, Ը. հտր., էջ 170:

95. Նոյնը:

միանայ գնդ. Վ. Սարգսեան՝ զօրավարի կոչում ստանալով։ Անոնք եւ իրենց քաղաքական մարմինը՝ «Կովկասեան Ազգային Խորհուրդ»ը, կը դիմեն Սալզպուրկի Ամերիկեան գրաւման իշխանութիւններուն, եւ կը խնդրեն որ զիրենք սովետական իշխանութիւններուն չյանձնեն։ Սակայն, ամերիկացիք միայն ազատ կ'արձակեն նախա-պատերազմեան ընդդիմադիրները, եւ Աւստրիոյ սովետական գինուորական իշխանութիւններուն կը յանձնեն Համաշխարհային Բ. Պատերազմի սովետ ռազմագերիները, գլխաւորութեամբ Վ. Սարգսեանի, որ վերջին շրջանին եղած էր «Ֆերպին Տուկ Շտապ»ի նախագահ։ Հայկական Լեգէոնի անդամակցած, եւ այլ հայ ռազմագերիներէն ոմանք կը ձերբակալուին։ Սովետական իշխանութիւններուն կողմէ իրր հայրենիքի դաւաճան կը գնդակահարուի գնդ. Սարգսեան, որուն կը յաջորդեն նացիներու հետ կամովին գործակցած նախկին կարգ մը ռազմագերիներու մահապատիժը, կամ՝ պատժական այլ միջոցառումներու գործադրութիւնը[96]։ *Իսկ «Հայկական Լեգէոն»ի մնացորդները, տեղաւորուեցան ամերիկեան գրաւման գօտիին մէջ գտնուող Շթութկարթ քաղաքի նախկին զօրանոցներուն մէջ, ուրկէ հետագային ցրուեցան՝ մեծ մասով Ամերիկա գաղթելով*[97]։ *Զօր. Պեչիրախով իրր նախա-պատերազմեան «տաբագիր», ազատ կ'արձակուի։ Դրօ Կանայեան, որ պատերազմի վերջին շրջանին նախ Վիեննա, ապա Պերլին էր, Հայտելպերկի մէջ ամերիկեան գինուորական իշխանութեան կողմէ մէկ ամիս բանտարկուելէ ետք, վերոյիշեալ նոյն պատճառաբանութեամբ նոյնպէս ազատ կ'արձակուի*[98]։

---

96. Սարդար, *Բերլին-Շվարցախ*, «Հայրենիք» (ամսագիր), ԽԳ. Տարի, Մայիս, թիւ 5, էջ 6–10։

97. Մամիկոն Աբրահամեան, *Հայրենական ճակատների վրայ*, «Հայրենիք» (ամսագիր), Փետրուար 1965, թիւ 2, էջ 57, նաեւ՝ Հ. Սիմոնեան, *Նշ. աշխ.*, էջ 445 եւ 447։

98. Խոսրով Թիւրիւճեան, *Մեր Խօսքը* (*Բեգլար Նաւասարգեանի ելոյթին առթիւ*), «Նայիրի» (շաբաթաթերթ), Պէյրութ, ԻԴ. Տարի, 17 Օգոստոս, 1966, թիւ 11, էջ 2, եւ «Հայրենիք» (ամսագիր), Պոսթըն, 1965, թիւ 2, էջ 57։

THE ARMENIAN LEGION OF THE SECOND WORLD WAR

ZAVEN MESSERLIAN

(Summary)

On December 30, 1941, the High Command of the German Wehrmacht decided to create several battalions of armed forces composed of prisoners of war of the various Soviet nationalities; the Turkestan Legion, the Caucasian-Mohammedan Legion, the Georgian Legion and the Armenian Legion. Through various means, the Nazis succeeded to have "volunteers" from the prisoners of war. These Osttruppen in reality were used as police force mostly in the Western Front under German command and supervision.

Some confusion has arisen about the Armenian Legion due to the fact that then existed a second Armenian Legion. General Dro Ganayian had organized a team of 60-80 men and had also called it the Armenian Legion. It is this latter team that went with Dro to the Crimea, and the North Caucasus. The German-led Armenian Legion, composed of more than 8000 soldiers, was essentially stationed in Holland, Belgium, France. Many of its members led armed revolts against their Nazi superiors and joined the local resistance movements. Only one small group of the German-led Armenian Legion was sent to the Eastern Front. Many of the soldiers deserted. Dro also cooperated with the Germans, in accordance with the special agreement the Berlin-based Armenian National Council (composed by Dashnag or pro-Dashnag elements) had announced on February 25, 1943.

ԱՐՏԱԻԱԶԴ Գ. ԱՐՏԱՇԷՍԵԱՆԻ ԴՐԱՄԱՀԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՍՊԵՏ Յ. ՏՕՆԱՊԵՏԵԱՆ

Հայաստանի Արտաշէսեան Հարստութիւնը, որ տեւած է չուրջ երկու դարեր (Ք.Ա. 189–Ք.Ե. 6? ԹԹ.), ունի համանուն թագաւորներու չարք մը: Այսպէս՝ Հարստութիւնը կը հաշուէ հինգ Տիգրաններ՝ —Տիրան–Տիգրան Ա. (Ք.Ա. 123–95 ԹԹ.), Տիգրան Բ. (Ք.Ա. 95–56 ԹԹ.), Տիգրան Գ. (Ք.Ա. 20–8/6 ԹԹ.), Տիգրան Դ. (Ք.Ա. 8–5 եւ Ք.Ա. 2–Ք.Ե. 1 ԹԹ.) ու Տիգրան Ե. (Ք.Ե. 6–? ԹԹ.), չորս Արտաւազդներ՝ —Արտաւազդ Ա. (Ք.Ա. 160–123 ԹԹ.), Արտաւազդ Բ. (Ք.Ա. 56–34 ԹԹ.), Արտաւազդ Գ. (Ք.Ա. 5–2 ԹԹ.), եւ Արտաւազդ Դ. (Ք.Ե. 4–6 ԹԹ.), եւ երկու Արտաշէսներ՝ —Արտաշէս Ա. (Ք.Ա. 189–160 ԹԹ.) եւ Արտաշէս Բ. (Ք.Ա. 30–20 ԹԹ.):

Վերոյիշեալ իրողութիւնը յաճախ դժուարութիւններ կը յարուցանէ զատորոշելու նոյնանուն արքաները իրարմէ՝ պատմութեան մէջ, իսկ երբեմն անել կացութեան կը մատնէ դրամագէտը, երբ ան կը փորձէ որոշ դրամ մը վերագրել համանուն գահակալներէն մէկուն կամ միւսին:

Ցարդ ոչ մէկ դրամ գոյութիւն ունի, զոր կարելի ըլլայ վստահօրէն վերագրել Արտաշէսեան Հարստութեան հիմնադիր՝ Արտաշէս Ա.ի: Նոյնն է պարագան Արտաւազդ Ա.ի համար: Թէեւ աւելի քան տասնամեակ մը առաջ պղինձ դրամ մը վերագրած|էինք Արտաշէս Ա.ի (Տես՝ նկար թիւ 1), եւ որուն հաւանական երկրորդ կարելիութիւն նկատած էինք անոր Արտաւազդ Ա.ի պատկանած ըլլալը[1], այսօր վերոյիշեալ երկու վերագրումներն ալ անընդունելի կը նկատենք:

1· Տես՝ Ասպետ Յ. Տօնապետեան, *Արտաշէսեան Հարստութեան Հիմնադիր՝ Արտաշէս Ա.ի Պղինձէ Դրամը*, «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս», |Բ. հատ.|, Պէյրութ, 1971, էջ 135–143:

Խնդրոյ առարկայ դրամին կշիռն է 4·0 կրամ, տրամագիծը՝ 1·6 սմ.:

Նկարագրութիւնը՝

Ա. երես.— Արքային գլուխը աջ դարձած՝ հնգածայր, հայկական խոյրով, երկար կզակով, ցած քիթով եւ կարճ մօրուքով:

Բ. երես.— Հոս բոլորովին նոր պատկերատիպի մը կը հանդիպինք, որ արտաչէսեան այլ դրամներու վրայ չի տեսնուիր. — խոշոր արծիւ մը ձախ դարձած՝ թառած ցից լերան մը գագաթը: Աջին, դէպի վար՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ / ΜΕΓΑΛΟΥ; ձախին, դէպի վար՝ ΑΡΤΑ···, այսինքն՝ «Արքայ Մեծ Արտա···»:

Մակագրութեան այն մասը, որ սովորաբար գահակալին անունը կը պարունակէ, մասամբ կորկով ծածկուած ըլլալով, ընթեռնելի չէր: Հետեւաբար, զայն վերծանած էինք որպէս ΑΡΤΑΞΙΟΥ (Արտաչէսի): Քանի որ Արտաչէս եւ Արտաւազդ անունները կը սկսին թէ՛ նոյն չորս տառերով եւ թէ նոյն յաջորդականութեամբ, որ է՝ «Արտա···», հետեւաբար, որպէս երկրորդ, հաւանական կարելիութիւն, թելադրած էինք մակագրութիւնը նաեւ վերծանել որպէս ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ (Արտաւազդայ): Ամփոփելով՝ ըստ մեր վերծանումին, այս դրամը պէտք է պատկանէր կամ Արտաչէս Ա.ի եւ կամ՝ անոր զաւկին ու յաջորդին՝ Արտաւազդ Ա.ի:

Վերոյիշեալ յօդուածին հրատարակուելէն տասնեակ մը տարիներ ետք, նոյն դրամէն չորս տարբերակներ ստացանք[2], որոնք ցոյց տուին որ խնդրոյ առարկայ դրամին մակագրութիւնը Արտաչէս չէ, այլ՝ Արտաւազդ, ինչ որ մենք որպէս երկրորդ հաւանական վերծանում թելադրած էինք: Աւելին՝ երբ նախկին դրամին վրայի կորկը թեթեւօրէն մաքրեցինք, պարզուեցաւ որ մակագրութիւնը՝ միւս չորս տարբերակներուն նման, «Արտաւազդ» է: Այս հինգ դրամները ոչ միայն լոյս սփռեցին գահակալին անունը վերծանելու, այլ եւ՝ պատճառ եղան որ պահ մը տարբեր մտածենք մեր վերագրումին մասին: Այս վերծանումը այժմ նոր հարց կը յառաջադրէ. այս հինգ դրամները համանուն չորս Արտաւազդներէն ո՞ր մէկուն կարելի է վերագրել: Եթէ այս դրամները բաղդատենք Տիրան–Տիգրան Ա.ի դրամներուն հետ (տես՝ նկար թիւ 2: Ներկայացուած դրամին կշիռն է՝ 5·07 կր., տրամագիծը՝ 1·75 սմ.), իսկոյն պիտի նկատենք որ Տիգրան Ա.ի դրամներուն արուեստը չատ

2· Տես՝ նկար թիւ 8–11: Ներկայացուած դրամներուն կշիռն ու տրամագիծը՝
Նկ· 8— կշիռ՝ 3·30 կր., տրամագիծ՝ 1·50 սմ.
Նկ· 9— կշիռ՝ 3·70 կր., տրամագիծ՝ 1·50 սմ.
Նկ· 10— կշիռ՝ 4·00 կր., տրամագիծ՝ 1·70 սմ.
Նկ· 11— կշիռ՝ 4·90 կր., տրամագիծ՝ 1·60 սմ.:

աւելի նախնական եւ բարբարոս է, քան՝ այս հինգ դրամներունը: Այս երեւոյթը մեզի զարմանք կը պատճառէ, որովհետեւ հակառակը կ'ակընկալէինք: Քանի որ Արտաւազդ Ա.՝ Տիրան–Տիգրան Ա.էն առաջ գահակալած է, ուստի այս դրամները պէտք է պատկանին Արտաւազդ անունով այլ արքայի մը, որ աւելի ուշ գահակալած պիտի ըլլայ, քան՝ Տիրան–Տիգրան Ա.ը: Դրամագիտական նորագոյն տուեալներուն համաձայն, խնդրոյ առարկայ դրամներուն ամենահաւանական թեկնածուն կը նկատենք Արտաւազդ Գ.ը:

ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒՄ

Մեր քննարկումները պիտի կատարենք առարկայական մօտեցումով, եւ որպէս վերլուծումի եղանակ պիտի հետեւինք մեկուսացումի (elimination) եղանակին: Նախ խօսինք չորս Արտաւազդներուն մասին, միանգամայն ցուցաբերելով անոնց դրամներուն առանձնայատկութիւնները, որոնք կրնան վճռական դեր խաղալ մեր վերագրումներու փորձին մէջ:

Ա) Արտաւազդ Ա.: Հակառակ այն իրողութեան որ ան երեսուն եօթը տարիներ գահակալած է, ցարդ ոչ մէկ դրամ գոյութիւն ունի, զոր կարենանք վստահօրէն վերագրել իրեն:

Բ) Արտաւազդ Բ.: Որդին եւ յաջորդը Տիգրան Բ.ի: Հակառակ անոր որ Արտաւազդ Բ. գահակալած է քսաներկու տարիներ, անոր դրամահատութիւնը ճոխ չէ: Ան թողարկած է արծաթ, պղինձ եւ փոքր թիւով անագապղինձ դրամներ, որոնցմէ չուրջ վաթսունը յայտնաբերուած է ցարդ: Այս արքային դրամները ճանչնալը դիւրին է, որովհետեւ անոր բոլոր դրամները՝ առանց բացառութեան, կը կրեն «Արքայից Արքայի Արտաւազդայ» հպարտ պատուանունը (տես՝ նկար թիւ 3):

Ներկայացուած դրամին կշիռն է 16.16 կր., տրամագիծը՝ 3.3 սմ.:

Նկարագրութիւնը՝

Ա. երես.— Արքային կիսանդրին աջ դարձած՝ հայկական հընգաճայր խոյրով:

Բ. երես.— Յաղթանակը (թեւաւոր հրեշտակ) դէպի ձախ կ'ընթանայ՝ երկարած ձեռքով թագ մը բռնած: Ձախին, դէպի վար՝ ΒΑCΙ-ΛΕΩC. ձախին, դէպի վար՝ ΒΑΣΙΛΕΩΝ / ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ. («Արքայից Արքայի՝ Արտաւազդայ»):

Գ) Արտաւազդ Դ.: Նախընտրաբար Արտաւազդ Գ.էն առաջ կը խօսինք Արտաւազդ Դ.ի դրամներուն մասին, որպէսզի մեր վերլուծումներու պարագային գաղափարի յաջորդականութիւնը անընդհատ ըլլայ:

Նկ· թիւ 1·

Նկ· թիւ 2·

Նկ· թիւ 3·

Նկ· թիւ 4·

Նկ· թիւ 5·

Նկ· թիւ 6·

Նկ· թիւ 7·

Նկ· թիւ 8·

Նկ· թիւ 9·

Նկ· թիւ 10·

Նկ· թիւ 11·

Նկ· թիւ 12·

Նկ· թիւ 13·

Նկ· թիւ 14·

Նկ· թիւ 15·

Նկ· թիւ 16·

Նկ· թիւ 17·

Նկ· թիւ 18·

Տիգրան Դ. երկու անգամ գահ բարձրացած է: Նախ՝ (Ք.Ա. 8–5 ԹԹ.), եւ ապա՝ (Ք.Ա. 2–Ք.Ե. 1 ԹԹ.): Տիգրան Դ. երկրորդ անգամ գահ կը բարձրանայ Երատոյ թագուհիին հետ: Ըստ պատմագիտական աղբիւրներու՝ Տիգրան Դ.ի երկրորդ գահակալութիւնը տեւած է հազիւ երեք տարիներ: Կ'ըսուի թէ ան սպաննուեցաւ հիւսիսէն արշաւող բարբարոս լեռնականներու կողմէ: Ստոյգ չենք գիտեր թէ արքային մահէն ետք Երատոյ թագուհին դեռ որքան ժամանակ գահակալեց: Թէպէտ գիտենք թէ հռոմայեցիք՝ առիթը օգտագործելով, Հայաստանի թագաւոր նշանակեցին Արիոպարզանէսը, որ բնաւ չսիրուեցաւ հայերէն: Ան չատ կարճ շրջան մը թագաւորեց (Ք.Ե. 2–4 ԹԹ.) եւ իր մահէն ետք՝ անոր յաջորդեց իր որդին՝ Արտաւազդ Դ.: Արտաւազդ Դ. ալ հայոց հաճելի չեղաւ, եւ ժողովուրդը ապստամբելով սպաննեց թագաւորը: Հակառակ որ Արտաւազդ չատ կարճատեւ՝ երկու տարիներու գահակալութիւն մը ունեցաւ, անոր կը վերագրուին մէկ քանի արծաթ եւ պղինձ դրամներ: Արտաւազդ Դ.ի դրամները չատ դիւրին է ճանչնալ, որովհետեւ անոնց՝ ըստ արեւմտեան ոճի թողարկուած ըլլալը բացայայտ է (տես՝ նկար թիւ 4): Նշանաւոր է Արտաւազդ Դ.ին արծաթէ դեռնարը:

Ներկայացուած դրամին կշիռն է 3·53 կր., տրամագիծը՝ 2·0 սմ.:

Նկարագրութիւնը՝

Ա. երես.— Արտաւազդի գլուխը՝ պսակով, աջ դարձած: Շուրջանակի մակագրութիւն, ձախէն աջ՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ («Արքայից Մեծի Արտաւազդայ»):

Բ. երես.— Օգոստոս կայսրին գլուխը՝ դափնեպսակով, աջ դարձած: Շուրջանակի մակագրութիւն, ձախէն աջ՝ ΘΕΟΥ ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΟΥ. («Աստուծոյ կայսերական Բարերարի»):

Արտաւազդ Դ. ոչ հայ էր, ոչ Արտաշէսեան: Նոյնը կը հաստատեն անոր առանց խոյրի գլուխը եւ շուրջանակի մակագրութիւնը:

Դ) Արտաւազդ Գ.: Ժորժ Լը Ռիտըր 1960 Թ.ին հետաքրքրական յօդուած մը ստորագրեց, որ կը խօսի 39 զանազան դրամներէ բաղկացած գտածոյի մը մասին: Մեզի համար հետաքրքրականը այն է, որ Լը Ռիտըր այս դրամներէն մէկը[3] կը վերագրէ Տիգրան Բ.ի (տես՝ նկար թիւ 5: Ներկայացուած դրամին կշիռն է 4·78 կր., տրամագիծը՝ 1·9 սմ.): Եթէ իր տուած գահակալութեան թուականը նկատի առնենք, գահակալը պէտք է ըլլայ Տիգրան Գ. եւ ոչ թէ Տիգրան Բ.:

3· Georges Le Rider, *Monnaies Grecques Acquises Par le Cabinet des Medailles en 1959*, Paris, 1960 (Extrait de la «Revue Numismatique», 1959-1960, pp. 7-35), p. 28 et pl. III no. 35.

Պտուկեան՝ հաւանաբար Լը Ռիտըրի վերծանումին հաւատք ընծայելով, նոյն դրամը հրատարակեց՝ զայն վերագրելով Տիգրան Դ.ի[4]: *Մենք ալ Պտուկեանի գիրքէն օգտուելով զայն հրատարակեցինք որպէս Տիգրան Դ.ի հազուագիւտ դրամ մը*[5]: *Պտուկեան՝ հետագային նոյն դրամին այլ տարբերակները ստանալով, գահակալին անունը «Արտաւազդ» կը վերծանէ եւ զայն կը վերագրէ Արտաւազդ Գ.ի*[6] (*տես՝ նկար թիւ 6: Ներկայացուած դրամին կշիռն է 5·20 կր·, տրամագիծը՝ 2·0 սմ·*): *Նոյն տեսակէտը չատ աւելի որոշ եւ վաւերական դարձաւ, երբ Պտուկեան վերջերս վեց օրինակներ յիշատակեց (տես՝ նկար թիւ 7: Ներկայացուած դրամին կշիռն է 5·40 կր·, տրամագիծը՝ 1·8 սմ·) իր մեծարժէք աշխատասիրութեան մէջ*[7]: *Վերջին տարիներուն մեծ թիւով արտաշէսեան դրամներ ստացանք, որոնց մէջ այս դրամէն եօթը օրինակներ կան*[8], *եւ նոյն տեսակէտը կը փաստեն: Դրամագէտ Ա. Մուշեղեան, վերջերս հրատարակեց մեծածաւալ եւ բովանդակալից դրամագիտական հատոր մը, որուն մէջ, Լը Ռիտըրին յօդուածէն օգտուելով, այս դրամին օրինակներէն մէկը կը վերագրէ Տիգրան Դ.ի*[9]. *իսկ Պտուկեանի յօդուածին մէջ ներկայացուած օրինակը՝ Արտաւազդ Գ.ի*[10]: *Վերագրումներու եւ վերծանումներու այս տարակարծութիւններուն մեծագոյն պատճառը խնդրոյ առարկայ դրամներուն մաշած կամ անորոշ ֆիզիքական վիճակն է: Ստորեւ կու տանք այս դրամներուն վերծանումը, հետեւողութեամբ Պտուկեանի:*

4· Զարեհ Պտուկեան, *Արտաշէսեան Հարստութեան Դրամները*, Վիեննա, 1969, էջ 57–58 եւ տախտակ 5, նկ· թիւ 33:

5· Ա· Յ· Տօնապետեան, *Արտաշէսեան Հարստութեան Վերջին Գահակալներուն Դրամները*, «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս», [Ա· հատ·], Պէյրութ, 1970, էջ 83 եւ տախտակ Ա·, նկ· թիւ 2:

6· P.Bedoukian, *Coinage of the Later Artaxiads*, «The American Numismatique Society, Museum Notes», No. 17, New York, 1971, p. 138 and pl. XXXV, No. 4, 5a.

7· Paul Z. Bedoukian, *Coinage of the Artaxiads of Armenia*, London, 1978, p. 75 and pl. 8, No. 160.

8· Տես՝ նկար թիւ 12–18: Ներկայացուած դրամներուն կշիռն ու տրամագիծը՝

Նկ· 12— կշիռ՝ 4·10 կր·, տրամագիծ՝ 1·60 սմ·
Նկ· 13— կշիռ՝ 4·21 կր·, տրամագիծ՝ 1·90 սմ·
Նկ· 14— կշիռ՝ 4·28 կր·, տրամագիծ՝ 1·70 սմ·
Նկ· 15— կշիռ՝ 4·50 կր·, տրամագիծ՝ 1·90 սմ·
Նկ· 16— կշիռ՝ 4·70 կր·, տրամագիծ՝ 1·70 սմ·
Նկ· 17— կշիռ՝ 5·12 կր·, տրամագիծ՝ 2·00 սմ·
Նկ· 18— կշիռ՝ 5·14 կր·, տրամագիծ՝ 1·80 սմ·:

9· Խ· Ա· Մուշեղեան, *Դրամական Շրջանառութիւնը Հայաստանում*, Երեւան, 1983, էջ 61–62 եւ Աղիւսակներ՝ նկ· թիւ 86:

10· Նոյնը, էջ 64 եւ Աղիւսակներ՝ նկ· թիւ 94:

Ա. երես.— Արտաւազդին գլուխը աջ դարձած՝ հայկական խոյրով, որուն կեդրոնը խոշոր աստղ մը կը տեսնուի:

Բ. երես.— Անձ մը (Աթենա) կայնած դէպի ձախ, աջ ձեռքով երկար նիզակ մը բռնած, իսկ ձախ ձեռքը յենած վահանի մը վրայ:

Ցարդ մեզի ծանօթ Բ. երեսը Աթենասի պատկերով պղինձ դրամներուն թիւը տասներեքի կը հասնի, որոնցմէ հինգը մաս կը կազմեն Պոուկեանի հաւաքածոյին, եօթը՝ մեր, եւ մէկն ալ՝ Բարիզի Շքադրամներու Բաժանմունքին: Նկատի առնելով Արտաւազդ անունով չորս արքաներուն պատմական եւ դրամագիտական տուեալները, Պոուկեանին վերագրումը չատ տրամաբանական կը գտնենք:

Այժմ վերադառնանք մեր առաջնահերթ հարցին. այն հինգ պղինձ դրամները, որոնց Բ. երեսը՝ լերան վրայ արծիւ թառած կը տեսնենք, ո՞ր մէկ Արտաւազդին պէտք է վերագրել: Եթէ քննական բաղդատութիւն մը ընենք այս երկու տիպի դրամներուն՝ յարադրելով (juxtapose) զանոնք, Ա. երեսները դէպի դուրս, իսկոյն պիտի նկատենք որ անոնց ունեցած հասարակաց նմանութիւնները բացայայտ են եւ աչքառու: Արքաներուն խոյրերուն եւ դէմքերուն նմանութիւնը ուշագրաւ է. հաւասարապէս կը տեսնուին երկար երես, թեթեւ մօրուք, տափակ քիթ, երկար եւ կոր կզակ, «Դէմքի տխուր արտայայտութիւն»: Այլ յատկանշական կէտ մը, որ արժանի է յիշատակութեան, դրամներուն կերտուածքն է: Այս դրամներուն միջին կշիռը 4–5 կրամի չուրջ է, արհեստագիտութիւնը (craftsmanship)՝ ցածորակ, եւ թողարկումը՝ անյաջող: Նմանապէս յատկանշական են տառերուն տիպն ու չափը, եւ մակագրութիւններուն ու պատուանուններուն յար եւ նման ըլլալը: Նաեւ վճռական դեր ունին դրամներու թիւը, ճոխութիւնը եւ մետաղը: Արտաւազդ Գ., որ մօտաւորապէս երեք տարիներ գահակալած է, տրամաբանական է որ միայն երկու տարբեր պատկերատիպերով պղինձ դրամներ թողարկած ըլլար: Ուրեմն՝ զանազան տուեալներ եւ կարելիութիւններ նկատի առած, այժմ՝ ամենէն աւելի հաւանական կը նկատենք որ այս դրամները թողարկուած ըլլան Արտաւազդ Գ.ի կողմէ: Եթէ նոյնիսկ այս դրամները հետագային ուրիշ Արտաւազդի մը վերագրուին, անոնք բոլորն ալ պէտք է վերագրուին նոյն արքային:

THE COINS OF ARTAVASTES III

ASBED DONABEDIAN

(Summary)

It is rather surprising that hitherto no coins have been assigned with certainty to the founder of the Artaxiad Dynasty, Artaxias I. The same holds true for his son and successor Artavastes I. However, previously the author has attributed a coin to Artaxias I with hesitation; it could also possibly be assigned to Artavastes I. After a decade of new numismatic finds and progress, the name of the monarch in question has turned out to be not Artaxias after all. On the light of the most recent numismatic findings, the author is convinced that the coins bearing on their reverse an eagle perching on the top of a steep hill should be attributed to Artavastes III.

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՐԶՆԿԱՑԻ ՊԼՈՒԶ ԵՒ ՀԱՅ ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՅԹԸ

Ն. Կ. ԹԱՀՄԻԶԵԱՆ

Յովհաննէս Երզնկացին (Պլուզ) միջնադարի հայ խոշոր դէմքերից է, որ անջնջելի հետքեր է թողել կեդրոնական Հայաստանի եւ Հայկական Կիլիկիայի պետական, կրօնական, հասարակական կեանքում, ազգային հոգեւոր մշակոյթի տարբեր ոլորտներում եւ ժողովրդական զանգուածների գիտակցութեան մէջ: Սեփական բազմապիսի ստեղծագործութիւնների տարածման, ինչպէս եւ Գրիգոր Տաթեւացու[1], Գրիգոր Դարանաղցու[2], Ղազար Ճահկեցու[3], եւ այլոց աշխատութիւններում նրա բարձր հեղինակութեան հաւաստման չնորհիւ դեռեւս միջին դարերում լայն արձագանգ գտած նրա անունը, բնականաբար, քալ յայտնի է եղել արդի հայագիտութեան ծագման շրջանում իսկ՝ Մ. Զամչեանի պատմական նշանաւոր երկի յօրինման ժամանակներից[4]:

Դրանից յետոյ ծագեց, ու թէեւ մեծ ընդմիջումներով, սակայն պարբերաբար ու հետեւողականօրէն խորացաւ երզնկացիագիտութիւնը:

---

1. *Գիրք Հարցմանց երից երանեալ Սրբոյ Հօրն Մերոյ Գրիգորի Տաթեւացւոյն*, Կ. Պոլիս, 1729, էջ 271, 638:

2. *Ժամանակագրութիւն Գրիգոր Վարդապետի Կամախեցւոյ կամ Դարանաղցւոյ*, Երուսաղէմ, 1915, էջ 399–401, 416 եւ այլուր:

3. *Գիրք Աստուածաբանական Որ Կոչի Դրախտ Ցանկալի*, շարադրեալ ի Ղազարու աստուածաբան վարդապետէ Ճահկեցւոյ, Կ. Պոլիս, 1735, էջ 628–633:

4. Ցիրաւի, Մ. Զամչեանը բաւական յստակ ընդհանուր գաղափար է տուել ժամանակին Երզնկացու մասին (թող որ տակաւին չգատորոշելով Պլուզին Մործորեցուց, հակառակ Դարանաղցու ու նաեւ Ճահկեցու պարզ դիրքորոշմանը այդ հարցում): Համմտ. նրա՝ *Պատմութիւն Հայոց*, Գ հտր., Վենետիկ, 1786, էջ 271–274:

Ղ. Ալիշանն իր հայրենաչունչ յուշիկներում կատարեց Երզնկացուն վերաբերող միջնադարեան բազմապիսի փաստերի ու տեղեկութիւնների վառ, տպաւորիչ եւ գրեթէ ամբողջական մէկտեղումը[5], *նրան անդրադառնալու առիթներից օգտուելով նաեւ այլ աշխատութիւններում*[6]:

Մի քանի տասնամեակ, մինչեւ Առաջին Աշխարհամարտը, իւրացուում են Ալիշանի կատարած հետազօտութեան արդիւնքները[7], *ինչպէս եւ լուծւում են Երզնկացու կեանքի ու ժառանգութեան ուսումնասիրութեանը կապուած առանձին խնդիրներ*[8]:

Երզնակացուն եւ նրա «մեծ երկասիրութեան»[9], *քերականի մեկնութեան վերաբերող հարցերի քննութիւնը մասնագիտական բարձր մակարդակի վրայ էր դրուում Նիկողայոս Ադոնցի «Արուեստ Դիոնիսեայ Փերականի եւ Հայ Մեկնութիւնք Նորին» մեծարժէք հետազօտութեան հրապարակումով: Նրանում հեղինակը վեր հանելով Երզնկացու իրօք փայլուն գործերից մէկի ընդհանրացնող, ամփոփիչ նշանակութիւնը*[10], *նաեւ դրա հիման վրայ վերականգնում էր հայկական վաղ միջնադարեան քերականական մի շարք աշխատութիւններ:*

Երզնկացիագիտութիւնը մեր մէջ զարգացման նոր մղումներ ստացաւ 40-ական թուականներին[11] *եւ աւելի՝ յաջորդ տասնամեակի սկզբներից, երբ արդի հայագիտութեան մէջ տարբերուեցին Պլուզ եւ Մորթորեցի մականուններով յայտնի եւ ժամանակակից երկու Յովհաննէս Երզնացիները*[12]: *Նրանց զանազանելու անհրաժեշտութեան*

---

5. Տես՝ *Յուշիկք Հայրենեաց Հայոց*, Բ. հտր., Բ. տպագր., Վենետիկ, 1921, էջ 401–432:

6. Այդ թուում՝ *Շնորհալի եւ Պարագայ Իւր*, Վենետիկ, 1873, էջ 118, 260 եւ այլուր: *Սիսուան*, Վենետիկ, 1885, էջ 241: *Սիսական*, Վենետիկ, 1893 էջ 131: *Հայապատում*, Վենետիկ, 1901, էջ 509–510:

7. Համմտ. օրինակ, Գ. Զարպհանալեան, *Հայկական Հին Դպրութիւն*, Վենետիկ, 1894, էջ 754:

8. Համմտ.՝ Գ. Սրուանձտեան, *Թորոս Ագթար*, Բ. հտր., Կ. Պոլիս, 1885, էջ 56: Մ. Պոտուրեան, *Միջնադարեան Հայ Բանաստեղծներ, Յովհաննէս Երզնկացի*, «Բազմավէպ», 1910, էջ 499–504:

9. Մ. Օրմանեան, *Ազգապատում*, Բ. հատոր, Ա. մաս, Պէյրութ, 1960, էջ 1798:

10. Ն. Ադոնց, *Դիոնիսիոս Թրակացին եւ Հայ Մեկնիչները*, Պետերբուրգ, 1915, էջ LXXXI-LXXXII (ռուսերէն):

11. Համտ.՝ Ա. Զօպանեան, *Յովհաննէս Երզնկացի*, «Անահիտ», Փարիզ, 1940, թիւ 1–3, էջ 1–19: Հր. Աճառեան, *Հայոց Անձնանունների Բառարան*, Գ. հտր., Երեւան, 1946: Մ. Աբեղեան, *Հայոց Հին Գրականութեան Պատմութիւն*, Բ. հտր., Երեւան, 1946:

12. Ցիրաւի, մինչեւ ներկայ հարիւրամեակի 50-ական թուականները, վերոյիշեալ խոշոր բանասէր գիտնականները, այդ թուում՝ Գ. Յովսէփեանը, Բ. Կիւլեսերեանը եւ ուրիշներ, սխալմամբ, նոյնացրել են երկու Երզնկացիներին:

մասին առաջինը ձայն բարձրացրեց Լ. Խաչիկեանը[13]: *Անկախ նրանից, Ց. Քիւրտեանը եւս՝ թող որ այլ հիման վրայ, արդէն յանգել էր երկու երգնկացիներին տարբերելու գաղափարին իր պատմական արժէքաւոր համադրութեան մէջ*[14]:

Աւելի ուշ այդ հարցին աւելի մանրամասն անդրադարձաւ բանասէր Ա. Սրապեանը, Յովհաննէս Երգնկացի Պլուզին նուիրուած մենագրութեան մէջ, ուր գրեթէ ամբողջական չրջագծերով ներկայացուած է միջնադարեան խոհուն բանաստեղծը[15]: *Ցիսունական թուականներին վերակենդանացած չարժումը, որն արտայայտուեց նաեւ մի չարք այլ չահեկան նիւթերի հրապարակումով*[16], *չարունակուեց նաեւ հետագայում էլ*[17], *ու յանգեցրեց եւս երկու մենագրութիւնների լոյս ընծայմանը. մէկը՝ նուիրուած Երգնակացու փիլիսոփայական հայեացքներին*[18], *միւսը՝ խրատական արձակի քննութեանը*[19]:

Այս բոլորով հանդերձ, դեռեւս վերացուած չէ աւելի քան քառասուն տարի առաջ Զօպանեանի մատնանշած իրօք կարեւոր թերին. «Ամօթ մըն է մեզի համար, որ այդ բազմահմուտ եւ մեծատաղանդ հայ մատենագրին, այդ ներչնչեալ վեհոգի բանաստեղծին, այդ հայրենասէր ազնիւ եկեղեցական գործիչին ամբողջական գործը՝ կենսագրական եւ քննական մանրակրկիտ խնամեալ ուսումնասիրութեամբ մը դեռ հրապարակուած չըլլայ»: Երգնկացու ապրած ժամանակի (13-րդ դ.) ծնըն-

---

13. Տես՝ Լ. Խաչիկեան, *ԺԴ. Դարի Հայերէն Ձեռագրերի Ցիշատակարաններ*, Երեւան, 1950, էջ 649 (ծանօթ.):

14. Ց. Քիւրտեան, *Երիցս եւ Եկեղեաց Գաւառ*, Ա. հտր., Վենետիկ, 1953, էջ 168–224:

15. Ա. Սրապեան, *Յովհաննէս Երգնկացի*, Երեւան, 1958:

16. Ձմմտ.՝ Լ. Խաչիկեան, 1280 *Թուականին Երգնկայում Կազմակերպուած «Եղբայրութիւնը»*, Տեղեկագիր ՀՍՍՀ ԳԱ հաս. գիտ., 1951, թիւ 12, էջ 73–74 (ուր որպէս սկզբնաղբիւր արժեքաւորւում է Երգնկացու «Սահմանն եւ Կանոնք Միաբանութեան Եղբարց» երկը): Գ. Զահուկեան, *Քերականական եւ Ուղղագրական Աչխատութիւնները Հին եւ Միջնադարեան Հայաստանում*, Երեւան, 1954 էջ 259–280 (Պլուզ-Մործորեցի յարաբերութեան մասին հին տեսակէտի շրջանակներում): Ն. Ակինեան՝ Ց. Քիւրտեան, «*Երիցս եւ Եկեղեաց Գաւառ*» (գրախօսութիւն), «Հանդէս Ամսօրեայ», 1955, թիւ 7–9, էջ 440–441: Ս. Արեւշատեան, *Յովհաննէս Երգնկացու Իմաստասիրական Անյայտ Աչխատութիւնը* («Ի Տաճկաց Իմաստասիրաց Գրոց Քաղեալ Բանք»), «Բանբեր Մատենադարանի», թիւ 4, Երեւան, 1958, էջ 297–315:

17. Լ. Խաչիկեան, *Երգնկայ Քաղաքի, «Եղբարց Միաբանութեան», Կանոնագրութիւնը*, (1280 թ.), «Բանբեր Մատենադարանի», թիւ 6, Երեւան, 1962, էջ 365–377: Էդ. Բաղդասարեան, *Յովհաննէս Երգնկացու Թուղթը Եկեղեաց Գաւառի Իչխանին*, «Բանբեր Մատենադարանի», թիւ 10, 1971, էջ 295–314:

18. Գ. Գրիգորեան, *Յովհաննէս Երգնկացու Փիլիսոփայական Հայեացքները*, Երեւան, 1962:

19. Էդ. Բաղդասարեան, *Յովհաննէս Երգնկացին եւ Նրա Խրատական Արձակը*, Երեւան, 1977:

դավայրի՝ Բարձր Հայքի Եկեղեաց գաւառի գլխաւոր քաղաքի եւ անձի ու գործի հետ կապուած մի չարք կարեւոր հարցեր բաւականաչափ լուսաբանելուց յետոյ, այժմ երգնկացիագիտութեան մէջ անհրաժեշտ նոր կուտակումներ են կատարւում, նրա գիտական-գեղարուեստական ժառանգութեան տարբեր կողմերը ճշդելու, չափելու առումներով:

Մեր խնդիրն է յստակել եւ ըստ կարելւոյն լուսաբանել երգնկացու գործունէութեան այն կողմերը, որոնք կապուած են հայ միջնադարեան երաժշտարուեստի ու գիտութեան հետ: Սա բոլորովին նոր նիւթ չէ մեր որոնումների ճանապարհին: Երգնակցիով հրապուրուել ենք տակաւին մեր ուսումնառութեան տարիներին[20]*: Ու աւելի ուշ եւս՝ զանազան առիթներով անդրադարձել ենք նրա տեսական*[21] *ու գեղագիտական*[22] *գաղափարներին: Այժմ ի մի բերելով այդ բոլորը, չրջանառութեան մէջ դնելով մի չարք նոր նիւթեր էլ, ու տեսադաշտում ընդգրկելով նաեւ մեր երգիչ-բանաստեղծ հեղինակի գեղարուեստական ստեղծագործութեան կորստից փրկուած մասը, նպատակ ենք դնում՝ ուրուագծել երաժիշտ երգնկացու դիմանկարը:*

20· Մասնաւորապէս՝ Կոմիտասի անուան կոնսերվատորիայում սովորելու շրջանում մեր տիրլոմային աշխատանքը նուիրել եմ նրա երաժշտա-տեսական ու գեղագիտական հայեացքների վերլուծութեանը (Ն· Թահմիզեան, *Երաժշտութեան Մասին Ցովհաննէս Երգնկացու Դատողութիւնների Մեկնութեան Փորձ*, Երեւան, 1956, ձեռ·): Նրանում օգտագործուած նիւթը, մեր պատկերացմամբ, պիտի լրացուէր Երգնակացու այն ասոյթներով, որոնք վերաբերելու էին՝ խազագրերի համակարգի էութեան հարցերին, եւ կամ գոնէ առանձին խազագրերի զօրութեանը: Շուրջ քառորդ դար, միջնադարեան ձեռագրերի հետ կապուած մեր աշխատանքներում միշտ ի միտի եմ ունեցել դա, եւ սակայն չեմ հանդիպել համապատասխան տուեալների: Դեռ աւելին, նաեւ հնարաւորին չափ լայն հունով պրպտելով մեզ անհրաժեշտ փաստերը տեսանք, որ զարգացած աւատատիրութեան շրջանում (10–15–րդ դդ·), երբ արդէն տարածուած խազագրութեան արուեստն ապրում էր յեղաշրջման ամենափայլուն ժամանակը, հայ երաժշտարուեստի տեսութեանն ու գործնականին ըաջ տեղեակ մեր մեծ մատենագիրներից գրեթէ ոչ ոք ըստ էութեան չի շօշափել խազագրերի համակարգին վերաբերող հարցերը (մեր վերապահութիւնը թող բացատրուի նրանով, որ, վերջապէս, շատ ձեռագրեր մեզ չեն հասել, հասածներն էլ սպառիչ կերպով չեն ուսումնասիրուել): Անգամ Գրիգոր Տաթեւացին իր նշանաւոր «Հարցմանց» գրքում, որ միջնադարի չափանիշներով մի իւրատեսակ «հանրագիտարան» է (Հր· Աճառեան), որեւէ հարց չունի՝ «Զի՞նչ է Խազն» կամ նման ձեւակերպումով:

21· Տես՝ Ն· Կ· Թահմիզեան, *Զայնի Մասին Ուսմունքը Հին եւ Միջնադարեան Հայաստանում*, «Բանբեր Մատենադարանի», թիւ 6, Երեւան, 1962: *Ուչ Միջնադարեան Երաժշտագիտական Բանաքաղուած մի Ցօդուած*, «ՀՍՍՀ ԳԱ-ի Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների», 1968, թիւ 3: *Ներդաշնակութեան Հնչքի Մասին Ուսմունքը Հին եւ Միջնադարեան Հայաստանում* (5–15–րդ դդ·) «Հայկական Արուեստ» (ժողովածու), Երեւան, 1974, թիւ 1:

22· *Էջեր Միջնադարի Հայկական Երաժշտական Գեղագիտութիւնից* (10–15–րդ դդ), «Էջմիածին», 1963, թիւ 11:

ԺԹ· դարի մեր մեծագոյն բանաստեղծ–երաժիշտներից է Յովհաննէս Երզնկացին, որի գիտական–գեղարուեստական բազմապիսի ընդունակութիւնները բարգաւաճման պարարտ հող են գտել կեդրոնական Հայաստանի մշակութային դարաւոր աւանդոյթների, նիւթական ու հոգեւոր բարիքներով լեցուն հնամենի Երզնկայի քաղաքային հարուստ, նորոգուած կեանքի, ինչպէս եւ Հայաստանի ու Կիլիկեան հայկական պետութեան կեդրոններում ծաւալուող փոխադարձ արդիւնաւոր կապերի մէջ:

Երզնկացու կենսագրութեանը վերաբերող տուեալներից մեր նիւթի տեսակէտով յատուկ հետաքրքրութիւն են ներկայացնում, մասնաւորապէս, հետեւեալ չափեկան փաստերը: Ապագայ գեղարուեստագէտն իր նախնական կրթութիւնն ստանալով Եկեղեաց Սբ· Մինասի վանքում, աւելի հասուն տարիքում՝ հայրենիքից հեռու (Խոր-Վիրապո՞ւմ) երկար աշակերտել է բազմարդիւն մատենագիր, նշանաւոր գիտնական եւ գործիչ, նաեւ բանաստեղծ–երաժիշտ Վարդան Արեւելցուն: Այնուհետեւ, Երզնկացին ճանաչել է հայկական միջնադարեան քաղաքային կեանքն ու աշխարհիկ հոգսերն եւս, եղել է կեդրոնական Հայաստանի ու Հայկական Կիլիկիայի տարբեր վայրերում, նաեւ Երուսաղէմում, Տփխիսում, չփուել է հասարակութեան այլազան խաւերի հետ եւ ամենուր ընդունուել որպէս գիտուն եւ իմաստուն վարդապետ, պերճաբան հռետոր ու քաղցրաձայն երգիչ:

Ինչ վերաբերում է Երզնկացու ժառանգութեանը, ապա նրա մի ամբողջ չարք երեսակները ուղղակի կապի մէջ են մեզ հետաքրքրող հարցերի միակցութեան հետ: Գեղարուեստական արտադրանքը՝ իր բուն նշանակութեամբ: Իսկ գիտական գործերը՝ նրանցում ըստ անհրաժեշտութեան առաջ բերուած երաժշտական օրինակներով ու կատարուած համեմատութիւններով· այլ դէպքերում՝ քննարկուող տուեալ նիւթի ու երաժշտութեան խոր կապերով, այլեւ դրա հիման վրայ իրագործուած երբեմն նոյնիսկ զգալի մեծ չեղումներով, որոնցմով առաւել հարուստ է մասնաւորապէս Երզնկացու Քերականի մեկնութիւնը:

Դա բացատրւում է ոչ միայն Երզնկացու նաեւ երաժիշտ լինելու հանգամանքով, եւ կամ նրանով, որ քերականութիւն ասելով հին ու միջնադարեան Հայաստանում հասկանում էին գիտելիքների շատ աւելի լայն մի համակարգ[23], քան այն՝ ինչ հասկանում ենք այժմ: Վերայարուցելով բանաստեղծութեան նկատմամբ երաժշտարուեստի առաջնութեան մասին անտիկ գաղափարները, Երզնկացին հաստատում

23· Ն· Ադոնց, նշ·աշխ·, էջ LXXXI:

է, որ «սկիզբն առեալ քերդողականիս, յառաջգալոյ յերաժշտականէ անտի, վասն զի նա բնաւորեցաւ երկայնիւք եւ սղիւք յիւրն վարիլ նուագաւոր երգս, եւ ապա բազմաց մարդկան ի մէջ առեալ զքերդողականսն»...[24]:

Ինչ է սա· Երզնկացին մի ամբողջ չարք զուգահեռներ է անցկացնում նաեւ քերականութեան ու երաժշտութեան միջեւ եւ նկատում, որ «համեմատի արհեստ քերականութեանս երաժշտականին եւ նմանէ առեալ ունի»[25] ... եւ այլն:

Այսպիսի մի մտածող ու արուեստագէտ, բնականաբար, մեծագոյն լրջութեամբ մօտեցած պիտի լինէր երաժշտարուեստի ստեղծագործական խնդիրներին ու տեսական հարցերին: Որ դա ճիշդ այդպէս էլ եղել է՝ երեւում է թէ՛ այն դատողութիւններից, որոնցում Երզնկացին իրեն նոյնիսկ թերուս է համարում երաժշտաբանի գիտութեան ու արուեստի մարզերում, եւ թէ՛ նրա կիրառած սկզբունքից՝ որով նա Քերականի մեկնութեան մէջ, ամբողջականութեան սիրոյն, առաջ է բերում հին հեղինակների նաեւ երաժշտարուեստին վերաբերող դրոյթները:

Ցովհաննէս Երզնկացուն նուիրուած մեր աւելի ծաւալուն ուսումնասիրութեան մէջ (դեռեւս անտիպ), որի մի հատուածն ենք ներկայացնում այստեղ, մենք աշխատել ենք գէթ գլխաւոր գծերով ցոյց տալ այն աւանդը, որ մուծել է նա հայ երաժշտական մշակոյթի զարգացման մէջ, յաջորդաբար անդրադառնալով հետեւեալ բնագաւառներին· երաժշտական գեղագիտութիւն, երաժշտութեան գիտական եւ գործնական տեսութիւն, կատարողական արուեստ եւ ստեղծագործութիւն:

Ստորեւ կը չօշափենք դրանցից վերջին երկուսը:

Երզնկացու, որպէս երգիչ-կատարողի արուեստի մասին ծաւալուել չենք կարող: Նշենք միայն, որ դատելով նրան տրուած երկու-երեք յատկորոշ մականուններից, նա օժտուած է եղել երգչային գեղեցիկ ձայնով, ինչպէս եւ կատարողական ակնյայտ տաղանդով: Ըստ որում ուշագրաւ է, որ դա գիտակցել ու հաստատել են միջնադարի հայ հասարակութեան թէ՛ բարձր դասերը եւ թէ՛ աշխատաւորական զանգուածները: Այսպէս, ապահովաբար՝ հայ իրականութեան ժողովրդական լայն խաւերի միջավայրում տարածուած պիտի լինէր Երզնկացու «Պիւլպիւլ» (Բլբուլ) մականունը[26], այնինչ նրան «Քաղցրաձայն»

24· Ցովհաննէս Երզնկացի, *Մեկնութիւն Քերականին*, Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Ձեռ· թիւ 2329, էջ 40բ:

25· Նոյնը, էջ 44ա:

26· Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Ձեռ· թիւ 2394, էջ 16ա («Մեր Տէրն ի Դրախտն Երեկ») տաղի խորագիրը՝ «Տաղ Ադամայ Պիւլպիւլ վարդապետէ ասացեալ»··· եւ այլն):

մկրտած պիտի լինէին աշխարհիկ ու հոգեւոր բարձր դասի շրջանակներում[27]:

Անցնենք Երզնկացու երաժշտա-բանաստեղծական ստեղծագործութեանը: Այն բաղկացած է, գլխաւորապէս՝ աշխարհիկ ու հոգեւոր տաղերից եւ կանոնական ու պարականոն չարականներից:

Երզնկացու աշխարհիկ տաղերի երաժշտութեանը վերաբերող ձեռագրական տուեալները ընդհանրապէս քիչ բան են յուշում մեզ: Այնքան, որ ստիպուած ենք լինում դատողութիւնների համար յենարաններ որոնել նոյնիսկ այլ դէպքերում աննշան համարուելու արժանի նշումների մէջ: Ասենք՝ «Ցակոր Զարթիր ի Քնոյ Մեղաց» ստեղծագործութիւնը Մատենադարանի ձեռագրերից մէկում ունի՝ «Տաղ Անուշ Ասայ» խորագիրը[28], որ փաստօրէն վերաբերում է երաժշտական կատարմանը: Դարձեալ՝ «Այս Ինչ Կրակ էր Այրեց» տաղն ունի՝ «Տաղ Ազնիւ ի Ցօվանէսէ», խորագիրը[29], ուր «ազնիւ» որակումը պատշաճում է երաժշտական բաղադրիչին էլ, եւ այլն:

Ծօսուն լինելու առումով մի այլ կարգ են գոյացնում այն խորագրերը, որոնք ունեն «քաղցր եղանակաւ ասա» նշումը: Այդպիսիք են, օրինակ՝ «Երկուսն ի Մէկ Տեղ Բերած» քառեակների չարքն ու «Աւրհնեցէք զՀայրն Աստուած» տաղը, ըստ Վիեննայի Մխիթարեանների Մատենադարանի ձեռագրերի[30], որոնք օգտագործել են Մ. Պոտուրեանը եւ Ց. Քիւրտեանը: Վերջապէս, էլ աւելի որոշակի տեղեկութիւն է հաղորդում «Օրհնեալ է Աստուծոյ Անունն» տաղի խորագիրը, որում հաստատագրուած է՝ «առաջին ձայն ասա, որ լաւ գայ»[31]:

Ինչ խօսք, այս տուեալները չատ ընդհանուր բնոյթ ունեն: Մանաւանդ եթէ մտաբերենք, որ Երզնկացու աշխարհիկ տաղերը (բովանդակութեամբ՝ մեծ մասամբ հոգեչահ խրատներ), թուով թէեւ չատ չեն (չուրջ մէկ ու կէս տասնեակ), բայց դրանց մէջ կան եւ բաւականին

---

27. Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Ձեռ. թիւ 962, էջ 380բ: Այստեղ գետեղուած է Խաչատուր Կեչառեցու «Ես եմ Կորուսեալ Ոչխար» ստեղծագործութիւնը, որ սխալմամբ վերագրուում է Ցովհաննէս Երզնկացուն: Բայց մեզ համար տուեալ դէպքում կարեւորը հետեւեալ խորագրի առկայութիւնն է. «Ցովհաննէս Քաղցրածայնի ասացեալ եզրնկեցոյ»:

28. Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Ձեռ. թիւ 7708, էջ 48ա:

29. Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Ձեռ. թիւ 1990, էջ 49բ:

30. Մասնաւորապէս՝ թիւ 344 գրչագիր տաղարանի:

31. Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Ձեռ. թիւ 1661, էջ 823: Այս տաղը Վիեննայի Մխիթարեանների վերոյիշեալ թիւ 344 ձեռագրի ցուցմունքի համաձայն պէտք է ասուի, «Ցովասափի գոյնով», որ նշանակում է՝ Առաքել Բաղիշեցու «Ցովասափ եւ Բարաղամ» վէպի ձայնով, եւ որ, հետեւաբար, ուշ շրջանի յատկում է պարզապէս:

ծաւալուն ստեղծագործութիւններ: Ինչ առաջ յիշատակուած «Օրհնեալ է Աստուծոյ Անունն» տաղը, օրինակ, բաղկացած է վաթսուներկու քառատող տնից: Պարզ է, որ այդ բոլորը ԱՋ մէկ եղանակով չէր կարող կատարուած լինել: Բայց ԱՋ եղանակը երգնկացու ժամանակներում տասից աւելի ստորաբաժանումներ է ունեցել արդէն, ինչպէս երեւում է միջնադարեան մանրուսման գրքերից[32]:

Ինքը՝ երգնկացին, քաջ ծանօթ էր մանրուսման եղանակներին: Եղել էր Կիլիկիայի հայկական վանքերում, այդ թւում մանրուսման արուեստի բուն կեդրոնում՝ Արքակաղնում: Եւ, ինչպէս կարծում էր Ղ. Ալիշանը, ճիշդ այստեղ էլ արտասանել էր նա իր երեւելի ճառերից մէկը՝ «զԱսացուածն ի Բան ձի Սաղմոսի՝ որ ասէ, Տէր կարդացի առ քեզ», ուր կան հետեւեալ խօսքերը· «զի զոր ի լուր ականջացս լսէի, եւ այժմ դէմ յանդիման աչօք իմովք տեսի, եւ զքաղցր եղանակս ձայնից ձերոց յօրհնութիւնն Աստուծոյ լուայ»[33]:

Արդ, հաւանական է ենթադրել, որ «առաջին ձայն ասա» ցուցումը, «Օրհնեալ է Աստուծոյ Անունն» ընդարձակ տաղի վերաբերութեամբ, կիսառուել ու հասկացուել է՝ ԱՋ եղանակն իր ստորաբաժանումներով հանդերձ օգտագործելու նշանակութեամբ: Այս ենթադրութեան օգտին խօսում է երկու փաստ: Նախ այն, որ արեւելեան երաժշտութեան մէջ մինչեւ օրս էլ՝ այսինչ կամ այնինչ մուղամ (պարսկա–արաբական աշխարհում), եւ կամ ռագա (հնդկական արուեստում) ասելով, հասկանում են դրանց ստորաբաժանումների կամ հատուածների ողջ համակարգը եւս[34]: Եւ յետոյ, երգնկացու ծաւալուն տաղերը, եւ մասնաւորապէս, քննարկուող տաղի գրական բնագիրը, ինքն արդէն բաժանուած է եղել, ըստ մտքի բովանդակութեան, տարբեր հատուածների[35], կարծես առաջադրելով վերը բացատրուած «հագներգութեան» կենդանի նմուշները:

32· Տես՝ Ն· Կ· Թահմիզեան, *Նիւթեր Հայկական եւ Ռուսական Հոգեւոր Միջնադարեան երգարուեստների Համեմատական Ուսումնասիրութեան*, «Բանբեր Մատենադարանի», թիւ 13, Երեւան, 1980, էջ 119:

33· Ղ· Ալիշան, *Միսուան եւ Հեւոն Մեծագործ*, Վենետիկ, 1885, էջ 254–255:

34· Երկու եզրերն էլ(մուղամ եւ ռագա) նշանակում են միշտ այն, ինչ մեր մէջ հնուց ի վեր կոչուել է ձայն կամ ձայնեղանակ: Եւ, ի դէպ, ահա թէ ինչու, վերջերս հայ երաժշտներից ոմանց կողմից օգտագործուող «հայկական մուղամ» դարձուածաբանութիւնը (եթէ կարելի է այսպէս ասել)՝ անիմաստութիւն է պարզապէս: Բացի դրանից սակայն, թէ՛ մուղամ, եւ թէ՛ ռագա խօսքերը նշանակում են նաեւ երաժշտական ստեղծագործութեան որոշակի մի տեսակ (ժանր): Ահա այս առումով, երբ ասում են, օրինակ, մուղամ Զարգեան, հասկանում են մի գործ, որում ներկայացուած է Զարգեան ձայնեղանակը, «շոթէ» կոչուած իր գրեթէ բոլոր հատուածներով կամ ստորաբաժանումներով, որոնք նոյնպէս յայտնի են զատ-զատ անուններով:

35· Դրանք միջնադարում կենցաղավարել են նոյնիսկ որպէս առանձին տաղեր, ինչպէս

Վերջապէս, աչխարհիկ տաղերի ոլորտում, երգնկացին՝ ինչպէս երեւում է, յօրինել է նաեւ չափանմուշ եղանակներ: Դրանցից մէկի յիշատակութեանը հանդիպում ենք իր իսկ տաղերից մէկի լուսանցագրութեան մէջ: Այսպէս. «Ճամենայն Մեղաց ի Զատ» տաղի լուսանցքում կարդում ենք. ««Ադամայ ստեղծողն եկեալ»-ին գոյն է»[36]*, իսկ սա՝ «Ադամայ Որդիք Ամէն ու Մնունդ ի Հողէն» տաղի 7-րդ տան առաջին տողն է, որտեղից ակներեւաբար սկսուել է յատուկ եղանակ ունեցող առանձին մի հատուած:*

Նախընթացից հետեւում է, որ երգնկացու դիտարկուող տաղերը երգուել են, այն էլ սիրուած, տարածուած («քաղցր» եւ «անուշ») եղանակներով: Ծաւալուն տաղերը բաժանելով հատուածների, տարբեր եղանակներով, կամ տուեալ ձայնեղանակի որեւէ ստորաբաժանումով, կենցաղավարել են նաեւ անկախ ամբողջից: Առանձին տաղեր (կամ հատուածներ) աչքի են ընկել չափանմուշ եղանակներով: Սրան ուրիշ բան աւելացնել չենք կարող: Միջնադարեան հայ իրականութեան մէջ աչխարհիկ ստեղծագործութիւնների ընդհանրապէս կամ չեն խազաւորուել, եւ կամ, ինչպէս ցոյց են տալիս որոնումները, մի չարք դէպքերում ունեցել են ոչ լիարժէք խազաւորումներ: Ի լրումն ամէնի, աւանդութեան ուժով եւս որեւէ եղանակ՝ կապուած մեզ զբաղեցնող ստեղծագործութիւններից մէկին, մեզ չի հասել կամ առայսօր յայտնի չէ:

Երգնկացու ոչ միայն աչխարհիկ, այլեւ հոգեւոր տաղերի յայտնաբերման, դրանց վերաբերող ձեռագրական տուեալների ստուգման, հեղինակային պատկանելութեան խնդիրների ճչդման եւ այլնի հետ կապուած հարցերը վերջնականապէս լուծուած համարել չի կարելի: Այսուամենայնիւ, հոգեւոր տաղերի մասին փոքր ինչ աւելի որոշակի խօսք ասելու հիմքեր ունենք: Հոգեւոր տաղերը խազագրուած են եղել մասնագիտական բարձր մակարդակով եւ պահպանուել միջնադարեան ընտիր ձեռագրերում: Իսկ մի նմուչ մեղեդիով հանդերձ մեզ փոխանցուել է սերնդէ-սերունդ, ու ի վերջոյ, ձայնագրուել նաեւ Կոմիտասի ջանքերով:

Խազաւոր ձեռագրերի ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, որ երգնկացին հոգեւոր տաղերի բնագաւառում յօրինել է թէ՛ մեծակերտ-զարդարական չքեղ ստեղծագործութիւններ, եւ թէ՛ չափանմուշ եղանակներով ծորերգային կտորներ: Ինչպէս գիտենք, տաղային արուեստը, ընդարձակ իմաստով, ընդգրկում է հայ միջնադարեան

օրինակ՝ ձեռագրերում «Տաղ Սուրբ Հաւատոյ» խորագրով առաջ բերուող իմքն իր մէջ ամբողջական գործը:

36. Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Ձեռ. թիւ 2672, էջ 353բ:

մասնագիտացուած երգաստեղծութեան բաւական ծաւալուն մի ոլորտ, որում բուն տաղերի չարքում դասւում են նաեւ «մեղեդի», «յորդորակ», «սրբասացութիւն» կոչուող գործերը, այլեւ տաղերի ազդեցութեան ներքոյ յօրինուած «ծանր», «ստեղի» եւ «զարտուղի» չարականները[37]: *Այստեղ ճշդենք, որ դա՝ մեծակերտ-զարդարական (մոնումենտալ դեկորատիվ) ստեղծագործութիւնների ոլորտն է առհասարակ, որի խորացմամբ ու ընդլայնմամբ էլ՝ հայ երաժշտական մշակոյթի պատմութեան մէջ նշանաւորւում է զարգացած աւատատիրութեան շրջանը:*

Այս շրջանում, կեդրոնական Հայաստանում եւ Կիլիկեան հայկական պետութեան սահմաններում, հայ հոգեւոր մասնագիտացուած երգարուեստն աւելի մեծ ընդգրկումով (քան երբեւիցէ), արտացոլում է կեանքը, խորապէս արտայայտելով իրականութեան (տիեզերքի, բնութեան, հասարակութեան եւ անհատի) միջնադարեան ըմբռնումը, համաքրիստոնէական զգացումներն ու գաղափարները, ինչպէս եւ ազգային տեսիլներն ու գեղեցիկի իտէալը: Մարմնաւորւում են բարդ մտայղացումներ, որոնցում գեղարուեստօրէն ի մի են բերւում բազմածալ իրականութեան այլազան կողմերը, մարդու (աւատատիրական առաջաւոր մտաւորականութեան ներկայացուցչի) ամենատարբեր բնոյթի ներքին ապրումները:

Հաստատւում եւ զարգանում է երաժշտական մի նոր ոճ, որի նմանակը հայ միջնադարեան ճարտարապետութեան մասին արդի գիտութեան մէջ յայտնի է «մեծակերտ-զարդարական» անունով[38]: *Նրանում դեռեւս վաղ միջնադարում բիւրեղացած մեծակերտ նկարագիրը պահպանում է առաջատար նախասկզբի նշանակութիւնը· իսկ զարդարումը, այն է՝ ոլորումների, դրուագումների, գեղգեղանքների, փայլուն անցումների եւ նմանանների կիրառումը, գրական խօսքի վանկերի երկարաձգման պայմաններում, հանդէս է գալիս որպէս հիմնական բովանդակութիւնը հարստացնող տարր: Այս ոճի աստիճանական ձեւաւորումը չորս-հինգ հարիւր տարիների ընթացքում կազմում է հայ հոգեւոր մասնագիտացուած երգարուեստի միջնադարեկան շրջանի ողջ բարեշրջութեան հիմնական արդիւնքը: Եւ այս ոճն*

37· Տես՝ Ն· Կ· Թահմիզեան, *Քննական տեսութիւն Հայոց Հին ու Միջնադարեան երաժշտութեան Պատմութեան*, Հայկ· ՍՍՀ ԳԱ-ի «Լրաբեր» (Հասարակական գիտութիւնների), 1971, թիւ 5, էջ 36, 40–41:

38· Ա· Եակոբսոն, *Համառօտ Պատմութիւն Հայկական Ճարտարապետութեան*, Ե-ժէ· դդ·, Մոսկուա-Լենինկրատ, 1950, էջ 47 (ռուսերէն): Տես նաեւ՝ Ա· Սվիրի, *Հին Հայաստանի Մանրանկարչութիւնը*, Մոսկուա-Լենինկրատ, 1930, էջ 31–35 (ռուսերէն) (որտեղ) խօսւում է նաեւ նոյն, «մեծակերտ-զարդարական» ոճի յատկանիշների մասին, դիտարկուող պատմաշրջանի հայկական մանրանկարչութեան վերաբերութեամբ):

է, որ հայ իրականութեան մէջ Նարեկացու ստեղծագործութեամբ դառնալով տիրապետող, զարգացած աւատատիրութեան պատմաշրջանում անցնում է բարգաւաճման մի քանի փուլերից, բարձրակէտ ունենալով 12–13–րդ դարերը[39]:

Երզնկացին այդ բարձրակէտային շրջանի երեւելի հեղինակներից մէկն է: Նրա մեծակերտ–զարդարական ոճի գործերը, դատելով համապատասխան խազաւորումների հիւսուածքից, չափման որոշակի եզրեր են երեւան բերում՝ տաղային արուեստի կիլիկեան դպրոցի փայլուն նմուշների հետ: Եւ դա հասկանալի է դառնում, երբ մտաբերում ենք, որ նա քաջ ծանօթ է եղել, ինչպէս առհասարակ հայ մասնագիտացուած երգաստեղծութեան դարաւոր աւանդոյթներին, նոյնպէս եւ, մասնաւորապէս, Գրիգորիս Գ. Պահլաւունու, Ներսէս Շնորհալու, Ներսէս Լամբրոնացու եւ նրանց յաջորդների ստեղծագործութեանը, անձամբ այցելել է հայկական կիլիկեան վանքերն ու նշանաւոր եկեղեցիները, եւ գիտակցական ողջ կեանքում աշխատել է խորացնել կիլիկեան հայկական պետութեան եւ կեդրոնական Հայաստանի մշակութային, այդ թւում եւ երաժշտական կապերը: Միայն խոր ափսոսանքի արժանի փաստ է, որ Երզնկացու մեծակերտ–զարդարական ոճի գործերն այնպէս էլ մնացել են լոկ խազաւոր ձեռագրերի էջերում: Դրանց արտաքին տուեալներն իսկ խօսուն վկաներն են երաժշտական համապատասխան բաղադրիչների հարուստ, դրուագուած կազմութեան:

Այդպիսի գործերից մէկն է Մննդեան «Ճանեղական Լուսոյն» մեղեդին: Մանօթանանք գէթ նրա խազագրութեանը, ըստ 14–րդ դարի ընտիր գանձարաններից մէկի[40] (տես՝ նկար թիւ 2):

Դիտելու արժանի պարագան այն է, թէ որքան քիչ են այստեղ բառերը, եւ որքան հոծ՝ գրական բնագրի իւրաքանչիւր վանկի հետ զուգորդուող խազանշանները: Ի դէպ, այս խազաւորումը ուրիշ ձեռագրերում էլ կայ[41], սակայն բերուածը մասնագիտական առաւել բարձր մակարդակով կատարուածներից է: Այլ գրչագրերում դիտարկուող մեղեդին հետեւում է «Գովեստ Բերկրանաց Հըրճուողական Հընչմամբ» յորդորակը, դարձեալ Երզնկացու անունով[42]. մինչդեռ

---

39. Տես՝ Ն. Կ. Թահմիզեան, *Մեծակերտ–Զարդարական Ոճը Հայ Մասնագիտացուած Երգարուեստում 10–14րդ Դարերում* (*Հայ Արուեստի Միջազգային 3–րդ Գիտաժողովի Նիւթերի մէջ*): Terzo Simposio Internazionale di Arte Armena (Milano-Vicenza-Castelfranco-Veneto-Piazzolo sul Brenta-Venezia), 25/IX - 1/X, 1981.

40. Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Ձեռ. թիւ 7785, էջ 74բ:

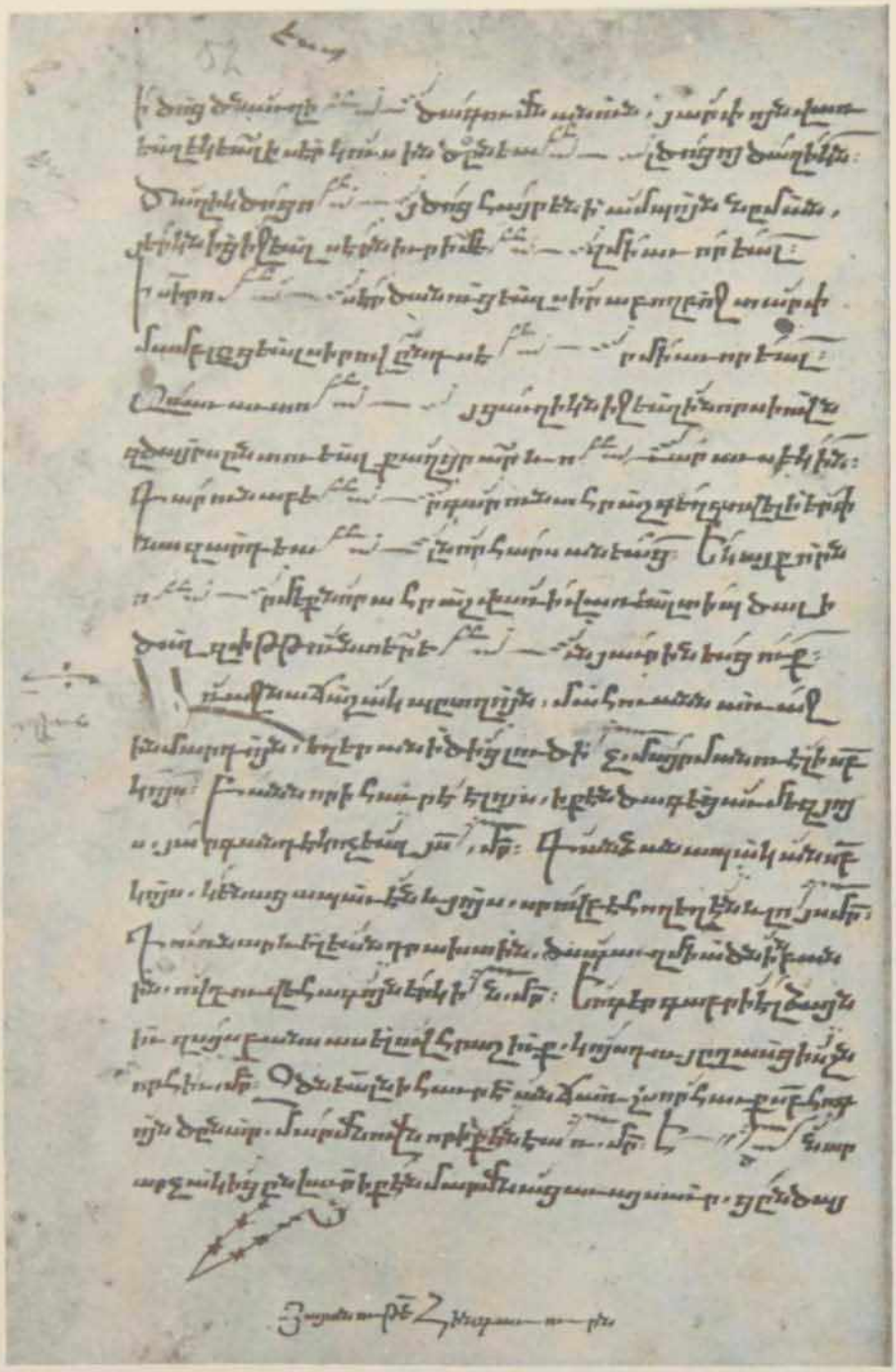
41. Հմմտ.՝ Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Ձեռ. թիւ 428, էջ 77բ:

42. Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Ձեռ. թիւ 474, էջ 22ա:

ՆԿ. 1. ԵՐԶՆԿԱՑՈՒ ԴԻՄԱՆԿԱՐԸ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՈՒԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

Ձեռ. թիւ 7046, էջ 296 բ

Նկ. 3.

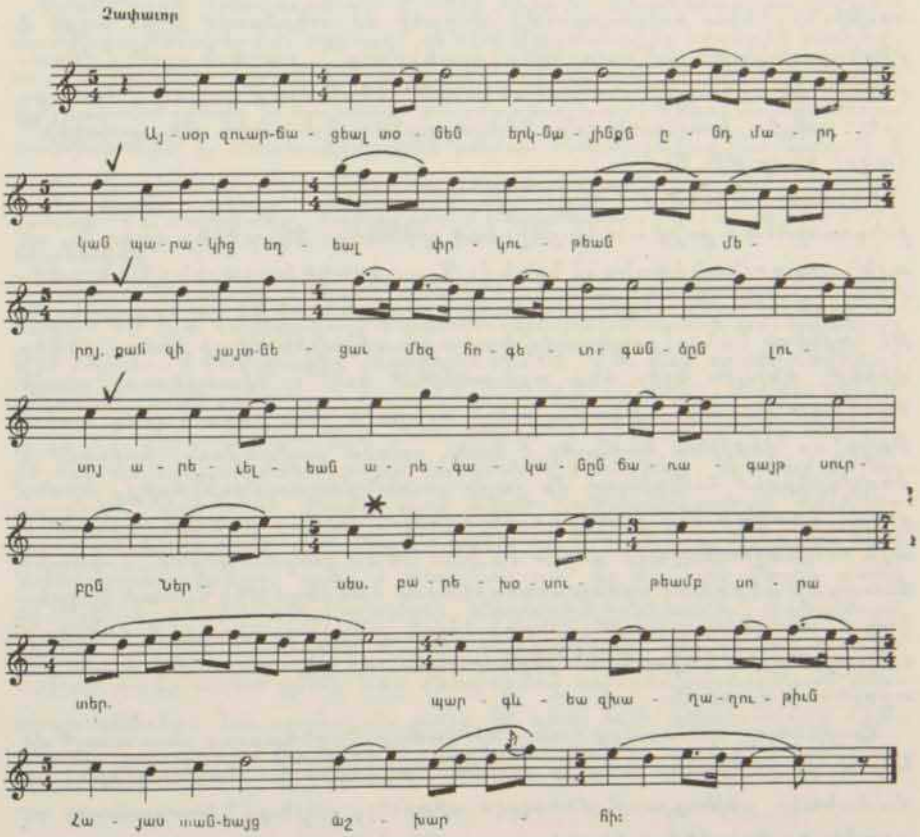

Գ. Նայու Ց
Այս-օր ծայ - ցըց հայ-րա - կաց. յերկ - ցից իջ - եալ
հա - ճո - յա - կաց. սի -րե -ցե - լոյ որդ- ւոյ վը – կայ.
այ յոր – դո - րէ գետ յոր - դո – րէ. գետ Յոր – դա – նաց։
Յորդո– րա.կաց ծայ - ցիւ եր – գէր մեծ կա – րա – պե - տըց Յով–հաց - ՑԷս։

Նկ. 4.

Չափաւոր
Լե- րինք ա- մե- նայն այ- սօր ցըն- ծա- ցէք ընդ
մե- ծա- պայ ծառ փառ- սըն Սե- պու- հոյ
գե- րա- զանց լե- րինն, քան- զի ի նմա բնա-
կե- ցաւ սուր- բըն Գրի- գո- րի- ոս, սիւն լու- սոյ
Հա- յաս- տան- եայց սուրբ և- կե- ղեց-
ւոյ, ո- րով ցըն- ծան ի
փառս վեր- նոյն Սի- ով- նի:

Նկ. 5.

ԱՅՍՕՐ ՉՈՒԱՐՃԱՑԱՒ.

Նկ. 6

նոյնը միջնադարեան երգչային տարբեր մատեաններում վերագրւում է նաեւ Գրիգոր Նարեկացուն: Հայագիտական գրականութեան էջերում վաղուց դիտարկուած այս երեւոյթը սպառիչ կերպով լուսաբանուած չէ տակաւին, ինչպէս լուծուած չէ գրչագրերում երգնկացու անունով յայտնի այլ տաղերի հեղինակային պատկանելութեան հարցը եւս[43]:

Ջափանմուչ եղանակ ունեցող երգնկացու տաղերից յիշատակելի է Աստուածածնին նուիրուած «Առաջնաճաչակ Պտղոյն» ստեղծագործութիւնը: Նրա խազաւորումը տարբեր ձեռագրերում թէեւ աչքի է ընկնում իւրատեսակ տարընթերցուածներով[44], *սակայն դրանք վերաբերում են երեւոյթի մանրամասներին: Հետեւեալը կարող է համարուել տաղիս խազաւորումը ներկայացնող հաւաստի մի պատկեր*[45] (*տես՝ նկար թիւ* 3):

Ինչպէս տեսնում ենք, համեմատաբար պարզ հիւսուածքի խազաւորում է ցոյց տալիս բերուած օրինակը: Չկարծենք սակայն, որ այն՝ պարզունակ եղանակի նշան է: Այս տեսակի խազային հիւսուածքների օգնութեամբ անցեալում հաստատագրուել են թէ ծորերգային, եւ թէ նոյնիսկ ծանր (յատկապէս կառուցուածքային տիպի ծանր) մեղեդիներ, ինչպէս նշել ենք այլ առիթով եւս[46]: *Դիտարկուող տաղի եղանակի կապակցութեամբ աւելի որոշակի բան չենք կարող ասել: Բայց որ վերջինս ծառայել է նաեւ որպէս չափանմուչ, երեւում է ձեռագրերում հանդիպող մի շարք լուսանցագրութիւններից, որոնցում, գրական այլ բնագրեր հնչեցնելու համար յանձնարարւում է այն՝ «Առաջնաճաչակի գոյնն է» կամ նման ցուցումներով*[47]: *Աստիճանաբար անցնելով իրենց մեղեդիներով հանդերձ մեզ հասած երգընկացու ստեղծագործութիւններին, նախ անդրադառնանք Ջրօրհնեաց «Այսօր Ձայնն Հայրական» յորդորակին, որ վերաբերում է տաղային արուեստի ոլորտին:*

Ջրօրհնեաց հինաւուրց հանդէսի համար երգնկացուց չատ առաջ մի նոր ու խորհրդաւոր տաղ էր յօրինել Գրիգորիս Գ. Պահլաւունին, որ ժամանակի ընթացքում մեծապէս սիրուել, լայնօրէն տարածուել ու դարձել էր Ջրօրհնէքի ծիսակատարութեան երաժշտական կեդրոնական

---

43. Տես՝ Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Ձեռ, թիւ 5521, էջ 388ա–բ (ուր բերւում է «Դաւթի եւ ցակորայ» երկու տաղ):

44. Համմտ.՝ Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Ձեռ. թիւ 425, էջ 101ա:

45. Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Ձեռ. թիւ 4117, էջ 24բ:

46. Տես՝ Ն. Կ. Թահմիզեան, *Սահակ Ջորափորեցին եւ Նրա Աւանդը Հայ Հոգեւոր Երգաստեղծութեան Ճարտցման Մէջ*, «Պատմա-Բանասիրական Հանդէս», Երեւան, 1982, թիւ 1:

47. Մաշտոցի անուան Մատենադարան. Ձեռ. թիւ 6495, էջ 85ա, Ձեռ. 7785, էջ 102ա, 373բ, 411բ եւ այլն:

համարը: Դժուար է ասել՝ երաժշտակա՞ն բաղադրիչի գեղարուեստական խոչոր արժանիքների[48], թէ՞ խորապէս բանաստեղծական գրական հազուագիւտ բնագրի չնորհիւ.

«Ով զարմանալի խորհուրդ այս մեծ յայտնեալ,
«Արարչին Աստուած ի ծորդանան եկեալ···»

Երգնկացին հրապուրուած է եղել ինչպէս Ջրօրհնեաց խորիմաստ արարողութիւններով, նոյնպէս եւ «Ով Զարմանալի» գեղեցիկ տաղով, ու, ի վերջոյ, դրան ճարտարօրէն ագուցանել է «Այսօր Ձայնն Հայրական» չքնաղ յորդորակը: Բարեբախտաբար, երկու ստեղծագործութիւններն էլ մասնագիտական բարձր մակարդակով ձայնագրել է նաեւ Կոմիտասը եւ անկրկնելի վարպետութեամբ ներդաշնակել դրանք[49]: Այստեղ մեզ հետաքրքրում է Երգնկացու յորդորակն իր մայր եղանակով:

Ցաւօք, Մաշտոցի անուան Մատենադարանի ձեռագրերում հակասական են նրա հեղինակային պատկանելութեան մասին տուեալները: Այն բերւում է կամ առանց հեղինակի նշման[50], եւ կամ որպէս հեղինակ յիշատակում են, մէկ՝ ոմն Ղաչատուր[51] (Կեչառեցի՞ն), մէկ էլ՝ Ատոմ Երէց անունով մի երաժիշտ-բանաստեղծ[52]: Հիմքեր ունենք ենթադրելու, որ նշուած ձեռագրերի ստեղծման ժամանակ, տուեալ միջավայրում, գրիչների ձեռքի տակ եղած համապատասխան նիւթերը պակասաւոր են եղել: Բաւական է ասել, որ այդ ձեռագրերից թիւ 5521 Գանձարանի Գրիչը, որն, ի դէպ, ոչ այլ ոք է, քան 15-րդ դարի կէսերին ծաղկած նշանաւոր երգիչ, խազագէտ եւ պատմիչ, Աղթամարի վանքի միաբան Մինասեանց Թովմա վարդապետը, չէր կարող պատահաբար զանց առած լինել մեզ զբաղեցնող ստեղծագործութեան խազագրութիւնը: Նա որոնել է, բայց չի գտել այն պարունակող հին, ընտիր գրչագրեր: Բայց որ այդպիսիք եղել են, այն էլ Երգնկացու

48· Երաժշտական բաղադրիչը ներկայացրել է չափանմուշ եզակի մի եղանակ, եւ որպէս այնպիսին բազմիցս յիշատակուել ձեռագիր շատ գանձարանների տասնեակներով հաշուող լուսանցագրութիւններում: Մաշտոցի անուան Մատենադարանի միայն մէկ՝ թիւ 7785 ձեռագրում (Գանձարան, 14-րդ դ· Ղրիմ), «Ով Զարմանալի» տաղի եղանակը որպէս չափանմուշ յիշատակուած է հետեւեալ էջերի լուսանցագրութիւններում· 107ա, 153բ, 154ա, 248բ, 292բ, 295ա, 316բ, 317բ, 319ա, 322բ:

49· Տես՝ Կոմիտաս Վարդապետ, *Տաղք եւ Ակերք Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ*, Փարիզ, 1946, էջ 7-10:

50· Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Ձեռ· թիւ 5934, էջ 3բ:

51· Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Ձեռ· թիւ 8029, էջ 223բ:

52· Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Ձեռ· թիւ 5521, էջ 15բ (ուր «Այլ Տաղ ի յԱտոմ Երիցու» խորագրի տակ բերւում է «Այսաւր Ձայնըն Հայրական»-ը, բայց՝ առանց խազերի:

անուան յիշատակութեամբ, ու մինչեւ մեր օրերն իսկ հասել են՝ ապացուցւում է մի քանի խոշոր հայագէտների ցուցումներով: Այսպէս, Ղ. Ալիշանը տակաւին անցած հարիւրամեակի 60-ական թուականներին անդրադառնալով Երզնկացու ժառանգութեանը, մատնանշում էր նրա «սրբազան երգերը, ինչպէս են Ջրօրհնեաց տաղքն՝ Ցամենայն ժամ Օրհնեմք զՔեզ, եւ Այսօր Ջայնն Հայրական...»[53]: Ցետոյ եղիչէ Արք. Դուրեանը, խօսելով Երզնկացու «մանր երկասիրութիւնների» մասին, նոյնպէս յիշատակում էր՝ «Ցամենայն ժամ Օրհնեմք եւ Այսօր Ջայնն Հայրական Ջրօրհնեաց տաղերն»[54]: Աւելի ուշ՝ Գ. Զարպհանալեանը եւս հաստատեց նոյնը, նկատելով, որ հոգեւոր տաղերում եւ չարականներում է իսկապէս փայլում «Երզնկացւոյն բանաստեղծական հանճարն ու եռանդը, մանաւանդ Ջրօրհնեաց հանդէսին համար չինուած տաղերուն մէջ, որ են «Ցամենայն ժամ Օրհնեմք» եւ «Այսօր Ջայն Հայրական»[55]: Կասկածից վեր է, որ սոյն եւ նման հաւաստումներն արուել են ձեռագրական փաստերի հիման վրայ, միայն՝ առանց համապատասխան յղումների: Այս առումով աւելի լրիւ են Կ. Կոստանեանի հաղորդած տուեալները: Նրա երեւանեան Դիւանի «Տաղ Ջրօրհնեաց» խորագրով նիւթում Երզնկացու անուան տակ բերուած է ճիշդ մեզ հետաքրքրող յորդորակը («Այսօր Ջայնն Հայրական») ու հետեւեալ ծանօթութիւնը. «Տաղս ընդօրինակեցաւ Ժե. դարում գրուած տաղարանից եւ բաղդատուեցաւ՝ մի այլ օրինակի հետ, որ թուական չունի»[56]:

Այստեղ էլ նշուած չէ, թէ հայկական ձեռագրական յատկապէս ո՞ր հաւածաքոյի գրչագրից է քաղուած տաղն ու նրա՝ մեզ յատուկ հետաքրքրող խորագիրը. բայց այլեւս մի կողմ դնելով մանր նկատումները, եւ յիշեալ վաստակաշատ հայագէտների հաւաստումները որպէս հիմք ընդունելով, ստորեւ նախ բերենք յորդորակիս կոմիտասեան ձայնագրութիւնը (տես՝ նկար թիւ 4):

Երզնկացու յորդորակը «Ով Զարմանալի» տաղի հետ օրկանապէս կապւում է նախ իր նիւթով ու տրամադրութեամբ, արտայայտելով տուեալ տօնին հիանալիօրէն պատշաճող երկնային անանձնական մի

---

53. Ղ. Ալիշան, *Ցուշիկք Հայրենեաց Հայոց*, Բ. հտր. բ. տպագր., Վենետիկ, 1921, էջ 428:

54. Եղ. Դուրեան, *Պատմութիւն Հայ Մատենագրութեան*, Կ. Պոլիս, 1885, էջ 65–66:

55. Գ. Զարպհանալեան, *Հայկական Հին Դպրութիւն*, Վենետիկ, 1897, էջ 767 (այստեղ հեղինակը ոգեւորուելով, երգնկացու մասին աւելացնում է նաեւ հետեւեալը. «Հաւանականաբար,—գրում է նա,— իրենն է նաեւ «Ով Զարմանալի» գեղեցիկ տաղը ի նոյն խորհուրդ», բայց սա՝ ճիշդ չէ, ի հարկէ: Նշենք նաեւ, որ «Ցամենայն ժամ Օրհնեմք»-ը եղանակաւոր բարոզ է, եւ ոչ թէ տաղ:

56. ՁԱԳԱԹ, Կ. Կոստանեանի Դիւան, միւթ թիւ 279, էջ 41:

ուրախութիւն: Իսկ գնայուն ընթացքով եւ ծորերգային բնոյթով, այն՝ իւրատեսակ ու չատ անհրաժեշտ հակադրութիւն է ստեղծում տաղի ծանր ու երկարաձիգ-ոլորուն եղանակի համեմատութեամբ: Ծորդորակիս բանաստեղծական բնագիրը բաղկացած է կրկնակով տներից, որոնցում կրկնակի երեք տողերից առաջինը՝ քառավանկ երեք անդամներով («Այ յորդորէ, գետ յորդորէ, գետ Ծորդանան»), խախտում է եօթ կամ ութ վանկանի երկանդամ ոտանաւորի չափը: Ըստ այդմ, երաժշտա-բանաստեղծական կառոյցն էլ ունի քառեակային (կուպլետային) ձեւ, որում համաչափութեան գիտակցուած, գեղարուեստական խախտում կայ՝ կրկնակի առաջին տողի հետ զուգորդուող եղանակի աւելի մեծ ծաւալի չնորհիւ: Մեղեդին ընթանում է չատ ինքնատիպ մի ձայնեղանակում. Ակ՝ երկրորդ բնական «վերնախաղով»(!): Նրա կշռոյթը նոյնպէս ուշագրաւ է: Ոտանաւորի իւրաքանչիւր անդամի հետ զուգորդուում են մեղեդիական գեղակերպ պտոյտներ, որոնցում չեչտուած ու անչեչտ վանկերի փոխէփոխ երկարացումները մի յատուկ կշռական յաջորդութիւն են ստեղծում: Այս պայմաններում, կրկնակի առաջին տողը, ի տարբերութիւն ոտանաւորի նախորդ եւ յաջորդ երկուական տողերի, բաժանւում է մեղեդիական երեք պտոյտների, որով երաժշտութիւնը եւս սատարում է համաչափութեան՝ բանաստեղծական բնագրում առկայ խախտումը պահպանելուն: Ճիշդ է, կրկնակը նախընթացի հետ կապւում է չատ սահուն կերպով՝ միեւնոյն պտոյտի կրկնութեան միջոցով: Բայց երաժշտական կառոյցի երեք յանգաճեւերը, որոնք յայտնւում են իւաքանչիւր երկտողի աւարտին, չրջազարդելով ձայնեղանակի վերջաւորող ձայնը, ընդգծում են համաչափութեան յիշեալ խախտումը: Վերջապէս, հետեւեալ պարագան՝ ոտանաւորի յաջորդ տներում ողջ եղանակի կրկնութիւնը բարձրացնում է երաժշտութեան ծաւալման անհրաժեշտութեան աստիճանին: Ծորդորակի մեղեդիական բարձրակէտը հնչում է գրական տան վերջին տողի սկզբում, որով մինչեւ աւարտը քիչ «տարածութիւն» է մնում՝ եւեւէջը խաղաղեցնելու, հանգստութեան, հաւասարակշիռ վիճակի զգացողութիւն առաջ բերելու համար: Ու դրանով էլ՝ եղանակի սկզբին վերադառնալով՝ այն կրկնելը (միւս տներում), պահանջ է դառնում:

Երգնկացու չարականների մասին միջնադարեան ցուցակագիրներից միայն Սարգիս Երէցն է, որ ոչ մի տեղեկութիւն չի հաղորդում: Եւ դա զարմանք չի առթում, երբ մտաբերում ենք, որ 13-րդ դարի վերջի եւ 14-րդ դ. սկզբի այդ հեղինակը կարող էր եւ լսած չլինել դրանք[57]:

---

57. Տ. Անասեան, *Հայկական մատենագիտութիւն*, Ա. հտր., Երեւան, 1959, էջ LXV-LXVI:

Գրիգոր Տաթեւացին չարականների հեղինակների մասին իր ցուցակում երգնկացու անունով յիշատակում է երկու ստեղծագործութիւն՝ ներսէս Մեծին նուիրուած կանոնը եւ խոտաճարակաց չարականը. «իսկ զներսիսին մեծի, եւ զխոտաճարակացն՝ Յովհաննէս Պլուզն»[58]: Ստեփանոս Զիզ Ջուղայեցին (17-րդ դ.) սրանց վրայ աւելացնում է «Զանձինք Մերոյ Լուսաւորչին» (այսինքն՝ Լուսաւորչին ձօնուած այբբենական ծայրակապով օրհնութիւնը[59]). իսկ Յակոբ Սսեցին (17-րդ դ.)՝ նաեւ Լուսաւորչին նուիրուած «Լերինք Ամենայն» ճաչուն[60]: Աւելի ուշ, չարականների հեղինակների, եթէ կարելի է ասել՝ պաշտօնապէս վաւերացուած ցուցակներում, ինչպիսիք բերուում են, օրինակ՝ 19-րդ դարի սկզբին Կ. Պոլսում հրատարակուած եւ արդի բանասիրութեան մէջ օգտագործուող Շարակնոցում[61], այլեւ Զայնագրեալ Շարականում[62], երգնկացու վերը նչուած ստեղծագործութիւնների վրայ նոր անուն չի աւելանում: Վերջերս մէկ անուն՝ Նիկողայոս Հայրապետի մանկունքը, աւելացրինք մենք, հիմնուելով Մ. Ամատունու օգտագործած ձեռագրական տուեալների վրայ[63], որով երգնկացու կանոնական չարականների խումբը հետեւեալ պատկերն է ներկայացնում այժմ.

— Գրիգոր Լուսաւորչին նուիրուած կանոնի Գկ մեծ օրհնութիւնը՝ «Այսօր Զուարճացեալ Ցընծայ Եկեղեցի» եւ Գկ ճաչուն՝ «Լերինք Ամենայն»:

— Ներսէս Մեծի ողջ կանոնը. Բկ չափաւոր օրհնութիւն՝ «Որ զԼոյս Անճառ», Դշ չափաւոր հարց՝ «Այսօր Տօնէ Եկեղեցի», Դշ միջակ ողորմեա՝ «Որ Ասացեր Ողորմութեամբ», Գշ չափաւոր տէր երկնից՝ «Այսօր Զուարճացեալ Տօնեն Երկնայինքն», Դշ չափաւոր մանկունք՝ «Որ Ընտրեցար յԱստուծոյ» եւ Գկ միջակ ճաչու՝ «Այսօր Ցընծայ Եկեղեցի»:

---

58. Նոյնը, էջ LXVII:

59. Նոյնը, էջ LXXII:

60. Նոյնը, էջ LXXIV:

61. *Շարակնոց*, Կ. Պոլիս, 1815, էջ 2: Պէտք է նկատել, թէ շարականների հեղինակների այստեղ բերուող ցուցակը, որ բանասիրութեան մէջ օգտագործում է որպէս «անանուն խմբագրութիւն» (տես՝ Յ. Անասեան, *Հայկական Մատենագիտութիւն*, Ա. հտր., էջ LXVIII) ըստ բոլոր տուեալների՝ Գրիգոր վարժապետ Փեշտըմալճեանի խմբագրութիւնն է: Հմմտ. Ն. Կ. Թահմիզեան, *Մեսրոպ Մաշտոցն ու Հայոց Հոգեւոր Երգարուեստը*, «Բանբեր Մատենադարանի», թիւ 7, Երեւան, 1964, էջ 173:

62. *Զայնագրեալ Շարական Հոգեւոր Երգոց*, Վաղարշապատ, 1875, էջ Զ:

63. Տես՝ Ն. Կ. Թահմիզեան, *Ներսէս Շնորհալին երգահան եւ երաժիշտ*, Երեւան, 1973, էջ 37 (նաեւ՝ էջ 35, ուր ճշդել ենք մի կարեւոր պարագայ. Ստեփանոս Զիզ Ջուղայեցին Յակոբ Մծբնացու ներկայ կանոնն էլ ընծայում է Յովհաննէս Երգնկացուն, մինչդեռ վերջինիս՝ այդ սրբին նուիրուած շարականները մնացել են պարականոն):

— Նիկողայոս Հայրապետին նուիրուած Դկ ստեղի ծանր մանկունքը՝ «Հիացան Անմարմինքն»։

— Եօթ խոտաճարակներին նուիրուած ԲՁ չարականը՝ «Ցաւուր Վերջին ժամանակի», (որ մեզ հասել է միջակ-չափաւոր եւ ծանր երկու տարբերակներով)։

Շարականագիր Երզնկացին մեր առջեւ յառնում է որպէս հայրենանուէր բանաստեղծ, որի ներշնչման հիմնական աղբիւրը հանդիսանում է սեփական ժողովրդի պատմութիւնը, հոգեւոր մշակոյթն ու այն կերտած լուսաւոր դէմքերը։ Նրանցից Գրիգոր Լուսաւորիչը եւ Ներսէս Մեծը յատկապէս սնել են բանաստեղծի երեւակայութիւնը։ Երկուսին էլ նուիրել է արժակ գեղեցիկ ներբողներ[64], ու դրանցից օգտուելով՝ նաեւ համապատասխան չարականները։ Լուսաւորչին ձօնուածներն երգւում են Պահոց հինգերորդ շաբաթ օրը[65], երբ յիշւում է սուրբի Աւոր Վիրապ մտնելը։ Ողջ կանոնը ներփակում է լոկ օրհնութիւն եւ ճաշու, բայց առաջինն ընդարձակ է՝ բաղկացած այբբենական կարգով յօրինուած երեսուն վեց տնից։ Նրանում դրուատւում են Լուսաւորչի անձն ու գործը, նաեւ յիշատակւում են նրա կրած չարչարանքները։ Ճաշու չարականում գովաբանւում է Սեպուհ լեռը, որ դասւում է նոյնիսկ Աստուածաշնչում յիշատակուող սրբազան լեռների շարքը, որպէս Գրիգոր Լուսաւորչի ճգնարանն ու հանգստարանը։

Ընդհանուր առմամբ նոյն ոգով տոգորուած Ներսէս Մեծի կանոնում ուշադրութիւն է գրաւում մի այլ հանգամանք եւս. Երզնկացու միտումը՝ սուրբի բարեխօսութեանը ապաւինելու ձեւով յարուցանելու իր ժամանակի հայ իրականութեան համար պետականօրէն կենսական համահայկական խնդիրներ։ Այսպէս, կանոնիս «տէր երկնիցի» երեք տներում, կրկնակի «բարեխօսութեամբ սորա Տէր» ընդհանրացած բանաձեւից յետոյ, պետական մտածողութեան աւանդոյթներով դաս-

---

64. Մէկը՝ Լուսաւորչի բազմայիշատակ տօնախմբութիւնների կապակցութեամբ, միւսը՝ Ներսէս Մեծի ընխարների գիւտի շրեղ հանդիսութիւնների առթիւ։

65. Ապաշխարութեան վշտագին-բնաբական երգերով յագեցած Մեծ պահքը, շաբաթ եւ կիրակի օրերի համար նախատեսուած տօնական շարականներով հարստացնելու մի շարժում է ծաւալւում զարգացած աւատատիրութեան շրջանում, որին իրենց ընդստն են բերում երեք հեղինակներ։ Սիսիանոս վարդապետը (11-րդ դ.)՝ որ Սեբաստիայում նահատակուած Բառասուն մանկանց յիշատակն յաւերժացնող իր իսկ ներբողից օգտուելով, յօրինել է, ինչպէս ցոյց տուեց մեր կատարած բնութիւնը, նաեւ նոյն տօնին նուիրուած շարականների մի շարք (պահոց չորրորդ շաբաթ օրը երգելի)։ Ներսէս Շնորհալին՝ որի գրչին են պատկանում եկեղեցական տարուայ սոյն շրջանի մի բանի շաբաթ օրերի ու հինգ կիրակիների շարականները։ Եւ վերջապէս, Յովհաննէս Երզնկացին , որի՝ Գրիգոր Լուսաւորչին ձօնուած շարականներից մի բանիսն էլ պարականոն են մնացել, ինչպէս կը տեսնենք իր տեղում։

տիարակուած Երզնկացին հետեւեալ խնդրուածքներն է ներկայացնում բարձրեալին. «Պարգեւեա զխաղաղութիւն Հայաստանեայց աշխարհի», «հաստատեա զիշխանութիւն հայրապետական աթոռոյ» եւ «բարձրացո զիշխանութիւն թագաւորական աթոռոյ»:

Ընդհանուր առմամբ՝ Երզնկացու չարականներին յատուկ են բանաստեղծական ապրումի անկեղծութիւնը, լեզուական բարձր մշակոյթը, պատկերաւոր ոճն ու առհասարակ «արուեստաւոր» նկարագիրը, ինչպէս դա նշել էր տակաւին Գ. Աւետիքեանը՝ Լուսաւորչին նուիրուած չարականների մեկնութեան կապակցութեամբ[66]:

Ուշագրաւ է Երզնկացու տաղաչափական վարպետութիւնը եւս: Նա քայ ծանօթ է եղել հայ չարականերգութեան հին ու աւելի նոր մեծ ներկայացուցիչների ստեղծագործութեանը, ներառեալ նաեւ Ներսէս Շնորհալու դարակազմիկ ժառանգութեանը, եւ հմուտ կերպով կիրառել տաղաչափական մի շարք ձեւեր ու հնարքներ: Այդ թուում՝ 7–8–րդ դարերում կիրառուած այբբենական կարգի տներով քերթուածն ու խառն չափի ոտանաւորը (Գրիգոր Լուսաւորչի եւ Ներսէս Մեծի կանոններում), արձակ բանաստեղծութիւնը (Նիկողայոս Հայրապետի մանկունքում) եւ ութ վանկանի յանգաւոր ոտանաւորը, «Ցոհանիսի է երգ» ծայրակապով (եօթ խոտաճարակներին ձօնուած չարականում): Վերջին երկու չարականները Երզնկացին ակնյայտօրէն յօրինել է Շնորհալու տաղաչափական արուեստի հետեւողութեամբ:

Մեզ համար կարեւոր է դիտել, որ Երզնկացու չարականների երաժշտական բաղադրիչի քննութիւնն էլ բերում է նոյն համոզման. Շնորհալու երաժշտական ձեռքբերումները եւս նրա համար ունեցել են օրինակի ոյժ: Այսպէս, Նիկողայոս Հայրապետի մանկունքը («Հիացան Անմարմինքն»), Երզնկացին երգել է գրեթէ բացարձակ ճշդութեամբ վերարտադրելով Շնորհալու՝ Բարսեղ Կեսարացուն նուիրուած Դկ ծանր «Լուսապայծառ Իմաստիւք» մանկունքի ստեղի եղանակը[67]: Այնուհետեւ, «Ցաւուրց Վերջին Ժամանակի», չարականի ծանր տարբերակը երգել է Շնորհալու Պահոց վեցերորդ Կիրակիի կանոնի ԲՁ ծանր «Որ զՄորհուրդ Քո Գալստեանդ» օրհնութեան մեղեդիով[68]. իսկ միջակ տարբերակը, դարձեալ Շնորհալու՝ Պենտեկոստէի երկրորդ օրուայ կանոնի «Նոյն եւ նման» ԲՁ օրհնութեան եղանակով[69]: Բայց այս դէպքում Երզնկացին փոքր-ինչ տարբերակել է Շնորհալու ստեղծած մեղեդին, պարզացրել է այն: Շնորհալիական երաժշտութեան աւելի

---

66. Գ. Աւետիքեան, *Բացատրութիւն Շարականաց*, Վենետիկ, 1814, էջ 191:
67. Համմտ.՝ *Ձայնագրեալ Շարական Հոգեւոր Երգոց*, Վաղարշապատ, 1875, էջ 859, 861:
68. Նոյնը, էջ 340, 875:
69. Նոյնը, էջ 624, 872:

զգալի տարբերակման հանդիպում ենք երգնկացու «Լերինք Ամենայն» ԳԿ ճաշուում, Գրիգոր Լուսաւորչի կանոնի չարականներից: Մանօթանանք դրան[70] (տես՝ նկար թիւ 5):

Ինչպէս պարզ երեւում է, սա՝ Պատարագի երաժշտական կտորներից «Բարեխօսութեամբ»-ին հետեւող «Այսօր ժողովեալ» խմբերգի մի յաջող տարբերակում-պատշաճեցումն է, գրական նոր բնագրի կառուցուածքի հաշուառմամբ (խմբերգ, որ Շնորհալին իր հերթին կերտել է ԳԿ աւելի հին եղանակների օրինակով):

Այս կերպ արտայայտելով իր, եթէ կարելի է ասել, շնորհալիական երաժշտական հաւատամքը, երգնկացին, միաժամանակ, կերտել է նաեւ 7-8-րդ դարերի հայ չարականերգութեան մեղեդիական կողմը եւս ստեղծագործաբար զարգացնող ուշագրաւ նմուշներ (նոյն դարերի գրական աւանդոյթների կիրառման ու խորացման մասին ակնարկել ենք արդէն): Այդպիսի նմուշ է, մասնաւորապէս, Ներսէս Մեծի կանոնից «Այսօր Զուարճացեալ Տէր երկնից»ը (տես՝ նկար թիւ 6):

Իր տեղում նշեցինք չարականիս հայրենասիրական բովանդակութիւնը: Նկատեցինք նաեւ, որ նրա տուներն ունեն կրկնակով ձեւ: Օրինակում բերուած է առաջին տունը: Շարականի ինչպէս այս, նոյնպէս եւ միւս տուներում, կրկնակի հետ զուգորդուող եղանակը (տես՝ օրինակում աստղանիշով ցոյց տրուող տեղին), ի տարբերութիւն շատ ուրիշ չարականների, կառուցուածքով չի հակադրւում նախընթացին, այլ հանդիսանում է վերջինիս օրգանական շարունակութիւնը: Գոյանում է երաժշտական ամբողջական մի յօրինուածք՝ ընդլայնուած մեծ պարբերոյթ: Մեղեդին ընթանում է ԳՋ դարձուածքում: Հայ չարականերգութեան մէջ 7-րդ դարից ընդհանրացած այս ձայնեղանակը երգնկացու գրչի տակ ստանում է ամբողջականութեան մի նոր որակ եւ աչքի ընկնում իւրովի վերստեղծուած պտոյտների խորապէս հայեցի բնոյթով[71]:

Եղանակը՝ երկրորդ «փուչ» վերջաւորուող եւ երկրորդ «վերնախաղ» դիմող ձայնով՝ իր համաձայնոյթային-ելեւէջային նշանակալի բովանդակութիւնը բացայայտում է աստիճանաբար: Դէպի երկրորդ «փուչն» ուղղուած նախադաս թռիչքից անմիջապէս յետոյ՝ ելեւէջը տարբեր ձեւերով չրջագարդում է վերին երկեակային (երկրորդ «էկորճ») աստիճանը: Այդ նշանաբանի ներքոյ ծաւալւում է մեղե-

---

70· Տես՝ նոյնը, էջ 332:

71· Ուշադիր ընթերցողը դա կը զգայ ծանօթանալով շարականի մեղեդիական առաջին իսկ պտոյտին, որով հեռուներից նախապատրաստւում են կարծես ազգային բնոյթով հայոց մէջ այնման սիրուած՝ «Բարձր Սարեր» արիայի սկզբնական սրտայոյզ ելեւէջները Ա· Տիգրանեանի «Անոյշ» օփերայից:

դիական երկու ալիք: Առաջինում յիչեալ «էկորճի» անմիջական շրջապատն ընդգրկում է «պարոյկ» կիսուեր–երկրորդ «բենկորճ» փոքրացած հնգեակը: Երկրորդում՝ աւելի եւս ընդլայնուելով՝ նոյն շրջապատը զբաղեցնում է «ներքնախաղ» –երկրորդ «խոսրովային» փոքր եօթնեակի սահմանները (համմտ. օրինակում, համապատասխանաբար, մինչեւ երկրորդ տողերի սկիզբը):

Երաժշտական բաղադրիչի զարգացման յաջորդ փուլը եւս ներկայանում է երկու ալիքով (տես՝ օրինակում մինչեւ չորրորդ տողի սկիզբն ու այնտեղից մինչեւ կրկնակը): Դրանցում հնչիւնային կազմի որեւէ փոփոխութիւն տեղի չի ունենում: Բայց մեղեդիական պտոյտները վերաչեչտաւորուում են այնպէս, որ շրջազարդուում է դիմող ձայնը՝ երկրորդ «վերնախաղը»: Դիտարկուող երկու ալիքները եւս լրանում են երկրորդ «փուչ»ի վրայ, առանց հաստատելու այն: Կրկնակն ընդհանրացնում է երաժշտութեան նախընթաց զարգացումը: Դարձեալ յայտնուում է ելեւէջի սկզբնական բնութագրական թռիչքը, որի չուրջ հիւսուած պտոյտն այստեղ երկրորդ «փուչ»ի հաստատումն է նախաւետում: «Տէր» խօսքի հետ զուգորդուող մեծ ոլորումը շրջազարդելով մի վերջին անգամ ընդգծում է եղանակի դիմող ձայնը՝ երկրորդ «վերնախաղը»: Թեթեւակի վերարծարծուում է նաեւ երկրորդ «էկորճի» մեղեդիական նշանակութիւնը, որից անմիջապէս յետոյ, բանաստեղծական տան վերջին խօսքի հետ հնչող լայնաշունչ գեղակերպ յանգաձեւը հիմնաւորում է վերջաւորող ձայնը:

Դիտելի է, որ մեղեդիական վերոյիշեալ չորս ալիքները, որոնք ընդհանուր առմամբ հաւասարակշռում են մէկը միւսին, իրականում անհամաչափ կազմաւորումներ են: Ներփակում են տարբեր քանակութեամբ եւ տարաձեւ խմբաւորուած չափական միաւորներ: Կրկնակն իր մեծ (յիշեալ կազմաւորումներից երկուսի չափ) ծաւալով մի կողմից համագումարում է երաժշտութեան նախընթաց զարգացումը եւ հաւասարակշռում այն: Միւս կողմից, սակայն, կրկնակն ինքը եւս կազմուած լինելով կշռութային տարբեր կառուցուածքի պտոյտներից, նպաստում է ընդարձակ ու, թէկուզ, մօտաւորապէս համաչափ կազմաւորումների ներսում անհամաչափ տարրերի առկայութեան հետաքրքրքիր երեւոյթի ընդգծմանը: Այս բոլորը երաժշտական կշռութային իւրայատուկ արտացոլումն են՝ գրական բնագրում կիրառուած խառն չափի, որն եւ ակնյայտ դարձնելու համար, հատածների բաժանեցինք մեղեդին: Ինչպէս երեւում է օրինակից, նաեւ չափակշռութային առումով մի ուրոյն պատկեր է ներկայացնում չարականս, որում անբռնազբօս կերպով իրար են յաջորդում երկամանակ ու եռամանակ պարզ, բարդ եւ խառն կառուցուածքի տարաձեւ հատածներ:

Երգնկացու կանոնական չարականների մասին վերը չարադրուածը

հիմնուում է նաեւ դրանց միջնադարեան խազաւորումների ուսումնասիրութեան վրայ: Այս կապակցութեամբ նախ պէտք է ասել, որ ինչպէս զարգացած աւատատիրութեան շրջանի այլ հեղինակների (այդ թուում եւ նոյնիսկ Շնորհալու), այնպէս էլ երգնկացու չարականները ձեռագիր ժողովածուների մէջ մուծուել են աստիճանաբար: Եւ իսկոյն չէ, որ իրենց տեղն են գրաւել ըստ տօնակարգի, այլ՝ միաւոր ժամանակ բերուել են հին ձեռագիր չարակնոցների վերջում, երբեմն առանց խազաւորման, եւ անգամ առանց ձայնեղանակային նշման:

Այսուամենայնիւ, 14–րդ դարի առաջին տասնամեակներում ստեղծուած կիլիկեան ընտիր, վստահելի չարակնոցներ կան, որոնցում երգնկացու երգերն իրենց բուն տեղերը գտնելու վրայ են արդէն: Այսպէս, Դրազարկում 1328 թուականին գաղափարուած չարակնոցում խազաւորուած եւ ձայնեղանակների նշումներով տօնակարգում պատշաճ տեղ են գտել՝ Ներսէս Մեծի կանոնը[72], եւ Նիկողայոս Հայրապետի մանկունքը[73], «ստեղ»ի լուսանցագրութեամբ եւ խազային մի հիւսուածքով, որ շատ մօտիկ է Բարսեղ Կեսարացուն նուիրուած Շնորհալու՝ նոյնպէս ստեղի չարականի նշանագրութեանը[74]:

Այնուհետեւ, թէպէտ չարակնոցիս վերջում, բայց լաւ խազաւորուած վիճակում պահպանուել են նաեւ Գրիգոր Լուսաւորչի կանոնի երգերն[75] ու խոտաճարակների չարականը[76]: Սրանց ձայնեղանակային նշումներն են միայն պակասում այստեղ, որոնք էլ սակայն, հեշտութեամբ ստուգուում են ըստ հետագայ դարերի ձեռագրերի:

Գալով երգնկացու պարականոն մնացած ստեղծագործութիւններին՝ ասենք, որ առ այսօր յայտնի են Ս. Ամատունու ջանքերով յայտնաբերուածները. Սուրբ Սարգիսին ոգեկոչող մի ամբողջ կանոն, Գրիգոր Լուսաւորչի յիշատակին կապուած չարականներից եւս երեք կտոր, եւ ցակոք Մծբնացուն նուիրուած երկու երգ[77]: Սրանց գրական բնագրերն ուշադրութիւն են գրաւում իրենց լեզուա–ոճական բարձր արժանիքներով ու երգնկացուն վայել բանաստեղծական ու տաղաչափական արուեստով: Օգտուելով համապատասխան ձեռագրերից, Ս. Ամատունին բերում է յիշեալ բոլոր չարականների ձայնեղանակային

---

72. Տես՝ Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Ձեռ. թիւ 1576, էջ 199բ–202ա:

73. Նոյնը, էջ 258ա:

74. Հմմտ. նոյնը՝ էջ 258բ (համեմատուող խազագրութիւնները որոշ տարբերութիւններ էլ ունեն, որոնք վերաբերում են կատարողական իրականութիւններին):

75. Նոյնը, էջ 355ա–360ա:

76. Նոյնը, էջ 360բ–362ա:

77. Ս. Ամատունի, *Հին եւ Նոր Պարականոն կամ Անվաւեր Շարականներ*, Վաղարշապատ, 1911, էջ 51–57, 74–80, 139–141:

նչումները եւս: Պարզ է ուրեմն, որ ժամանակին դրանք եւս երգուել են: Բայց թէ ինչպէ՞ս է պատահել, որ այդ երգերը պարականոն են մնացել, դժուար է բացատրել: Այսպէս թէ այնպէս, երգնկացու աշխարհիկ ու հոգեւոր տաղերի եւ պարականոն չարականների եղանակների՝ մոռացութեան քօղի տակ մնացած լինելու պարագան մեր ցաւալի կորուստներից է: Եւ, անչուշտ, նաեւ սրանով է պայմանաւորուած այն, որ թէ՛ արդի հայ գրականագիտութեան մէջ, եւ թէ՛ օտարալեզու հայագիտութեան էջերում (ասենք՝ ռումէն ճանաչուած գրականագէտ Փրոֆ. Եորկայի Din Lirica Armeana գրքում, ռուս տաղանդաւոր բանաստեղծ Վ. Բրիւսովի գրուածքներում, թարգմանութիւններում եւ այլն), ինչպէս հայկական միջնադարի այլ երգիչ-երաժիշտներ, նոյնպէս եւ Յովհաննէս Երզնկացին, ներկայացւում են հիմնականում որպէս բանաստեղծներ:

Մեզ մնաց աւելացնել, որ Երզնկացին, որպէս իր ժամանակի հեղինակաւոր վարդապետներից մէկը, թողել է նաեւ մի գեղեցիկ աղօթք «ընդդէմ սուրբ Պատարագին. Տէր ամենակալ Աստուած հզօր, արարիչ ամենայնի եւ դատաւոր արդար» եւ այլն, ինչպէս երեւում է Երուսաղէմի հայկական մի քանի ձեռագրերից: Դրանցից է, օրինակ, 1406–1407 թուականներին գաղափարուած թիւ 1711 գրչագիրը[78]:

Այսպէս ուրեմն, 13-րդ դարի հայ անուանի իմաստասէր, գիտնական եւ քերական Յովհաննէս Երզնկացի Պլուզը, եղել է նաեւ չնորհաչատ բանաստեղծ-երաժիշտ: Եթէ սրան գումարելու լինենք գիտնական-երաժիշտ Երզնկացու վաստակը եւս, ապա պէտք է հաստատենք, որ նա հանդիսացել՝ է Մերձաւոր Արեւելքի չափանիշերով, կարկառուն գեղագէտ եւ տեսաբան: Կանխելով արեւելեան ու արեւմտեան մի շարք հեղինակաւոր մտածողների, Երզնկացին երաժշտարուեստը համարել է մարդկային իմացութեան ձեւերից մէկը որ անմիջաբար կապուած է «լսողական»ի, այսինքն՝ ձայնային աշխարհի հետ: Երզնկացին նորովի բացայայտում է մարդու հոգու եւ մարմնի վրայ երաժշտութեան ներգործութեան որակի եւ ուժի մասին հինաւուրց դրոյթներն, ու տեսականօրէն հիմնաւորում Հայաստանում միջին դարերում երաժշտարուեստի օգնութեամբ հիւանդներ բուժելու տարածուած փորձը: Արտայայտելով աշխարհիկ երգ-երաժշտութեան նկատմամբ հայ եկեղեցու պաշտօնական նոր վերաբերմունքը, եւ իւրովի լրացնելով Դաւիթ Քերականի ձեւակերպած մտքերը երաժշտարուեստի եռակի բաժանման մասին («բարի»ի, «չար»ի եւ

---

78. Տես՝ *Մայր Ցուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց*, Դ. հատ., կազմեց Ն. Եպս. Պօղարեան, Երուսաղէմ, 1969, էջ 270 (այստեղ Երզնկացին, հին եւ սովորական մի սխալով Տործորեցի է կոչուել, որ պէտք չէ շփոթեցնի մեզ):

«միջակ»ի), երգնկացին առաջադրում է մի ուշագրաւ երկակի բաժանում եւս: Վերջինիս համաձայն, որ նկատի չունի լայն զանգուածների երաժշտական փորձն ու կենցաղը, երաժշտարուեստը բաժանւում է երկու տեսակի՝ «աստուածայինն», որ կատարւում է տաճարներում, զղջական արցունքներ քամելով ներկաների աչքերից ու նրանց մղելով բարի խոկումների, եւ «մարդկայինն», որ կատարւում է «ուրախական» հանդէսներում եւ խրախճական ժողովներում: Երգնկացին մի ամբողջ ուսմունք է ստեղծել երաժշտի գիտակցութեան մէջ ծագող «անմարմին» ելեւէջների (ինտոնացիաների) ու կատարման ընթացքում մարմնաւորուող «մեծ եւ փոքր», «ծանր եւ թեթեւ», «սուր եւ բութ», «սուղ եւ երկար» ու այլ ձայների մասին: Նրան հետաքրքել է նաեւ ձայնի, որպէս ֆիզիքական երեւոյթի, տեսակների ու երաժշտական ձայնի տարբերիչ յատկանիշների հարցը: Եւ խորացնելով այդ մասին դեռեւս Դաւիթ Անյաղթի ձեւակերպած մտքերը, կազմել է ձայնի տեսակների, միջնադարի չափանիշներով, հարուստ մի աղիւսակ, ուր արդէն պատշաճ տեղ է գրաւում նաեւ «չափ» ու «կշիռ»ով (կշռոյթով) աչքի ընկնող «արուեստաւոր» (այն է՝ երաժշտական) ձայնը:

Ցովհաննէս Երգնկացին օժտուած է եղել երգչային գեղեցիկ ձայնով ու կատարողական հազուագիւտ չնորհքով: Իսկ որպէս բանաստեղծ-երաժիշտ հանդիսանալով Կիլիկեան հայկական պետութեան եւ կեդրոնական Հայաստանի ստեղծագործական փոխյարաբերութիւնների փայլուն ներկայացուցիչներից մէկը, նա իր նշանակալի գործունէութեամբ մի կողմից՝ խորացրել է տաղային արուեստի աշխարհակացման ընթացքը, միւս կողմից՝ կարեւոր աւանդ մուծել հոգեւոր երգարուեստի զարգացման մէջ: Իր գեղեցկագոյն չարականները Երգնկացին նուիրել է ազգային եկեղեցական տօներին՝ Գրիգոր Լուսաւորչի եւ Ներսէս Մեծի յիշատակներին, դրանց զուտ աղօթական հատուածներում իսկ չարադրելով ազգային-հասարակական առումով էական մաղթանքներ ու խնդրուածքներ:

Այսպիսին է, ընդհանուր գծերով, երաժիշտ Երգնկացու իրօք հրապուրիչ դիմանկարը:

HOVHANNES BLOOZ OF ERZENKA AND THE ARMENIAN MUSIC IN THE MIDDLE AGES

N.G. TAHMIZIAN

(Summary)

Hovhannes Blooz of Erzenka is one of the most prominent intellectual figures of the Historical and Cilician Armenia in the Middle Ages. His creative life in the fields of religion, philosophy, grammar and music has been greatly praised by the authorities. The article speaks mainly of Hovhannes Blooz's contribution to the development of Armenian music, respectively discussing his artistic views of music, scientific and practical theories, and of Havhannes Blooz as composer and singer-performer.

ԴԱՒԻԹ ԱՆՅԱՂԹԻՆ ՎԵՐԱԳՐՈՒԱԾ ԵՐԿՈՒ ՆԵՐԲՈՂՆԵՐ

ՄԻՆԱՍ ԳՈՃԱՑԵԱՆ

Հայ գրականութեան, ու յատկապէս բանաստեղծական լեզուի զարգացման համար հետաքրքրական են Դաւիթ Անյաղթին վերագրուող ոչ-փիլիսոփայական բնոյթի երկու ներբողներ:

Հայ եւ օտար բանասիրութեան մէջ կը շարունակուին յայտնուիլ Անյաղթի անձին եւ ժառանգութեան վերաբերեալ տեսակէտներ, որոնք երբեմն զիրար կը հակասեն, երբեմն ալ՝ կ'ամբողջացնեն:

Խնդրոյ առարկայ՝ «Ներբողեան ի Ս. Խաչն Աստուածընկալ»[1] եւ «Ներբողեան ի Ս. կաթուղիկէ Եկեղեցի»[2] ներբողները նոյնպէս երբեմն կը վերագրուին փիլիսոփային, իսկ երբեմն ալ կը նկատուին անոր գրչին անհարազատ ստեղծագործութիւններ:

Ըստ աւանդական տեսակէտին, «Խաչի Ներբողեան»-ը կը պատկանի Դաւիթ Անյաղթին: Ասոր կողմնակիցները իբրեւ հիմք կ'ընդունին «Նախադրութիւն Ներբողենի Խաչին», «Թուղթ Գիւտայ առ Դաւիթ» եւ «Ընկալեալ զթուղթն Թախանձանաց Դաւիթ Առնէ Անդրէն եւ Անդրադարձ Պատասխանին»[3] վերնագիրները կրող գրութիւններուն մէջ

---

1. Կորիւն Վարդապետի, Մամբրէ Վերծանողի եւ Դաւիթ Անյաղթի Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1833, էջ 103–119:
2. Հայր Պօղոս Անանեան, Դաւիթ Անյաղթի Անտիպ Մէկ Ճառը, «Բազմավէպ», 1956, Ապրիլ–Մայիս, էջ 92–94:
3. Կորիւն Վարդապետի, Մամբրէ···, էջ 113:

տրուած այն տեղեկութիւնները, որոնք կը նկարագրեն ներբողին արտասանուելուն դրդապատճառներն ու հանգամանքները: Ըստ այդ գրութիւններուն, Գիւտ կաթողիկոսի (461–478 թթ.) օրօք, երեք անձնաւորութիւններ Հայաստան կու գան եւ կ'ըսեն թէ Մարիամը աստուածածին չէ, իսկ խաչն ալ՝ Աստուծոյ խաչը չէ, այլ՝ գողերու պատժարան: Կաթողիկոսը երբ կ'իմանայ թէ հռչակուած Անյաղթը Հայաստան կը գտնուի, թուղթ կը գրէ եւ կը խնդրէ իրմէ ներբող մը գրել խաչի մասին:

Վարդան պատմիչ նոյնպէս «Խաչի Ներբողեան»ի իր «Պատճառ»ին մէջ, գործը Անյաղթին կը վերագրէ ըսելով. «Այլ գտի յօրինակս հինս մերձ առ թարգմանութիւնս գրեալ, եթէ սա էր աշակերտեալ մեծին Մովսիսի քերթողին...ի հայրապետութեան Գիւտի եւ զկնի ծօհանայ Մանդակունւոյ»[4]:

Աւանդական տեսակէտի պաշտպաններն են Ն. Ակինեան[5], Բ. Սարգիսեան[6], Հ. Պ. Անանեան[7], եւ Ա. Ն. Մուրատեան[8]:

Աւանդական տեսակէտին հակադրուողները ցարդ հանգամանալից կերպով չեն չարադրած իրենց տեսակէտը, այլ, ի միջի այլոց՝ ակնարկութիւններ ըրած են այդ մասին:

Երկրորդ ճառը՝ «Ներբողեան ի Ս. Կաթուղիկէ Եկեղեցի»ին, գիտական շրջանառութեան մէջ դրած է Հ. Պ. Անանեան 1956 թ.[9], մինչ այդ անիկա պարզապէս կը յիշուէր ձեռագրաց ցուցակներու մէջ: Այս ուշագրաւ ուսումնասիրութենէն բացի, ներբողի՝ Անյաղթի հարազատ գործ ըլլալու կապակցութեամբ նոյնպէս պէտք եղած աշխատանքը չէ տարուած:

Ամփոփ կերպով՝ ցարդ յայտնուած են հետեւեալ տեսակէտները.—

1) *Բ. Սարգիսեան Անյաղթի հարազատ գործ կը նկատէ եւ նոյնիսկ «Խաչի Բարձրացուցչէի հետ աղերս ունի», կ'ըսէ[10]:*

2) *Գ. Զարպհանալեան տարակոյս կը յայտնէ ըսելով. «Որչափ ալ ոճոյ նմանութիւն ենթադրենք գտնել այս ճառին եւ իր (Դաւիթ*

---

4. Հայր Ն. Ակինեան, *Դաւիթ Հարքացի, Անյաղթ Փիլիսոփայ*, Վիեննա, 1959, էջ 51:
5. Նոյնը:
6. Բարսեղ Վրդ. Սարգիսեան, *Մայր Ցուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց Ի Վենետիկ*, Բ. հտր., Վենետիկ, 1924, էջ 337:
7. Հ. Պ. Անանեան, նշ. աշխ.:
8. Ա. Ն. Մուրատեան, *Դաւիթ Անյաղթի Անձնաւորութեան, ժամանակի, եւ Գիտական ժառանգութեան Հարցի Շուրջը*, «Պատմա-Բանասիրական Հանդէս», 1981, թիւ 1, էջ 194:
9. Հ. Պ. Անանեան, նշ. աշխ.:
10. Բ. Սարգիսեան, նշ. աշխ., էջ 337:

Անյաղթի, Մ. Գ.) անունը կրող ուրիշ երկասիրութեանց մէջ, բայց հարազատութիւնը տարակուսական կը մնայ»[11]:

3) *Հ. Պ. Անանեան կարգ մը ապացոյցներով այն համոզումը կը յայտնէ, թէ այս ճառին եւ նախորդին հեղինակը Անյաղթն է*[12]:

4) *Տողերուս հեղինակը իր դոկտորական թեզին մէջ կարգ մը լրացումներ աւելցնելով Հ. Պ. Անանեանի փաստարկումներուն վրայ, կը փորձէ ցոյց տալ, որ այս երկու գործերը նոյն գրիչի արդիւնք են*[13]:

Սոյն յօդուածը վերջին տարիներուն մեր կատարած պրպտումներուն արդիւնքն է, զոր տպագրութեան կը յանձնենք՝ հաւատացած ըլլալով որ ան կ'օգնէ լուսաբանելու այս բանավիճային խնդիրը:

«ՆԵՐԲՈՂԵԱՆ Ի ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՆ ԱՍՏՈՒԱԾԸՆԿԱԼ» ՃԱՌԸ

Եթէ հաւատալու ըլլանք ներբողին սկիզբը գտնուող երեք գրութիւններուն, ստիպուած կ'ըլլանք ընդունիլ, թէ՝

1) *Դաւիթ Անյաղթն է ներբողին հեղինակը,*

2) *Ներբողը գրուած է 460-ական թուականներուն, քանի որ Գիւտ՝ կաթողիկոս ձեռնադրուած է 460 թ.ին:*

Սակայն ներբողին ուսումնասիրութիւնը՝ գրութեան ժամանակի հարցին չուրջ, այլ եզրակացութիւններու կը հասցնէ մեզ: Այսպէս՝

1) *Ներբողին մէջ յստակօրէն կը պաշտպանուի Մարիամի աստուածածին ըլլալը. «Աստուած անպարագրելի եւ անբաւ, եւ յարգանդի կուսին բառնիլ կրիւր ըստ մարմնոյ, եւ մարդկապէս առ ծնունդս մերձելոյ, ըստ որում աստուածածին ծնողն, եւ նոյն ծնեալն Աստուած անպարագրելի անբաւ»*[14]:

2) *Ուրիշ տեղ մը խաչը կը պաշտպանուի աղանդաւորներու յարձակումներէն «որք (աղանդաւորները, Մ. Գ.) ոչ կամելով հետեւիլ խաչին, այլազգաբար խորհին. քանզի ուր խաչ՝ անդ եւ խաչեցեալն, եւ ուր խաչեցեալն՝ անդ եւ խաչելութիւն...: Արդ ուրեմն, ասելով խաչ աստ իմասցի Գողգոթայ, եւ ասդէն խաչելութիւն, աստ զենումն, եւ ի սմին փրկագործութիւն»*[15]:

---

11. Գ. Զարպհանալեան, *Հայկական Հին Դպրութեան Պատմութիւն*, Վենետիկ, 1886, էջ 302:

12. Հ. Պ. Անանեան, *նշ. աշխ.*, էջ 92–96:

13. Միհաս Գոճայեան, *Վեցերորդ Դարու Հայ Գրականութիւնը*, (Ատտոռեֆերատ), Երեւան, 1980 (ռուսերէն):

14. *Կորիւն Վարդապետի, Մամբրէ...*, էջ 108:

15. Նոյնը, էջ 109:

Այդ ո՞ր աղանդաւորներն էին, որոնք իրենց յարձակման թիրախ դարձուցեր էին խաչն ու խաչելութիւնը, եւ Աստուածածնի աստուածածին չըլլալը: Եւ թէ անոնք յատկապէս ե՞րբ զօրացուցեր էին իրենց պայքարը:

Դատելով Կիրակոս Գանձակեցիի հաղորդումներէն, վեցերորդ դարուն աւելի վտանգաւոր դարձեր էին Նեստորականները, որոնք «թարգմանեցին զնոսա սուտ գիրս զԳորտոսակ, զԿիրակոսակ... եւ զաւետարանի մեկնութիւն Մանեայ...»[16]*: Թուարկուած գիրքերը, ըստ քրիստոնէական աստուածաբանութեան, մանիքէական աղանդի գիրքեր են, եւ ոչ թէ նեստորական: Այս «սուտ գիրս» կոչուածներուն մէջ մանիքէականները կը մերժեն եկեղեցիին որդեգրած ու պաշտպանած հաւատալիքներն ու դաւանանքը, որոնց կարգին, նաեւ Մարիամի աստուածածին ըլլալն ու խաչին փրկարար դերը:*

Ներբողի նախաբանին մէջ կ'ըսուի թէ այն երեք աղանդաւորները նոյնպէս չէին ընդուներ Մարիամի աստուածածին ըլլալն ու խաչի փրկարար դերը: Այսպիսով, Անյաղթին վերագրուած ներբողը գրուած կրնայ ըլլալ վեցերորդ դարուն՝ յարձակումները սաստկացուցած մանիքէական աղանդաւորներուն դէմ:

ՈՁՆ ՈՒ ԼԵԶՈՒՆ

«Ներբողեան ի Սուրբ Խաչն Աստուածընկալ» ճառը չատագովութիւն մըն է խաչի մասին, սակայն, միեւնոյն ատեն նաեւ մեկնութիւն մը, ուր կ'արտայայտուին իմաստասիրական եւ աստուածաբանական դատողութիւններ՝ յատկանիշեր, որոնց առկայութիւնը պայմանաւորուած է հեղինակին հիմնական նպատակով, այն է՝ հակահարուած տալ հակառակորդներուն: Այսուհանդերձ ներբողը գեղարուեստական գեղեցիկ ստեղծագործութիւն մըն է:

Հեղինակին չատագովութիւնը նման չէ միջնադարեան բազմաթիւ անհրապոյր, անարուեստ, չոր ու ցամաք մեկնութիւններու: Հեղինակը կը փայլի թէ՛ իբրեւ ճարտասան, թէ՛ իբրեւ քերթող եւ թէ՛ իբրեւ փիլիսոփայ: Այս երեք յատկանիշներն ալ նպաստած են որպէսզի ներբողը նկատուի Անյաղթի ստեղծագործութիւն:

Ուշագրաւ երեւոյթ մը եւս. ճարտասանին մէջ կը նկատուին նորարարական միտումներ՝ միջնադարեան գրականութեան այս սեռին մչակման մէջ: Օրինակ, ամբողջ հատուածի մը մէջ նախ կը հիմնաւորէ

---

16. *Կիրակոս Վարդապետի Գանձակեցւոյ Համառօտ Պատմութիւն*, Վենետիկ, 1865, էջ 29:

խաչի գոյութեան անհրաժեշտութիւնն ու դերը՝ ըստ քրիստոնէական կրօնքի սկզբունքներուն, ապա կ'անցնի գովասանութեան, որ ճառին ամենահմայիչ մասն է: Հոս է որ ի յայտ կու գան ճարտասան հեղինակին քերթողական ունակութիւնները: Վերջին համգամանքն ու իմաստասիրական խոր գիտելիքներով օժտուած ըլլալու փաստը կը խօսին Անյաղթի օգտին:

Ներբողին մէջ իրարու կը յաջորդեն բազմերանգ պատկերներ, որոնց կարեւոր մէկ մասը նորութիւն էր միջնադարեան հայ մատենագրութեան համար: Ահաւասիկ գեղեցիկ պատկեր մը· տեղ մը խաչը կը համեմատուի ծառի հետ, որ բուսեր է երկրի վրայ, սակայն քանի որ զայն չալկեր է անտեսանելին՝ Քրիստոս, խաչափայտին թեւերը հասեր են երկինքի կամարներուն՝ լեցնելով երկինքին ու երկրին միջեւ եղած անհուն տարածութիւնը:

Ինքնատիպ է նաեւ խաչի եւ կարթի համեմատութիւնը: Քրիստոնէական կրօնքին համաձայն, Քրիստոս խաչուելով, մարդկութիւնը փրկեց անխուսափելի կորուստէ· ասիկա, ինչպէս գիտենք, քրիստոնէութեան կարեւորագոյն ելակէտներէն մէկն է: Ամբողջ մարդկութեան համար Միածին Որդիին յանձն առած զոհողութիւնը կը նմանցուի փրկարար կարթի, որ մարդոց հոգիները մահէն դէպի կեանք ձգեց·

«Օրհնեալ ես, փայտ սուրբ, որ ի շրջանասոյզ պտոյտս յորձանուտ կենացս, իբր ի կարթ ի ներքս արկար ի մահուանէ ի կեանս զմարդիկ ձգեցեր···»[17]:

Ճառագիրը բանաստեղծական խօսքի վարպետ է: Միեւնոյն միտքը ան կրնայ արտայայտել գեղարուեստական տարբեր պատկերներով, որոնք չօշափելի են եւ հիւթեղ: Ահաւասիկ ուրիշ օրինակ մը, ուր այս անգամ խաչը կը համեմատուի հնձանի հետ·

«Օրհնեալ ես, փայտ սուրբ, իմանալի հնձան, քանզի քեզ ի նոյնում վերայ երկնայինն այն ճմլեցաւ ողկոյզ բաւական յուրախութիւն երկնայնոցն եւ երկրայնոցս· այն որ ի ներքս ի խոնարհ զկենաց մերոց զթչնամին իբրեւ զհնձան կոխեալ սրտմտութեամբ զնորայն ի յերկիր եհեղ զմաղձ»[18]:

Ներբողական արուեստին հմուտ ճառագիրը չի բաւարարուիր խաչի համեմատութիւններով, իր մէջ դեռ կուտակուած է պոռթկում մը եւս՝ Փրկիչին մեծագոյն գոհողութեան գնահատականը, զոր հեղինակը կը նկարէ բազմերանգ երանգապնակին ամենաճոխ գոյներով·

«Օրհնեալ ես, փայտ սուրբ, անբարբառ բարեխաւս··· մարտիրոսաց

17· Կորիւն Վարդապետի, Մամբրէ···, էջ 114:
18· Նոյնը, էջ 116–117:

պսակ, քահանայից չնորհաբաշխութիւն... թագաւորաց յաղթանակ, իշխանաց քաջութիւն, քրիստոսասէր զաւրաց յառաջապահեստ, ախոյանաց քաջալերութիւն, նահատակաց զաւրավիգն, մեծատանց զգուշացուցիչ... անզգամաց զգաստութիւն»[19]:

«ՆԵՐԲՈՂԵԱՆ Ի ՍՈՒՐԲ ԿԱԹՈՂԻԿԷ ԵԿԵՂԵՑԻ» ՃԱՌԸ

Հ. Պ. Անանեան վերոյիշեալ ճառն ու նախորդը Դաւիթ Անյաղթի հարազատ գործ կը նկատէր: Որքան ալ ոմանց համար տարակուսական թուին բերուած փաստերը, մենք ճշմարտութեան հատիկ կը տեսնենք իր յայտնած տեսակէտին մէջ, որ հետեւեալն է. երկու ներբողներն ալ միեւնոյն գրիչի արդիւնք են: Քիչ ետք, յենելով երկու ներբողներուն լեզուաոճական զուգահեռ համեմատութեան վրայ, պիտի տեսնենք, թէ անոնք միեւնոյն հեղինակին՝ Անյաղթին մտքին ու հոգիին արգասիքն են:

Մինչ այդ անդրադառնանք ուրիշ կարեւոր հարցի մը՝ ներբողի գրութեան ժամանակին:

Ներբող առարկայ ճառին մէջ նոյնպէս կը խօսուի մանիքէական աղանդին մասին. այս հանգամանքը կրնայ օգնել գրութեան ժամանակը որոշելու աշխատանքին:

Հոս՝ ճառին հեղինակը բուռն կերպով կը պաշտպանէ Հայ Եկեղեցին աղանդաւորներու յարձակումներէն եւ կը պայքարի եկեղեցւոյ դերը նուաստացնել փորձող ճիգերու դէմ: Անոնք, կ'ըսէ հեղինակը, «աւտարացեալք ի մերակայից որ փոքրացուցեալ նրբագոյն որոցից նմանեն կամ ժողովրդոց սահմանեն զանբաւութիւն լայնութեան նորա»[20]: Ուրիշ տեղ մը զանոնք խստագոյնս դատապարտելով կ'աւելցնէ. «աւտարացեալք Մանիքեցիք նմանաւրէն սէր կոչեն զազրութիւն գործոց՝ միմեանց չնորհուկս առնելով, եւ յայն դաւանեալ հաւատէն որ սպանանէ առաւել զսուր երկսայրի»[21]: Ապա հեղինակը կոչ կ'ընէ հեռու մնալ անոնցմէ եւ հալածել զանոնք:

Մանիքիէական աղանդը, ինչպէս տեսանք նախորդ ճառի կապակցութեամբ, Հայաստանի մէջ աւելի վտանգաւոր դարձեր էր վեցերորդ դարուն. այս մասին կը վկայէր Կիրակոս Գանձակեցին. բացի այդ, «Գիրք Թղթոց»ի վեցերորդ դարուն պատկանող թուղթերուն մէջ վեց անգամ կը յիշատակուի եւ կը նզովուի աղանդի հիմնադիրը՝ Մանին[22]:

---

19. Նոյնը, էջ 117–118:
20. Հ. Պ. Անանեան, Նշ. աշխ., էջ 93:
21. Նոյնը:
22. Գիրք Թղթոց, էջ 46, 53, 56, 83:

Այսպիսով, ներբողին գրութեան ժամանակը կը համընկնի այն շրջանին, երբ մանիքէական եւ այլ աղանդներ սկսեր էին Հայաստան թափանցել բուռն թափով: Անոնք, յատկապէս մանիքէականք, կը ժըխտէին կամ կը նուաստացնէին խաչը, եկեղեցւոյ դերը, Մարիամի աստուածածին ըլլալը եւ այլն: Երկու ներբողներուն հեղինակը մեծ ջանքեր կը թափէ պաշտպանելու համար մանիքէական աղանդին կողմէ յարձակման թիրախ հանդիսացող եկեղեցւոյ կարգ մը սրբազան սկըզբունքները: Ուստի, այս երկու ներբողներն ալ ժամանակի առումով չափազանց մօտ են իրարու:

Բարսեղ Սարգիսեան եւ Հ. Պ. Անանեան արդէն սրամիտ կերպով նկատեր էին, որ «Ներբողեան ի Սուրբ Կաթուղիկէ Եկեղեցի» ճառին մէջ տեղ մը ակնարկութիւն կ'ըլլայ խաչի չնորհներուն մասին, եւ հեղինակը չ'ուզեր չարունակել կամ կրկնել նոյն խօսքերը, այսինքն՝ «Զչնորհս եկեղեցւոյ ընդ նախ երգ ի նոյն երկրորդեսցուք նշանի սուրբ խաչին»[23], որոնք անգամ մը արդէն իսկ ըսուած եւ թուարկուած են նախապէս՝ «Ներբողեան ի Սուրբ Խաչն Աստուածընկալ»ին մէջ:

Այս երկու ներբողներուն լեզուաոճական քննութիւնն ալ ցոյց կու տայ որ միեւնոյն գրիչի արդիւնքն են քննուող ճառերը. ոչ մեծ դժուարութեամբ կարելի է նկատել թէ արտայայտուած պատկերները միեւնոյն գեղարուեստական ճաշակի ակունքներէն կը բխին: Ահաւասիկ հատուած մը.

ՆԵՐԲՈՂԵԱՆ Ի Ս. ԿԹՂ. ԵԿՂՑ.

«Խոստովանողաց քաղաք ամրութեան, մեռելոց յիշատակախնդիր, սգաւորաց մխիթարութիւն... ծերոց սփոփութիւն, մանկամարդ երիտասարդաց՝ հոգեւոր վարժարան, կուսանաց մարգարտազարդ ընդ անճամբ արկեալ...: Նեղելոց նաւահանգիստ, ճանապարհորդաց երթ ի դարձ խաղաղութեան... տղայոց դաստիարակ, սատանայի սատակիչ...»[24]:

ՆՐՔ. Ի. Ս. ԽԱՉՆ ԱՍՏՈՒԱԾԸՆԿԱԼ

«Կուսանաց զարդ, ամուսնացելոց կնիք: Տղայոց պահապան, մանկանց դաստիարակ, ծերոց ժողովարան, ճանապահորդաց առաջնորդ, աշխատացելոց հանգիստ, նաւելոց նաւահանգիստ, ախտացելոց բժշկութիւն, դիւաց ահարկու...»[25]:

---

23. Հ. Պ. Անանեան, նշ. աշխ. էջ 93:
24. Նոյնը, էջ 94:
25. Կորիւն Վարդապետի, Մամբրէ..., էջ 118:

«Ներբողեան ի Սուրբ Կաթուղիկէ Եկեղեցի» ճառը գեղարուեստական գործ է նախորդին պէս, եւ դաւանաբանական այլ ճառերէ կ'առանձնանայ պատկերաւոր մտածողութեան առատութեամբ, լեզուի յստակութեամբ, հռետորական ոճով եւ նորաստեղծ գեղեցիկ բառերով:

Ներբողը ունի կառուցուածքային այսպիսի իւրայատկութիւն. հեղինակը նախ հռետորական ոճին յատուկ կոչով, ապա՝ պատկերաւոր նկարագրութիւններու զեղումով կը գովերգէ եկեղեցին: Այնուհետեւ, մերթ ընդ մերթ, մէջբերելով աղանդաւորներու արտայայտած կարգ մը գաղափարները, կը քննադատէ ու կը հերքէ զանոնք: Հեղինակը, ցոյց տալով անոնց ըսածներուն եւ ճշմարտութեան միջեւ ծագած հակադրութիւնը, ընթերցողը կ'առաջնորդէ դէպի ժխտական վերաբերմունք՝ աղանդաւորներու հանդէպ, եւ կը գոչէ· «յաւտարաւտաց անտի խորչեսցուք», ու նորէն բանաստեղծական զեղումով կը փառաբանէ եկեղեցին:

Ներբողի կառուցուածքային այս կմախքը շատ կը յիշեցնէ նախորդինը, ուստի այս մէկը նոյնպէս կրնայ վկայել երկու ներբողներուն միեւնոյն հեղինակի գրչին պատկանելու օգտին:

ՈՃՆ ՈՒ ԼԵԶՈՒՆ

Քննարկուող ճառը պատկերաւոր մտածողութիւններու եւ նկարագրութիւններու համադրում մըն է· կարելի է առանձնացնել կարգ մը հատուածներ, որոնք արձակ բանաստեղծութեան գեղեցիկ նմուշներ են: Հեղինակի պատկերաւորման կառոյցին մէջ կը շեշտուի բնութեան հետ համեմատութիւնը: Այսպէս՝ եկեղեցին ամէն ինչի ե՛ւ սկիզբն է ե՛ւ կեդրոնը, անիկա յաւերժ երիտասարդ է, հոն միշտ գարունն է որ կը տիրապետէ, անոր չուրջ կը պտըտին «արեգակն բարձրագոյն լուսնի բոլորակն երեւելագոյն», իսկ երկինքի աստղերը անոր չուրջ պար բռնած, կը բոլորազարդեն Աստուծոյ տունը: Բնութեան գեղեցկութիւնները՝ երկինքը, արեւը, լուսինն ու աստղերը, դաշնաւորուած ծովեզրի հետ, կը հաստատեն Արարիչին ստեղծագործութիւնը, կը փառաւորեն Անոր տունն ու հոգիներու ծննդավայրը: Բնութիւնը իր հրաշալիքներով կը նորոգէ եկեղեցին՝ «զպայծառութիւն հրոյ նորոգման քո եւ զանխոտով խաղաղութիւն ի հաւրէ ի քեզ հաստատեալ»[26]:

26· Հոս պէտք է աւելցնել թէ վեցերորդ եւ ըօթներորդ դարերուն ստեղծուած բնաբական բնոյթի կարգ մը շարականներու մէջ կը սկսին երեւալ բնութեան երեւոյթներու հետ (արեւ, լուսին, աստղ, մոլորակ···) կատարուած համեմատութիւններ: Հետաքրքրական

Ճառի պատկերաւորման ձեւերուն մէջ կարեւոր տեղ կը բռնեն այլաբերութիւնն ու համեմատութիւնը, որով որոշակի եւ կենդանի կը դառնայ գեղարուեստական պատկերը· այսպէս, օրինակ, խօսելով հաւատքէ թուլցած, անհաստատ ու երերուն մարդոց մասին, կ'ըսէ· «Իսկ որ հատանել տան զգլուխ իւրեանց կամ վիրաւորել զհաստատութիւն նոցա սրտի, ոչ աւգուտ է դեղ բժշկութեան»: Ուրիշ տեղ մը՝ փոխանակ ըսելու որ Լուսաւորիչը անհաւատներուն գիտութիւն կը ջամբէ, կ'ըսէ· «Բանայր զիսոպանացեալ եւ զվիմամփակ լսելարանս նոցա»:

Ինչպէս կը տեսնենք այս քանի մը օրինակներէն, ճառագիրը տիրապետած է գեղեցիկ գրելու արուեստին: Բռնազբօսիկ եւ արհեստական չեն պատկերաւորման իր ձեւերը: Ի հակադրութիւն միջնադարու կարգ մը ճառագիրներու, որոնք թէեւ կ'օգտագործեն սուրբ գրային պատկերներ, սակայն իրենց գործը կը վերածուի սոսկ կրկնութեան ու երբեմն կապկումի, հետեւաբար՝ արուեստազուրկ գրութեան:

Ճառագիրը պատկերներու օգտագործման մէջ շատ զուսպ է, բայց՝ տեղին: Ան չի սիրեր երկար ու ձարձդարձիկ նկարագրութիւններ, աստուածաշնչային պատկերներու անընդհատ կրկնում եւ վերարտադրութիւն:

Այսպէս՝ երկու ներբողները մէկ հեղինակի գրչին ըլլալու վարկածը, —միջնադարէն ի վեր ան նկատուած է Դ. Անյաղթ,— զուրկ չէ հիմքէ: Անյաղթ այն դէմքն էր, որ կրնար գրել նմանօրինակ գեղեցիկ ճառեր· իր իմաստասիրական բնոյթի աշխատութիւնները ու մեկնութիւնները նոյնպէս ունին գեղարուեստական լեզուամտածողութեան բազմաթիւ տարրեր: Երկու ներբողներն ալ արուեստի տեսակէտէն յաջող, ու քնարական չունչով գրուած գործեր են՝ միջնադարեան այն լաւագոյն արձակ գործերէն, որոնք ձեւի եւ բովանդակութեան տեսանկիւնէն դիտուած՝ օրինակելի ճառեր են հանդիսացեր հայ մատենագրութեան առաւել յայտնի ճառագիրներու համար, ինչպէս օրինակ պարագան Ցովհան Մայրագոմեցիին, որուն գործերուն մէջ նկատելի կերպով կան քնարական եւ վիպական տարրեր[27]: Մայրագոմեցին ստեղծագործաբար իւրացուցած է նաեւ հոս քննարկուող ներբողներուն հեղինակին

կ'ըլլայ հոս նշել թէ այսպիսի համեմատութիւններ հայկական հին հաւատալիքներու վերապրուկներ են, որոնք կ'օգտագործուին երկու ներբողներու հեղինակին կողմէ: Այս փաստը կը վկայէ հեղինակին՝ ժողովրդական հաւատալիքներուն եւ բանահիւսութեան հետ ունեցած կապին մասին: Այսպիսով կը բացատրուի հեղինակին աշխարհայեացքին մէկ կարեւոր կողմը:

27· Տես՝ *Ցովհան Մայրագոմեցի՝ Միջնադարու Մեծ ճառագիրը*, «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս», Ե· հտր·, Պէյրութ, 1974, էջ 213–214:

յատկանիշերէն մէկը՝ առաջին իսկ տողերէն ընթերցողին մէջ հեղինակին հանդէպ վստահութիւն ստեղծելու գաղտնիքը։

Երկու ներբողներուն հեղինակը՝ Դաւիթ Անյաղթ, ճառի սեռի մշակման լաւագոյն մշակներէն է. ան ամուր օղակ մըն է Մաշտոց, Մանդակունի, Մայրագոմեցի չղթային մէջ։

TWO EULOGIES ATTRIBUTED TO DAVID ANHAGHT

MINAS KODJAYIAN

(Summary)

The two Armenian eulogies, the "Eulogy for the Cross", and the "Eulogy for the Holy Universal Church" traditionally have been attributed to the fifth-century philospher David Anhaght. However, this view has been seriously challanged. The author of the article, after stressing the philosophical and theological aspects of the poems and their artistic literary language, concludes that they must have been written by David Anhaght.

ՀԱԼԷՊԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԸ

Աղջկանց եւ Մանչերու Դպրոցներ, 1876–1919

ՅԱԿՈԲ ՋՈՂԱՓԵԱՆ

Հալէպի հայ գաղութը կրթական մարզի մէջ դարերու աւանդութիւն ունի: Ս. Աստուածածին եւ առաջնորդանիստ Ս. Քառասնից Մանկանց եկեղեցիներու չրջափակին մէջ ԺԶ–ԺԷ.դարերուն գործող Դպրատունը կամ Դասատունը եղած է ոչ միայն սովորական իմաստով միջնադարեան դպրոց մը, այլեւ հայ գրչութեան գաղթավայրի յայտնի կեդրոններէն մէկը, որմէ մեզի հասած են աւելի քան 200 ձեռագիր մատեաններ: Դասատունը հաւանաբար գործած է նաեւ հետագայ դարերուն, սակայն մեծապէս կրճատուած ըլլալով իր նախկին փայլքն ու կարեւորութիւնը՝ վերածուած է տէր-Թոդիկեան տիպի վարժնոցի մը:

1840-ական թուականներէն սկսեալ դպրոցական գործի մէջ խանդավառ միջոցառումներ կը կատարուին: Մինչեւ նոր գաղութի կազմաւորումը (1918 թ.)՝ Հալէպի մէջ կը գործեն տասնեակ մը հայկական վարժարաններ: Անոնց մէջ իր կարեւոր տեղն ունի Ազգային Ներսէսեան Ուսումնարանը՝ իր աղջկանց եւ մանչերու վարժարաններով:

Ազգային Սահմանադրութեան ստեղծած համընդհանուր եռանդուն մթնոլորտին մէջ, ժամանակի առաջնորդներն ու տեղապահները աւելի ուշադրութիւն կը դարձնեն նախկին Դպրատան տեղը գործող ազգային վարժարանին: Սակայն Ներսէս Վարժապետեանի պատրիարքութեան օրով, եւ անոր ուղղակի յանձնարարութեամբ է միայն որ յաւելեալ բարեփոխութիւններու եւ հոգածութեան կ'ենթարկուի ան:

Բերիոյ թեմի հայոց առաջնորդական տեղապահ՝ Յակոբ Մ. Վրդ. Արսլանեան, 1875 թ.ին կը հաստատէ սահմանադրական կարգեր: Կը

կազմէ առաջին Գաւառական ժողովը, որ կ'ընտրէ կրօնական եւ քաղաքական ժողովները: Շուրջ վեց ամսուայ աշխատանքէ մը ետք, Քաղաքական ժողովի ակակցութեամբ՝ ան հիմնովին կը բարեփոխէ ազգ. վարժարանը, զոր ի պատիւ Ներսէս Պատրիարք Վարժապետեանի՝ կը կոչէ Ներսէսեան Ուսումնարան: Ուսումնարանը իր դռները կը բանայ 21 Փետր. ի 1878 թ. ին, ինչ որ կ'երեւի տեղապահ Վարդապետին կողմէ Պատրիարք հօր ուղարկուած նամակի բովանդակութենէն[1]:

Նեսէսեան Ուսումնարանը՝ մինչեւ 1890-ական թուականներու կէսերը, բարեկարգութեան համար սուր վիճաբանութիւններու առարկայ կը դառնայ, սակայն լուրջ յառաջդիմութիւն մը չ'արձանագրեր. աշակերտութեան թիւը միշտ սահմանափակ է, ուսուցչակազմը՝ անբաւարար, ուսման մակարդակը նախակրթարանի տարրական դասարաններէն աւելի չի բարձրանար: Բայց յիշեալ թուականներէն ետք, մինչեւ վերջ, իբրեւ բարձրագոյն նախակրթարան կամ միջնակարգ վարժարան (իտաւիէ)՝ կ'ապրի իր ամենէն ծաղկուն շրջանը ու կու տայ շրջանաւարտներ: Ասոր համաձայն ալ Ներսէսեան Ուսումնարանի պատմութիւնը կարելի է ներկայացնել երկու շրջաններով:

Ա. ՇՐՋԱՆ

Ուսումնարանը առաջին օրէն կ'ունենայ աղջիկներու եւ մանչերու առանձին վարժարաններ: Նախապէս ազգ. վարժարան կը յաճախէին մանչեր միայն. իսկ Յովհաննէս Քիւրքճանօֆի՝ 1860-ական թուականներու սկիզբը բացած աղջկանց վարժարանն ալ ունեցած է կարճատեւ կեանք: Նորաբաց աղջկանց վարժարանին[2] *տեսուչ կը նշանակուի Մեսրոպ Քահանան, իսկ մանչերու վարժարանին՝ Մատթէոս Աւագ Քահանան: Ուսուցչական կազմէն կը յիշուին՝ Ամասիայէն մանաւոր հրաւիրուած Գէորգ Կարապետեան՝ հայերէն եւ գաղիերէն, Թադէոս Քահանայ՝ արաբերէն, Առաքել Աճէմեան՝ տաճկագիտութիւն, Կարապետ Մանուկեան՝ երաժշտութիւն: Ուսուցիչներու ամսական աշխատավարձերը «կանխաւ օրինաւոր ապահովութեան տակ առնուած է»*[3]: *Կ'ունենայ նաեւ հոգաբարձութիւն մը երկու անդամներով՝ Ղազարոս Ստե-*

---

1. Արտաւազդ Արք. Սիւրմէեան, *Պատմութիւն Հալէպի Հայոց*, Գ. հտր., Փարիզ, 1950, էջ 836–837:

2. *Հայկական Սովետական Հանրագիտարանը* աղջկանց վարժարանը կը յիշէ Վարդուհեաց անունով (տես՝ Զ. հտր., «Հալէպ» յօդուածը, էջ 48): Անդ յիշուած ու մեզի ծանօթ այլ աղբիւրներու մէջ այս անուան չենք հանդիպիր:

3. Արտ. Արք. Սիւրմէեան, նշ. աշխ., էջ 837:

փանեան եւ Նիկողոս Մարգարեան՝ «առաջին կարգի ազգայիններէն»[4]*։ Նոյն թուին կը բացուի նաեւ Ուսումնարանի գրադարանը՝ Ներսէս Պատրիարք Վարժապետեանի Պոլսէն նուէր առաքած գիրքերով*[5]*։*

Ցակոբ Ծ. Վրդ. Արսլանեանի կողմէ եւ Պոլսոյ Պատրիարքարանի իսկ յանձնարարութեամբ կատարուած այս փոփոխութիւնները բաւարար չեն նկատուիր։ Նոր նշանակուած առաջնորդական տեղապահ Մովսէս Ծ. Վրդ. Կէօմրիւկճեանի նախագահութեամբ կայացած՝ 28 Օգոստոսի, 1877 թ.ին Ազգային Գաւառական Ընդհանուր ժողովի բացման հանդէսին, առեղնաբան հիւր մը, Պարսկաստանէն վերադարձած մի ոմն Նազարէթ, ցաւ կը յայտնէ Վարժարանին խեղճ վիճակին համար ու ժողովէն՝ զայն բարելաւելու միջոցներ ձեռք առնել կը խնդրէ[6]*։*

Հալէպէն նամակագիր մը՝ (***), հետեւեալ չափազանցութեամբ կը ներկայացնէ վիճակը. «Վարժարանը տակաւին սպանդարան մ'է, ուր աշակերտներն ազգի եւ մարդկութեան օգտակար անդամներ լինելու տեղ հրէչներ կ'դառնան։ Ո՛չ օրինաւոր ժողով ունի, ոչ վարչութիւն»[7]*։ Ասոր պատասխանատուն, դարձեալ ըստ նամակագրին, «երկու ճիւաղական հին կուսակցութիւններն են, որ կարծես թէ ուխտած են ազգին տունը փլելու։ Մինչեւ որ անոնց երկու պարագլուխները չանհետանան՝ ժողովուրդը չպիտի հանդարտի եւ որեւէ օգտակար ձեռնարկութիւն չպիտի լինի»*[8]*։ Նամակագիրը կրթութեան գործին բարե-*

---

4. Նոյնը։
5. Նոյնը։
6. Նոյնը, էջ 843։
7. ***, *Հալէպ*, «Արեւելեան Մամուլ», Թ. Տարի, 1879, Օգոստ., էջ 173։
8. Նոյնը։ Նամակագիրը շարունակելով կը գրէ. «Երբեմն *չորպաճիներ* ունէինք, հիմակ էֆէնտիներ, որոց մին Օսմանեան երեսփոխանութեան անդամ ընտրուած էր, որ իր խոստման համեմատ, ազգային 40,000 դուրուշ եկամուտով Ազգային դպրոցը բարեկարգելու տեղ, իր զաւակներն Եւրոպա կ'ուղարկէ կղերականաց դպրոցը տարեկան 30 ոսկի վճարելով··· իսկ Տէր Մարգարեաններն իրրեւ թշնամի Ազգին, ատելով կ'ատեն ամէն զարգացում» (նոյնը)։ Այս կծու մէջբերումները ըրինք երկպառակութեան գլխաւոր դերակատարներուն ու նամակագրին (***), իմաստութիւնը ենթադրաբար որոշելու նպատակով։ Արդարեւ, ինչպէս կը բացայայտէ *Պատմութիւն Հալէպի Հայոցը* (տես՝ Գ. հատ., էջ 842–856), 1877 – 1878 տարիներու Գաւառական ժողովի նիստերը երկու կողմերու միջեւ սուր վիճաբանութիւններու ու հակամարտութիւններու ներկայացում կը դառնան։ Կողմերէն մէկը Նիկողոս Տէր Մարգարեանն է իրենիներով, իսկ միւս կողմը՝ Գարաճեան ընտանիքի մարդիկ։ Անոնց մէջ է նաեւ Մանուկ Գարաճեանը։ Սա եղած է Սամսոնի դատախազ, Հալէպի բաղաբապետ, Օսմանեան անդրանիկ ժողովի անդամ (տես՝ Վ. Ս., *Հալէպի Ազգային Վարժարանը եւ Իսկէնտէր Գարաճեան*, «Սուրիահայ Տարեցոյց», Բ. Տարի, 1925, էջ 181)։ Նամակագրին ծանր ակնարկութիւնները, ինչպէս կ'երեւի, կ'երթան Նիկողոս Տէր Մարգարեանին եւ Մանուկ Գարաճեանին (*Պատմութիւն Հալէպի Հայոցը* վերջին մականունը, երբեմն նոյն անձը կը յիշատակէ Խարաճեան,

լաւումը հնարաւոր կը նկատէ միայն, երբ «արտաքին անկախ ոյժ մը Արարատեան ընկերութեան նման», իր վրայ վերցնէ գործի կազմակերպումը[9]:

1880 թ.ի Փետրուարին տեղի կ'ունենան Գաւառական ժողովի յաջորդական նիստերը, որոնց հիւրաբար կը նախագահէ Սսոյ Աթոռի Քէֆսիզեան Կաթողիկոսը, իսկ առենապետութիւնը կը վարէ Կիրակոս Ղազանճեանը[10]: *Սա առաջին իսկ նիստին «կ'առաջարկէ բարեկարգել, զարգացնել վարժարանը, ապահովել ազգային կալուածներու եկամուտները, բանալ ընթերցարան, կազմել ընկերութիւններ եւ հոգածու ըլլալ Ներսէս Պատրիարք Վարժապետեանի նախաձեռնութեամբ հաստատուած Միութեան Հայոց Ընկերութեան, Կիլիկեան Ընկերութեան մասնաճիւղ մը հաստատել եւ ի սրտէ աշխատիլ ազգային ամէն տեսակի յառաջդիմութեանց»*[11]:

Կիրակոս Ղազանճեան 1880 թ.ի սկիզբը գործով Հալէպ գտնուող յայտնի հայ մըն է, Երզնկայէն, ուր ալ ստացած է իր հիմնական կրթութիւնը: Ան սահմանադրական կարգերու ջերմ հաւատաւոր մը, տարածող մը, պետական եւ ազգային ազդեցիկ յարաբերութիւններու տէր անձնաւորութիւն մըն է, իր եղբօր՝ Ցարութիւնի հետ: Պաշտօնի բերումով եղած է Արեւելեան Հայաստանի եւ Թուրքիոյ արեւելեան չրջանէն չատ մը վայրեր, որոնց մասին տեղագրական, հնագիտական, ազգագրական արժէքաւոր տեղեկութիւններ հաղորդող ճամբորդական գրութիւններ ալ ունի, մէկտեղուած գրքոյկի մը մէջ՝ «Խառն Նամակներ Ուղեւորութեան» (Պոլիս, 1886) խորագրով: Ասոր մէջ Հալէպի նուիրուած բաժինը գրուած է 1880 թ.ին: Ունի նաեւ երկու յօդուածներ Հալէպ քաղաքի հնութեանց եւ տեղւոյն հայոց մասին, մին՝ 1880 թ.ի «Մասիս»ին մէջ, միւսը՝ նոյն տարուայ «Արեւելեան Մամուլ»ին մէջ: Առաջինը ձեռքի տակ չենք կրցած ունենալ:

Կ. Ղազանճեան, իբրեւ առենապետ, կարեւոր դեր կ'ունենայ 1880 թ.ի Գաւառական ժողովի նիստերուն: Ան բուռն երկպառակութիւննե-

---

Ղարաճեան, Ղարաճա, Գարաճեան ձեւերով): Ըստ երեւոյթին, այս երկպառակութիւններուն մէջ որոշ դեր ունէին ընտանեկան հաշիւները, որովհետեւ Գաւառական ժողովի անդամներէն Պետրոս Պեզիրկեանեան՝ նիստի մը ընթացքին կը յայտնէ, թէ Տէր Մարգարեան եւ Գարաճեան «կուսակցութիւններու» գոյութիւնը «կը տեւէ *քառասուն տարիէ* ի վեր» (Ա. Արք. Սիւրմէեան, *նշ. աշխ.*, էջ 847): Այս արտայայտութիւնը, ինչպէս եւ այդ նիստերուն ուրիշ տեղ մը արտայայտուած Պետրոս Պեզիրկեանեանի անկախ ու համարձակ մտածողութիւնը (նոյնը, էջ 852) մեզի մտածել կու տան թէ վերոյիշեալ նամակագիրը իսկը կրնայ ըլլալ:

9. ***, Հալէպ, էջ 175:

10. *Պատմութիւն Հալէպի Հայոցի* մէջ կը յիշատակուի Գազանճեան ձեւով:

11. Արտ. Արք. Սիւրմէեան, *նշ. աշխ.*, էջ 859:

րու մէջ ապրող հայկական կեանքի մը հետ գործ ունէր: Իրեն անծանօթ չեն տեղւոյն հակամարտութիւնները, որոնց մէջ գործող ուժերու մասին հետեւեալ պատկերը կու տայ· «Հարուստ եւ յառաջադէմ ազգայինք կան, ոմանք միապետական բնութիւն ունենալով կամ գործի չեն խառնուիր կամ եթէ խառնուին՝ ժամանակին հետ չեն կրնար ընթանալ, ոմանք փառք եւ շահ փնտռելով միայն իրենց անձը կ'մտածեն, ոմանք ալ տգէտ եւ ազգային մտածում չունին· փոքր մաս մը կայ որ ի սրտէ կ'ջանան, բայց սակաւաթիւ ըլլալով չեն կրնար գործ մը առաջ տանիլ: Արհեստաւորները ընդհանրապէս խաղաղասէր մարդիկ են, բայց ոմանք կ'վախնան հարուստներէն, ոմանք գործիք եղած են, իսկ ոգջամիտ մաս մը կայ, եւ այս ալ կերպով մը ճնշուած է: Պանդուխտներու մեծ մասը ազգասէր է եւ առատ տուրք կ'վճարէ ազգին, բայց մինչեւ ցարդ ազգային գործերէ ձեռնպահ կ'մնայ: Վերջապէս խղճալի վիճակ մը ունի Հալէպը»[12]:

Ահաւասիկ այս իրադրութեան մէջ, Կիրակոս Ղազանճեան, վերի նամակագրին նման, դպրոցական գործի յառաջդիմութիւնը կարելի կը գտնէ միայն արտաքին ուժի մը հսկողութեան պարագային, միշտ նկատի ունենալով Պոլսոյ Կիլիկեան Ընկերութիւնը: Գաւառականի նիստերուն ան կրքոտ կերպով կ'արծարծէ ազգային վարժարանի բարեկարգութեան հետ կապուած հարցերը: «Ճչմարիտը,— կը գրէ ան,— երբ կը տեսնեմ 370 տուն հայ բնակիչ ունեցող կեդրոն քաղաք մը մ'որու դպրոցը միայն 70–80 աշակերտ կ'յաճախեն (մինչդեռ միջին հաշուով պէտք է 3–400 ուսանող ըլլայ), խելքս գլխէս կ'թռի եւ կ'սկսիմ տխուր աչքով դիտել մեր ապագան»[13]:

Քննութեան կ'ենթարկուին հետեւեալ հարցերը·

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՇԷՆՔ— Ջափազանց նեղ եղած են դպրոցին համար գործածուող չէնքերը, ընդամէնը 2–3 սենեակ, որոնց մէջ հազիւ բաւած են 50 աշակերտները տղոց վարժարանին, իսկ աղջկանց վարժարանը ունեցած է 30 աշակերտուհի եւ վարժուհի մը, որ «փոքրիկ տեղ մը կը նստի»[14]: *Բաւարար սենեակներ ունենալու պարագային պիտի աւելնար աշակերտութեան ու ուսուցչակազմի թիւը, եւ դասարանային բաժանում պիտի ըլլար, բան մը, որ գրեթէ չունէր դպրոցը: Երեսփոխանները ոմանք կ'առաջարկեն մանչերու վարժարանին չէնքը յատկացնել*

12· Կ· Ղազանճեան, *Հալէպի Հնութիւնները*, «Արեւելեան Մամուլ», Թ· Տարի, 1879, էջ 472–473:

13· Նոյնը: Ծօդուածագիրը տեղւոյն բնիկ առաքելական հայոց թիւը 370 ընտանիք կը հաշուէ, եւ «2000-ի չափ պանդուխտ ալ կայ 74 բաղաքներէ» (նոյնը, էջ 472):

14· Նոյնը, էջ 472:

աղջիկներուն, իսկ Ս. Աստուածածին եկեղեցին վերածել մանչերու վարժարանի: Մէկ թաղի ու բակի մէջ իրար կից երկու եկեղեցիներու գոյութիւնը անկարգութիւններ կը պատճառէր քահանաներուն եւ ժողովուրդին մէջ: Ս. Աստուածածին եկեղեցին աւելորդ կը նկատուի[15]: Ըստ երեւոյթին, այս առաջարկը մեծ վէվէուք կը ստեղծէ, յաջորդ նիստին կը հասնի լուր այն մասին, թէ կարգ մը կիներ ժողով կը գումարեն, ու իրենց կրօնական զգացումին վիրաւորանք կը նկատեն եկեղեցին այս նպատակով գործածելը: «Ես կը զարմանամ,— կը յայտնէ առենապետը,— որ Վեհ. Կաթողիկոսի, կրօնականի եւ գաւառականի բովէն անցնելիք խնդրոյ մը չուրջ այժմէն դիտողութիւն կ'ըլլայ եւ այն ալ չորս-հինգ տիկիններու կողմէ, որ հաւանաբար գրել-կարդալ ալ չեն գիտեր, ուստի կը խնդրեմ, որ նման խնդիրներու առթիւ խոհեմութեամբ վարուինք եւ թոյլ չտանք չարամիտներուն, որ ազգին յառաջդիմութեան բարի գործերը խափանելու չար մտադրութեամբ, երթան գրգռեն բարեպաշտ եւ կրօնասէր ամիրկ ժողովուրդը ու տիկիններըը»[16]: Ու մաղթանք կ'ըլլայ, որ Հալէպի հայ կանայք ալ նուիրուին կրթական գործի յառաջդիմութեան, ընկերութիւն մը կազմեն ու աչխատին բարձրացնել աղջկանց վարժարանը իր խեղճութենէն: Կը բերուի Ուլնիոյ (Չէյթունի) օրինակը: Կաթողիկոսն ան նոյն իմաստով ելոյթ մը կ'ունենայ[17]:

Կաթողիկոսը կ'առաջարկէ յարմար ու օդաւէտ տեղ մը դպրոցական նոր շէնք կառուցել: Ասիկա հարցին հիմնական լուծում կրնար բերել: Կիրակոս Ղազանճեան հանդէս կու գայ այս առաջարկին դէմ ու անհրաժեշտ կը նկատէ եկեղեցւոյ դիմացի սալոնը վերածել դպրոցի: Այդ շէնքը տարեկան 22 օսմ. ոսկի վարձքով կը տրուէր[18]: Ղազանճեան նոր շէնք մը շինելու չափ նիւթական կարելիութիւններ չէր տեսներ գաղութին մէջ:

Մեզի ծանօթ չէ, թէ հարցը ինչ ձեւով իր լուծումը կը գտնէ այդ նիստերուն, բայց հետագայ տարիներուն իրրեւ դասասենեակ գործածուած կը գտնենք ոչ միայն ազգապատկան մօտիկ շէնքեր, այլեւ նոյնիսկ Ս. Աստուածածին եկեղեցին:

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՊԻՏԱՆՔ— «Դպրոցի անկեալ եւ խանգարեալ վիճակը» առաւելաբար կը բխէր նիւթական աղբիւրներու պակասէն: Իբր առաջին դարման կ'առաջարկուի հաստատուն գումար մը յատկացնելու

---

15. Արտ. Արխ. Սիւրմէեան, նշ. աշխ., էջ 860:
16. Նոյնը, էջ 861:
17. Նոյնը:
18. Նոյնը, էջ 863:

որոշում առնել[19]: Ցետ քննութեան կը տեսնուի, որ 12,000 օսմ. ոսկի արժէքով ազգապատկան կալուածներ կան: Անոնց տարեկան եկամուտը եղած էր 380 օսմ. ոսկի, որ նախապէս չարաշահուած է. դպրոցը չէ օգտուած անկէ պէտք եղած չափով: Կը յայտնուի, որ այդ տարին 400 օսմ. ոսկի կապալով վարձող կայ: Կ'որոշուի 200 օսմ. ոսկին յատկացնել դպրոցին[20]: Ուրիշ տեղ մը կը յայտնուի, թէ անկէ առաջ ազգային կալուածներու եկամուտէն միայն 80 ոսկին յատկացուած է Ուսումնարանի երկու բաժիններու ծախսերուն[21]: Ասոր դիմաց գաւառականի քուէարկած 200 ոսկին գործադրութեան պարագային լուրջ բարելաւում մը կ'ենթադրէ:

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՈՒ ԿՐԹԱԿԱՆ ՀՍԿՈՂՈՒԹԻՒՆ— Կաթողիկոսը, սահմանադրական ոգիին համաձայն, կ'առաջարկէ կազմել նոր Ուսումնական Խորհուրդ մը՝ Հալէպի հայ ուսումնական մարդոցմէ: Կիրակոս Ղազանճեան կ'առարկէ՝ յայտնելով որ ուսումնական խորհուրդ մը ստեղծելու համար յարմար անձերը Հալէպի մէջ կարելի չէ գտնել, որովհետեւ «Ուսումնական Խորհուրդի անդամները տեսուչներուն չափ եւ աւելի հմտութիւն ունենալու են»: Դպրոցը «խելացի ու վսեմ տնօրինութեամբ» կառավարուելու համար՝ կ'առաջարկէ զայն դնել Կիլիկեան Ընկերութեան ուղղակի հսկողութեան տակ: Երկար ու բուռն վիճաբանութիւն կ'ըլլայ: Ղազանճեան կը պաշտպանէ իր առաջարկը, օրինակներ բերելով Ներսէս Վարժապետեանի հսկողութեան տակ գործող Կիլիկեան Ընկերութեան կողմէ գաւառներու մէջ տարուող մեծ ու հիանալի գործէն: Կաթողիկոսը հաւանաբար չ'ուզեր գաղութը զրկել կրթական գործին մէջ մաս ունենալէն ու անհրաժեշտ կը նկատէ, որ դպրոցը գտնուի տեղական հոգաբարձութեան հսկողութեան տակ, իսկ տեսուչը խնդրուի Պոլսէն, այսինքն՝ Կիլիկեան Ընկերութենէն: Կ. Ղազանճեան կրկին կ'առարկէ: Ժողովը վիճաբանութիւնը բաւ համարելով կը հեռագրէ Պոլիս՝ խնդրելով, որ Հալէպի Ազգ. Վարժարանը ենթարկուի Կիլիկեան Ընկերութեան[22]:

Գաւառականի Ապրիլ 13-ի նիստին կաթողիկոսը արդէն մեկնած է: Ատենապետ Կ. Ղազանճեան կարդալ կու տայ Կիլիկեան Ընկերութեան իրենց դիմումին դրական պատասխանը: Անկէ առաջ, ան նախորդ ատենագրութեան մէջ ճշդելիք կէտերու մասին խօսելով կը յայտնէ, թէ սխալ է, որ «կաթողիկոսը կ'ուզէր կալուածոց տէր կամ միաբէվէլլի ըլ-

---

19. Նոյնը, էջ 860:
20. Նոյնը, էջ 862:
21. Կ. Ղազանճեան, *Հալէպի Հնութիւնները*, էջ 472:
22. Արտ. Արթ. Սիւրմէեան, *նշ. աշխ.*, էջ 862–863:

լալ, թէ սոյն կալուածները սահմանուած են ազգ. Վարժարանին եւ թէ կաթողիկոսը իրաւունք չունի կալուածոց միջամտելու»: «Պատմութիւն Հալէպի Հայոց»ը յստակ կերպով չի յայտներ, թէ ինչ կալուածներ են ասոնք: Կարելի է մտածել թէ վերեւ յիշուած 200 օսմ. ոսկի տարեմուտը ապահովող կալուածները՝ նիստի մը ընթացքին, ժողովին կողմէ դպրոցին սահմանուած ըլլալու որոշում առնուած է: Դպրոցը Կիլիկեան Ընկերութեան հսկողութեան յանձնուելով այդ կալուածներու հսկողութիւնն ալ ինքնաբերաբար պիտի անցնէր անոր: Կաթողիկոսը թեմական այդ կալուածները կաթողիկոսութեան վերահսկողութենէն դուրս չձգելու միտումով ալ՝ այդպիսի կէտ մը անցուցած ըլլալու է իր նախագահած վերջին ժողովին: Ընդ որում, Քէֆսիզեան կաթողիկոս այդ ժողովին փափաք կը յայտնէ, որ ազգային կալուածները աճուրդով վարձու տալու սովորութիւնը չարունակուի, եւ Գաւառական ժողովը չզլանայ իր հսկողութիւնը ընել կալուածներուն վրայ[23]:

Հակառակ 1880 թ.ի Գաւառականի նիստերուն առնուած որոշումներուն՝ դպրոցը քիչ բարեփոխութիւններու կ'ենթարկուի, ու առնուած որոշումները՝ ըստ երեւոյթին, մեծ մասով չեն իրագործուիր: Հարցը այն էր, որ Հալէպի մէջ դեռ ի զօրու էր այնպիսի ճակատ մը, որ խորքին մէջ դէմ էր Պոլսոյ Կեդրոնական Վարչութենէն բխած տրամադրութիւններուն: Ասիկա գաղութին հին մտայնութիւնն էր, որ կը յաջողի դպրոցին նիւթական նպաստը հայթայթելուն՝ արգիլել ու անգործութեան մատնել Կիլիկեան Միութեան ներկայացուցիչը: «Հին կուսակցութիւն մը՝ լուսոյ ու նորութեան թշնամի՝ ի նպաստ վարժարաններու ազգովին եղած տնօրէնութեանց կ'դիմադրէ եւ մեծ. Կիրակոս Էֆէնտի Ղազանճեանի ջանիւք կրթութեան համար յատկացուած չնչին գումարն (մօտ 30,000 դուրուշ) հայթայթելու կ'արգիլէ եւ այսպէս Կիլիկեան Ընկերութեան կողմէ այս տարի Բերիա դիմող Սանտալճեան պ. Էֆէնտին գրեթէ անգործութեան կ'դատապարտէ, մինչդեռ երբ Երուսաղէմի միաբան Վահան վարդապետ մը կ'ելլէ, չգիտենք ինչ նպատակի համար՝ հանգանակութիւն բանալու եւ չորս հինգ հարիւր ոսկի անմիջապէս ձեռք կ'ձգէ: Այս ողբալի երեւոյթ մ'է, եթէ երբեմն, ինչպէս կ'ըսուի, եկեղեցին կ'չինէր դպրոցը, հիմակ գայն կ'քանդէ եւ չնկատեր որ նոր գաղափարներու չնորհիւ դպրոցները պիտի չինեն յառաջդիմասէր եւ ազատական եկեղեցի մը, ազգայնութեան լուսամիտ աւանդապահ մը...»[24]:

Սահմանադրականները Հալէպի եւ Կիլիկիոյ մէջ ընդհանրապէս, այս

---

23. Նոյնը, էջ 864:

24. Կիլիկիոյ Աղէտը, «Արեւելեան Մամուլ», ժ. Տարի, 1880, Սեպտ., էջ 300:

ընդդիմադիր «հին կուսակցութեան» պատասխանատուն կը նկատեն Կաթողիկոսը. «Բերիոյ ազգայնոց երկպառակութեան եւ հետեւաբար յետադիմութեան պատճառ՝ մանաւանդ Կիլիկիոյ ներկայ Վեհափառ Կաթողիկոսն եղած է, կ'ըսուի, որ երբեմն-երբեմն գալով քաղաքս, փոխանակ հայրաբար եւ անձնուիրութեամբ ժողովրդեան ճշմարիտ չահուց համաձայն ընթացք մը բռնելով, անոր զաւակաց դաստիարակութեան կենսական եւ սրբազնագոյն գործին մղում տալու, ընդհակառակն, իւր անձնական չահուց գձուձ տեսակէտով գործած է միշտ եւ գրեթէ յաջողած է ամէն անգամ, երբ ժողովուրդը կրցած է բաժնել իրարմէ»[25]:

Կիլիկիոյ Կաթողիկոսը առաւելաբար իր Կաթողիկոսական Աթոռին չահն ու հեղինակութիւնը պիտի պահպաներ, ճիշդ ատոր մէջ տեսնելով իր վիճակին մէջ մտնող Կիլիկիոյ, Մարաշի եւ Հալէպի հայոց կրթական ու դպրոցաչինական գործին բարելաւումը: Կաթողիկոսը իր Աթոռին հետզհետէ անչքացող իշխանութիւնը վերականգնելու համար պիտի գործակցէր տեղական հին ուժերուն: 1880 թ.ի Սեպտեմբերին, «Արեւելեան Մամուլ»ը աւելի իրապաշտօրէն կը ներկայացնէ կացութիւնը գրելով. «Ազգային կեդրոնական Վարչութիւնն՝ որ Կիլիկիոյ իրաց այս վիճակին գլխաւորապէս պատասխանատու է՝ միշտ թիւր քաղաքականութեան մը մէջ կ'յամառի, Սիսն անչուք ու կիսակործան թողլով եւ անոր Կաթողիկոսին տալով պարզապէս ժամկոչի մը պաշտօն: Պէտք է վերականգնել Սիսն, որպէսզի վերջէն՝ երբ ժամանակը գայ, չ'ստիպուինք ըսելու որ չատ ուշ սթափեցանք, ինչպէս որ մի քանի տարիէ ի վեր նոյնը կ'կրկնենք Հայաստանի համար»[26]:

Ազգային կեանքի մէջ երկար ատենէ ի վեր չարունակուող այս երկպառակութեան մէջ իր բաժինը ունէր այն, որ գաղութը չունէր որոշ դիմագիծ, կազմուած ըլլալով ինչպէս հին, ընդհանրապէս արաբախօս ընտանիքներէ, այդպէս ալ Փոքր Ասիոյ տարբեր չրջաններէն եկած հայերէ: Հալէպէն թղթակից մը ասիկա գաղութի բաժանումներուն գլխաւոր պատճառը համարելով կը գրէ. «զանազան կողմերէ հաւաքուած ըլլալով՝ չունին ոչ գաղափարաց եւ ոչ գգացմանց միութիւն եւ խիստ դժուարին գործ է, չըսեմ անկարելի, զանոնք ուղղել ի մի կէտ ազգային նպատակի, առ ի չգոյէ միօրինակ կրթութեան: Երբեմն տեղւոյս Ազգային Վարժարանն Միացեալ Ընկերութեանց իսկ յանձնած է, բայց յիշեալ ընկերութիւնք ալ յաջողած չեն յարատեւութեամբ գործել աստ»[27]:

---

25. ***, *Բերիոյ Վիճակը*, «Արեւելեան Մամուլ», ԺԶ. Տարի, 1886, Նոյ., էջ 500:
26. *Կիլիկիոյ Ազէտը*, էջ 300:
27. ***, *Բերիոյ Վիճակը*, էջ 500:

Այս իրադրութեան մէջ Ազգ. Նեսէսեան Ուսումնարանը, իր աղջկանց եւ մանչերու վարժարաններով, չէր կրնար նախանձելի վիճակ մը ունենալ իր տեսչութեամբ, դպրոցական կահոյքներով եւ ուսման մակարդակով: Դիտելի է որ աղջկանց վարժարանի յատակը դեռ փսիաթ մըն ալ չկայ, աշակերտուհիները տունէն բերած իրենց օթոցներուն վրայ գետին նստած դասաւանդութիւն կ'ընեն: Միակ նորութիւնը կ'ըլլայ Տիկնանց Մարիամեան Ընկերութիւնը, որ կը հիմնուի 1882 թ.ի Նոյեմբերի 1-ին: 1883 թ.ի Փետրուարի 10-ին, ընկերութիւնը դպրոցին կը հայթայթէ չորս կտոր փսիաթ[28]:

Այս շրջանին, դպրոցի ուսուցչական կազմերու մասին կան հետեւեալ տեղեկութիւնները. Կիրակոս Ս. Ղազանճեան՝ «Հալէպ» վերնագրուած տեղագրական յօդուածին մէջ (1880 թ.) կը գրէ. «բնիկ եւ պանդուխտ վարժապետներ եւ Տ. Վ. Զօրեան վարժուհին կ'աշխատին անձնուիրութեամբ»[29]: Տիկին Վարդուհի Զօրեան եղած է Հալէպի ազգ. վարժարանին առաջին ուսուցչուհին, 1880 թ.ին պաշտօնի անցած: 1876 թ.էն ի վեր տաճկագիտութեան ուսուցիչ է Առաքել Ադէմեանը, որ նաեւ Գաւառական ժողովի անդամ է: 1880 թ.ին Թադէոս Քահանան ուսուցիչ կը գտնենք: Նոյն շրջանին պէտք է դնել հայերէնի ուսուցիչ Աւետիս Ֆէթթէլեանի պաշտօնավարութիւնը: 1883 – 84 տարեշրջանին փոխ-տեսուչ եւ ուսուցիչ է Սահակ Քհն. Շահվեքիլեանը[30]:

1885 թ.ին դպրոցի ամսական պիւտճէն 10 օսմ. ոսկի է: Ընդհ. տեսուչն է առաջնորդական տեղապահ Մկրտիչ Ծ. Վրդ. Սահակեան, ուսուցիչներն են՝ Միքայէլ Միհրոյեան՝ «նախակրթարանի մանկավարժ», Յովհաննէս Ղարաճեան՝ «հայկաբան դասատու», Մկրտիչ Մանսուրեան՝ քարտուղար եւ օգնական դասատու, Եուսուֆ Սուքքար՝ արաբերէնի, Ատանայէն հրաւիրուած Միհրան Ճերահեան՝ երաժշտութեան, Առաքել Ադէմեան՝ տաճկագիտութեան, 1876 թ.էն, Վարդուհի Զօրեան՝ 1880 թ.էն, Անթուն Բաֆուլ՝ տնտես: Կայ նոր ուսուցիչ մը եւս, Ցարութիւն Կարիկեան[31]: Այս վերջինը 1886 թ.ին կը հրաժարեցուի «անբաւարարութեան» պատճառով, ու անոր տեղ կը հրաւիրուի այնթապցի Գէորգ Թադէոսեանը, Գէորգեան Ճեմարանէն: Ամսական երեք ոսկի թոշակով ասոր կը յանձնուի դպրոցի ընդհանուր հսկողութիւնը, գործակից կը նշանակուի ժողովական Կարապետ Գէորգեանը[32]: Ասիկա Ուսումնարանի կեանքին մէջ առաջին դէպքն է, երբ

---

28. Արտ. Արբ. Սիւրմէեան, նշ. աշխ., էջ 881–882:
29. Կ. Ղազանճեան, *Յառն Նամակներ Ուղեւորութեան*, էջ 167:
30. Արտ. Արբ. Սիւրմէեան, նշ. աշխ., էջ 867, 859, 832, 867, 888:
31. Նոյնը, էջ 867:
32. Նոյնը, էջ 866:

աչխարհականի մը կը վստահուի դպրոցին ընդհանուր տեսչութիւնը, ազգ. իշխանութիւնը ներկայացնող անձի մը գործակցութեամբ: Դիտելի է, որ նախորդ տարուայ 10 հոգինոց պաշտօնէութեան յատկացուած ամսական 10 օսմ. ոսկի ամսաթոշակին դիմաց՝ նորեկին կը յատկացուի 3 ոսկի: Սա դպրոցը բարեկարգելու ճիգի մը կ'ակնարկէ: Ուսուցիչներուն կը վճարուէր 12 ամսավճար, որ կ'երեւի Տիկին Վարդուհի Զօրեանին տարեկան 12 ոսկի վճարելու յիշատակութենէ մը[33]:

Ազգային իշխանութիւններուն նիւթ կը դառնայ մանուկներուն անխտիր դաստիարակութիւնը, օտար քաղաքի մէջ՝ անոնց բարոյականին վրայ ամառնային արձակուրդներուն ձգած ժխտական ազդեցութիւնը, հաւանաբար նաեւ նորեկ ընտանիքներուն փոքրիկներուն քով հետզհետէ ծաւալող արաբախօսութիւնը: Հին ընտանիքները՝ անուններով, բարքով ու լեզուով արդէն արաբացած էին: Դեռ 1880 թ.ին Կիրակոս Ս. Ղազանճեան ասոր անդրադառնալով կը գրէ. «Նոյնիսկ հին հայոց վարժարանի (իմա՝ Ներսէսեանը, Ց. Զ) տղայք կը խօսին ընդ միմիանս արաբերէն եւ բնիկ տղայոց անուններն ալ իրենց ծնողաց անունին նման Եուսուֆ, Իպրահիմ, Խելիլ, Ֆէտտալ, Ճրճիս, Ճէվհէր, Եագուբ եւլն.»[34]: Ահաւասիկ այս իրադրութենէն թելադրուած, 1886 թ.ի ամրան, Քաղաքական ժողովի որոշումով բաց կը պահեն երկսեռ դպրոց մը, որպէսզի դպրոցական փոքրիկներ չդեգերին ու անյարմար ընթացքներու մէջ չգտնուին: Ամառնային դպրոցին մէջ ծառայել չուզող ուսուցիչները հրաժարուած նկատելու որոշում կ'առնուի:

Այդ օրերուն ներքին ոխերն ու երկպառակութիւնները ինչ որ չափով նուազած են երեւի. կազմակերպչական կեանքի մէջ որոշ յառաջդիմութիւն մը ձեռք բերելու համար սահմանադրական փլուզուած կարգերը վերականգնելու կարիք կը զգացուի: 1886 թ.ի Նոյեմբերին՝ Հալէպէն նամակագիր մը՝ (***), կը հաղորդէ որ տեղւոյն հայերը «իբր իրենց ցաւոց միակ դարման» Պոլսոյ Կեդրոնական Վարչութեան կը դիմեն բանիերուն առաջնորդական տեղապահ մը խնդրելու. «Վարչութիւնը ղրկեց կրօնական ժողովոյ անդամներէն Արժանապատիւ Մաղաքիա Մ. Վ. Տէրունեան հայրն[35], որ երկու ամիս չեղաւ յաջողեցաւ Գաւառական Ընդհանուր ժողով մը կազմել ըստ օրինի, որոյ 15 անդամք քաղաքիս ազգայիններէն ընտրուեցան, երեքն եկեղեցական, իսկ 6 երեսփոխանք ալ թեմերէն ուղուած են, ինչպէս Այնթապէն, Քիլիսէն, Անտիոքէն,

---

33. Կ. Ղազանճեան, *Հալէպի Հնութիւնները*, էջ 472:

34. Կ. Ղազանճեան, *Յառն Նամակներ Ուղեւորութեան*, էջ 168:

35. *Պատմութիւն Հալէպի Հայոցը* սխալմամբ կը յայտնէ թէ տեղապահը Հալէպ կը հասնի 1887 թ.ի Նոյեմբերի սկիզբը (տես՝ էջ 869):

Պէյլանէն եւ այլն, որոնց ընտրութեամբը, կը յուսացուի թէ մօտերս ամէն ինչ օրինաւոր եւ ազգաչահ չաւղի մը մէջ կը մտնէ»[36]:

Կրթական կեանքի բարելաւումը գաղութի հիմնական ընելիքն է: Քաղաքական ժողովը կ'առաջացնէ տնտեսական եւ ուսումնական խառն խորհուրդ մը: Կը թուի թէ «կրթական խնդիրն այս անգամ լրջօրէն ձեռ պիտի առնուի, եթէ արտաքոյ կարգի արգելքներ յերեւան չգան»[37]: *Նամակագիրը, որ 1879 թ·ի նոյն Պետրոս Պեզիրկեանեանը կրնայ ըլլալ, խօսքն ուղղելով Հալէպի հայոց կոչ կ'ընէ միութեան, ու յատկապէս կրթական գործին վրայ ծանրանալով, կը գրէ· «Դարձուցէք ձեր ակնարկը մի անգամ զձեզ չրջապատող ազգաց եւ ժողովրդոց վրայ եւ տեսէք թէ նոքա որպիսի միաբան ջանիւք եւ կրթասիրութեամբ իրենց վարժարանները բարեկարգ եւ յառաջադէմ վիճակի մէջ յառաջ վարել կը ճգնին, այնպէս որ կը նախանձիք դուք, գիտեմ, եւ կը փութաք ձեր զաւակներն ալ անոնց–օտար–վարժարաններն յղել, ուր անոնք բոլորովին օտար կրթութիւն մը կ'ըստանան իրենց ազգին եւ եկեղեցւոյն անպիտան եւ գուցէ վնասակար անդամները կը դառնան»*[38]:

Ինչպէս միշտ, այս անգամ ալ երեւի գոհ չեն մնար իրենց նոր տեղապահէն, ու Պոլիս կը դիմեն առաջնորդական ընտրութիւն կատարելու փափաքով: Անկէ առաջ կ'ընտրուի երեք հոգինոց դպրոցի հոգաբարձութիւն մը՝ կարապետ Գէորգեան, Յովհաննէս Պուլոս, Ձրճի Թիւֆէնքճեան, «ընտրուելիք Առաջնորդին պաշտօնավարութիւնը դիւրացնելու» նպատակով[39]:

Նորընտիր առաջնորդը՝ Մովսէս Մ· Վրդ· Կէօմրիւկճեան (1888 – 1894 թթ·) կը ձեռնարկէ դպրոցի բարեկարգութեան: Յատկապէս կ'աշխատի դպրոցին նիւթական հասոյթներ գտնել, եւ այդ մտքով՝ յուղարկաւորութեանց համար սակացոյց մը գործադրութեան կը դնէ[40]:

Բայց մասնակի ու փորձուած միջոցները բաւարար չեն նկատուիր, 1889 թ·ի Սեպտ·ի 5–ին, առաջնորդ Մ· Վրդ· Կէօմրիւկճեանի թելադրութեամբ՝ վարժարանի հոգաբարձութիւնը կ'որոշէ նամակ գրել Կ· Պոլիս՝ Հայոց Միացեալ Ընկերութեան եւ Ազգանուէր Տիկնանց Միութեան խնդրելով «գէթ մէկ տարուան համար իրենք վճարեն տեսուչի մը եւ տեսչուհիի մը թոշակը»: Առաջնորդը նամակով մը կը խնդրէ Պատրիարքին միջնորդութիւնը[41]: *Մեզի յայտնի չէ հարցին զարգացումը:*

36· •••, *Բերիոյ Վիճակը*, էջ 500:
37· Նոյնը, էջ 501:
38· Նոյնը, էջ 501–502:
39· Արտ· Արբ· Սիւրմէեան, *Նշ· աշխ·*, էջ 870:
40· Նոյնը, էջ 873:
41· Նոյնը, էջ 882:

Նոյն 1889 – 1890 տարեշրջանին Ուսումնարանը կ'ունենայ եօթ հոգիանոց հոգաբարձական կազմ մը. Յակոբ Քհն. Տէր Յովհաննէսեան՝ նախագահ, Գաւնիկ Ալեքսանդր՝ ատենապետ, Ալեքսանդր Ստեփանեան՝ գանձապահ, Ճրճի Թիւֆէնկճեան, Ռաֆայէլ Մինասեան եւ Սեդրակ Եկաւեան: Յակոբ Քհն. Տէր Յովհաննէսեան կը նշանակուի տեսուչ՝ նախկին տեսուչ Առաքել Ածէմեանի փոխարէն: Դպրոցը կը նորոգուի ու կը կահաւորուի, հաւանաբար այս տարուընէ կը սկսի նստարան-գրասեղանի օգտագործումը: 300 դհկ. ամսաթոշակով Այնթապէն ուսուցիչ կու գայ Յակոբ Քուփէլեան: Կը հրաւիրուի նաեւ երաժիշտ մը, որ չուտով կը հրաժարեցուի: Կը կանոնաւորուին նաեւ Ուսումնարանի ներքին աշխատանքները: Նոր տեսուչը կը պատրաստէ դպրոցին ներքին կանոնադրութիւնը[42]:

Մովսէս Վրդ. Կէօմրիւկճեանի առաջնորդութիւնը կը վերջանայ 1894 թ.ին: Իր օրով զգալապէս բարեկարգուած Ուսումնարանը մինչեւ 1915 թ. անխափան յառաջդիմութեան մէջ է: Պետրոս Վրդ. Ներկարարեանի պաշտօնավարութեան օրով (1894–1904 թթ.)[43] կը սկսի Վարժարանի զարգացման երկրորդ շրջանը:

Բ. ՇՐՋԱՆ

Պետրոս Վրդ. Ներկարարեան նախ իբրեւ տեղապահ, ապա առաջնորդ, յայտնի գործունէութիւն կ'ունենայ Հալէպի մէջ: Գաղութը հանդարտ է, պառակտումները չունին նախկին բռնկումները: Մասնաւորաբար զարկ կը տրուի չինարարական գործերու, որոնցմէ ոմանք առաջնորդը կ'իրագործէ իր անձնական միջոցներով: Առաջնորդի միջոցառումներուն մասնակից են ժողովականները:

1895 – 1896 թթ. Համիտեան ջարդերուն՝ Արեւմտեան Հայաստանէն ու Թուրքիոյ հայաբնակ շրջաններէն նոր հայեր կու գան ու կը հաստատուին Հալէպ: Գաղութը կը մեծնայ, իբրեւ դպրոց գործածուող նախկին կցկտուր շէնքերը անբաւարար կը նկատուին: Դպրոցական նոր ու յարմար շէնքի մը կառուցումը կը դառնայ անյետաձգելի պահանջք: Տեղապահը կը կազմակերպէ նուիրահաւաքում, որուն կը մասնակցին ժողովուրդին բոլոր խաւերը: Կը պատրաստուի յատակագիծը ու ճարտարապետ Եսայի Մարգարեան կը կառուցէ շէնքը՝ երկյարկանի չինու-

---

42. Նոյնը, էջ 882–883, 834:

43. *Պատմութիւն Հալէպի Հայոցը*՝ (էջ 883) Պետրոս Վրդ. Ներկարարեանի պաշտօնավարութիւնը կը դնէ 1894–1900 թթ.ուն, իսկ էջ 888ի վրայ կը յայտնէ թէ ան պաշտօնավարեց մինչեւ 1904 թ.:

թիւն մը, որ կը կանգնի Ս. Քառասնից Մանկանց եկեղեցւոյ հարաւարեւելեան բակին մէջ, 1897 թ.ին[44]:

Կրթական աշխատանքը յատուկ խնամքի առարկայ կը դառնայ յատկապէս 1897 թ.էն սկսեալ, երբ հոգաբարձութեան կազմի անդամ կ'ընտրուի մտաւորական յակումներով ծանօթ՝ Իսկէնտէր Գարաճեանը (1867 – 1919 թթ.), որ այդ պաշտօնը կը վարէ մինչեւ վերջ: Որդին է հռետոր Մանուկ Գարաճեանի, որուն անդրադարձանք քիչ առաջ: Իսկէնտէր Գարաճեան ուսած է Հալէպի ազգ. վարժարանին մէջ, բայց ինքնաշխատութեամբ լայն զարգացում ձեռք բերած: Ան «Այծեամ» եւ «Ա. Մ. Սեւեան» գրչանուններով երբեմն աշխատակցած է «Բիւզանդիոն», «Արեւելեան Մամուլ» եւ «Հանդէս Ամսօրեայ» թերթերուն: Օրը օրին հետեւած է Ուսումնարանին աշխատանքներուն եւ յատկապէս իր չնորհիւ է, որ կարգ մը նորութիւններ կը մտնեն անկէ ներս: Այսպէս.

ԿՐԹԱԹՈՇԱԿ— 1897 թ.ին առաջին անգամ ըլլալով աշակերտներէն թոշակ կը պահանջուի: Մինչ այդ դպրոցը «ազգային կալուածներու վտիտ եկամուտովը կը կառավարուէր. ժողովուրդը այն մտայնութիւնն ունէր թէ ազգային վարժարան ըսուածը պէտք է ձրի ըլլայ»[45]: Ա. Մ. Սեւեան, որ նոյն ինքն Իս. Գարաճեանն է, Հալէպի հայերը կը բաժնէ երեք խումբերու՝ անտուն, տնուոր, բնիկ: Դպրոցը կը ծառայէր վերջին երկուքին միայն: Բայց անոնց դպրոցի բարեկարգութեան նկատմամբ ունեցած անտարբերութիւնը թերութիւն կը նկատէ, «մանաւանդ բնիկ Հալէպցիներուն, այնպէս որ իրենց զաւակաց դաստիարակութեան համար նոյնիսկ տարեկան մէկ երկու մէճիտ մը ծախսել կը զլանան: Տեղացիք սկիզբէն ի վեր այն համոզումն ունէին, թէ Ազգ. դպրոցը իրաւունք չունի թոշակ պահանջելու իրենց զաւակներու կրթութեան համար. այդ պատճառով է որ դպրոցի վարիչները միշտ դժուարութիւն ունեցած են տեղացիներէն տարեթոշակ առնելու»[46]:

Բայց դարասկիզբէն տարեթոշակի վճարումը հետզհետէ վարժութեան կը վերածուի ու քանի մը տարուայ ընթացքին կը կրկնապատկուի հաւաքուած ընդհ. գումարին քանակը: Այսպէս՝ 1903 – 1904 տարեշրջանին գանձուած է 10,500 դուրուշ, 1904 – 1905–ին՝ 14,200, 1905 – 1906–ին՝ 18,000: Աղքատ ընտանիքներէն թոշակ չէ գանձուած[47]:

---

44. Արտ. Արբ. Սիւրմէեան, նշ. աշխ., էջ 886:

45. Վ. Ս., Հալէպի Հայ Ազգային Վարժարանը եւ Իսկէնտէր Գարաճեան, էջ 180:

46. Ա. Մ. Սեւեան, Հալէպի Հայ Գաղութին Անցեալն ու Ներկան, «Արեւելեան Մամուլ», Լ. Տարի, 1906, էջ 615:

47. Նոյնը:

կը յիշուի որ Պատերազմէն առաջ դպրոցի տարեծախսը տարուբերած է 150–200 օսմ. ոսկիի միջեւ, զոր կարելի չէ եղած գոցել աշակերտական գանձումներէն: Տարեծախսին հազիւ կէսէն մինչեւ երեք քառորդը կարելի եղած է ապահովել այդ ձեւով: Գոյացած բացը գոցած է Տնտեսական Խորհուրդը[48]:

ՄԱՆԿԱՊԱՐՏԷԶ— Իսկէնտէր Գարաճեանի ջանքերով Ուսումնարանը կ'ունենայ իր մնայուն եւ առանձին մանկապարտէզը, որ սկզբնական չրջանին չէ կրցած ունենալ որակաւոր ու որոշ փորձառութիւն ունեցող մանկապարտիզպանուհիներ: Ի. Գարաճեան ի'նք ուսուցչուհիին մանկավարժական դասեր կու տայ, կը ծրագրէ անոր աշխատանքը, կը վարժեցնէ ու կ'ապահովէ գործին յարատեւութիւնը[49]:

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒԹԻՒՆ— Զգալապէս կ'աւելնայ աշակերտութեան թիւը· ասոր մէջ զգալի յաւելում մը կ'ընեն 1895-1896 թթ.-ի ջարդերուն Հալէպ ապաստանած երկրացի ընտանիքներու փոքրիկները: Պանդուխտ ընտանիքներու պատճառով տարուէ տարի որոշ տեղաշարժի ենթարկուած է թիւը: 1915 թ.էն առաջ կը նշուի, որ Ուսումնարանը ունեցած է 400 – 700-ի միջեւ աշակերտ-աշակերտուհիներ[50]: *1901 – 1902 տարեշրջանին Ուսումնարանը ունեցած է 687 աշակերտ եւ աշակերտուհի*[51]: *1912 – 1913 տարեշրջանին պատկանող դպրոցական տոմարի մը համաձայն*[52] *աղջկանց եւ մանչերու վարժարաններու ցանկի անցած Ա–Ե. կարգերու աշակերտութեան թիւն է 208 (101 մանչ, 107 աղջիկ)· այստեղ նկատի չեն առնուած մանկապարտէզի, նախապատրաստականի երեք կարգերու եւ Զ. կարգի թիւերը: Բայց վերոյիշեալ ցանկին մէջ, ուր աշակերտները բերուած են իրենց մայր տոմարի արձանագրութեան թիւով, բարձրագոյն թիւը 526 է, ինչ որ ցոյց կու*

48· [Անստորագիր], *Հալէպի Կրթական Վերազարթնումը – Վարժարաններ*, «Սուրիահայ Տարեցոյց», Բ. Տարի, 1925, էջ 315:

49· Վ. Ս., *Հալէպի Ազգային Վարժարանը եւ Իսկէնտէր Գարաճեան*, էջ 181:

50· [Անստորագիր], *Հալէպի Կրթական Վերազարթնումը…*, էջ 315:

51· A. K. Sanjian, *The Armenian Communities in Syria Under Ottoman Dominion*, Cambridge, 1965, p. 90. *Հմմտ.· Վիճակացոյց Գաւառական Ազգային Վարժարանաց Թուրքիոյ*, II, 1901 - 1902, Պոլիս, 1902, տախտակ 27:

52· Տես՝ *Ներսէսեան Տոմար*: Ներսէսեան Ուսումնարանի 1912 – 1913 տարեշրջանի ամավերջի բննութիւններուն արդիւնքները եւ ուսուցիչներու տուած ամփոփ տեղեկագրերը ներկայացնող տոմար մը: Կ'ընգրկէ Ա–Ե.կարգերը միայն: Առաջին մասը յատկացուած է մանչերու վարժարանին, իսկ վերջին մասը՝ աղջկանց վարժարանին, որուն ուսուցիչներու տեղեկագրերը ներկայացնող կարգ մը էջերը կը պակսին: Միջին մասը յատկացուած է նախապատրաստականի եր[illegible] կարգերուն, բայց արձանագրութիւն չկայ: [illegible]արը մեր տրամադրութեան տակ դր[illegible] Խորէն Փիլաւճեան, Հալէպէն:

տայ, թէ նոյն տարեշրջանին Ուսումնարանը ունեցած է 526-էն աւելի աշակերտուհիւն: Այսպէս, ինչպէս կ'երեւի, դպրոցը անհամեմատ աճ մը արձանագրած է 1880 թ.ի ընդամէնը 80 հոգիներոց աշակերտութեան դիմաց: Ուսումնարանի բարեկարգութիւնը իրեն քաշած է ոչ միայն փողոց ու արհեստանոց իջած մանուկները, այլեւ չատերը քաղաքի օտար վարժարանները յաճախողներէն, այդպիսով կանխարգելով նորեկ բազմաթիւ ընտանիքներու փոքրիկներուն արաբախօսութիւնը, եւ որ աւելի կարեւոր է, արաբախօս բնիկներուն՝ հայերէնախօսութեան վարժեցուցած: 1906 թ.ին, Ա. Մ. Սեւեան կը գրէ. «7-8 տարիէ ի վեր ազգային վարժարանները յաճախող նորելուկ արաբախօս պճլիկներն ո՛չ միայն հայերէնը բաւական կը հասկնան ու կը խօսին, այլ թէ գաղափարային ոեւէ խնդիր մը աւելի վերջինով կրնան բացատրել քան առաջինով»[53]:

ՏԵՍՈՒՉՆԵՐԸ— Նախապէս՝ Ներսէսեան Ուսումնարանի տեսչութիւնը, բացի երկու պարագայէ, կը վարէին հոգեւորականներ՝ քահանայ հայրեր, առաջնորդական տեղապահներ կամ առաջնորդներ. ասիկա կ'ըլլար պարզապէս անոր համար որ խնայուէր դուրսէն հրաւիրուելիք տեսուչի մը յատկացուելիք գումարը: Իրենց հիմնական աշխատանքը ունեցող կրօնաւորները մնայուն ու հետեւողական հսկողութեան տակ չէին կրնար պահել դպրոցը, ուր մնաց, որ չատ անգամ գործի անտեղեակ ծխական քահանաներ կրնային ըլլալ անոնք: Այս էր նաեւ գլխաւոր պատճառը այդ շրջանին Ուսումնարանին ուսումնական աննախանձելի վիճակին:

1890-ական թ.էն սկսեալ Ուսումնարանի տեսչութեան կը հրաւիրուին աշխարհականներ, ընդհանրապէս դրսեցի: Ասոնք թէեւ պաշտօնավարութեան կարճ շրջան մը կ'ունենան, առաւելագոյնը քանի մը տարի, ու կը հեռանան, բայց մեծապէս կ'օգնեն Ուսումնարանի ուսումնա-դաստիարակչական գործը հունի մէջ դնելու ճիգին: Անոնցմէ կը յիշուին հետեւեալները. Կարապետ Թուխմանեան, չմշկածագցի (1899 - 1900 թթ.), որ Հայոց Պատմութիւնը գաղտնօրէն կը դասաւանդէ: Կարապետ Պօտիկեան (1900 - 1901, 1903 - 1904 թթ.), Սարգիս Ամատեան (1901 -1903 թթ.), Կ. Ապահունի, Ժիրայր Պասմաճեան (սա տեսչութենէն կը դադրի 1913 թ. Մարտի 19-ին, ըստ 1912 - 1913 տարեշրջանին վերաբերող տետրակի մը) եւ Աչխարհունի պաշտօնավարած են 1908 - 1914 թթ.: 1914 - 1915 տնօրէն չկայ, գործը կը վարէ Տնօրէն Խորհուրդ մը: Դպրոցը՝ պատերազմի պատճառով կը փակուի: 1919 թ.ի Սեպտ. 5-ին կը վերաբացուի. սկիզբը տնօրէն չկայ, Ուսուց-

---

53. Ա. Մ. Սեւեան, Հալէպի Գաղութին Անցեալն ու Ներկան, էջ 669:

չական Մարմին մը կը վարէ աշխատանքը, իսկ գարնան՝ տնօրէն կը նշանակուի Ֆրանկիւլ Պագրճեան[54]։

Մանչերու վարժարանի տեսուչը վարած է Ուսումնարանի ընդհանուր տեսչութիւնը։ Աղջկանց վարժարանի տեսչուհին եղած է անոր ներկայացուցիչը, ու հսկած իր բաժնին ներքին աշխատանքներուն միայն։

ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐ— 1890-ական թուականներուն ուսուցչական կազմերու ամբողջական ցանկեր չեն պահուած, կը յիշուի Պերճ անունով սիրուած ուսուցիչ մը միայն[55]։ 1901 – 1902 տարեշրջանին Ուսումնարանը ունի 18 հոգինոց ուսուցչակազմ մը՝ 12 այր, 6 կին։ 1903 – 1904 տարեշրջանին, տասնեակ տարիներու դադարէ մը ետք, կրկին պաշտօնավարութեան կը սկսի «վաստակաւոր ուսուցիչ» կարապետ կարիկեանը, որ աւանդած է հայերէն, ֆրանսերէն եւ այլ նիւթեր։ Ուսուցիչ մնացած է մինչեւ վերջ[56]։ Շուրջ տասը տարի կրօն դասաւանդած է Յարութիւն Աւագ Քհն. Եսայեանը։ 1912 – 1913 տարեշրջանին նախակրթարանի Ա–Ե. կարգերու ուսուցիչներ են՝ Կարապետ Կարիկեան, Կ. Ս. Մխսրեան, Գ. Մ. Ենովքեան, Ս. Սիրանոսեան, Ա. Տէլերեան(?)՝ մանչերու վարժարան, տիկին Երանիկ Պասմաճեան, Ն. Կ. Կարիկեան, Ա. Նազարեան՝ աղջկանց վարժարան, ընդամէնը 9 հոգի։ Հոս չեն նըշուած տնօրէնը եւ նախապատրաստականի ու մանկապարտէզի ուսուցիչները[57]։

ԲԱՐՁՐԱԳՈՑՆ ՆԱԽԱԿՐԹԱՐԱՆ ԿԱՄ ՄԻՋՆԱԿԱՐԳ ԴՊՐՈՑ— 1880-ական թուականներէն ետք է միայն, որ Ուսումնարանը կամաց-կամաց կանոնաւոր ու յստակ ծրագիր մը իրագործելու կը միտի ու կը յաջողի միայն դարասկիզբին։ Ասոր մէջ մեծ դեր կ'ունենան յատկապէս տեսուչները, որոնք ծանօթ ըլլալով Իզմիրի եւ Պոլսոյ հայոց բարեկարգ դպրոցներուն՝ կը փորձեն ծրագիրը հոս իրագործել։ Ասկէ առաջ, ինչպէս վկայուած է, «վաթսունական եւ եօթանասունական թուականներուն, հայ մանուկներ ծալլապատիկ խսիրներու ու փոչեթաթաւ միմտէրներու վրայ նստած բազմիցս հեգեր են Սաղմոսն ու Նարեկը, փալախաներու սարսափին տակ լեղապատառ, գրաբար քերականութիւններով»[58]։

1912 – 1913 տարեշրջանին վերաբերող վերոյիշեալ տումարէն կարելի

54· [Անստորագիր], *Հալէպի Կրթական Վերազարթնումը*···, էջ 315։

55· Նոյնը, էջ 314։

56· A. K. Sanjian, *The Armenian Communities*..., pp. 90, 315.

57· Տես՝ Ներսէսեան Տումար։

58· [Անստորագիր], *Հալէպի Կրթական Վերազարթնումը*···, էջ 314։

է եզրակացնել, որ Ներսէսեան Ուսումնարանը մանկապարտէզէն զատ ունեցած է նախապատրաստական եւ նախակրթարան բաժիններ: Մանկապարտէզը եղած է երկսեռ, իսկ նախապատրաստականն ու նախակրթարանը՝ միասեռ, աղջկանց եւ մանչերու առանձին վարժարաններով: Նախապատրաստականը ունեցած է Ա, Բ, Գ, դասարաններ: Նախակրթարանը ունեցած է վեց դասարաններ՝ երեք բաժիններով, տարրական նախակրթարան՝ Ա. եւ Բ. դասարաններ, միջին նախակրթարան՝ Գ.եւ Դ. դասարաններ, բարձրագոյն նախակրթարան՝ Ե. եւ Զ. դասարաններ: Նախապատրաստականն ու նախակրթարանը միասնաբար ունեցած են 9 դասարաններ: Ուսման այս ծրագրով Ուսումնարանը լրիւ բարձրագոյն նախակրթարան է կամ միջնակարգ վարժարան, եւ ինչպէս ակնարկութենէ մը կ'երեւի, Մաարիֆէն (Կրթական Նախարարութիւն) ճանչցուած իբրեւ Իտատիէ[59]:

Ուսումնարանը՝ մեզի ծանօթ առաջին շրջանաւարտները կու տայ 1899 – 1900 տարեշրջանին, վեց հոգի միայն· Առաքել Գարաճեան, Մինաս Մուրատեան, Ղազար Նարզակեան, Գրիգոր Թաղարեան, Մարգար Բալուլեան, Աստուածատուր Յովհաննէսեան: 1902 – 1903–ին՝ հինգ հոգի, Մինաս Պէրպէրեան, Մանուէլ Մարտիրոսեան, Հրանտ Տէօքմէճեան, Սարգիս Սիրանոսեան եւ Իօժէն Քիւրքճեան: 1903 – 1904–ին՝ ինն շրջանաւարտներ· Աստուածատուր Ֆէթթէլեան, Գաբրիէլ Ճիրէչեան, Լեւոն Թիւֆէնկճեան, Միհրան Ադէմեան, Արմէն Թօփճեան, Մարտիրոս Նաճարեան, Մեսրոպ Ադէմեան, Հրանտ Սէթեան եւ Մովսէս Էմիրխանեան: 1905 – 1906–ին երկու հոգի՝ Ա. Նազարէթեան, Յ. Քէրթմէնեան[60]: Շրջանաւարտներու ուրիշ ցանկեր ու թիւեր չեն պահուած:

Դարասկիզբին՝ դպրոցը կ'ունենայ Շրջանաւարտաց Միութիւն, որ կը հիմնէ իր գրադարան-ընթերցարանը: Հալէպի այժմու կարգ մը գրադարաններու գիրքերէն կ'երեւի, որ ան ունէր հայերէն, ֆրանսերէն եւ անգլերէն (թերեւս թրքերէն ալ) ընտիր գիրքերու ճոխ հաւաքածոյ մը, կը ստանար «Մասիս», «Բիւզանդիոն», «Արեւելեան Մամուլ» եւ այլ թերթեր: Գրադարանի կնիքը կը կրէ «ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ ՆԵՐՍ. ՎԱՐԺԻՒ ՇՐՋԱՆԱՒԱՐՏԱՑ, Հալէպ, 1904» արձանագրութիւնը:

ԴԱՍԱՆԻԹԵՐ ԵՒ ԴԱՍԱԺԱՄԵՐ— Ըստ՝ 1912 – 1913 տարեշրջանի Ներսէսեան Տոմարին, նախապատրաստականի Ա. կարգը անցած է կրօնագիտութիւն, բարոյագիտութիւն, հայերէն, թուաբանութիւն,

---

59· Տաճար, Բ· տարի, թիւ 4, էջ 70:

60· [Անստորագիր], Հալէպի Կրթական Վերազարթնումը···, էջ 314–315:

պատմութիւն, գիր-գծագրութիւն, ընդամէնը վեց նիւթ: Բ. կարգը՝ ընդամէնը եօթը նիւթ, աւելցած է իրագիտութիւնը: Գ. կարգը՝ ութը նիւթ, աւելցած է աշխարհագրութիւնը: Դասագիրքեր, դասաժամերու քանակ եւ այլ մանրամասնութիւններ չկան:

Նախակրթարանի Ա–Ե. կարգերու դասանիւթերն ու դասաժամերը ներկայացուած են ստորեւ բերուած աղիւսակին մէջ (տես՝ էջ 262): Թիւերը կը նշեն շաբաթական դասաժամերը, գծիկը՝ նշուած դասանիւթը չունենալը, աստղանիշը՝ դասաժամերուն նշուած չըլլալը: Բազմաթիւ պարագաներ տուեալներ չունին, նոյնպէս Զ. դասարանը:

Մանչերու եւ աղջկանց վարժարանները լուրջ տարբերութիւններ ունին: Աղջկանց վարժարանը աւելի աղքատիկ ծրագիր ունի: Աւանդուող վեց լեզուներէն աղջկանց վարժարանին մէջ չկան գրաբարը, թրքերէնը, արաբերէնը, ինչպէս եւ միւս դասանիւթերէն՝ օսմանեան պատմութիւնը, քաղաքացիական կրթութիւնը, տոմարակալութիւնը, եւայլն: Երկու վարժարաններուն մէջ պարտադիր դասանիւթեր են Թուաբանութիւն, երկրաչափութիւն, իրագիտութիւն, բնագիտութիւն, ազգային պատմութիւն, ընդհանուր պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, կրօնագիտութիւն, բարոյագիտութիւն եւ այլն:

Երկու վարժարաններուն մէջ դասաւանդուող ընդհանուր նիւթերուն համար սահմանուած դասաժամերն ալ կը տարբերին երբեմն, միեւնոյն դասանիւթի ծրագիրն ալ: Այսպէս, Դ. կարգի աղջիկները հայերէնի ընթերցանութեան համար կը գործածեն «Գանձարանի Միջին Ընթացք»ը, իսկ մանչերը՝ «Բարձրագոյն Ընթացք»ը: Քերականութեան մէջ աղջիկները տարեվերջին հասած են Յովհ. Գազանճեանի քերականութեան 120-րդ էջը, իսկ մանչերը՝ 202-րդ:

Վերի օրինակները ցոյց կու տան, որ աղջկանց վարժարանի նկատմամբ պէտք եղած հոգատարութիւնն ալ կը պակսի: Համեմատելով ըսենք, որ նոյն 1912 – 1913 տարեշրջանին 101 աշակերտ ունեցող մանչերու վարժարանը (նկատի ունինք Ա–Ե. կարգերը) ունի 6 ուսուցիչ, իսկ 107 աշակերտուհի ունեցող աղջկանց վարժարանը՝ միայն երեք:

Կարգ մը դասեր երկու, եւ երբեմն երեք տարբեր դասարաններ անցած են նոյն դասագիրքով եւ միատեղ: Այսպէս՝ Դ. եւ Ե. կարգերը միասին անցած են անգլերէնն, քաղաքացիական կրթութիւն եւ բարոյագիտութիւն, վերջին նիւթը՝ Ա. Բ. եւ Գ. դասարանները: Ասիկա տարուէ-տարի ծրագրային նոր պատշաճեցումներու հարկադրանք ստեղծած է:

Դասանիւթերը աւանդուած են հայերէն: Մանչերու վարժարանին մէջ թրքերէն լեզուով աւանդուող քանի մը դասանիւթ կայ միայն: Թրքերէնով են քաղաքացիական կրթութիւնն ու Ե. կարգի օսմ. պատմութիւնը միայն: Ե. կարգի բնագիտութիւնը չրջան մը աւանդուած է

թրքերէն, ապա որոշուած է տալ հայերէնով: Ուսուցիչ Կ. Միսիրեանը արձանագրած է. «Այս դասը առաջ թրքերէն լեզուաւ կ'աւանդուէր, ապա որոշուած է տալ հայերէնով: Բայց փորձը ցուցուց թէ օգտակար չի կրցաւ ըլլալ, ուստի 12–3–1913 թուականէն սկսեալ հայերէն լեզուաւ աւանդելու սկսուած է»:

	Ա		Բ.		Գ		Դ		Ե	
	մանչ.	*աղջ.*	*մանչ.*	*աղջ.*	*մանչ.*	*աղջ.*	*մանչ*	*աղջ.*	*մանչ*	*աղջ*
Կրօնագիտ.	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Բարոյագիտ.	2		2		1	2	1	1	1	1
Աչխ. Հայերէն	5		5		5	5	4	5	2	5
Գրաբար	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–
Թրանս.	2		3		2	3	1	*	1	*
Օսմ.	*	–	3	–	3	–	4	–	4	–
Արաբ.	–	–	*	–	*	–	*	–	*	–
Անգլերէն	–	–	–	–	–	–	1	1	1	1
Թուաբանութ.	4		4		3	3	3	3	3	3
Երկրաչափ.	1		1		1	1	1	1	1	1
Իրագիտութիւն	2		2		2	2	–	–	–	–
Բնագիտ.	–	–	–	–	–	–	2	2	2	2
Ազգ. պատմ.	1		2		2	2	1	2	–	–
Օսմ. պատմ.	–	–	–	–	1	–	1	–	1	–
Ընդհ. պատմ.	–	–	–	–	–	–	–	–	2	2
Աչխ.	1		1		2	2	2	2	2	2
Քաղք. կրթ.	–	–	–	–	–	–	2	–	2	–
Տնտեսակ.	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–
Գիր.	3		3		3		–		–	
Գծագրութիւն	–		–		–		3		3	
Առանին անահ.	–		–		–	–	–	1	–	1
Ձեւ եւ կար	–		–		–	2	–	2	–	2
Ձեռագործ					–	6	–	6	–	6
Մարմնամարզ	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Զինուր. մարզ.	*	–	*	–	*	–	*	–	*	–

Դասաւանդութիւնները հաճելի անցընելու փորձեր արձանագրուած են։ Ուսուցիչները՝ պայմաններու ներած չափով, մանկավարժական արդի միջոցներու դիմած են նիւթի բացատրութիւններու ժամանակ, գործնական համատեղ աշխատանքներ տարած։ Այսպէս, Դ. կարգի բնագիտութեան ուսուցիչ՝ Կ. Միսիրեան, աշակերտներուն սորվեցուցած է օճառ չինել, լուցկի չինել, «կազոզ» չինել, բուսաբանութեան դասանիւթին համար օգնած է ամէն աշակերտի կազմելու ծաղիկներու իր սեփական հարուստ հաւաքածոն, եւ այլն։

Դասացուցակին մէջ հիմնական բաժին ունին նաեւ մանչերու համար՝ մարմնամարզը, զինուորական մարզանքը, գծագրութիւնը, աղջիկներու համար՝ առտնին տնտեսութիւնը, ձեւ ու կարը, ձեռագործը։ Աղջիկներն ալ մարմնամարզ ունեցած են։ Ասոնց մասնակցած են բոլոր դասարանները միատեղ։ Գնահատուած են նիշով, որ ոչ բոլոր դասարաններուն մէջ միջինին մէջ մտած է։

Մանչերու մարմնամարզը կ'ընդգրկէ չուէտական մարզանք, մարզական գործիքներու վրայ փորձեր ու մրցումներ։ Ուսուցիչ Կ. Յ. Յովակիմեանը կը գրէ· «Ամբողջ տարին խաղացինք եւ բնաւ ազատ չանցուցինք, չատ անգամ ալ դպրոցէն դուրս խաղալու գացինք, որովհետեւ դպրոցնուս բակը կը ցաւիմ ըսելու թէ, չատ նեղ ու անյարմար էր։ Նախ որ, սալայատակուած է եւ տղայոց խաղալուն ուղղակի արգելք կ'ըլլայ, մասնաւորապէս տարւոյն վերջը ունեցանք հայ ողիմպիական խաղերու վրայ մարզանքի ընդհանուր փորձեր եւ մրցում մ'ալ։ Այսպէս բաւական մը մարմիններս զօրացուցինք»։ Զինուորական մարզանքին աշակերտները սորված են քալելու, կանգնելու, բարեւելու եւ այլ ձեւեր, «պզտիկ հայ զինուորի մը» համար անհրաժեշտ չարժումներ ու գիտելիք։

Թերեւս հետաքրքրական ըլլայ մէջբերել ձեռագործի ուսուցչուհի Տիկին Երանիկ Պաստմաճեանի սորվեցուցածներու ամփոփ պատկերը· «Մետաքսի գործ (մետաքսով աթլազի վրայ բանուած ծաղիկներ եւ նկարներ), պրոտէ (քթանի վրայ գոթոնով բանուածքներ), էթամինի գործեր (էթամին ըսուած նիւթին վրայ մետաքսով կամ սաթինով բանուած) ռէչէլէօ, ասեղնագործութիւն, քրոչէ կամ մախրազի գործ, Ֆիլէ, ուլունքի գործ, Այնթապի ճերմակ գործ եւ այլն»։

Վարքը գնահատուած է նիշով, բայց միջինին մէջ նկատի չէ առնուած։

Դասաժամը եղած է 45 վայրկեան[61]։ Քննութիւնները գնահատուած են

61· Տես՝ *Դիւան Հալէպի Հայոց*։ Հալէպի Առաջնորդարանի Դիւանէն անտիպ նիւթեր։ Օգտուած են ուսուցիչ Կ. Կարիկեանէ հոգաբարձութեան յղուած 5/18 Մարտի, 1907

տասի վրայ: Աշակերտները խիստ քննութենէ անցած են ու ընդհանուր յաջողութիւնը եղած է կիսով: Այսպէս՝ 1912 – 1913 տարեշրջանի ամավերջի քննութեան արդիւնքներով՝ մանչերու Դ· կարգի 15 աշակերտներէն 7–ը ձախող են, 4–ը՝ վերաքննելի, Գ· կարգի 17 աշակերտներէն՝ 6–ը ձախող, 4–ը վերաքննելի, Բ· կարգի 21 աշակերտներէն՝ 7–ը ձախող, 7–ը վերաքննելի: Այս պատճառով դասարաններու աշակերտները հետզհետէ զարձած են սակաւաթիւ, ձախող փոքրիկներուն դուրս մնալուն պատճառով: Դասընթացքները սկսած են Սեպտեմբերին, ու աւարտած՝ Մայիսի վերջին:

ԴԱՍԱԳԻՐՔ— Ներսէսեան Ուսումնարանի դասագիրքերը ընդհանրապէս ստացուած են Պոլիսէն եւ Զմիւռնիայէն՝ անհատներու, պատրիարքարանի, գիրքի գործակալութիւններու եւ կրթական ընկերութիւններու միջոցով: 1870 – 1880–ական թուականներուն հազուագիւտ աշակերտներ սեփական գիրք ունենալու բախտ ունեցած են, ոչ թէ գիրքի չգոյութեան, այլ նիւթական պատճառներով: Ուսումնարանի վարիչները՝ հոգաբարձութիւններ եւ տեսուչներ, միջոցներ գտնելով, հետզհետէ կրցած են իւրաքանչիւր աշակերտի սեփական գիրք ունենալը պարտաւորիչ դարձնել:

Ուսումնարանի գործածած դասագիրքերու մասին հատ ու կտոր տեղեկութիւններ միայն հասած են: Այսպէս՝ 1906 – 1907 տարեշրջանին կը յիշուին Մինաս Մալեանի «Համառօտ Պատմութիւն Ընդհանուր Ազգաց» ձեռնարկը (Դ·, Ե·, Զ· կարգեր), Գ· Գաւաֆեանի «Թուաբանութեան Բարձրագոյն» (Ե–Զ· կարգեր) եւ «Միջին» (Դ· կարգ) ընթացքները, Տիւզէնճեանի «Տոմարակալութիւն»ր (Զ· կարգ), Ֆրանսերէն լեզուի համար Méthode Directe, I., (Գ· կարգ) եւ Syllabaire Regenbeau, (Բ· կարգ) դասագիրքերը[62]: 1912 – 1913 տարեշրջանին կը յիշուին Գաւաֆեանի «Թուաբանութիւն» եւ հայերէն «Գանձարան»ի միջին ու բարձրագոյն կարգերու դասագիրքերը, Յովհ· Գազանճեանի «Քերականութեան» տարրական ընթացքը, գրաբարի «Ի Գրոց Բարբառ»ը, Թէոդիկի «Բարոյախօսութիւն»ը, Ա· Յ· Պէզճեանի «Տարեգիրք Բնագիտութեան»ը (Դ· կարգ), Մամուրեանի «Առտնին Տնտեսագիտութիւնը», Ֆրանսերէնի Choix de Lectures (Cours élémentaire) (Ե· կարգ), Choix de Lectures (Cours Préparatoire) (Գ· եւ Դ· կարգեր), Le Livre de Premier Age–ի Ա· եւ Բ· գիրքերը (Ա· եւ Բ· կարգեր), անգլերէնի The Royal School Primer (Դ–Ե· կարգեր) Թրքերէնի«Ալֆաւն Քի–

թուակիր տեղեկագրէ մը, ուր կարգ մը դասարաններու ուսումնական վիճակը կը ներկայացուի:

62· Տես՝ նոյնը:

թապ» Ա. տարի (Բ. կարգ) եւ Բ. (Գ. կարգ) եւ «Ենի Քրաաթ», Բ. տարի (Ա. կարգ) գիրքերը: Երկրաչափութեան համար Սալիհ Զէքի պէյին Րիւշտիյէի յատուկ համառօտ երկրաչափութեան թրքերէն դասագիրքը: Կը յիշուի որ ազգային պատմութիւն աւանդուած է Բասմաճեանի եւ Պօյաճեանի հետեւութեամբ, իսկ կար ու ձեւը՝ Գալէմքէրեանի մեթոտով: Հաւանաբար ուսուցչի տրամադրութեան տակ դրուած ուղեցոյց-գիրքեր են: Կարգ մը դասանիւթերու համար յարմար դասագիրքեր չեն եղած, կամ՝ եղածները չեն գոհացուցած ուսուցիչները: Այսպէս՝ բնագիտութեան ուսուցիչ Կ. Միսիրեան բուսաբանութեան համար անգլերէն դասագիրք մը թարգմանաբար կը կազմէ համառօտ ձեռնարկ մը, որ հաւանաբար աշակերտները կ'ընդօրինակեն իրենց տետրակներուն մէջ[63]:

Եղեռնի տարիներուն Ներսէսեան Ուսումնարանը կը փակուի: Կը վերաբացուի 1919 թ. Սեպտեմբերի 5-ին: Սկիզբը գործը կը վարէ Ուսուցչական Մարմին մը, 1920 թ.ի գարնան տեսչութիւնը կը յանձնուի Ֆրանկիւլ Պագըրճեանի: Նոյն տարին սկսած էր գործել նաեւ Ճիտէյտէ թաղի Հայկազեան վարժարանը: Ցաջորդ տարեշրջանին, 1920 թ.ի վերամուտին, երկու վարժարանները կը միանան: Միացեալ վարժարանը կը ճանչցուի Հայկազեան անունով[64]:

---

63. Տես՝ Ներսէսեան Տոմար:

64. [Անստորագիր], Հալէպի Կրթական Վերազարթնումը..., էջ 315:

THE NATIONAL NERCESSIAN SCHOOL OF ALEPPO

HAGOP CHOLAKIAN

(Summary)

The history of the Armenian community of Aleppo goes back to the Middle Ages, while the first Armenian school was founded in the 16th century. During the middle decades of the 19th century, the community became anthusiastically interested in improving its educational facilities. Thus on February 21, 1876, the National Nercessian School of Aleppo, comprising two different sections, one for boys and one for girls was founded. During the next decades, the school lived up to the aspirations of its founders, and benefited the Armenian community. But the school had to close its doors during the First World War because of the Turkish persecution of the Armenians. However, the school resumed its function in 1919. In the academic year of 1920-1921, the Nercessian School was merged with the newly founded Haigazian School, another Armenian school in the city. The united school was named The National Haigazian School of Aleppo.

The article discusses the administrational problems of the Nercessian National School, its educational policies, the academic curriculum, teachers with a long record of service, etc.

ՀԱՅ ԼՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՏՄԱԲԱՆԸ

ԺԻՐԱՅՐ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ

Հայ լրագրութեան սկզբնաւորութեան ու անոր առաջին քայլերուն պատմութիւնը հարուստ է հետաքրքրական զարգացումներով։ Նոյնքան հետաքրքրական են հայ լրագրութեան պատմագրութիւնն ու հայ լրագրութեան մատենագիտական գրականութիւնը։

Հայ առաջին պարբերաթերթին՝ «Ազդարար»ի գոյառումէն (1794 թ.) չուրջ կէս դար անց, կեանքի կը կոչուին հայ պարբերական հրատարակութիւններուն նուիրուած առաջին մատենագիտական յօդուածները, ցուցակներն ու ուսումնասիրութիւնները, որոնցմով հիմը կը դրուի հայ լրագրութեան պատմութեան։ Մինչեւ տասնիններորդ դարու վերջերը այս ուղղութեամբ զարգացող չահագրգռութիւնը, ինչպէս նաեւ քսաներորդ դարուն նոյն գծով չարունակուող աշխատանքները, որոնք վերջին քանի մը տասնամեակներուն թափով զարգացում արձանագրեցին՝ յատկապէս Հայաստանի մէջ, առաջին հերթին կը չեչտեն կարեւորութիւնը հայ պարբերական հրատարակութիւններուն, ինչպէս եւ անոնց նուիրուած մատենագիտական գրականութեան եւ ուսումնասիրութիւններուն։

Հայրենի բանասէր եւ հայ պարբերական մամուլի հմուտ մատենագէտ Մանուէլ Ա. Բարլոյեան ունի՝ «Հայ Լրագրութեան Առաջին Պատմաբանները» խորագրուած չահեկան ուսումնասիրութիւն մը[1]*, որ կ'ընդգրկէ 1847–1863 թթ.ու միջեւ երկարող ժամանակաշրջա-*

---

1. Տես՝ Մ. Ա. Բարլոյեան, Հայ Լրագրութեան Առաջին Պատմաբանները, «Պատմա-Բանասիրական Հանդէս», 1981, թիւ 2, էջ 119–133։

նի «հայ լրագրութեան վերաբերեալ առանձին նիւթեր»: Այս ժամանակաշրջանը արդարօրէն կարելի է համարել հայ պարբերական մամուլի պատմագրութեան խանձարուրային շրջանը: Իր տեսակին մէջ եզակի այս ուսումնասիրութեամբ՝ Մ. Ա. Բարլոյեան կարելի մանրամասնութիւններով կը ներկայացնէ՝ ժամանակագրական կարգով, հայ լրագրութեան առաջին պատմաբանները՝ Փիլիպպոս Վրդ. Ձամճեան, Գրիգորիս Ալէաթճեան, Վիքթոր Լանկլուա եւ Թադէոս Միհրդատեանց[2]:

Եթէ Ձամճեանի ուսումնասիրութիւնը լոյս կը տեսնէ 1850 թ.ին, միւս երեքը, զարմանալի զուգադիպութեամբ, լոյս կը տեսնեն 1863

2· Վերոյիշեալ չորս բանասէրներուն ստորագրութեամբ, կամ՝ անստորագիր, եւ սակայն անոնց վերագրուող, յաջորդաբար լոյս տեսած են հայ պարբերական մամուլի պատմութեան նուիրուած հետեւեալ յօդուածներն ու ցուցակ-ուսումնասիրութիւնները·

ա· [Հ· Փիլիպպոս Ձամճեան], *Ազգային Լրագիրներուն ու Օրագիրներուն Պատմութիւնը*, «Եւրոպա», Վիեննա, 1850, թիւ 28 (էջ 110–111), 30 (էջ 119), 34 (էջ 134–135), 35 (էջ 138–139), 37 (էջ 147), 38 (էջ 150–151), 40 (էջ 158–159): Փ· Ձամճեանի այս յօդուածաշարքը, «Եւրոպա»յի 34–րդ համարէն սկսեալ կ'ունենայ խորագիրի փոփոխութիւն· *Ազգային Լրագրաց ու Օրագրաց Պատմութիւնը*:

Երեք տարբեր խորագիրներով լոյս տեսած գրութիւններ՝ *Լրագրական Գլխաւոր Բառից Հաւաքում Այբուբենի կարգաւ* («Եւրոպա», 1850, թիւ 44, էջ 163), *Նոր Օրագրի մը Ցոյս* («Եւրոպա», 1850, թիւ 45, էջ 178), *Նոր Լրագիր ու Նոր Օրագիր մը* («Եւրոպա», 1851, թիւ 9), երեքն ալ անստորագիր, սակայն նոյն գրիչին պատկանող, կը հանդիսանան Փ· Ձամճեանի վերոյիշեալ յօդուածաշարքին տրամաբանական շարունակութիւնը:

Նախապէս, 1848 թ·ին, Փ· Ձամճեան հրատարակած էր առաջին յօդուածաշարք մը՝ *Ազգային Լրագրաց ու Օրագրաց Օգտակար Գործածութիւնը* («Եւրոպա», 1848, թիւ 18 (էջ 78), 19 (էջ 82), 21 (էջ 92)):

բ· [Գրիգորիս Ալէաթճեան], *Նոր Դարուս Ոգին*, «Թռչնիկ Պեգասեան», Կ· Պոլիս, 1863, թիւ 1 (8 Յունուար):

Մ· Բարլոյեան անստորագիր այս յօդուածին համար կը գրէ· «Ամենայն հաւանականութեամբ այն պատկանում է խմբագիր Գր· Ալէաթճեանի գրչին» (տես՝ Մ· Բարլոյեան, *Նչ· աչխ·*, էջ 129): Մինչ Գր· Վրդ· Գալէմքեարեան ուղղակիօրէն զայն կը վերագրէ Գրիգորիս Վրդ· Ալէաթճեանին (տես՝ Գր· Գալէմքեարեան, *Պատմութիւն Հայ Լրագրութեան*, Վիեննա, 1893, էջ 201):

Իր շահեկանութեան համար կ'արժէ նշել, թէ Գրիգորիս Ալէաթճեան, որ 1863 թ·ին՝ հազիւ 23 տարու, Արմենակ Հայկունիի օգնութեամբ կը հրատարակէ «Թռչնիկ Պեգասեան» հանդէսը (1863–1866), նոյն այն անձն է, որ 1895 թ·ին Կիլիկիոյ կաթողիկոսական Աթոռին գահակալ կ'ընտրուի, սակայն անոր ընտրութիւնը կը բեկանուի Օսմանեան կառավարութեան կողմէ:

գ· Victor Langlois, *Les Journaux Chez Les Arméniens*, «Revue de l'Orient, de l'Algérie et de Colonies», Nouvelle Série, Tome Quinzième, Paris, 1863, pp. 256-271.

դ· Թադէոս Միհրդատեանց, *Ցուցակ Հայկական Լրագրաց եւ Հանդիսից*, «Փարիզ»,Լրագիր կիսամսեայ, Բարիզ, 1863, Դ· տարի, թիւ 96, 97, 98: Թէեւ լոյս տեսած «Փարիզ»ի Օգոստոսի 7, 21 եւ Սեպտեմբերի 4 թուակիր համարներով, Միհրդատեանցի յօդուածաշարքը կը կրէ «30 Ապրիլ, 1863» թուականը:

թ·ին, միայն ամիսներու տարբերութեամբ: Մ· Բալոյեան ոչ միայն կը ներկայացնէ իւրաքանչիւր յօդուածը առանձին-առանձին, այլեւ կը կատարէ բաղդատականը անոնց ու կու տայ գնահատականը ամէն մէկուն[3]: *Առաւելագոյն տեղը կը տրուի, արդարօրէն, Փիլիպպոս Ճամճեանին, որուն «ուսումնասիրութեան բովանդակութեան գիտականութիւնը, տեսական լուրջ ընդհանրացումները, ընդգրկուած պարբերականների համեմատաբար մեծ թիւը՝ 17 անուն···, տուեալների վստահելիութիւնը հիմք են տալիս մեզ համարելու Փ· Ճամճեանին հայ լրագրութեան առաջին ակնառու պատմաբանը»*[4] *(ընդգծումը մեր կողմէ, ժ· Դ·)*:

Հայ պարբերական մամուլի մատենագէտներուն, սակայն, ծանօթ է Փ· Ճամճեանի ուսումնասիրութենէն չուրջ երեք տարի առաջ լոյս տեսած նմանօրինակ այլ գրութիւն մը, թէեւ իր տարողութեամբ սահմանափակ եւ իր ընդգրկած պարբերաթերթերու թիւով՝ աւելի համեստ (8 անուն): *Այդ գրութիւնը, երկու մասերով, հրատարակուած է «Բազմավէպ»ի 1847 թ·ի Փետրուարի 1-ի եւ Հոկտեմբերի 15-ի համարներուն մէջ, առաջինը՝ «Ազգային Մատենագրութիւն· Լրագիրք՝ Հայաստան» եւ երկրորդը՝ «Ազգային Լրագիրք՝ Եւրոպա, Արշալոյս Արարատեան» խորագիրներով*[5]:

«Բազմավէպ»ի այս գրութեան ծանօթ է նաեւ Մ· Բալոյեան, որ հայ լրագրութեան նուիրուած նիւթերու գծով անդրանկութեան իրաւունքը կը վերապահէ անոնց· «Այս վերջին նիւթերից անդրանիկը պէտք է համարել «Բազմավէպի» 1847 թ· թիւ 3-ում եւ 20-ում տպագրուած անստորագիր յօդուածները»[6]: *Մ· Բալոյեան թէեւ կը նշէ թէ խնդրոյ առարկայ զոյգ յօդուածներն ալ կը պատկանին միեւնոյն հեղինակին, սակայն, միւս կողմէ, տողատակի ծանօթութեան մէջ կը գրէ· «Հեղինակի ով լինելը մեզ չյաջողուեց պարզել»*[7]:

3· Ֆրանսացի պատմաբան, արեւելագէտ-հայագէտ Վիքթոր Լանկլուայի (1829-1869) ուսումնասիրութեան անծանօթ չէ Մ· Բալոյեան: Ընդհանրապէս ուշադրութենէ հեռու մնացած Վ· Լանկլուայի այդ գրութեան մասին ժլատ տողեր կան Գր· Վրդ· Գալէմքեարեանի *Պատմութիւն Հայ Լրագրութեան* գիրքին մէջ (Վիեննա, 1893, էջ 199), զորս օգտագործած է Մ· Բալոյեան:

4· Մ· Բալոյեան, նշ· աշխ·, էջ 143:

5· Տես՝ «Բազմավէպ», Վենետիկ, 1847, էջ 41-42 եւ [311]-313: Այս զոյգ յօդուածներուն մէջ՝ անստորագիր հեղինակը ն'անդրադառնայ «Դիտակ Բիւզանդեան»-էն (մինչ այդ առաջին հայ պարբերականը նկատուող) յետոյ լոյս ընծայուած հետեւեալ պարբերաթերթերուն· «Արշալոյս Արարատեան» ու «Հայրենասէր» (Իզմիր), «Ազգասէր» (Կալկաթա), «Կովկաս» (Թիֆլիս), «Հայաստան» (Կ· Պոլիս), «Եւրոպա» (Վիեննա) եւ «Բազմավէպ» (Վենետիկ):

6· Մ· Բալոյեան, նշ· աշխ·, էջ 119:

7· Նոյնը:

Հայ լրագրութեան պատմութեան համար մասնաւորաբար կարեւոր է բացայայտումը «Բազմավէպ»ի անստորագիր յօդուածներու հեղինակին ինքնութեան, նախ՝ լոյսին բերելու համար մութին մնացած իրողութիւն մը, ապա՝ ճշդելու համար «հայ լրագրութեան առաջին պատմաբան»ին հարցը:

Ցարդ ոչ միայն Մ. Բալոյեանին, այլեւ ընդհանրապէս հայ պարբերական մամուլի մատենագէտներուն անծանօթ մնացած է «Բազմավէպ»ի խնդրոյ առարկայ զոյգ յօդուածներուն հեղինակը: Մինչդեռ, այդ գրութիւններուն ժամանակակից չօշափելի ու համոզիչ մէկէ աւելի փաստերու լոյսին տակ, այնքան ալ դժուար չի թուիր ըլլալ ճշդումը անոնց հեղինակին ինքնութեան:

Ապրող հայ հնագոյն պարբերաթերթը՝ «Բազմավէպ»ը կը սկսի հրատարակուիլ Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութեան կողմէ: Անոր առաջին համարը կը կրէ 1843 Յունուարի 1 թուականը[8]: «Բազմավէպ»ի առաջին խմբագիրը կ'ըլլայ Հ. Գաբրիէլ Այվազովսքին, հազիւ երիտասարդ ու խանդավառ միաբան մը, որ իբրեւ դաստիարակ, բանասէր ու պատմաբան, ինչպէս նաեւ խմբագիր ու հրապարակագիր[9], չուրջ յիսնամեայ բեղուն գործունէութիւն մը պիտի ունենայ: Ան՝ «Բազմավէպ»ի խմբագրապետութիւնը կը վարէ մինչեւ 1848 թ., երբ Մխիթարեան Միաբանութեան կողմէ կ'ուղարկուի Բարիզ՝ ստանձնելու համար տեղի Մուրատեան վարժարանի ուսումնապետի պաշտօնը:

Ուրեմն, պարզ է որ հայ լրագրութեան պատմութեան վերաբերող զոյգ յօդուածները կը հրատարակուին Գաբրիէլ Այվազովսքիի խմբագրապետութեան շրջանին: Անստորագիր այդ յօդուածներուն հեղինակը ուրիշը չէ, եթէ ոչ զանոնք հիւրընկալող հանդէսին խմբագիրը: Որո՞նք են տուեալները նման տեսակէտի մը ճշմարտացիութիւնը հաստատող:

Անստորագիր հեղինակը՝ իր զոյգ յօդուածներուն աւարտին, «Բազմավէպ»ի մասին կ'արձանագրէ հետեւեալը. «Իսկ մեր Բազմավիպիս գրեթէ բոլորովին տարբեր վախճան ունենալը՝ ինչպէս մեզի աւանկ ալ այլոց յայտնի է, եւ ան վախճանին հասնելու ջանքերնիս մեր

---

8. Թէեւ նոյն տարուան Մայիսէն առաջ լոյս չի տեսներ ան: Այս առընչութեամբ՝ «Բազմավէպ»ի խմբագրութիւնը կը յայտարարէ. «Թէպէտ ամ օրագիրս Յունուարի առջի օրէն պիտի հրատարակուէր, բայց զանազան պատճառներով ինչուան հիմա ուշանալուն համար՝ Մայիսէն կը սկսինք, ու ինչուան տարեգլուխ բոլոր տարուան 24 թերթն ալ կը հանենք» (տես՝ «Բազմավէպ», 1843, թիւ 1, էջ [2]):

9. «Բազմավէպ»ի խմբագրապետի պաշտօնէն զատ, Գաբրիէլ Վրդ. Այվազովսքի, աւելի ուշ, կը հրատարակէ ու կը խմբագրէ «Մասեաց Աղաւնի» հանդէսը, նախ Բարիզ, 1855–1858, ապա՝ Թէոդոսիա, 1860–1865 թթ.:

կողմանէ միշտ աւելնալու վրայ է· յուսանք որ ընթերցողաց ալ իրաւացի ակնկալութիւնը պարապ չելլեր»[10]:

Որեւէ հանդէսի կամ հրատարակութեան մը հետապնդած նպատակներուն եւ ապագայի ծրագիրներուն մասին այսքան յանձնառու եւ ինքնավստահ արտայայտութիւն կրնայ ունենալ միայն տուեալ թերթին տէրը կամ պատասխանատուն, այս պարագային՝ խմբագրապետը: Վերոյիշեալ փաստարկումը որքան ալ համոզիչ, սակայն տակաւին կարելի է կասկածներ անուցանել, վերապահութիւններ բանաձեւել անոր ամբողջական ու վերջնական ճշմարտացիութեան մասին:

Առաւել համոզիչ ու առարկութիւն չվերցնող ապացոյց մը կը գտնուի «Բազմավէպ»ի 1848 թ·ի Յունուարի 15-ի համարին մէջ: Այսինքն, անստորագիր զոյգ յօդուածներէն երկրորդին լոյս ընծայումէն ճիշդ երեք ամիսներ ետք: Հանդէսի վերոյիշեալ համարին մէջ հրատարակուած է «Օրագրաց եւ Լրագրաց Վրայ» խորագրուած հետաքրքրական յօդուած մը, որ ընդհանրապէս հայ ընթերցողին կը փոխանցէ լրագիրներու եւ օրագիրներու սկզբնաւորման, անոնց կարեւորութեան, եւ զանազան երկիրներու մէջ պարբերաթերթերու տարածումին հետ առընչուող տեղեկութիւններ: Վիճակագրական տուեալներով ալ հարուստ է այս յօդուածը: Տարբերելով «Բազմավէպ»ի 1847 թուականի յօդուածներէն, այս վերջինը կը կրէ Հ· Գ· Ա.Ց.Վ.[11] ստորագրութիւնը:

Մ· Բալոյեան ծանօթ է նաեւ այս յօդուածին, ու իր ուսումնասիրութեան մէջ կ'անդրադառնայ անոր բովանդակութեան: Սակայն կը կատարէ ցաւալի սխալ մը՝ զայն վերագրելով «Գ· Այվ|ատեանի|»[12], որ իսկական անծանօթ մը կը մնայ:

Ինչպէս վերեւ նշուեցաւ, այս նոր յօդուածը լոյս կը տեսնէ 15 Յունուարի, 1848 թուակիր «Բազմավէպ»ին մէջ, երբ տակաւին անոր խմբագրապետն է Գաբրիէլ Այվազովսքին: Նաեւ այս իրողութեան լոյսին տակ, Հ· Գ· Ա.Ց.Վ· ստորագրութիւնը կը պատկանի մի միայն Հ|այր| Գ|աբրիէլ| Այվ|ազովսքի|ի կամ Այվ|ազեան|ի[13]:

Ուրեմն, «Օրագրաց եւ Լրագրաց Վրայ» յօդուածի հեղինակին ինքնութեան թիւրիմացութիւնը հարթելէ ետք, կը հեշտանայ նախապէս լոյս տեսած հայ պարբերականներու նուիրուած զոյգ յօդուածներու հեղինակին ինքնութիւնը ճշդելը:

10· Տես՝ «Բազմավէպ», 1847, էջ 313:

11· Տես՝ «Բազմավէպ», 1848, էջ 20-24:

12· Մ· Բալոյեան, նշ· աշխ·, էջ 121:

13· Գ· Այվազովսքի, այս յօդուածէն առաջ ու ետք ալ, նոյն ձեւով (Հ· Գ· Ա.Ց.Վ·) ստորագրուած բազմաթիւ յօդուածներ ունի «Բազմավէպ»ի զանազան համարներու մէջ:

Գաբրիէլ Այվազովսքի՝ իր ստորագրութիւնը կրող յօդուածին մէջ ունի հետեւեալ հատուածը. «Մեծ ուրախութիւն է մեզի տեսնելը՝ որ հիմակուան մեր ուրիշ ազգային լրագիրներն ալ ընդհանրապէս նոյն սկզբանց վրայ են, ու ան բաներն աւելի կը ջանան սփռել ազգին մէջ՝ որոնք յայտնապէս ու հիմակուընէ օգտակար են իրեն ուսումնական, քաղաքական ու բարոյական կրթութեանը: Մենք անոնց ամէն մէկուն յատկութիւնները դեռ նոր համառօտած ըլլալով (ընդգծումը մեր կողմէ, Ժ. Դ.), հոս քիչ մը ընթերցասիրաց համբաւութիւն եւ զուարճութիւն՝ քիչ մըն ալ յորդորանք տալու մտքով՝ օրագրաց եւ լրագրաց համառօտ պատմութիւնն ընենք...»[14]:

Ընդգծուած տողը՝ «Մենք անոնց ամէն մէկուն յատկութիւնները դեռ նոր համառօտած ըլլալով»՝ ուղղակի ակնարկութիւն է «Բազմավէպ»ի մէջ ամիսներ առաջ լոյս տեսած «նստորագիր զոյգ յօդուածներուն, ու կը բացայայտէ թէ Գաբրիէլ Այվազովսքին ի՛նքն է անոնց հեղինակը:

«Բազմավէպ»ի անստորագիր յօդուածներուն վերաբերող Գաբրիէլ Այվազովսքիի վկայութիւնը բաւարար ապացոյց է վերջնականօրէն իմանալու ինքնութիւնը հայ լրագրութեան առաջին պատմաբանին: Թէեւ այս ուղղութեամբ չահեկան վկայութիւն մըն ալ ունի հայ լրագրութեան առաջին պատմաբաններէն՝ Վիքթոր Լանկլուան, «Revue de l'Orient»ի մէջ իր ստորագրած «Հայոց Լրագիրները» խորագրով արժէքաւոր ուսումնասիրութեան մէջ[15]: *Ան կը գրէ. «Քանի մը տարի առաջ, Բազմավէպը՝ Վենետիկի Սբ. Ղազարի Մխիթարեան Միաբանութեան ջանքերով հրատարակուող ամսական ժողովածու մը, իր սիւնակներուն մէջ տուաւ ուսումնասիրութիւն մը, ստորագրուած Հ. Գաբրիէլ Այվազովսքիէ, այժմ Պեսարապիոյ եւ Խրիմի հայոց թեմին եկեղեցական վարչութեան պատասխանատուն, որուն մէջ հեղինակը կը քննարկէ Կ. Պոլիս, Իզմիր եւ այլ վայրեր հրատարակուած հայկական լրագիրները: Այս ուսումնասիրութիւնը, որ կը բաղկանայ երկու յօդուածէ, տեղ գտած է Բազմավէպի հինգերորդ հատորին մէջ (1847, էջ 41 եւ 311). իբրեւ խորագիր ունի ան՝ Ազգային Մատենագրութիւն...»*[16]:

Ինչպէս կը տեսնուի կատարուած մէջբերումէն, Վ. Լանկլուա, անդրկմտաբար «Բազմավէպ»ի յօդուածներուն հեղինակ կը ներկայացնէ Գաբրիէլ Այվազովսքին: Սակայն, երբ կը գրէ՝ «ստորագրր-

---

14. «Բազմավէպ», 1848, էջ 21:

15. «Revue de l'Orient...»ը տեղեկատու հրատարակութիւնն է Ֆրանսայի Արեւելեան Ընկերութեան: Հանդէսի խմբագրապետի պաշտօնը վարած է հայագէտ-արեւելագէտ Վիքթոր Լանկլուան:

16. V. Langlois, *Les Journaux Chez Les Arméniens*, p. 257.

ուած Հ. Գաբրիէլ Այվազովսքիէ», իր կարգին ի՛նք եւս դուռ կը բանայ թիւրիմացութեան մը, քանի որ այդ յօդուածները անստորագիր են: Ի՞նչը պատճառ կ'ըլլայ որ Վ. Լանկլուան կատարէ նման «անճշդութիւն» մը: Իր ուսումնասիրութեան մէջ ան կ'օգտագործէ «Բազմավէպ»ի 1847 թ.ի յօդուածներուն մանրամասնութիւնները: Ուրեմն, Լանկլուա անճնապէս ծանօթ է անոնց: Հիմքեր կան մտածելու թէ ան ծանօթ է նաեւ անոնց հեղինակին: Նշանաւոր հայագէտն ու արեւելագէտը մէկէ աւելի անգամներ եղած է Սբ. Ղազար, օգտագործած Մխիթարեան Միաբանութեան հարուստ մատենադարանը, եւ պատրաստած՝ հայագիտական բազմաթիւ բարձրարժէք ուսումնասիրութիւններ: Անճնական ծանօթութիւն եւ բարեկամութիւն հաստատած է միաբան հայրերու հետ, որոնց մէջ՝ Հ. Գաբրիէլ Այվազովսքին[17]: Այս տուեալներէն մեկնելով, հեշտ է եզրակացնել թէ Վ. Լանկլուան՝ «Բազմավէպ»ի հայ լրագրութեան նուիրուած անստորագիր յօդուածներուն հեղինակին ինքնութիւնը ստուգած ըլլալու է ուղղակի աղբիւրէն՝ Վենետիկի Միաբանութենէն, կամ՝ հանդէսի խմբագրութենէն, ու մինչեւ իսկ հաւանաբար յօդուածագիր Գաբրիէլ Այվազովսքիէն:

Վիքթոր Լանկլուա, իր աշխատասիրութեան մուտքին երբ կ'անդրադառնայ Գ. Այվազովսքիի գրութիւններուն, կը յայտնէ նաեւ հետեւեալը. «Հ. Գաբրիէլ Այվազովսքին, իր ուսումնասիրութեան մէջ խօսած է միայն քանի մը ազգային լրագիրներու մասին, որոնք առաւել չոնդալից եղած են հայերու մօտ, եւ ան զանց ըրած է, նոյնպէս դիտումնաւոր, երկրորդական կարեւորութիւն ներկայացնող կարգ մը թերթեր»[18]:

Մանուէլ Բալեանեան, տարբեր բառերով, մօտաւորապէս նոյն հաստատումը կը կատարէ, քննադատական որոշ վերաբերմունք ցուցաբերելով. «Որքան էլ հետաքրքիր ու արժէքաւոր են «Բազմավէպ»ի հեղինակի արած հակիրճ բնութագրումներն ու տուած գնահատականները վերոյիշեալ առանձին պարբերականների մասին, այնուամենայնիւ դա ժամանակի հայ մամուլի ամբողջական պատմութիւնը չէ»[19]:

Սակայն, երկու պարագաներուն ալ, հիմնականը մոռացութեան կը տրուի, կամ՝ կ'անտեսուի: Գաբրիէլ Այվազովսքիի գրութեան նպատակը երբեք չէ եղած անդրադառնալ սկիզբէն մինչեւ իր ժամանակը կեանքի կոչուած լրագիրներուն, ինչպէս ըրած են Փ. Ճամճեանը, Գ. Ալէքսեանը, Վ. Լանկլուան եւ Թ. Միհրդատեանցը: Անոր նպատակը

---

17. Տես՝ Գարեգին Վրդ. Զարբհանալեան, *Ուսումնասիրութիւնք Հայ Լեզուի եւ Մատենագրութեան* (ԺԴ–ԺԹ Դար), Վենետիկ, 1895, էջ 220, 222:

18. V. Langlois, *Les Journaux Ches Les Arméniens*, p. 258.

19. Մ. Բալեանեան, նշ. աշխ., էջ 121:

եղած է ընդհանուր ակնարկով մը միայն ներկայացնել իրեն ժամանակակից կարեւորագոյն պարբերական հրատարակութիւնները: Իր գրութեան ժամանակակից (1847 թ.) զանազան վայրերու մէջ լոյս տեսնող հայ լրագիրները նկատի ունեցած է ան: Եւ այս մէկը՝ Գ. Այվազովսքին կատարած է գիտակցաբար: Չէր կրնար իրեն ծանօթ չըլլալ նախապէս լոյս տեսած ու ապա դադրած թերթերու պարագան: Մանաւանդ երբ անոնցմէ ոմանք հրատարակուած են իր իսկ միաբանութեան կողմէ («Տարեգրութիւն», «Եղանակ Բիւզանդեան»): Այս գծով, տեղին է յիշել «Բազմավէպ»ի առաջին խմբագրականը՝ «Ցառաջաբան» խորագրուած: Ամենայն հաւանականութեամբ՝ այս «Ցառաջաբան»ը կը պատկանի Գաբրիէլ Այվազովսքիի գրիչին: Նման եզրակացութիւն մը խիստ հաւանական կը թուի, եթէ նկատի ունենանք Այվազովսքիի առաջին խմբագրապետի հանգամանքը, ապա՝ գրութեան ոճն ու օգտագործուած բառամթերքը, որոնք այնքան կը յիշեցնեն հետագային գրուած հայ լրագիրներուն նուիրուած յօդուածները: Առաջին խմբագրականին մէջ կ'ըսուի. «Իրաւ է որ 1800 թուականէն ինչուան 1820 մեր տպարանէն, անկէց ետքն ալ ինչուան մօտ տարիներս ուրիշներէն, այլեւայլ բանասիրական ու քաղաքական օրագրութիւններ ելան...: Կը գովենք հիմակուան ազգասէր Ջմիւռնացւոց Արշալոյս Արարատեան անունով օրագիրը... ՝մանապէս Շտեմարան պիտանի գիտելեաց ըստուած տետրակները»[20]:

Այստեղ հարկ է կատարել քանի մը մատնանշումներ:

Գաբրիէլ Այվազովսքի 1847 թ.ի «Բազմավէպ»ի իր ուսումնասիրութեան մէջ կը չարունակէ նկատի ունենալ «Արշալոյս Արարատեան»ը, մինչդեռ անկէ դուրս կը ձգէ բարձր գնահատուած «Շտեմարան...»ը, քանի որ այս երկրորդ հրատարակութիւնը դադրած էր 1848 թ.ին, եւ ինք նկատի չուներ դադրածները:

Փիլիպպոս Ճամճեանի ու Վիքթոր Լանկլուայի համար հայ անդրանիկ պարբերականը կը նկատուի «Դիտակ Բիւզանդեան»ը (1812 թ.): Թէեւ Ճամճեանին ծանօթ են Վենետիկի «Տարեգրութիւն»ն (1800–1802 թթ.) ու «Եղանակ Բիւզանդեան»ը (1803–1820 թթ.), սակայն անոնք իրեն համար լրագիրներէն «կը տարբերին ու զատ կարգ մը կը կացուցանեն մեր մատենագրութեան մէջ»[21]: Մինչդեռ, «Բազմավէպ»ի խմբագրապետին համար յստակ է. «1800 թուականէն ինչուան 1820 մեր տպարանէն... այլեւայլ բանասիրական ու քաղաքական օրագրութիւններ ելան»: 1800–1820 թթ.ուն՝ Վենետիկի Մխիթարեաններու տպարանէն յաջորդաբար լոյս տեսած պարբերականներն են՝ «Տարեգրու-

---

20. Ցառաջաբան, «Բազմավէպ», 1843, էջ 4:
21. Տես՝ «Եւրոպա», 1850, թիւ 40, էջ 158:

թիւն»ը, «Եղանակ Բիւզանդեան»ը, եւ «Դիտակ Բիւզանդեան»ը, ո-րոնք, առանց անուններով յիշատակուելու, «Բազմավէպ»ի խմբագրականին մէջ կը համարուին «օրագրութիւններ», ինչպէս կ'ընդունուի ներկայիս, առանց վերապահութեան: Մինչդեռ, Փ. Ճամճեան վարանումներ ունի անոնցմէ երկուքը «լրագիր» նկատելու:

Հայ լրագրութեան առաջին պատմաբանը՝ Գաբրիէլ Այվազովսքի, անմիջապէս անոր յաջորդող՝ Փիլիպպոս Ճամճեան, ապա՝ 13 տարի ետք, առաջին երկուքին հայ պարբերական մամուլի բանասիրական աւանդութիւնները չարունակող Վիքթոր Լանկլուա որդեգրած են նմանօրինակ մեկնակէտ մը իրենց աշխատութեանց համար: Երեքին համար ալ անծանօթ կը մնայ 1794 թ.ին Մատրասի մէջ լոյս ընծայուած հայ անդրանիկ պարբերաթերթը՝ Ցարուխիւն Ի՛հն. Շմաւոնեանի «Ազդարար»ը, եւ, հետեւաբար, «Դիտակ Բիւզանդեան»ը կը համարեն առաջին հայ. լրագիրը:

Վիքթոր Լանկլուա սկիզբէն տեղեակ եղած է Գ. Այվազովսքիի ուսումնասիրութեան, մինչ Փ. Ճամճեանի աւելի ընդարձակ ցուցակ-ուսումնասիրութիւնը վրիպած է իր ուշադրութենէն՝ երբ ձեռնարկած է «Հայոց Լրագիրները» խորագրուած իր ուսումնասիրութեան պատրաստութեան: Այլապէս, աշխատասիրութեանը մուտքին պիտի անդրադառնար նաեւ անոր, ինչպէս ըրած է Գ. Այվազովսքիի յօդուածի պարագային: Ցաւոնի է սակայն որ Լանկլուա, իր աշխատանքի աւարտին իրազեկ դարձած է Փ. Ճամճեանի յօդուածին, որուն համար իր ուսումնասիրութեան կցած է «Ցաւելուած» մը, ուր կը գրէ. «Վիեննայի Եւրոպա լրագիրն ալ, իր սիւնակներուն մէջ, 1850-ին, հրատարակած է հայ լրագրութեան պատմութիւն մը, օրինակովը ուսումնասիրութեան, զոր երեք տարի առաջ չարադրած էր Հ. Գ. Այվազովսքին, Վենետիկի մէջ»[22]:

Վ. Լանկլուա եթէ տեղեակ եղած է զինք կանխող Գ. Այվազովսքիի եւ Փ. Ճամճեանի[23] ուսումնասիրութիւններուն, բացայայտ է սակայն որ «Թուչնիկ Պեգասեան»ի մէջ հրատարակուած Գր. Ալէքթճեանի յօդուածին անծանօթ է ան[24]: Եթէ տեսած ըլլար «Թուչնիկ...»ի յօդուածը, առնուազն «Ազդարար»ի անունը պիտի ներգրաւէր իր գրութեան մէջ, որպէս առաջին թերթը՝ լոյս տեսած 1794 թ.ին, եւ պիտի չսկսէր 1812 թ.ի «Դիտակ Բիւզանդեան»ով[25]:

---

22. V. Langlois, *Les Journaux Chez Les Arméniens*, p. 271.

23. Այնպէս կը թուի թէ Վ. Լանկլուա ծանօթ է «Եւրոպա» լրագիրին մէջ լոյս տեսած ցուցակ-յօդուածին միայն, իսկ անոր հեղինակին՝ Փ. Ճամճեանին, ոչ:

24. Վ. Լանկլուա ոչ միայն Գր. Ալէքթճեանի յօդուածին ծանօթ չէ, այլեւ իր յօդուած-ուսումնասիրութեան մէջ չկայ յիշատակութիւնը «Թուչնիկ Պեգասեան»ին:

25. Գր. Ալէքթճեան հայ լրագրութեան առաջին պատմաբանն է, որ ուսումնասի-

Գրիգորիս Վրդ. Գալէմքեարեան, իր՝ «Պատմութիւն Հայ Լրագրութեան» հատորին մէջ կը յառաջացնէ չփոթ մը, երբ կը յայտնէ թէ «Փարիզ լրագրոյ 1863, թ. 97ի մէջ եղած հայ լրագրաց ցուցակն՝ անչուշտ [Վիքթոր Լանկլուայի յօդուածին] թարգմանութիւնն է»[26]: Մ. Բաբլոյեան կը հերքէ Գալէմքեարեանի այս վերագրումը[27], ապաւինելով յատկապէս Թ. Միհրդատեանցի ցուցակ-ուսումնասիրութեան կցուած «Փարիզ» լրագիրի խմբագրութեան կարճ ներածութեան: Մ. Բաբլոյեան առիթը չէ ունեցած Վ. Լանկլուայի եւ Թ. Միհրդատեանցի ուսումնասիրութիւններուն բաղդատականը կատարելու, քանի որ՝ «ինչ վերաբերում է Վ. Լանգլուայի յօդուածին, ապա ցաւօք մենք այն չկարողացանք գտնել»[28]:

Արդարացի է Մ. Բաբլոյեան իր հերքումին մէջ: Արդարեւ, զոյգ յօդուած-ուսումնասիրութիւններուն բաղդատականը ցոյց կու տայ թէ անոնք բոլորովին կը տարբերին իրարմէ, ըստ բովանդակութեան, ոճի եւ ձեւի:

Վ. Լանկլուայի յօդուածը կ'ընդգրկէ 69 անուն պարբերաթերթ՝ 1812-էն մինչեւ 1863 թ.ի սկիզբը երկարող: Իսկ Թ. Միհրդատեանցինը՝ 77 անուն, «սկսեալ ի 1794 թուականէ մինչեւ 1863 ցվերջն ապրիլ ամսոյն, որ ըսել է 70 տարուան մէջ երեւցածներն»[29]: Մինչ Վ. Լանկլուա յօդուած-ուսումնասիրութեան ձեւին կը դիմէ, եւ հայ լրագրութեան պատմութիւնը կու տայ ըստ աշխարհագրական բաժանումի, Թ. Միհրդատեանց իր ցուցակ-ուսումնասիրութեան մէջ հայկական լրագիրները կը ներկայացնէ ժամանակագրական կարգով, չեչտելով մանաւանդ անոնց մատենագիտական կողմը: Վ. Լանկլուայի յօդուածը ունի բաւական ընդարձակ մուտք մը, ուր կը խօսի հայ ժողովուրդի մշակութային ու ընկերային զարթօնքին, հայ լրագրութեան սկզբնաւորութեան, Գ. Այվազովսքիի յօդուածներուն մասին, ապա կ'անդրադառնայ երկիր առ երկիր, քաղաք առ քաղաք լոյս ընծայուած հայկական լրագիրներուն: Իսկ Թ. Միհրդատեանցի «ցուցակ»ը կը սկսի ուղղակի ժամանակագրական թուարկումով հայ թերթերուն, իւրաքանչիւրին կցելով մատենագիտական հնարաւոր տեղեկութիւնները.—թուական, վայր, խմբագիր, թերթի բնոյթ, եւն.:

Դժուար թէ Վ. Լանկլուան, նախքան իր ուսումնասիրութեան

րութեան մը մէջ կը յիշատակէ «Ազդարար»ը իբրեւ հայ անդրանիկ լրագիրը: Թէեւ անոր մասին տուած իր տեղեկութիւնները կցկտուր, մասնակի են:

26. Գր. Գալէմքեարեան, նշ. աշխ., էջ 199:

27. Մ. Բաբլոյեան, նշ. աշխ., էջ 130:

28. Նոյնը:

29. «Փարիզ», 1863, թիւ 96:

լոյս ընծայումը, ստացած ըլլար Թ. Միհրդատեանցի տուեալ ցուցակը, որուն ձեռագիրը առաքուած է իրեն, ինչպէս կը յայտնէ «Փարիզ» լրագիրը[30]: Այլապէս, ան յիշատակած կ'ըլլար Թ. Միհրդատեանցի «ցուցակ»ին այն անուննները, զորս չկան իր ուսումնասիրութեան մէջ, թէեւ անոնց թիւը այնքան ալ մեծ չէ, հազիւ քանի մը անուններ[31]:

Վ. Լանկլուայի ու Թ. Միհրդատեանցի ուսումնասիրութիւնները, բազմաթիւ տարբերութիւններու կողքին, ունին նաեւ քանի մը հետաքրքրական նմանութիւններ, որոնցմէ կ'արժէ յիշատակել ոմանք:

Ֆրանսացի արեւելագէտ Վ. Լանկլուան իր ուսումնասիրութեան մէջ կը ներգրաւէ նաեւ հայատառ թրքերէն պարբերաթերթեր («Ձէրիտէի Հաւատիս», «Մէճմուայը Հաւատիս», «Զօհալ», «Ախպարը Գոսթանթինիէ», «Միւնատիի Էրճիաս»), զանոնք արդարօրէն նկատելով հայ մամուլի լիիրաւ անդամներ: Նոյնը կը կատարէ նաեւ Թ. Միհրդատեանց, որուն ներկայացուցած ցանկին մէջ կան Վ. Լանկլուայի յիշատակած բոլոր հայատառ հրատարակութիւնները, բացի «Ձէրիտէի Հաւատիս»էն, իսկ իրրեւ յաւելում ունի՝ «Ձէրիտէի Թիճարէթ»ը: Հետաքրքրական է այս պարագան անոր համար որ երկար ժամանակ, հայ մամուլի չատ մը մատենագէտներ կը փորձէին մատենագիտական ցանկերէ դուրս պահել հայատառ թրքերէն հրատարակութիւնները: Թէեւ այսօր այլեւս այդ ուղղութեամբ ոչ մէկ տարակարծութիւն գոյութիւն ունի:

Տակաւին, Վ. Լանկլուա կը յիշատակէ ձեռագիր թերթի մը պարագան. «Անդրիանուպոլիսի հայերը, 1862 թ.ին, փորձած են հրատարակել լրագիր մը, եւ ազգային վարժարանի մը աշակերտներն են որ պարտականութիւն կը ստանձնեն օրինակներ բազմացնելու: Այս լրագիրը ձեռագիր էր եւ կը կոչուէր Մրջնիկ: Դադրած է լոյս տեսնելէ»[32]: Նոյն թերթի մասին՝ Թ. Միհրդատեանց կը գրէ. «Մրջնիկ, հանդէս հնգետասանօրեայ, եւ ձեռագիր. սկսեալ ի 1862-ց1863. խմբագրութիւն ուսանող հայ մանկանց ի վարժարան՝ յԱդրիանուպոլիս»[33]: Այս թերթին, ինչպէս քանի մը այլ յիշատակուած թերթերու մասին, Մ. Բարլոյեան կը յայտնէ. «Հետագայում դրանց՝ որպէս մամուլի օրգաններ լինելու ենթադրութիւնը չհաստատուեց»[34]:

Երկու տարբեր, իրարմէ անկախ հեղինակներ, երբ գրեթէ նոյն

---

30. Նոյնը:

31. Հարկ է նշել, թէ Միհրդատեանցի «ցուցակ»ի 77 անուններուն մէջ կան այնպիսի անուններ լրագիրներու, որոնք լոյս տեսած են Վ. Լանկլուայի ուսումնասիրութեան պատրաստութեան յաջորդող բանի մը ամիսներուն:

32. V. Langlois, *Les Journaux Ches Les Arméniens*, p. 264.

33. «Փարիզ», 1863, թիւ 98:

34. Մ. Բարլոյեան, նշ. աշխ., էջ 132:

մանրամասնութիւններով կը նկարագրեն պարբերաթերթի մը, բաւական հիմնաւոր ու համոզիչ կը դառնայ անոր գոյութիւնը: Մանաւանդ երբ Վ. Լանկլուան կը յայտնէ, թէ իր ուսումնասիրութիւնը ամբողջական ու կատարեալ ընելու համար, Արեւելքի տարբեր չրջաններէ բերել տուած է օրինակները հայկական լրագիրներուն, իրենց ծագումէն ի վեր[35]:

Հետաքրքրական զուգադիպութեամբ մը՝ հայ լրագրութեան պատմութեան նուիրուած առաջին երեք աշխատանքները (ցուցակ կամ ուսումնասիրութիւն) անստորագիր են: Առաջին ստորագիր գրութիւնը կը հանդիսանայ Վ. Լանկլուայինը, որուն կը յաջորդէ՝ քանի մը ամիս տարբերութեամբ, Թ. Միհրդատեանցինը: «Եւրոպա» լրագիրին ու «Թռչնիկ Պեգասեան»ի յօդուածներու հեղինակներուն ինքնութիւնը արդէն ծանօթ էր հայ պարբերական մամուլի մատենագիտութեան: Այժմ, այս ուսումնասիրութեամբ, կը բացայայտուի նաեւ ինքնութիւնը առաջին յօդուածներու հեղինակին՝ Գաբրիէլ Այվազովսքիի:

Ուրեմն, մատենագիտական վերոյիշեալ բացայայտումները եւ ճշդումները իրաւունք կու տան Գ. Այվազովսքիի անունը արձանագրելու իբրեւ հայ լրագրութեան ցարդ մեզի ծանօթ առաջին պատմաբանը: Այս հաստատումը ոչ մէկ չափով կը նսեմացնէ Փ. Ճամճեանի՝ թերեւս չատ աւելի կարեւոր եւ ուշագրաւ ներդրումը հայ լրագրութեան պատմագրութեան մարգին մէջ:

Արդարեւ, եթէ Գ. Այվազովսքին կը ներկայանայ իբրեւ Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութեան «Բազմավէպ» հանդէսի առաջին հրատարակիչ-խմբագիրը, Փ. Ճամճեան կը հանդիսանայ Վիեննայի Մխիթարեան Միաբանութեան «Եւրոպա» չաբաթաթերթի առաջին խմբագիրներէն եւ կորովի աշխատակիցներէն՝ մինչեւ իր վաղահաս մահը, 1853 թ.ին[36]: «Եւրոպա» չաբաթաթերթին մէջ է որ լոյս կը տեսնեն Փ. Ճամճեանի հայ լրագրութեան եւ հայ լեզուագիտութեան նուիրուած բազմաթիւ ուսումնասիրութիւնները, բոլորն ալ՝ անստորագիր, ինչպէս սովոր էին ընել ընդհանրապէս ժամանակակից միաբան հայրերը Մխիթարեան զոյգ միաբանութիւններուն:

Մ. Բարլոյեան՝ երբ Փ. Ճամճեանը կը հռչակէ «հայ լրագրութեան առաջին ակնառու պատմաբանը», նկատի ունի, ի չարս այլ բա-

---

35· V. Langlois, *Les Journaux Chez Les Arméniens*, p. 258.

36· Փ. Ճամճեան՝ հմուտ լեզուագէտ ու բառարանագիր, 1853 թ.ի Յունիսի 21-ին երբ կը մահանայ հազիւ 34 տարեկան հասակին մէջ, իր ետին կը թողու պատկառելի վաստակ մը· բառարան, գրուցատրութիւն, թարգմանութիւն՝ առանձին հատորներով: Փ. Ճամճեանի կենսագրութեան եւ հայագիտական վաստակին համար տես՝ Ներսէս Վրդ. Ակինեան, *Դասական Հայերէնը եւ Վիեննական Մխիթարեան Դպրոցը*, Վիեննա, 1932, էջ 322-342:

թեմասնութիւններու, անոր յօդուածաշարքին ընդգրկած պարբերականներուն «համեմատաբար մեծ թիւը՝ 17 անուն»: Համեմատած որո՞ւն: Անչուշտ որ նախապէս հրատարակուած անստորագիր զոյգ յօդուածներուն մէջ յիշատակուած թերթերու թիւին: Գ. Այվազովսքի կը ներկայացնէ իրեն ժամանակակից եօթը պարբերական: Կը յիշատակէ «Դիտակ Բիւզանդեան»ը իբրեւ առաջին հայ լրագիրը: 1843 թ.ի «Բազմավէպ»ի առաջին համարի խմբագրականին մէջ կայ նաեւ յիշատակումը «Շտեմարան Պիտանի Գիտելեաց»ին, որ 1847 թ.ին, երբ կը գրուին հայ լրագրութեան պատմութեան առաջին նիւթերը, դադրած էր ժամանակաւորապէս[37]*: Ուրեմն, Գ. Այվազովսքի յիշատակած կ'ըլլայ իննն անուն: Միւս կողմէ, Փ. Ճամճեանի ներկայացուցած տասնեօթ պարբերաթերթերէն վեցը լոյս կը տեսնեն 1847 թ.էն ետք, մինչեւ 1851 թ.ի սկիզբը: Ժամանակի այս պարագան հթէ նկատի ուննենանք, Փ. Ճամճեանի ցանկը մինչեւ 1847 թ. լոյս տեսած միայն 11 պարբերաթերթ կը յիշատակէ, այսինքն՝ միայն երկու պարբերաթերթ աւելի Գ. Այվազովսքիի ներկայացուցածներէն: Այդ երկուքը —«Լրոյ Գիր»ն ու «Ազդարար Բիւզանդեան»ը— դադրած էին Գ. Այվազովսքիի ուսումնասիրութեան պատրաստութեան ժամանակ, եւ այդ պատճառով ալ դուրս մնացած անկէ:*

Փիլիպպոս Ճամճեանի հայ լրագրութեան նուիրուած նիւթերուն արժանիքը կը կայանայ, առաջին հերթին, անոնց գիտականութեան եւ առարկայականութեան մէջ: Իսկ աւելի մեծ ծառայութիւնը, զոր ան կը մատուցանէ ընդհանրապէս հայ մատենագիտութեան եւ ի մասնաւորի հայ լրագրութեան, ստեղծումն ու ընդհանրացումն է հայ լրագրութեան մասնագիտական բառամթերքին[38]*: Ներսէս Վրդ. Ակինեանի վկայութեամբ՝ «լրագրական, հասարակական, տնտեսական չատ մը բառեր կերտուեցան առաջին անգամ Ճամճեանէն Եւրոպայի մէջ եւ ընդհանրացան հայ չրթունքի վրայ»*[39]*:*

Գաբրիէլ Այվազովսքին, Փիլիպպոս Ճամճեանը, Գրիգորիս Ալէմթճեանը, Վիքթոր Լանկլուան եւ Թադէոս Միհրդատեանցը յաջորդաբար կը հանդիսանան հայ լրագրութեան առաջին պատմաբանները, որոնք ոչ միայն ամուր հիմերը կը դնեն այդ պատմագրութեան, այլեւ՝ քար առ քար կը բարձրացնեն առաջին պատերը հայ մամուլի մատենագիտութեան համար նոր ու գեղակերտ կառոյցի մը:

---

37. «Շտեմարան Պիտանի Գիտելեաց»ը Իզմիրի մէջ լոյս կը տեսնէ որոշ ընդհատումներով՝ 1839–1842, 1844–1846 թթ.ուն եւ 1854 թ.ին՝ Պոլիս:

38. Տես՝ Ֆ. Ճամճեան, *Լրագրական Գլխաւոր Բառից Հաւաքում Այբուբենի կարգաւ*, «Եւրոպա», 1850, թիւ 44:

39. Ն. Ակինեան, *Ակնարկ մը Վիեննական Մխիթարեան Միաբանութեան Գրական Գործունէութեան Վրայ*, Վիեննա, 1912, էջ 56:

THE FIRST HISTORIAN OF THE ARMENIAN PERIODICALS

JIRAIR TANIELIAN

(Summary)

The first Armenian periodical, "Aztarar", was published in the year 1794, in Matras, India. Half a century later, the first bibliographical lists and studies dedicated to the history of the Armenian periodical started to appear. The first known historians of the Armenian periodicals were, in historical order, Philibos Jamjian, Grigoris Aleatjian, Victor Langlois, and Thateos Mihrtadiants. The article sheds new light on the question and shows that the author of the two unsigned articles — published in "Pazmaveb" (Venice) in the year 1874, and dedicated to the history of the Armenian periodical — is Father Gabriel Aivazovsky (Aivazian). The author declares him to be the father of the history of the Armenian periodical.

ՍԲ. ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ՎԱՆՔԻ ԱՐԽԻՒԸ ԵՒ ԷՄԻՆ ՅՈՎՍԷՓ ԷՄԻՆԻ ԵՐԿՈՒ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

Լ. Գ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ

Նոր Ջուղայի Սբ. Ամենափրկիչ Վանքը Սփիւռքահայութեան կարեւոր այն վայրերից է, որ իր հիմնման օրից՝ 1606 թ.ից մինչեւ այսօր, իր կարեւոր դերն է ունեցել հայ ժողովրդի ազգային-կրօնական եւ ընդհանրապէս հայ մշակոյթի պահպանման ու զարգացման խնդրում:

Շնորհիւ իր ունեցած ընդարձակ կապի, այնտեղ հաւաքուել են մեծ թիւով զանազան գրութիւններ, որ պատմական ու ազգագրական տեսակէտից, խոշոր արժէք են ներկայացնում:

Վանքի արխիւում գտնուող այս նիւթերից ժամանակին օգտուել է Ջուղայի պատմագիրը, ինչպէս եւ այլ ուսումնասիրողներ, բայց իրականում մնում է նախնական վիճակում, դիզուած այս ու այն պահարանների մէջ:

Սրանից ճիշդ մէկ տասնամեակ առաջ, շնորհիւ օրուայ թեմակալ Առաջնորդի՝ Գարեգին Սրբազանի ջանքերին (այժմ Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ), դրանք յանձնուեցին տողերս գրողին, գիտական ձեւով դասաւորութեան ենթարկելու:

Դրա առաջին աշխատանքներն սկսուեցին 1972 թ.ին եւ չարունակուեցին մինչեւ 1975 թ., ապա կարճ դադարից յետոյ կրկին չարունակուեցին 1977 թ.ից մինչեւ 1980 թ.:

Առաջին շրջանում դասաւորուեցին 17, 18 եւ 19-րդ դարերի գրութիւնները, 1600 թ.ից մինչեւ 1900 թ., որոնց ցանկը մի ուղեցոյց գրքոյկով տպագրուեց 1976 թ.ին «Դիւան Նոր Ջուղայի Սբ. Ամենափրկիչ Վանքի — 1600 – 1900» խորագրով:

Երկրորդ շրջանում դասաւորուեցին 20-րդ դարի արխիւը, մինչեւ

1960-ական թթ., եւ նկատի ունենալով որ նոր աւելումով, մեծ փոփոխութիւն էր կրել նաեւ նախկին դասաւորումը, ուստի անհրաժեշտ նկատուեց նոր ուղեցոյց գրքոյկի տպագրութիւնը, որ մամուլի տակ է եւ չուտով կ'աւարտուի, ունենալով չուրջ եռապատիկ էջաթիւը՝ նախկին գրքոյկի:

Ստորեւ համառօտակի տալիս ենք արխիւի բաժինների խորագրերը, թուական քանակների հետ միասին:

Արխիւը բաղկացած է երկու գլխաւոր բաժնից, որ են՝ Հայերէն եւ Օտարալեզու:

Իւրաքանչիւր բաժին բաղկացած է երեք մասից, որ են.

1. Անհատական գրութիւններ.
2. Ջանազան նիւթերով գրութիւններ.
3. Ստացուած եւ գրուած նամակներ ըստ վայրերի.

Հայերէն բաժնի անհատական մասի թղթապանակների թիւը հասնում է աւելի քան երեք տասնեակի, որոնց մէջ գրութիւններ կան մեր մի չարք բանաստեղծներից՝ Ռաչատուր Աբովեանից, Աւետիք Իսահակեանից, Շիրվանզադէից, Ռաֆայէլ Պատկանեանից, Պերճ Պռոշեանից, Վրթանէս Փափազեանից, Մեսրոպ Թաղեադեանից, ինչպէս եւ Ցարութիւն Քհնյ. Շմաւոնեանից, Էմին Յովսէփ Էմինից, Յովհաննէս Այվազովսկուց եւ ուրիշներից:

Ջանազան գրութիւններով թղթապանակների թիւը հասնում է աւելի քան 70-ի, որոնք իրենց մէջ պարունակում են առեւտրական զանազան գրութիւններ, ինչպէս եւ բանասիրական, բանաստեղծական, համախոսական, հաչուական, գոյքացուցակ, կոնդակ, կտակ եւ այլն:

Երրորդ մասը ստացուած եւ գրուած նամակներն են, որոնց վայրերի թիւը հասնում է աւելի քան 320-ի՝ Ա-Ֆ, որոնցից ոմանց թղթապանակների թիւը անցնում է 60-70-ից:

Օտարալեզու գրութիւններից ամենաընդարձակը պարսկերէնի բաժինն է, որ հայերէնի նման բաղկացած է երեք մասից, իսկ միւսներն ունեն միայն մէկ մաս, դրանք են.

1. Անգլերէն
2. Արաբերէն
3. Գերմաներէն
4. Եբրայերէն
5. Թուրքերէն
6. Իտալերէն
7. Հնդկերէն
8. Պարսկերէն
9. Ռուսերէն
10. Վրացերէն
11. Ֆրանսերէն

Պարսկերէնի բաժնում կարեւոր գրութիւններից են վաճառագրերը, առեւտրական գրութիւնները, արքայական հրովարտակները եւ այլն:

Այս բաժնի անհատական մասի ամենից հետաքրքիրն ու արժէքաւորը Մինաս նկարիչի մասին եղած 14 վաւերագրերն են, որոնք թէեւ գրուած չեն իր կողմից, բայց դրանց մէջ յիշուած է Մինասի անունը, որպէս յայտնի նկարիչի եւ բոլոր Ջուղայի նկարիչների 17-րդ դարի վարպետը, որի մօտ է սովորել անգամ Իրանի յայտնի նկարիչ Ռեզա Աբբասին[1]:

Համառօտելով մեր խօսքը արխիւի մասին, այժմ անցնենք այդտեղ գտնուող հայ ազատագրական պայքարին լծուած Էմին Յովսէփ Էմինի երկու նամակներին:

Արխիւի հայերէն բաժնի անհատական գրութիւնների մէջ կան չորս գրութիւն, որոնցից երկուսը գրուած են Էմինի կողմից, միւս երկուսից մէկը մի նամակ է ուղղուած նրան, վանքի օրուան կառավարիչների կողմից, իսկ երկրորդը՝ նրա համառօտ կենսագրութիւնն է առնուած 1903 թ.ի «Մուրճ» ամսագրից: Բացի սրանցից, Էմինին վերաբերող գրութիւններ կան նաեւ Պետրոս Աղանուրին պատկանող թղթածրարների մէջ, որոնք դուրս են մնացել արխիւի դասաւորումից:

Նախքան այդ գրութիւններին անցնելը, անհրաժեշտ ենք գտնում մի քանի խօսքով անդրադառնալ նաեւ Էմինի անուան եւ նրա կողմից գըրուած կենսագրական գրքի հրատարակութիւններին:

Էմինի մասին կայ մեծ քանակութեամբ գրականութիւն, թէ՛ հայոց պատմութեան գրքերի մէջ եւ թէ՛ առանձին մենագրութիւններում ու հանրագիտարաններում[2]*, որոնց բոլորի մէջ եւս, նրա անունը գրուած է Յովսէփ Էմին, որ նրա ճիշդ անունը չէ. նրա փոքր անունն է Էմին, հօր անունը՝ Յովսէփ, իսկ ազգանունը՝ Էմին կամ Էմինեան, ուրեմն՝ իրական անունը կը լինի Էմին Յովսէփ Էմինեան:*

Էմինը իր կենսագրութիւնը գրել է անգլերէնով 1788 թ.ին, որ տըպագրել է 1792 թ.ին, Լոնտոնում. երկրորդ անգամ, որոշ աւելումներով լոյս է տեսել 1918 թ.ին Կալկաթայում, Էմինի քրոջ թոռնուհու՝ Էմի Աբգարի ջանքերով. իսկ հայերէն թարգմանութիւնը 1958 թ.ին, որ

---

1. Մինասի մասին մի փոքր յօդուած է տպագրուել նաեւ պարսկերէն «Այանդէ» ամսագրում (Թեհրան), 1360 թ. համար 9–10, էջ 734 – 737:

2. *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*-ի մէջ (Դ. հտր., էջ 45), գրուած է «Յովսէփ Էմին», թէեւ նկարի տակ «Էմին Յովսէփ» է գրուած, բայց նկատի է առնուած ազգանունով: Անգամ սրանից ճիշդ տաս տարի առաջ հրատարակուած Ս. Ա. Շտիկեանի *Հայ նոր Գրականութեան ժամանակագրութիւն*, 1809 – 1850, Երեւան, 1973, էջ 76 եւ Գ. Ստեփանեանի *կենսագրական Բառարան*-ի մէջ, Երեւան, Ա. հտր., 1973, էջ 339, գրուած են «Յովսէփ Էմին»: Նոյնպէս եւ Լէոյի «Երկերի ժողովածու»ում՝ *Հայոց Պատմութիւն* Գ. հատոր, Բ. գիրք, Երեւան, 1973, էջ 282–328, գրուած է «Յովսէփ Էմին»:

թարգմանուել է Ցակոբ Մաշմանեանի կողմից եւ տպագրուել է Պէյրութի «Մշակ» տպարանում, «Ազդակ»ի մատենաշարով:

Էմինը իր գրքում գրում է, որ իր անունը Էմին է, հօր անունը՝ Յովսէփ եւ ազգանունը՝ Էմինեան:

Էմինի կենսագրութեան 1918 *թ·ի հրատարակութեան խորագիրն է* Էմին Յովսէփ Էմինի Կեանքն ու Արկածները (Life and Adventures of Emin Joseph Emin, 1726 - 1809)։ *Դժբախտաբար մենք ձեռքի տակ չենք ունեցել Լոնտոնի տպագրութիւնը, եւ անգամ Սպահանի համալսարանի եւ այլ գրադարաններում հնարաւոր չեղաւ գտնել, իմանալու համար թէ ինչ խորագիր է ունեցել· բայց Էմինը իր նամակներում երբեմն ստորագրել է Յովսէփ Էմին, որպէս ազգանուն եւ այդպիսով էլ իր անունը, մնացել է Յովսէփ (իր փոքր անունը) եւ Էմին (ազգանունը), թիւրիմացութեան մէջ գցելով բոլորին*[3]:

Այժմ տանք Վանքի արխիւում գտնուող Էմինի երկու նամակների բովանդակութիւնը, որոնք թէեւ պատմական նշանակութիւն չունեն, բայց որպէս նշխարներ, կարեւոր արժէք են ներկայացնում:

Նամակներից մէկը գրուել է 1783 *թ·ի Թիրայ ամսի* 27*-ին, Շիրազից եւ ուղղուած է Մկրտիչ Աստուածատրեան Վարդապետին, այսինքն՝ Ջուղայի Առաջնորդին:*

Նամակում նախ նկարագրում է իր ճամբորդութիւնը, որ Սպահանից-Շիրազ տեւել է ութն օր, ապա յայտնում է, որ մի քանի օրից յետոյ էլ ճանապարհուելու է դէպի Աբուշեհր (Բուշեհր): Իր ճամբորդութեան եւ Առաջնորդի բարեխնամ լինելու մասին գրելուց յետոյ, յիշում է, իր ինչպէս իր հանգուցեալ հօր՝ Յովսէփի հանդէպ էր, այնպէս էլ իր աներոջ՝ Յերունի ուստայ Գասպարի հանդէպ սէր ցոյց տայ եւ պէտք եղած ժամանակ օգնի նրան, որ իր վերադարձին կը հատուցանի: Վերջում ստորագրուած է Ծառայից ծառայ Էմինեանց Էմին Յովսէփեան:

Երկրորդ նամակն ուղղուած է Տէր Պետրոս քահանային, որով յայտնում է, թէ Ջուղայից դուրս գալով, «հազիւ հասել էինք Թխտին Փոլատու (Սպահանի այն օրուայ արուարձանը), Շիրազի ճանապարհի վրայ, իմացուեց մոռացել եմ իմ եւրոպական (փոքր) սուրս վերցնել,

---

3· Իր կենսագրութեան գրքի 1918 թ·ի տպագրութեան մէջ կայ մի տիտղոսաթերթ, որ կրում է 1792 թ·, եւ ըստ երեւոյթին Լոնտոնի տպագրութեան է պատկանում, ուր անունը գրուած է «Joseph Emin»: 1918 թ·ի տպագրութեան մէջ կայ նաեւ Էմինի տապանաքարի արձանագրութիւնը (էջ 518), որի հայերէն թարգմանութիւնն է· «*Այս է տապան Համադանցի Էմինեանց Յովսէփի որդի Էմին Ղազարին, որ փոխեցաւ աշխարհ վերին թիւն* 1809 *Օգոստ·* 2»:

Կալկաթայի հրատարակութիւնն եւս լոյս է տեսել երկու տպագրութեամբ, մէկ՝ միացեալ հատորով եւ մէկ՝ երկու անջատ հատորներով:

ուստի մէկին ուղարկեցի, որ բերէր տանից, զոքանչս՝ փոխարէն փոքր սուրը տալու, նախ մեծն էր ցոյց տուել, որ հազար անգամ իրեն ասել էի, որ ոչ ոքի չպէտք է ցոյց տաս· թէեւ հարկ չունի, բայց չէի ուզում ոչ ոք դրա տեղն իմանար»: Ապա խնդրում է Տէր Հօրից, որ իր անխելք զոքանչին այդ հասկացնի եւ պատուիրի մի տեղ պահեն, որ ոչ ոք իմանայ: Նաեւ յիշում է մի մուրհակի խնդիր եւ առաջնորդին իր գրելիք նամակի մասին՝ ասելով որ «Սրբազան Առաջնորդին այնքան դատարկ գիր չեմ գրիր, մինչեւ ի լնուցու ամ. (Աստուծով) զձեռն ծառային իւրոյ, ուստի քաջ գիտեմ զբնութենէս նորին մեծութեան, զի դատարկ թուղթն կիսաընթերցեալ եդեալ է ներքոյ դոչակին (ներքնակին) փթեցուսցէ իբրեւ զպատառատուն յինս պառաւանց, ամ. (Աստուծով) եւ աղօթիւք նորին ոչ ամանչեցից առաջի նորայ»:

Նամակի թուականը, տեղն ու ստորագրութիւնը կտրուած է դժբախտաբար, բայց վստահաբար գրուել է Շիրազից, նոյն 1783 թ.ին, իր ճամբորդութեան օրերին: Վերջում յիշում է, որ նամակս ոչ ոքի ցոյց չտաս եւ «ճղատես»· բայց ուրախալի է որ այդ ցանկութիւնը չի կատարուել եւ այսօր նամակը կայ որպէս մի գեղեցիկ նշխար, հայ ժողովրդի ազատութեան համար այնքան տանջուած ու պայքարած էմին Յովսէփ էմինեանից:

Միւս գրութիւններից մէկը կրում է 1849, 3 Մայիսի թ., սա նամակի պատճէնն է, որ ուղղուել է էմինին՝ վանքի կառավարիչ քահանաների կողմից, որպէսզի իր նուէրը չինայի վանքին տալու, որ խիստ կարիքի մէջ է:

Զորրորդ գրութիւնը, ինչպէս յիշեցինք արդէն, էմինի կենսագրութիւնն է, առնուած 1903 թ.ի «Մուրճ» ամսագրից:

Վանքի արխիւում գտնուող կարեւոր մի քանի գրութեանց՝ Խաչատուր Աբովեանի, Յովհաննէս Այվազովսկու, Նկարիչ Մինասի եւ այլոց մասին գրուել է անցեալում, պիտի աշխատենք ապագայում եւս դրանցից ոմանք նիւթ դարձնել մամուլի, ի գիտութիւն մեր բանասէրների եւ ուսումնասիրողների:

THE ARCHIVES OF SAINT AMENAP'ERGITCH MONASTERY AND THE TWO LETTERS OF HOVSEP EMIN

LEVON MINASSIAN

(Summary)

The article presents in short notes the present condition and the system of classification of the archives kept in St. Amenap'ergitch (Allsaviour) Monastery of New Julfa, Persia. The second part of the essay describes the content of the two letters written by Hovsep Emin (1726-1809), one of the most famous advocates of the freedom of Armenia, during the eighteenth century. These letters are now kept in the library of the monastery. They are addressed to Mgerditch Vartapet, the prelate of New Julfa, and to a priest Bedros, and discuss mainly personal and family problems.

Հրապարակումներ

ՆՄՈՒՇՆԵՐ ՔԵՍԱՊԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԽԱՂԻԿՆԵՐԷՆ

ՄԻՀՐԱՆ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

Քեսապը կը նկատուի Սուրիոյ ամենէն կենսունակ եւ ամենէն բերրի գիւղերէն մէկը: Անոր հողը չաղախուած է հայ գիւղացիին օրհնեալ քրտինքով, այն գիւղացիին, որ դարերէ ի վեր, դիմադրելով ամէն դժուարութեան, հաւատարմօրէն կը պահպանէ իր ուրոյն դիմագիծն ու աւանդութիւնները, ու բծախնդրօրէն կը սորվեցնէ նոր սերունդին իր բարբառն ու անով հիւսուած գեղեցիկ երգերն ու խաղիկները:

Այս յօդուածով կը ներկայացնենք Քեսապի եւ շրջակայ տասնեակ մը հայկական գիւղերէն գրի առնուած ժողովրդական 43 անտիպ խաղիկներ (ցարդ մեր հաւաքած խաղիկներուն թիւն է 123), որոնք իրենց ճոխութեամբ եւ լեզուական ճկունութեամբ իւրայատուկ տեղ մը կը գրաւեն Քեսապի բանահիւսութեան մէջ:

Խաղիկները երկու կամ չորս տողանի գողտրիկ երգեր են, որոնք կ'երգուին ընդհանրապէս հարսանեկան խրախճանքներու ժամանակ: Պարողներու խումբը կը կրկնէ յանկերգի մը բառերը, որմէ ետք, խաղասացը կ'երգէ երկու կամ չորս տողանի խաղիկ մը, եւ կամ՝ չորս տողանի խաղիկի մը երկու տողերը: Երբեմն չարասացին երգածները իրարու հետ կ'ունենան իմաստային կապ մը, ու կը կոչուին չար (տեղական բարբառով՝ չօրը), որ դէպքի մը կամ երեւոյթի մը նկարագրութիւնը կու տայ, երբեմն ալ կ'ունենայ բանակռիւային բնոյթ:

Ցաճախ չարի մէջ կը հանդիպինք առանձին տողերու, որոնք ծանօթ խաղիկէ մը առնուած կ'ըլլան, եւ կամ իրենց իմաստային ամբողջականութեամբ կը ներկայացնեն առանձին խաղիկ մը:

Չորս տողանի խաղիկի մը բոլոր տողերն ալ իրարու հետ կ'ունենան իմաստային կապ մը, բայց յաճախ խաղիկի մը առաջին, եւ երբեմն

ալ երկրորդ տողերը յաջորդ տողերուն հետ ոչ մէկ առընչութիւն կ'ունենան: Այդ տողերը կը ծառայեն միայն խաղիկի յանգաւորման.

Ձեռնոցով կը բաղեն թուզը,
Դանակով կը կեղուեն ադամաթուզը,
Տասնեւհինգ տարեկան չեղած՝
Երեք գոյն կը ներկեն մազը (*տես՝ աստ, խաղիկ թիւ* 38):

Նոյնը կրնայ պատահիլ նաեւ երկտողանի խաղիկներու մէջ.

Ընկուզենիէն թուչնիկ մը թռաւ,
Աղջիկէն համբոյր մը առաւ (*տես՝ խաղիկ* 29):

Այս խաղիկներուն մեծ մասը կը խօսի սիրոյ մասին: Մեծ է թիւը նաեւ այն խաղիկներուն, որոնք կը խօսին ամուսնական ծրագիրներու մասին:

Միշտ չէ սակայն որ երիտասարդ մը կը յաջողի հասնիլ իր մուրազին: Ան կը հանդիպի ընտանեկան արգելքներու, դժուարութիւններու, որոնք յաճախ կը ստիպեն զինք իր սիրածը փախցնելու որոշումներ առնելու: Բայց կ'ըլլան բախտաւոր երիտասարդներ ալ, երբ աղջկան կողմը ինք կ'ըլլայ ամուսնութիւն առաջարկողը, կամ աղաչողը.

Ծով կտրեց վերի արտը,
Եղած եմ Քեսապի լորտը,
Կ'աղաչեն դրացիները,
Որ առնեմ գոյգերէն մէկը (*տես՝ խաղիկ թիւ* 2):

Խաղիկներուն մէջ քննադատութեան կ'ենթարկուին նաեւ օտարականի, այս պարագային ոչ-քեսապցիի՝ քաղաքացի հայերու հետ ամուսնացողները.

Կ'ըսեմ պիտի զղջայ՝
Օտարականի հետ ամուսնացողը (*տես՝ խաղիկ թիւ* 39):

Երբեմն ալ կը խօսուի նաեւ աղջիկներու ճարպիկութիւններուն կամ «սատանայութիւններուն» մասին, որոնցմէ միշտ ալ կը զգուշանայ քեսապցի երիտասարդը.

Տեսայ զինք՝ առանձին էր,
Վախցայ ձգէ զիս թակարդը (*տես՝ խաղիկ թիւ* 30):

Կարգ մը խաղիկներու մէջ երիտասարդը իր բողոքը կ'արտայայտէ սիրած աղջկան փոփոխամիտ կեցուածքին հանդէպ.

Կտրուած մազերով աղջնակ,
Ունեցածդ հարիւր բնաւորութիւն է (*տես՝ խաղիկ թիւ* 14):

Քեսապի ժողովրդական խաղիկները կը տարբերին պատմական չրջաններու տեղական երգերէն, այն պատճառով, որ մինչեւ այսօրս գոյատեւող գիւղ մըն է Քեսապը, որ միշտ ալ կապ պահած է ժամանակին հետ: Վերջին տասնամեակներուն, մանաւանդ ամառները, հոն օդափոխութեան գացողներուն հետ չփման մէջ մտնելով՝ գիւղը սկսաւ զարգանալ, արդիականանալ, իսկ տեղւոյն երիտասարդներն ու երիտասարդուհիները սկսան որդեգրել քաղաքացիին զանազան չարժուձեւերն ու հագուստի նորաձեւութիւնները: Այս բոլոր փոփոխութիւնները անշուշտ որ աննկատ պիտի չանցնէին չարասացին աչքէն.

Տեսայ՝ չգիտցայ գինի,
Թանձր էսած էր ծարիրը (*տես՝ խաղիկ թիւ* 33):

Կամ՝

Քեսապի հագուստին նորաձեւութիւնը,
Կարճէն ելաւ մինչեւ երանիը (*տես՝ խաղիկ թիւ* 36):

Սիրային խաղիկներու կողքին կան նաեւ (թէեւ աւելի նուազ թիւով) ընկերային երեւոյթներու մասին խօսող խաղիկներ, որոնք յաճախ գեղեցկօրէն կը գծեն տեղացիի մը նկարագիրը, ծաղրելով անոր բնաւորութեան թերի կողմերը.

Ժայռին տակը հիմկա էր,
Կաթսան հօրեղբայրը աղուէս էր (*տես՝ խաղիկ թիւ* 43):

Այս խաղիկները գրի առնուած են 1979–1982 թուականներուն, մեծ մասամբ նշանաւոր խաղասացներէ, բայց նաեւ պատահաբար՝ քանի մը խաղիկ գիտցող գիւղացիներէ:

Անցեալին, չրջանի ամենէն նշանաւոր խաղասացը եղած է Սեկունան, որ երգած է տեղական բարբառով ու թրքերէնով, եւ նկատուած է բանակռիւային չարի անմրցելի վարպետը: Ներգաղթի օրերուն ան անցած է հայրենիք, ու կարճ ժամանակ ետք՝ մեռած: Հիներէն նշանաւոր եղած են նաեւ Գաթուլին, Թուփալ Մինասը (Մինաս Սարմազեան), Ներննօչը եւ Յովհաննէս Քէչէնճեանը:

Այսօր՝ չրջանի ամենէն ծանօթ խաղասացները կը նկատուին կե-

կուսը (Կիրակոս Սաղտճեան, գարատուրանցի, այժմ՝ Էքիզ Օլուգ) եւ Ժիրայր Թրթրեանը (չագալճըգցի), որոնք, հաւատարիմ մնալով իրենց նախնիքներուն աւանդներուն, կը չարունակեն պահել չարելու պապենական սովորութիւնը: Շրջանի չարողներէն նշանաւոր են նաեւ Մըչելը (Գէորգ Գազէգեան), Կանտին (Սիան Սուլեան, գարատուրանցի), անոր որդին՝ Նշանը, Խիչա Թիթիզեանը (գարատուրանցի, այժմ՝ Պէյրութ), իր տղան՝ Ստեփանը (այժմ՝ Հալէպ): Մենք օգտուած ենք այս բոլորէն:

Խաղիկներու գրառման աշխատանքին մէջ մեզի մեծապէս օգտակար դարձած են տեղացի երիտասարդներէն Մերոն Փանոսեանն ու Վաչէ Պէօճիւքեանը: Այս առիթով բոլորին կը յայտնենք մեր խորին շնորհակալութիւնները:

Շնորհակալութեան խօսք նաեւ «Քեսապի ժողովրդական երգարուեստը» (Հալէպ, 1980, 123 էջ) գիրքի հեղինակ՝ Յակոբ Զոլաքեան, որ յանձն առաւ քեսապերէն խաղիկներու լեզուական կարգ մը սրբագրութիւնները:

Յիշենք նաեւ որ Յ. Զոլաքեան իր այս գիրքին 43–60 էջերը յատկացուցած է չրջանի ժողովրդական խաղիկներուն, ուր տրուած են երկտողանի ու քառատող 118 խաղիկներ:

Նկատելով որ այս բարբառը անծանօթ է չատերուն, յարմար նկատեցինք իւրաքանչիւր խաղիկի հետ տալ նաեւ անոր աշխարհաբար թարգմանութիւնը: Թարգմանութիւնները եղած են բառացի, ու դըժբախտաբար կորսնցուցած իրենց տաղաչափական յատկութիւնները:

Բարբառով տրուած խաղիկներուն մէջ գործածուած կ՛ հնչիւնը կը համապատասխանէ արաբերէն ج-ին, իսկ ژ-ն արաբերէն ջ-ին: է՛-ն ա եւ է ձայնաւորներու միջին որակն է. իսկ ի՛-ն՝ ի եւ ը ձայնաւորներու:

Իրենց վրայ երկու կէտ (··) ունեցող ա, օ եւ ու տառերը ունին քմային արժէք:

ԽԱՂԻԿՆԵՐ

1

Կէ՛լլէն տիէղը վէսկիցուն,	*Կալին տեղը հերկեցին,*
Տիէղը ծա՛ղէկ տընկիցուն,	*Տեղը ծաղիկ տնկեցին,*
Նամուքլը ֆի դօն շըպէն	*Երանի քեզի բարեկամ,*
Ֆօյն սիրուօծը ֆի տրվէն:	*Ֆո սիրածը քեզի տուին:*

2

Ծուօվ կըտըրից վըրը օրրտը,
Ըդուօծիմ Քէ՛սպու լօրտը,
Հա եաղչին դըրէ՛ցնիրը,
Քի առնիմ զուգիրէն փօրրտը:

Ծով կտրեց վերի արտը,
Եղած եմ Քեսապի լորտը,
Կ՛աղաչեն դրացիները,
Որ առնեմ զոյգերէն մէկը:

3

Ձըդուօն շինին ըզ կ՛ուռտակ՛ը,
Ջօրը ճուղվա ի կ՛ակ՛ը,
Հա նըշէնին ըզ բինքը,
Եառաջը էէ՛կին կ՛ուռտակ՛ը:

Ճիւղով կը չինեն զէնքին կոթը,
Ջուրը կը հոսի գուռը,
Կը նշանեն աղջիկը,
Առաջ որ քակեն խանճարուրը:

4

Կ՛արշէդ պէ՛տվօրծը պօրտի,
Ի՛ճճի՛մնիրը ըրվա՛դ շօրտի,
Ա՛կա՛ր քի հատրտ կինօրս,
Կէ՛րգըվիլըդ շօրտ մուտի:

Դիմացդ պատուածը պատ է,
Ծօսքերը վրադ չատ է,
Եթէ հանգիստ կենաս,
Ամուսնանալդ չատ մօտ է:

5

Եէմէնէն խուբինն ի վիտը,
Զօյն իէր, պա՛լլա՛ իրօրց հիտը,
Թի չըսէկկու իս տա՛րա՛,
Պըր կէ՛րգըվիմ ի հիտը:

Կօչիկը կ՛անցընեն ոտքը,
Զիւն էր, յայտնի ըրաւ հետքը,
Եթէ չմեռայ այս տարի,
Պիտի կարգուիմ հետը:

6

Թէ՛նուօն շինին ըզ քըրխանաճ,
Տէ՛ֆուօն հէ՛մպըրին ըզ լախանաճ,
Շուն ի՛շկէն, քի չառնիս գէս,
Կըճնուօս Քէ՛սպու մասխարաճ:

Թանով կը չինեն չորթանը,
Տունկով կը համրեն կաղամբը,
Շան աղջիկ, թէ չառնես զիս,
Կ՛ըլլաս Քեսապի ծաղրը:

7

Պաղչէն պօրտը վըրպօ եէր,
Իմ առուօծը վըրրօ եէր:

Պարտէզին պատը ծուռ էր,
Իմ առածս որբուկ էր:

8

Սուճտը ծիծիճ զօըղը,
Պըր ուրթուճմ Լընդիճց[1] թօըղը,
Պըր առնիճմ ըզ վարճիյը,
Իշալլահի չըթթի չուզուօղը:

Սանդին մէջ կը ծեծեն աղը,
Պիտի երթանք Լընդենց թաղը,
Պիտի առնենք վարժուհին,
Երանի ճաթի չուզողը:

9

Ջէ՛գօ[2] թըոռուօվ ալաճի եէր,
Իմ ուզուօծը վարճի եէր:

Թուչնիկ մը թռաւ գոյնզգոյն էր,
Իմ ուզածը վարժուհի էր:

10

Կօըլը կէ՛մնիճ ըզ կո՛ւմը,
Կըղիցէճ հա վառիէր մո՛ւմը,
Ասա՛ ֆի թըմմիցօըվ բուճը,
Տահա չըկ՛ըտուօծիճ զէր մո՛ւմը:

Կալը կը կամենն կամը,
Եկեղեցին կը վառէր մոմը,
Ըսի քեզի վերջացաւ գործը,
Տակաւին չեն գտած իր կնքամայրը:

11

Ցիրիճը կը հէ՛նի էէս,
Հա կինչէր· «Հիգգէս, հիգգէս»:

Ցորենը կը հանէ քիստ,
Կը կանչէր· «Հոգիս, հոգիս»:

12

Ջաղօըցճ կա՛ղուճ գիլէրը,
Թուրքմուճը ֆիշտի ըզ պա՛ճէրը,
Ուրբօըթ լուսնու Շէ՛բէ՛թուօր,
Լակ՛ըրթիցուճմ թիճէրը:

Ջաղացքը կ'աղան ալիւրը,
Թուրքմանը կը զարնէ պանիրը[3],
Ուրբաթ լուսնա Շաբաթ օր,
Ջրուցեցինք Թոնիրը:

13

Իշշօճմը ցէ՛նիճ ըզ գէ՛րէճ,
Զըմ է՛մընչի էր միճիէճ,
Իմ սիրօըծ ի՛շկի՛նիէճ,
Շընօրֆըրիցա՛ ըզ նուր տէ՛րէճ:

Աչնան կը ցանեն գարին,
Ձեմ ամչնար իրմէ,
Իմ սիրած աղջկան,
Շնորհաւորեցի նոր տարին:

1· Լընդիճմ = Ընտանիքի մականուն՝ Վնդեանցներ:
2· Ջէ՛գօ = Ջագուկ, հոս՝ թուչնիկ:
3· Պանիր զարնել = Պանիր պատրաստել:

14

Ճըղուօճ շիճուօծը բօյի,
Խրճծոիւրը տահա խօյի,
Կըտրօըծ կըծծէք ի՛շկի՛ճօըկ,
Ուճցուօծիդ հէ՛րէր խօյի:

Ճիւղով չինածը թակ է,
Խնձորը տակաւին խակ է,
Կտրուած մազեր(ով) աղջնակ,
Ունեցածդ հարիւր բնաւորութիւն է:

15

Պաղտէ՛տու բիրէճ հէ՛սսէր,
Կ՛է՛րէ՛տուրճու տա[4] ճաղչէր,
Զըմ պարըշմըշըճճու հիտը,
Թի չոիւգուր ի վիտտիս չաղչէր:

Պաղտատէն կը բերեն խսիր,
Գարատուրանէն՝ եղջիւր,
Զեմ հաշտուիր հետը,
Եթէ չի գար ոտքիս չաղաչէր:

16

Մըտուճճ ի Սէպտէմբէր է՛մէսը,
Կու տում բի զըրզակ՛էս կիէսը,
Ֆի չոիդուր է՛սուդճ
Իսկըրիէճ զէտիմ ըզ մէսը:

Մտանք Սեպտեմբեր ամիսը,
Կու տամ քեզի բերքիս կէսը,
Ֆեզի գէչ ըսողին՝
Ոսկորէն կը զատեմ միսը:

17

Ճամբըճէճ դէ՛ճուօկ-դէ՛ճուօկ[5],
Զըլբֆճէճ պուլօըկ-պուլօըկ:

Ճամբաները կտրուկ-կտրուկ,
Խոպոպները ոլոր-ոլոր:

18

Զալմու[6] բոիդիճ ըզ մէ՛ճուշօյը,
Զըրըզօըճ կէպիճ ըզ շէլօյը,
Կ՛արշէս ըբստօըծ բիճբիրիէճ,
Սիրիմ զօճկը է՛ճուշօ՛յը:

Զալմայէն կը քաղեն մանուշակը,
Պարանով կը կապեն չալակը,
Դիմացս նստած աղջիկներէն,
Սիրեմ ամենէն անուշիկը:

4· Տա = Եղանակաւորիչ բառ:
5· Դէ՛ճուօկ = Դանակ: Հոս գործածուած է կտրուկ՝ կարճ ճամբայ իմաստով:
6· Զալմա = Հովոց մը Քեսապի արեւմտեան կողմը, Սիլտիրան լերան լանջին:

19

Հէ՛լպու բիրին ըզ ձօյքը,
Թիթինիէն ֆա՛ղին ըզ թո՛ր՛քը,
Միր խընէ՛մուց ի՛շկի՛նկուն
Ֆիշիցա՛ ըզ հէ՛սրօրքը։

Հալէպէն կը բերեն ձիւթը,
Թթենիէն կը քաղեն թուրը,
Մեր խնամիին աղջնակին
Քաչեցի կարօտը։

20

Ծուօվը իջօրվ լուդիլը,
Զուօրմ մը գէ՛ցուճմ ջո՛ր խումիլը,
Է՛սօրց· «Պազ-պազը խո՛ւսէճմ,
Իլ տրնիէրը լուդիլը»։

Ծովը իջաւ լողալու,
Միասին գացինք ջուր խմելու,
Ըսաւ· «երբեմն-երբեմն խօսինք,
Եւ տանիքը լողելու»։

21

Կուբիէն բրոնին ըզ մալաւ,
Հա պրաւսու պախըրիէն կ՛ալաւ,
Ա՛շկ իրա, է՛սօրց ընծի·
«Դիրկուօսկը տրսնըվէնմ կ՛ալաւ»[7]։

Կոթէն կը բռնեն թիակը,
Կը փայլի պղինձին անակը,
Աչք ըրի, ըսաւ ինծի·
«Իրիկուներ տեսնուինք Գալան»։

22

Զա՛ն մ՛իլուօվ տա շօրտ մուօտի,
Ի՛նճի՛մնիէն կիէսը սո՛տի,
Թրոցօրց ըզ խիլիս գըլխիէս,
Թի գուտիս ընրուն հուօտի։

Զայն մը ելաւ, չատ մօտ է,
Խօսքերուն կէսը սուտ է,
Թրոցուց խելքս գլխէս,
Կարծես թէ նոյն հատիկ է։

23

Պըլդօր չըն խէշի գէ՛րիէն,
Հօրցը հա գէ՛տէր էերիէն,
Զը սէ՛կկու բիշտօրծ էերիէն,
Պըր սէ՛կկէմ բինթօն սէ՛վտիէն։

Զաւար չեն խաչեր գարիէն,
Հացը կը գատէր քարէն,
Զմեռայ նետած քարէն,
Պիտի մեռնիմ աղջկան սէրէն։

---

7. Կ՛ալա = Բեսապի մօտիկ բարձունք մը, ուրկէ կ՚երեւին միջնադարեան բերդի մը աւերակները։

24

Չ'օգէր իջնէր ցախիէն,
Բօյը չը եըննէր վախիէն,
Ընծի կէ'սին տա Ղարիպ,
Կոն գու ի'շկի'նիէն հախիէն:

Կու գար կ'իջնէր ցախէն,
Բակը չէր ելլեր վախէն,
Ինծի կ'սեն Ղարիպ,
Կու գայ աղջկան հախէն:

25

Չէ'գունի ըզ կէ'րմէր չաֆմաճ[8],
Իլունի ըզ տունը կ'ակ'ման,
Խէ'պօըր առօրվ էր տօրտը,
Ֆիշից հէ'ստըտօճ տիգմաճ:

Հագանք կարմիր կօշիկը,
Ելանք տան աստիճանը,
Լուր առաւ իր հայրը,
Ֆաշեց հաստկեկ բիրը:

26

Զիօճ դրնէն ըզ ճյաըը,
Իշշօճ կըսլախի սամաըը,
Խըլտէ'ցու աշկ իրաճ էր,
Մըտօրվ կինչից զէր մաըը:

Զիուն կը դնեն թամբը,
Իշուն կը վայլէ համեստը,
Սխալեցայ աչք ըրի իրեն՝
Մտաւ կանչեց իր մայրը:

27

Ընծաճտ չըն ուտի ըզ նօռը,
Ծէ'լլըլվէն նըստէն դօռը,
Կունէր մըրմըր մումէ մը[9],
Ծիփից ծէ'կօրն ըզ բօռը:

Այդպէս չեն ուտեր նուռը,
Ծալլուին նստին դուռը,
Ունէր չատախօս մայր մը,
Զարկաւ յետոյքին բռունցքը:

28

Ղուրկիցաճ խաչը զէր պօրպը,
Կանամ չիտօրց զըտտը նուպօրպը,
Շուն ի'շկէն, կիյնէս ի փանչաս,
Ականր թի դառնու տուլօրպը:

Ղրկեցի քովը իր կնքահայրը,
Նորէն չտուաւ վերջին պատասխանը,
Շան աղջիկ, կ'իյնաս ձեռքս,
Եթէ դառնայ անիւը:

---

8. Չաֆմաճ = Մինչեւ ծունկ հասնող գիւղական կօշիկ:
9. Այլ տեղ՝ Դիրկուսկ կու գու պառօվը (*Իրիկուան կու գայ պառաւը*):

29

Նուռդուզիէն ձուօգ մը թըռռուօվ,
Ի՛շկի՛նիէն պուօգ մը առուօվ:

Ընկուզենիէն թռչնիկ մը թռաւ,
Աղջիկէն համբոյր մը առաւ:

30

Պախըրիէն շինին սուզա՛կը,
Չէ՛գօըծ իէր լօրջ գազակը,
Տիսո՛ զը եալանդըզ իէր,
Վա՛խցու իսկիէ զէս տուզա՛կ՛ը:

Պղինձէն կը չինեն մաղը,
Հագած էր կապոյտ գազակը,
Տեսայ զինք՝ առանձին էր,
Վախցայ ձգէ զիս թակարդը:

31

Խէֆրուօն ֆա՛ղից փուրթուկ՛ալը,
Չէ՛ստօըծ իէր ծառէն տալը,
Տիսուօվ հա ուրթում ի խա՛չը,
Փէ՛լա՛ւրից վէզը շալը:

Ջամբուղով քաղեց նարինջը,
Կրթնած էր ծառի ճիւղին,
Տեսաւ կ՛երթամ քովը,
Շալը փաթաթեց վզին: (Շրջուած)
Փաթաթեց վզին շալը:

32

Հա կինչէր ֆի, գընօյը,
Օրո իչէ զը տըննօյը,
Ա՛կա՛ր թի կը թըլպըրտու
Կէ՛պի ըզ վիտը սուննօյը:

Կը կանչէր քեզի, գնա՛ իրեն.
Ա՛ո իչիր զինք տնակը,
Եթէ չեմուչեմ ընէ՝
Կապէ ոտքը սիւնին:

33

Ջա՛ղչուօցը բիրին գիւէրը,
Հօրցը իփին ի թինէրը,
Տիսու չը գա՛ւտէ՛ցու զը,
Թուննըր իշրօրծ իէր ըզ ծիրէրը:

Ջաղացքէն կը բերեն ալիւրը,
Հացը կ՛եփեն թոնիրը,
Տեսայ՝ չգիտցայ զինք,
Թանձր քսած էր ծարիրը:

34

Շօնը կէ՛պին ի բօյը,
Մէգրիկուօն չէ՛փիցա՛ ըզ պօյը,
Շուն ի՛շկէն վառիցի զէս,
Հա հէ՛գնէս գա՛տ ֆապօյը[10]:

Շունը կը կապեն բակը,
Մեգուրայով չափեցի հասակը,
Շան աղջիկ, վառեցիր զիս,
Կը հագնիս այդ քապոյը:

10· Ֆապօյ = Խօսքը նոյնանուն՝ ծանօթ կապտաւուն տափատի մասին է, որ խորհրդանիշը դարձած է նորածնութեան:

35

Ես ինքիրը, ինքիրը,
Զրիէ՛վնէն Ֆէ՛սպու կէնճիրը,

Հա խուրթուն Քանատա,
Հա ընուն միէյմէկ սատանա:

Այս աղջիկները, աղջիկները,
Զեն հաւնիր Քեսապի երիտասարդ-
ները,
Կ'երթան Քանատա,
Կ'ըլլան մէյմէկ սատանայ:

36

Վիտ չը կըխին ի պաղչան,
Զիժպուն Ֆէ՛սպու Փաշան[11],
Ֆէ՛սպու փըստանէն մօտան,

Կարճիէն իլօվ թա խալչան:

Ոտք չեն կոխեր պարտէզը,
Զեն հաւնիր Քեսապի Փաշան,
Քեսապի հագուստին նորաձեւու-
թիւնը,
Կարճէն ելաւ մինչեւ երանքը:

37

Քաղօրճ պաոկէն եօթէլը,
Բամպկիէն շինին ըզ պըրօթէլը,

Զըմ գուտի եիսդիէ՞ն իկիրի Ֆէ՛-
սօրպ,
Մուրօճ-մըրզուճէն մօտէլը:

Քաղաքը կը պառկին պանդոկը,
Բամպակէն կը շինեն անթեւ ներք-
նաշապիկը,
Զեմ գիտեր ուրկէ՞ եկեր է Քեսապ,
Մօրուք-պեխին նորաձեւութիւնը:

38

Էլլըճուօն հա ֆաղին բօզը,
Դէ՛նկօրն հա կաղվին մօրզը,

Տըսնըհէնկ տաֆրա չըդուօծ
Ըրկ րաննկ հա պուչին մօրզը:

Ձեռնոցով կը քաղեն թուզը,
Դանակով կը կեղուեն ադամա-
թուզը,
Տասնեւհինգ տարեկան չեղած՝
Երեք գոյն կը ներկեն մազը:

39

Ծուվիէն բիրին գուօղը,
Պալլա պըր ընուն վուօղը,
Հէ՛սիմ փուշման պըր ընուն
Եապանճը հիտ կէ՛րգըվօրղը:

Ծովէն կը բերեն աղը,
Ցայտնի պիտի ըլլայ վաղը,
Կ'ըսեմ պիտի զղջայ՝
Օտարականի հետ ամուսնացողը:

---

11. Փաշա = Մարդու ծածկանուն:

40

Տալօն ֆաղին ըզ ցօղը,
Ֆըֆֆէն շիրին տա շօըրը,
Ֆուզուլուղու ֆինֆիրէն,
էկուն ի ծըմուօծ ուօրը:

Ոստով կը քաղեն նուռը,
Ֆէֆին կը չարեն չարը,
էքիզ Օլուգի աղջիկներուն՝
Տօնական է ծնած օրը:

41

Մըննիլը պաղլաի շըֆիէն,
Հա է՛մընչի ըրկան պույէն,
Ֆուզուլուղցա ըննիլը,
Պաղլաի իրիսէն, պույէն:

Մտնելը յայտնի է չուքէն,
Կ՛ամչնայ երկայն հասակէն,
էքիզ օլուգցի ըլլալը,
Ցայտնի է երեսէն, հասակէն:

42

Խընիցիէն կը հէնէն ըզ եէղը,
Զուռտըր նէստ ի ֆոյն տիեղը:

Խնոցէն կը հանեն իւղը,
Ծանր նստիր քու տեղը:

43

Սարփին տուօֆը հիմֆա[12] եէր,
Կ՛արբան[13] ամմէն տիլֆա եէր:

Խարակին տակը հիմկա էր,
կարթան հօրեղբայրը աղուէս էր:

12· Հիմֆա = Երկար ու սրածայր ցիւղերով թուփ, որուն ցիւղերը կը գործածեն հիւղերու տանիքները ծածկելու:

13· Կ՛արբան = Մարդու ծածկանուն:

FOLKSONGS FROM KESSAB

MIHRAN MINASSIAN

(Summary)

Kessab is one of the most lively Armenian centers in Syria, with a long history. Most of the people of the region have been farmers, and like many other agricultural communities they have been faithful to their dialect. They have their folklore, popular dances and songs. The author has collected one hundred and twenty-three folksongs of four-lines each, of which we publish here forty-three. While most of the songs speak of love, work and hope, a goodly number look at these experiences satirically.

ԶԱՊԷԼ ԵՍԱՅԵԱՆԸ ԵՒ ՎԱՀՐԱՄ ԱԼԱՋԱՆԸ՝ ՎԱՀԱՆ ԹԷՓԷԵԱՆԻՆ

«Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս»ի էջերուն յանձնուող հետեւեալ չորս նամակները առնուած են Երեւանի *Ե. Զարենցի անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարան*ին մէջ պահպանուող Վահան Թէփէեանի արխիւէն:

Առաջին երկու նամակներուն արխիւային թուահամարները ծանօթ չեն մեզի, որովհետեւ 1982 թ·ի աւարտին, երբ ձեռք անցուցինք զանոնք, տակաւին դասաւորուած չէին, քանի որ անոնք Թէփէեանի կտակակատար Մեթր Շաւարշ Սեւյօնեանին կողմէ թանգարանին նոր փոխանցուած էին· մինչ միւս երկու նամակները՝ Ալազանինները, կը կրեն 85ա· եւ 85բ· թուահամարները:

Ալազանին նամակները գրուած են աբեղեանական ուղղագրութեամբ:

Նամակները հետաքրքրական են մէկէ աւելի առումներով, եւ մանաւանդ՝ Թէփէեանի նկատմամբ հայրենի գրողներուն ունեցած գնահատական մօտեցումով:

Անոնք հրատարակութեան կը տրուին մեր կողմէ կատարուած ուղղագրական ու կէտադրական կարգ մը միջամտութիւններով:

Վաչէ Ղազարեան

1

19 Դեկտ· [1]934
Երեւան

Սիրելի Պրն· Թէքէեան[1],

Ստացայ վերջապէս ձեր magnifique *գիրքը, Սէր քերթուածներու հատորը, որուն համար մեծապէս չնորհակալ եմ: Շատոնց կ'ուզէի ձեզ գրել բայց ձեր որոշ հասցէն նոյն իսկ գտնուած երկիրը որոշ չի գիտնալով, յետաձգեցի*[2]: *Հիմակ ալ չեմ գիտեր ուր էք: Լսեցի որ Կիպրոս պիտի երթաք կամ արդէն գացեր էք· Թերեւս դեռ Եգիպտոս էք: Ամէն պարագայի՛ն այս նամակս կը ղրկեմ Գալճեանին խնդրելով անկէ որ ձեզ հասցունէ: Թերեւս այդպէս ալ լաւագոյնն է· մեր հետագայ թղթակցութեան համար, ինչ որ կը կարծեմ թէ կ'ըլլայ կանոնաւորապէս, լաւագոյն է որ ինձ տաք միջնորդ հասցէ մը Բարիզի մէջ: Այս գգուշական միջոցին կը մտածեմ ձեզ համար, ոչ թէ ինձ համար: Իսկ եթէ ձեզ համար ալ անպատեհութիւն չի կայ, կը խնդրեմ որ ինձ հաղորդէք ձեր անձնական հասցէն:*

Մեծ հաճոյքով եւ գեղարուեստական բարձր վայելքով կարդացի

1· Այս է այն նամակը, որուն ակնարկելով Թէքէեան՝ Հրաչ Երուանդին ուղղուած իր նամակին մէջ կ'ըսէ· «··· Տիկ· Եսայեանէն ալ նամակ մը առի, որուն մէջ ան ալ պաշտօնականի մօտ ձեւով մը, գիս Հայաստան կը հրաւիրէ ···» (Տես՝ *Արեւմտահայ Գրողներ ի Նամականի*, Երեւան, 1972, էջ 343: Նաեւ՝ *Վահան Թէքէեան — Նամականի*, Լոս Անճելըս, 1983, էջ 390):

Հոս պէտք է արձանագրել թէ Վահան Թէքէեան, Եսայեանի նամակ-հրաւէրն ստանալէ ետք, լրջօրէն մտածած է առաջարկին մասին, հաւանաբար խորհելով նախ իրրեւ զբօսաշրջիկ ծանօթանալ, եւ յետոյ՝ Հայաստան մնալ կամ չմնալու որոշում տալու մասին խորհիլ:

Արդարեւ, 1935 թ·ի Փետր·ի 16–ին Թէքէեան կը գրէր Արամ Անտոնեանին· «Տիկ· Եսայեանէն ալ նամակ մը առի ու պատասխանեցի արդէն· գիս Հայաստան հրաւիրած է· թերեւս ամառը երթամ ու ··· դառնամ կամ չդառնամ» (*Վահան Թէքէեան — Նամականի*, էջ 393):

Իսկ 1935 թ·ի Ապրիլի 12–ին, Թէքէեան՝ Յովհաննէս Պօղոսեանին կը գրէ· «Կը սպասեմ Երեւանէն նամակի մը: Հայաստան այցելելու հրաւէրին պատասխանած էի դրապէս: Եթէ նամակս կորսուած չէ՝ պատասխանը պէտք է գայ այս օրերս» (Ռ·Ա·Կ·ի արխիւ):

Թէքէեանի սպասած նամակն եկա՞ծ է թէ ոչ, մեզի կը մնայ անծանօթ: Միայն յայտնի է թէ ան 17 Մայիսի, 1935 թուակիր նամակով՝ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Կեդր· Վարչութեան պաշտօնապէս կ'իմացնէր թէ սկզբունքով կ'ընդունի տարուան մը համար ստանձնել «Արեւ»ի խմբագրապետութիւնը (Ռ·Ա·Կ·ի արխիւ):

2· Եսայեանի նամակի գրութեան շրջանին, Թէքէեան արդէն Բարիզէն անցած էր Գահիրէ, ուրկէ ուղղուած էր Նիկոսիա՝ ստանձնելու Մելգոնեան Կրթական Հաստատութեան ուսուցչանոցի տեսչութեան պաշտօնը:

ձեր բանաստեղծութիւնները, որոնցմէ մէկ մասը ինձ ծանօթ էին արդէն: Եւ որչափ ուրախ եմ ձեզ յայտնելու որ ես միևնակս չէի այդ հիացումին մէջ: Այստեղ չատերուն համար, մանաւանդ ռուսերէն կարդացող կարգ մը մարդոց համար դուք եղաք յայտնութիւն մը: Պէտք է ըսել որ իմ բանաստեղծ երիտասարդ ընկերներս արդէն ձեզ կը ճանչնային եւ բարձրօրէն կը գնահատէին ձեր բարձր տաղանդը:

Հայ լեզուով բանաստեղծութիւններու նոր հատոր մը պիտի հրատարակուի ռուսերէն լեզուով. տառացի թարգմանութիւնները կը կատարեն մեր թարգմանիչները, բայց վերջնական ձեւաւորումը յանձնուած է ռուս առաջնակարգ բանաստեղծներու: Ձեզմէ ընտրած են մօտ քսան բանաստեղծութիւն եւ վստահ եմ չնորհիւ ռուսերէն հրատարակութեան ձեր բանաստեղծական տաղանդը կը դառնայ միջազգային արժէք, որուն այնքան արժանի էք[3]:

3· «Շիրակ» գրականութեան եւ արուեստներու ամսագրի 1983 Ապրիլի թիւով մեր կողմէ ստորագրուած «Վահան Թէքէեան եւ Եղիշէ Չարենց» յօդուածին մէջ (էջ 52–54) անդրադարձած էինք Խորհրդային Հայաստանի մէջ Թէքէեանի գտած ընդունելութեան եւ Թէքէեանի բանաստեղծութիւններուն ռուսերէնի թարգմանութեան խնդրին, վկայաբերում մը կատարելով արձակագիր Անդրանիկ Անդրէասեանէն: Պատմական ճշմարտութեան համար, հարկ կը դատենք մէջբերում մը կատարել Անդրանիկ Անդրէասեանէն մեզի հասցէագրուած 30 Մայիսի, 1983 թուակիր նամակէն, ուր նաեւ վաստակաւոր հրապարակագիրը կ'ուղղէ մեր ակնարկեալ յօդուածին մէջ տեղ գտած սխալ տեղեկութիւն մը.

«··· Ես խումբի մը հետ Հայաստան գացի 1935–ին, ամիս 15–րդ տարեդարձին մասնակցելու համար: Ճամբորդութիւննիս տեւեց շուրջ երեք ամիս: Երկար ատեն գըտնուեցայ հայրենիքին եւ Երեւանի մէջ, ուր յաճախ հանդիպեցայ Չարենցին, Մահարիին, Թոթովենցին, Եսայեանին, Նորենցին, Զարեանին, Տարօնցիին եւ միւսներուն: Եւ կը խօսէինք հարկաւ սփիւռհահայ գրողներու մասին:

«Այդ առիթով, Գուրգէն Մահարին պատմեց օր մը: – Ուրեմն 1935–ի աշունը, Չարենցը երեկոյ մը իր տունը կը հրաւիրէ բոլոր խորհրդահայ յայտնի գրողները: «Ձեզի ադամանդ մը, գանձ մը ցոյց պիտի տամ» կ'ըսէ: Եւ հարկաւ բոլորն ալ սիրով կ'երթան· ի՞նչպէս կարելի էր մերժել Չարենցը:

«Երբ կը հաւաքուին անոր հիւրանոցը ինք իվի սենեակէն կը բերէ թուղթերու մէջ փաթթուած փոքր ծրար մը, որ կը սկսի բակել դանդաղօրէն: Եւ մէջէն կը հանէ բարակ հատոր մը, Թէքէեանի «Սէր»ը, եւ կը սկսին կարդալ խոր հիացումով, գրեթէ ամբողջ գիրքը···:

«··· Մոսկուա մնացեր էինք բանի մը օր: Բանաստեղծ Ալեքսան Գլըճեանի հետ միասին էինք միշտ: Այցելութեան եկաւ արձակագիր Կարէն Միքայէլեանը եւ պանդոկին մէջ երկարօրէն խօսեցանք Հայաստանի եւ գրականութեան շուրջ, հայրենի թէ սփիւռհահայ:

«Այդ կապակցութեամբ Կարէն Միքայէլեան պատմեց հետեւեալ դէպքը:—

«Մոսկուայի մէջ որոշած էին հայ բանաստեղծութեան ընդարձակ հաւաքածոյ մը հրատարակել ռուսերէն, որ պիտի ընդգրկէր հնագոյն դարերէն մինչեւ ներկան:

«··· Ամէն հայ բանաստեղծի համար յատկացուած էին որոշ թիւով էջեր: Եւ իրենք Վահան Թէքէեանէն բառացի ռուսերէնի կը թարգմանեն հինգ բերքուած եւ կը յանձնեն

Ցոյս ունիմ որ իմ նամակս անվտանգ կը հասնի ձեր ձեռքը եւ ինձ կը գրէք երկարօրէն ձեր մասին: Ի՞նչպէս է ձեր առողջութիւնը, ի՞նչ են ձեր ծրագիրները: Ինչո՞ւ չէք փորձեր գոնէ իբրեւ touriste *գալ այստեղ: Վստահ եմ որ կը գտնէք ջերմ ընդունելութիւն: Ես ձեզ կարող եմ նոյն իսկ առաջարկել հետեւեալը: Եթէ դուք միջոցը գտնէք գալ մինչեւ սահմանագլուխ (Մոսկուայի կամ Բաթումի ճամբով), որը ձեզ համար ամենայարմարն է եւ ինձ նախապէս իմացնէք այդ մասին դուք այլ եւս ոեւէ ծախք չէք ունենար ընելիք սահմանագլուխէն սկսեալ, ուր առաջուց ձեզ պէտք եղած դրամը փոխադրուած կ'ըլլայ եւ կամ ուր ձեզ դիմաւորող կ'ըլլայ: Ես այս կարող եմ ձեզ ըսել որոշակի եւ եթէ արդէն վստահ չըլլայի նման առաջարկութիւն չէի ըներ:*

Գալով ինձ, ես շատ գոհ եմ եւ երջանիկ շատ մը տեսակէտներով: Ազատուեցայ արտասահմանեան ճախճախուտէն եւ ազատուեցայ նիւթական առաւել կամ նուազ զսպուած հոգերէն: Ամէն կերպերով պաշտպանուած կը զգամ ինքզինքս եւ անդորր հոգիով եւ մտքի պայծառութիւնով նուիրուած եմ գրական աշխատանքներու: Աւարտեցի եւ տպագրութեան յանձնուած է Սիլիհտարի Պարտէզները, *ուր ամփոփած եմ իմ մանկական յիշողութիւնները գեղարուեստական գրականութեան միջոցներով (ոչ թէ պարզ յիշողութիւններ): Այս միջոցին կը պատրաստեմ ուրիշ վէպ մը՝ Պառպա Խաչիկ տիտղոսով, պոլսական կեանքէ որը կ'ընդգրկէ նախապատերազմեան, պատերազմի եւ յետ պատերազմի շրջանները: Ձեռքիս տակ է նաեւ յիշողութիւններու Բ. հատորը որը սակայն պիտի գրեմ իբրեւ յիշողութիւններ, առանց անոնց տալու այն* romancé *ձեւը որը շատ կը յարմարէր մանկական յիշողութիւններուն: Ինձ կը թուի որ այս կերպով կ'ազատագրուիմ իմ հին նիւթերէս եւ վերջապէս ի վիճակի կ'ըլլամ գրելու վէպս Խորհրդային Հայաստանի ներկայ իրականութենէն: Այն մտապատկերը որ ունիմ դժուար է իրականացնել որովհետեւ նիւթս իմ կարողութիւններէս մեծ է, չափազանց լեցուն է բազմատեսակ երեսներով եւ որոնց մէկ համադրութիւնը պէտք է կատարել: Վերջապէս պէտք է փորձել: Ցաճախ կը մտածեմ այդ վէպի մասին եւ իմ բոլոր ժամերս լեցուն են այդ հրճուանքով որ կատարման ընթացքի մէջ եղող երկը մեզ կը ներշնչէ:*

յանձնախումբին: Ցաջորդ խորհրդակցական խառն գումարումին՝ ռուսերուն կողմէ կը հարցուի թէ ո՞վ է այս Վահան Թէքէեանը: Սփիւռահայ գրող մըն է, կը պատասխանեն: —Անոր գործերէն հինգ կտոր եւս բերէք, կ'ըսեն:

«... Երբ արդէն ռուս բանաստեղծները ամբողջացուցած կ'ըլլան Վահան Թէքէեանէն առնուած 20 բերքուածներու գեղարուեստական թարգմանութիւնը՝ իրենց հիացումը չեն կրնար զսպել եւ անոնց մէկ գլխաւորը կ'ըսէ...

«—Բայց ո՞վ է այս Վահան Թէքէեանը... ան ոչ միայն մեծ տաղանդով օժտուած է... ան եւրոպական չափանիշով մեծ բանաստեղծ է...»

Ձեմ գիտեր թէ առիթ կ'ունենաս տեսնելու Օշականը: Եթէ այո՛, իմ սիրալիր բարեւներս հաղորդէ իրեն եւ ըսէ որ մեծ հետաքրքրութեամբ սկսայ կարդալ Մնացորդաց-ը, բայց որ ընդհատուեցաւ իմ ճամբորդութեանս հետեւանքով: Արդեօք կարելի՞ է ստանալ եթէ առանձին հատորներով լոյս տեսած են կամ եթէ պրակներով կան: Ջափագանց գոհ կ'ըլլայի:

Աւելի մանրամասն կը գրեմ ձեզ, երբ ձեզմէ նամակ ստանամ եւ ձեր հասցէն եւ կամ միջնորդ հասցէ մը: Սպասելով այդ հաճելի պահին, ձեզ կը ղրկեմ իմ լաւագոյն զգացումներս եւ սիրալիր բարեւներս:

Ձերդ՝

Ջապէլ Եսայեան

Իմ հասցէս է.

Mme Z. Essayan
Maison des Ecrivains (*Գրողների Տուն*)
Erivan (Armenie) / par Moscou
URSS

2

12 Սեպտ. [1]935
Երեւան

Սիրելի Պրն. Թէքէեան,

Ի պատասխան իմ հեռագրիս[4], *ստացայ ձեր 23 Օգոստոս թուակիր նամակը*[5]: *Ձեմ կարող հասկնալ թէ ի՞նչպէս իմ վերջին նամակս կորած է, որովհետեւ մինչեւ մեր սահմանը որեւէ նամակ չի կորսուիր. երբեմն որեւէ պատճառով նամակը ետ կու գայ բայց չի կորսուիր: Վերջապէս եղածը եղած է եւ քանի որ այդ դժբախտ նամակէն անկախաբար, դուք ուրիշ պատճառ ունիք այս տարի չի կարենալ ճամբորդելու, այդ կորուստը մեծ բան չէ:*

Ինչ որ կարող եմ ձեզ հաւաստիացնել այն է, որ մեծ սիրով եւ յարգանքով ձեզ կ'ընդունինք այստեղ, երբ կարենաք գալ: Կը գնահատեն եւ կը սիրեն ձեր բանաստեղծական տաղանդը (իմ խօսքս չեմ բներ, որովհետեւ այդ դուք գիտէք): Ես մեծ հրճուանքով անդրադար-

---

4. Ահա այդ ակնարկուած հեռագիրը.—
Navrée savoir lettre perdue envoyée depuis longtemps. Demandez visa par télégramme et avisez moi date demande.

5. Կարելի չեղաւ գտնել հետքը Եսայեանին (ինչպէս նաեւ Ալազանին) ուղղուած Թէքէեանի նամակին կամ նամակներուն:

ձայ որ իր բոլոր մանրամասնութիւններուն մէջ ձեր բանաստեղծութիւնները կը գնահատեն իրենց ճշմարիտ բարձր արժանիքներուն մէջ եւ ոչ թէ մղուած կողմնակի հանգամանքներէ: Եւ այդ ցոյց կու տայ թէ այս վերջին տարիներուն մէջ ինչքան մեր գրական հասարակութեան ճաշակը եւ ըմբռնումը զարգացած եւ բարձրացած է: Կը սիրեն նաեւ ձեր հպարտութիւնը եւ անձնական արժանաւորութեան բարձր զգացումը, ու զարմանալի կերպով, հեռուէն, ձեր տողերուն ընդմէջէն ճիշդ կը գնահատեն ձեր նկարագրին գիծերը: Վերջապէս, ջերմօրէն կը յուսամ որ յառաջիկայ տարի կարող կ'ըլլաք կատարել ծրագրուած ճամբորդութիւնը եւ անձամբ առիթ կ'ունենաք հաստատելու թէ իմ գրածներուս մէջ ոչինչ կայ չափազանց, —այլ ընդհակառակը— այն տաք եւ հաճելի մթնոլորտի մասին որու մէջ ապրելու սահմանուած ենք եւ որ —այդ միշտ երանութեամբ կը մտաբերեմ— կը յուսամ թէ աչքերը կը փակեմ ընդմիշտ, շրջապատուած ամբողջ ժողովուրդի մը որդիական եւ եղբայրական թրթռուն զգացումներով:

Բայց առայժմ դեռ աչքերս փակելու դիտաւորութիւն չունիմ. ընդհակառակը, մեծ մեծ բացած եմ աչքերս եւ գրեթէ պատանեկան եռանդով կ'ապրիմ, կ'ուսումնասիրեմ եւ կ'աշխատիմ համոզուած ըլլալով որ այստեղ է, բարեյարմար պայմաններու մէջ եւ հարազատ միջավայրի մէջ որ պիտի տամ իմ հիմնական երկը: Շատ մեծածաւալ ծրագիրներ ունիմ զորս մտքովս շատ լաւ կ'ընդգրկեմ եւ որոնց գործադրութիւնը սակայն, միայն ժամանակի խնդիր չէ: Քառասուն տարիէ ի վեր գրական ասպարէզի մէջ եմ, բայց միայն այս վերջին երկու տարիներու ընթացքին է որ հնարաւորութիւն ունեցայ ինքնամփոփուելու, կշռելու եւ չափելու իմ ներքին հնարաւորութիւնները, քննելու այնքան իմ գրական ուժերս, որքան թերութիւնները, ու ըմբռնելու թէ ի՞նչ կարող եմ տալ, ի՞նչ տեղ կարող եմ գրաւել մեր գրականութեան մէջ, ոչ միայն ներկային այլեւ գալիք ժամանակներու մէջ:

Առողջութիւնս լաւ է, տրամադրութիւնս սքանչելի է, երկու զաւակներս ինձ մօտ են, որոնք իրենց կարգին գոհ են եւ լաւ տրամադրուած, որոնց ներկան եւ ապագան ապահովուած է, եւ մեծ բախտաւորութիւն ունեցայ մեծ-մայրիկ դառնալու, ունենալով Թոռնուհի մը (Հրանդին երեխան) որուն սիրուն դէմքին վրայ մշտնջենական ժպիտը, կարծես ամէն անգամ գերագոյն երջանկութեան խոստում մըն է: Միակ բանը ուրկէ կը նեղուէինք, բնակարանային պայմանները, լուծուեցաւ ինձ համար: Ստացայ նոր բնակարան մը նոր շինուող շէնքի մը մէջ (Բարեգործականի կառուցածը) իր բոլոր յարմարութիւններով եւ ուր յոյս ունիմ ձեզ կը հիւրասիրեմ յառաջիկայ տարի երբ Հայաստան այցելէք: Եւ արդէն հիմակուց կ'երեւակայեմ մեր խօսակցութիւնները, պատշգամին վրայ, մեր դէմ ունենալով յաւերժական Արարատը: Է՛հ,

կեանքը այնքան ալ վատ չէ, միայն թէ այսպէս տեւէ որքան կարելի է երկար: Այժմ պտղատու աշունն է, մինչեւ գրեթէ ցունուար ամիսը կ'ունենանք չողչողուն արեգակ, առատութիւն եւ նոր նոր բարձունքներ գրաւելու ոգեւորութիւնը: Ժողովուրդը հանգիստ է եւ ուրախ. կին եւ այր ճերմակ հագած են. քաղաքի երեւոյթը բոլորովին փոխուած է:

Կը յուսամ որ իմ շատախօսութիւններուս փոխարէն ինձ կը գրէք երկար խօսելով ձեր կեանքին եւ գործերուն մասին:

Ձերդ սիրով եւ յարգանքով՝
Չապէլ

Շուտով լոյս կը տեսնէ իմ մանկութեան յիշողութիւնները Սիլիհտարի Պարտէզները անունով. ձեզի եւ Օշականին մէկ մէկ օրինակ կը ղրկեմ:

Նոյն

3

29 Ցունիսի 1935 թ.
Փարիզ

Ցարգելի Պրն. Վահան Թէքէեան,

Ենթադրում էի, որ Փարիզում առիթ կ'ունենամ հանդիպելու ձեզ: Կարծում էի, որ դպրոցական արձակուրդներից յետոյ կը վերադառնայիք Փարիզ, սակայն տեղեկացայ, որ Եգիպտոս պիտի մեկնէք: Շատ եմ ցաւում:

Իր ժամանակին հաճոյքն ունեցայ ստանալու ձեր նամակը, ուր դրական արտայայտուած էիք իմ «Մաքառումներ»իս եւ Մեծարենցի հատորի մասին: Մեծապէս չնորհակալ եմ: Երեւանից դուրս գալուս օրը լոյս տեսաւ Սիպիլի հատորը. կարգադրեցի որ մի օրինակ ձեզ ուղարկեն. յուսով եմ, որ արդէն ստացած պիտի լինէք:

Ռուս ժամանակակից խոշոր բանաստեղծներից Նիկոլայ Տիխոնովը, որը նոյնպէս Փարիզ է եկել Գրողների Միջազգային Կոնգրէսին մասնակցելու, նոյնպէս ցանկանում էր ձեզ տեսնել: Նա վերջերս թարգմանեց ձեր բանաստեղծութիւններից մի քանիսը «Պոէզիա Արմէնիի» մեծ եւ չքեղ հատորի համար: Նա ինձ կարդաց «Հանըմ»ի թարգմանութիւնը, որը չափազանց գոհացուցիչ էր: «Պոէզիա Արմէնիի»ն վերահրատարակւում է շատ չքեղ, հոյակապ պատկերազարդումով եւ Մոսկուայի «Ակատեմիա» ամենահեղինակաւոր հրատարակչա-

կանի կողմից, նախորդ հատորի համեմատութեամբ՝ որն անտարակոյս տեսած կը լինէք, կրկնակի ծաւալով: Ծաւալի մեծացումը կատարուած է յատկապէս միջնադարեան, թուրքահայ եւ ժամանակակից խորհրդային պոէզիայի հաշուին: Թուրքահայ պոէզիայի բաժինը խմբագրել եմ ես: Ձեզանից ընտրել եմ մօտ 20 բանաստեղծութիւն, որոնց թւում «Հանդարտ», «Երեսնամեակը», «Ցիսնամեակը», «Կռուի երթը», «Հրազդանը», «Ինձ կը թուի թէ ապրած եմ»ը, «Կ'անձրեւէ Տղաս», «Կամուրջ» եւ այլն, եւ այլն: Դժբախտաբար բոլորը չեմ յիշում: Թուրքահայ պոէզիայից չատ մեծ տեղ է տրուած Վարուժանին, ձեզ եւ Մեծարենցին (Դուրեանին նոյնպէս յատկացնելով իր արժանի տեղը): Այս ժողովածուն կը լինի մեր մշակոյթի մի հոյակապ յուշարձանը եւ մի քանի անգամ կը բարձրացնի մեր գրականութեան անունը Խորհ. Գրականութեան մէջ:

Ես Փարիզում զեկուցումով հանդէս եկայ Մշակոյթի Պաշտպանութեան Միջազգային Կոնգրէսում, որի պատգամաւորն էի եւ ներկայացնում էի Հայաստանը: Կոնգրէսում, Հայաստանի գրականութեան մասին իմ ունեցած ելոյթը լաւ տպաւորութիւն գործեց եւ ընդունուեց ջերմութեամբ:

Մի քանի օրից վերադառնում եմ Երեւան: Ինձ կարող էք գրել Երեւան, Գրողների տան հասցէով (պարզապէս Երեւան, Գրողների Տուն, առանց փողոցի եւ համարի):

Ընդունեցէք ջերմագին ողջոյններս:

Աւագան

4

Մաղկաձոր, Գրողների Հանգստեան Տուն
16 Օգոստ. 1935 թ.

Ցարգելի Ընկեր Թէքէեան,

Ստացայ ձեր Յուլիս 12 թուակիր նամակը, որին չտապում եմ պատասխանել: Ես արդէն պատրաստուում էի գրել ձեզ մի կարեւոր հարցի առթիւ՝ երբ ստացայ ձեր վերոյիշեալ նամակը:

Հարցը հետեւեալումն է — Մոսկուայում հրատարակւում է «Լիթերաթուրնայա Էնցիքլոփետիա» (Գրական Հանրագիտարան), որի 8 հատորներն արդէն լոյս են տեսել, ես հանդիսանում եմ այդ հանրագիտարանի արեւմտահայ բաժնի խմբագիրը: 9-րդ հատորում մտնում է «Թ» (Տ.Թ.) տառը: Այդ հատորում, ի թիւ այլ արեւմտահայ հեղինակ-

ների (Տէմիրճիպաշեան, Թլկատինցի, Տիւսաբ եւ այլն) պիտի գրեմ նաեւ ձեր մասին: Պակասում են կենսագրական տեղեկութիւնները: Շատ եմ խնդրում, եթէ դժուար չի լինի օգնէք ինձ այդ հարցում՝ գրելով եւ ինձ ուղարկելով ձեր ինքնակենսագրականը, որքան հնարաւոր է մանրամասն: Այդ ինքնակենսագրականից ես կը ստանամ կրկնակի օգուտ: Նախ որ աւելի հանգամանօրէն կը գրեմ յօդուածս հանրագիտարանի համար, եւ երկրորդ, անձնական գրական-թանգարանս կը հարըստանայ մի նոր արժէքաւոր ձեռագրով: Այնտեղ կան Պարոնեանի, Պեշիկթաշլեանի, Զրաքեանի, Սիպիլի, Անայիսի, Զարդարեանի, Արտ. Ցարուխեանի, Թէոդիկի եւ այլոց ձեռագրերը: Ենթադրում եմ ձեզանից ստանալ նաեւ որեւէ բանաստեղծական ձեռագիրը: (Ցանկալի էր «Ցիսնամեակ»ինը) եւ ձեր վերջին լուսանկարներից մէկը: Եթէ կը գտնուեն «Հոգեր»ի եւ «Կէս Գիշերէն Մինչեւ Արշալոյս»ի աւելորդ օրինակներ, կը խնդրէի նոյնպէս մէկական օրինակ ուղարկել ինձ: Բոլոր նեղութիւնների եւ զոհողութիւնների համար յայտնում եմ խորին շնորհակալութիւններ:

Ես ներկայումս գտնուում եմ Մաղկաձորի Գրողների հանգստեան տանը, ուր եկել եմ հանգստանալու եւ արտասահմանեան տպաւորութիւններս գրի առնելու համար: Գրական ընկերներիս հետ միասին Մահարի, Թոթովենց եւ ուրիշներ, ծառերի հովանիի տակ, մեծ յափշտակութեամբ յաճախ ենք կարդում ձեր քերթուածները («Հրաշալի Ցարութիւն», «Սէր»), որոնք հետս բերել եմ Երեւանից: Այնպէս, որ համարեա ամէն օր դուք մեզ հետ էք. չնայած որ ֆիզիքապէս այնքան հեռու էք:

Ես շատ ուրախ եմ մեր նամակագրութիւնից, որի նախապատճառը ձեր սքանչելի «Սէրը» եղաւ:

Պատասխանելով ձեր նամակի հարցին, պիտի ասեմ, որ արտասահմանը եւ առանձնապէս Փարիզը շատ հետաքրքիր տպաւորութիւններ թողին ինձ վրայ: Խիստ գոհ եմ իմ ուղեւորութիւնից: Առանձնապէս գոհ եմ այն վերին աստիճանի ջերմ ընդունելութիւնից որին ես արժանացայ Կուլտուրայի Պաշտպանութեան Կոնգրէսի մէջ: Միայն եւ միմիայն «Ներկայ Հայաստանը» (որին ծօնել էի դուք ձեր գեղեցիկ ֆերթուածը) կարողացաւ հայ գրողին պատմական իրաւունք տալ հրապարտօրէն հնչեցնելու իր ժողովրդի ձայնը, յաղթանակի ուժգին ձայնը՝ միջազգային այնպիսի կարեւոր համաժողովում: Հոգեպէս ցանկանում էի, որ ձեր սէրը դէպի «Ներկայ Հայաստանը» լինէր աւելի խորն, աւելի ջերմեռանդ եւ ձեր մեծ տաղանդն արտայայտէր այդ սիրոյ նորանոր զգացումները: Ինձ հետ միասին այդ ցանկանում են ձեր գրական բարեկամները, որոնք չա՛տ, աւելի՛ շատ են Հայաստանում, քան թէ դուք երբեւէ ենթադրում էք:

Ձեր նամակի «Ցետ Գրութիւն» մասը, որը վերաբերում է Տիկին Զ. Եսայեանին, արտագրեցի եւ ուղարկեցի Երեւան, իրեն, խնդրելով չուտպ կերպով պատասխանել ձեզ:

Այսքանով վերջացնենք գուցէ առայժմ:

Ընդունեցէք ջերմագին ողջոյններս եւ յարգանքներս:

Ալազան

ZABEL YESSAYAN AND VAHRAM ALAZAN TO VAHAN TEKEYAN

VATCHE GHAZARIAN

(Summary)

The four letters addressed to the famous poet of the Armenian Diaspora Vahan Tekeyan (1878-1945) in the mid-thirties, which are published here for the first time, are kept in Yeghishe Charentz Museum of Arts and Literature in Yerevan, Armenia. In the first two letters, written by writer Zabel Yessayan (1878-1945), deal with her newly established life in Armenia, her literary activities, her future plans, and the invitation that had been sent to Tekeyan to visit Armenia. The third and fourth letters were written by the poet Vahram Alazan (1903-1966) of Armenia; he describes mainly the high esteem which is accorded to Tekeyan's poetry in Armenia as well as in Russian literary circles in Moscow. He also tells how far the translation of his work into Russian has progressed.

Հայագիտական Հրատարակություններ

ԵՂԻՇԷ, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ԵՒ ՀԱՑՈՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ, Թարգմանութիւն եւ ծանօթագրութիւն Ռ. ԹՈՄՍԸՆԻ, Հարվըրտ Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 1982 (353 էջ):

ELISHE, HISTORY OF VARDAN AND THE ARMENIAN WAR, Translation and commentary by R.W. THOMSON, Harvard University Press, 1982 (353pp.).

This study of Eghishe follows the author's two previous studies of Agathangelos[1] and Movses Khorenatsi[2].

Professor Thomson begins his investigation of Eghishe's **History of Vardan and the Armenian War** with the presupposition that, like other early writers, the author of the **History of Vardan** "has surreptitiously altered the sources" and secondly that he claims "to be eyewitness of the events they describe, when in fact their histories were composed at a later period" (p.viii). Starting with this pseudo-scientific position, Prof. Thomson sets himself the task of applying historical and literary criticism to the text of Eghishe in order to establish this ill cenceived thesis.

In his introduction, Prof. Thomson discusses the sources of Eghishe's **History** in an attempt to elucidate his motivation and to date the text as well as the role of Eghishe's **History** in later Armenian literature. In this review, my intention is to discuss Prof. Thomson's handling of the first question only.

In his previous study of Movses Khorenatsi which I had an opportunity to review[3], Prof. Thomson had revived the debunked views of Khala-

---

1. Agathangelos, **History of the Armenians**, translation, commentary by R.W. Thomson, Albany, 1976.

2. Moses Khorenatsi, **History of the Armenians**, translation, commentary by R.W. Thomson, Cambridge, Mass., 1978.

3. V. Nersessian, **The Journal of Ecclesiastical History**, 30, no.4, 1979, pp.479-480.

tiants; in the present study he has reinstated the theories of Nerses Akinian[4] and B. Kiwleserian[5]. However, Prof. Thomson has added nothing to the arguments already expounded by the two previous scholars.

This study of Eghishe by Prof. Thomson is an irritating book because it claims too much. The work of Eghishe, like the other Armenian authors of that period, has been subjected to detailed scrutiny by various scholars; among them Gr. T. Poghosian, N. Adontz, Catholicos B. Kiwleserian, N. Akinian, E. Ter-Minasian, and H. Arman. Prof. Thomson is most indebted to the work of Nerses Akinian, whose arguments he describes as "whimsical and arbitrary" (p.24); nevertheless, he accepts all his conclusions. These are: (a) the **History** of Eghishe is an expansive adaptation of Lazar P'arpetsi and was composed after Lazar; (b) there is no compelling reason to accept the "eyewitness" claim of Eghishe to the events he is describing.

Prof. Thomson argues that "Eghishe's claim to be an eyewitness cannot simply be taken at face value" (p.19); other Armenian histories were written by men who claimed to be eyewitnesses but that are now recognized to be later productions (p.19).

It is a fact that all existing manuscripts of Armenian authors date from the tenth century onwards, and in that sense they are "later productions".

Manuscripts were copied and re-copied through the centuries by scribes with varying interests and intentions, thus the texts of the works being copied were edited and altered. If there are "anomalies and difficulties in the text", these belong to the later copyists and not to the original author. The purpose of comparing manuscripts and preparing critical texts is to try to isolate the later interpolations and to reconstruct the original text of the work.

The **History** of Eghishe is not a historical account of an event in the ordinary sense of that word. The author calls his work a **Yishatakaran** — "Memorial" or "Recollection" — of an specific event in Armenian history, the revolt of 450/451 against Sasanian rule. According to Eghishe, he composed his work "in order to reprove his sins, so that everyone who hears and knows they may cast curses on him and not lust after his deeds" (p.191).

One cannot compare the work of Lazar P'arpetsi with that of Eghishe or consider the merits of one over against the other. Lazar's **History** is an

---

4. Nerses Akinian, **Eghishe Vardapet ev iwr Patmut'iwn Hayots Paterazmi**, 3 vols., Vienna, 1932, 1936, 1960. See the extensive review of this work in E. Ter-Minasian, **Patma-Banasirakan Hetazotut'iwnner**, Erevan, 1971, pp. 110-208, which Prof. Thomson conveniently avoids mentioning.

5. Babgen Kiwleserian, **Eghishe K'nnakan Usumnasirut'iwn**, Vienna, 1909. See E. Ter-Minasian.

unemotional analytical recounting of Armenian history from the end of the 4th century to the fifth in the context of which the events of 450/451 are just an episode, while in Eghishe it is the only event with which the author is concerned. Eghishe immortalises the "heavenly valour" of his main characters with the aim of providing "comfort to friends, hope to the hopeful, and encouragement to the brave". Indeed, it would be very strange if two authors describing the same event did not disclose substantial parallels, as in the case of Eghishe and Lazar, but it would be wrong to overestimate the similarities with the effect of obliterating the important differences between them.

For instance, in the list of bishops who participated in composing a reply to the Persian king, Eghishe gives the name of the place where the bishops assembled as being "the capital city of Artashat" (p.82), while Lazar does not name the place (cf. p.258). More important, if Eghishe was following Lazar, it has not been explained why Eghishe should have excluded the name of his hero, the priest Lewond, from the list contained in Lazar. Similarly, in the description of the actual battle scene, Eghishe employs an interesting military-phrase which does not occur in Lazar. The phrase in question is "having broken the right wing, they threw it back onto the left, and they put all to the sword over the face of the plain and turned them to flight as far as the secure regions..." (p.128). Compared to this vivid account, Lazar records how Arshavir Kamsarakan, ignorant of the terrain, ran into a deep bog and was stuck down with his horses, and subsequently "dragging his horse freed himself from the bog in the process loosing one of his boots" — a novelistic reconstruction of a battle scene compared to Eghishe's account. While describing the acts of the rebelious Vasak, Eghishe lists by name all the fortresses and estates which the former had "seized and destroyed, and set fire to", (a total of 13 names which have all been attested in other sources), while Lazar in the corresponding section has a general remark "they[Vasak] removed the garrisons of the Armenian fortresses and installed their own troops to guard them" (cf.p.81).

In chapter three of his **History**, Eghishe states that the Armenians sent Prince Atom of the Gnuni family with a letter seeking "aid and support" (p.122) from Byzantium. According to the author, no help was received because Emperer Theodosius II was considering the question of procuring help when he died and his successor Emperor Marcianus "thought it better to preserve the pact with the heathen, for the sake of terrestial peace, than to join in war for the Christian covenant" (p.124). It is worth noting that the battle of Avarayr took place in May 451, preceding the Council of Chalcedon, by four months. There was no representative of the Armenian Church at the Council of Chalcedon, whose doctrinal formulations were condemned by Catholicos Babgen at the Council of Dwin in 506 on

primarily theological grounds. Now, if the **History of Vardan** is an account of the events of 572 (Akinian) or if the **History** must be "dated in the last decade of the sixth century" (Prof. p.27) one must explain why there is no mention of the Council of Chalcedon. It is impossible to imagine that Eghishe could have remained untouched by the stormy quarrels which so deeply troubled Armenia following the rejection of the Council of Chalcedon. The **History of Vardan** must be dated before 506, the date for the rejection of the Council of Chalcedon and the subsequent breaking off of relations with the Greek Orthodox Church. It must be sufficiently obvious that the storm that blew up over the Council of Chalcedon would have made the efforts of the Armenians to seek help from Byzantium a vain proposal.

How Prof. Thomson, in the face of these discrepancies in the two accounts, can suggest that Eghishe is following Lazar remains totally unexplained. The fact that Eghishe lists all the fortresses individually by name is an indication that he is standing closer to the events, while Lazar, who composed his **History** 40-50 years later, saw no significance in the names. Every historian has the privilege to select and arrange the appropriate facts in the most effective way. It is the historian who decides to which facts to give the floor and in what order of context. The belief in a "hard core of historical facts existing objectively and independently of the interpretation of the historian is a preposterous fallacy but one which is very hard to eradicate"[6].

Prof. R.C. Zaehner in his major study on the Zervanite form of Zoroastrianism has devoted several pages to the evidence of Eghishe, in particular to the edict of Mihr-Narse in which the cardinal tenets of the Zervanite religion are expounded. Eghishe's account differs in small details from the accounts transmitted by Eznik, Theodore bar Konai, and Yohannan bar Penkaye. Prof. R.C. Zaehner accepts with many other well-known scholars the authenticity of Eghishe's account of the Zervanite doctrine on the premises that Eghishe "had a knowledge of the religion of the Persians altogether outstanding in an Armenian historian, vastly superior to that of Lazar, for instance, who describes the same events" (p.43). In this edict, Eghishe makes Mihr-Narse refer to the Christians as "deaf and blind and deceived by the demons of Ahriman", thereby producing exactly the Pahlavi interpretation of the Avestan terms **Kavi** and **Karapan.** Eghishe knows that it was forbidden to slaughter cattle without first stunning the victim, that excrement was not to be put on the fire, that one should wash one's hands with gomes (cow's urine) — and he is familiar with the technical terms — that it was unlawful to kill beavers, foxes and hares, but that it was meritorious to destroy snakes, lizards,

6. E.H. Carr, **What is History**, London, 1974.

frogs, ants, and all sorts of vermin. In addition, Eghishe gives information concerning the Magian schools which we get in no other sources (cf. pp.40-43).

Prof. Zaehner has given the translation of the Zervanite myth transmitted by Eznik, Eghishe, and two Syriac writers on pages 420 ff. of this work[7].

In another of his studies summing up his verdict on Eghishe, Prof. Zaehner declares "there is no good reason to doubt the authenticity of this digest (i.e. edict). Of the many sources that recount the Zervanite myth in its classical form, Eghishe is with his fellow Armenian Eznik the oldest. His testimony is supported by the Christian martyrs Adhur — Hormizd and Anahidh, who were put to death during Yezdigird's [Yazkert's] reign"[8]. In the text of the decree of Mihr-Narse, the Christians are roundly censured on the grounds that they mock the name of Fate **(baxt)** and greatly insult Fortune (P'araworut'iwn), the two names for Zurvan attested in Pahlavi books. Eghishe, whose veracity has been so needlessly impugned, was familiar with this well-attested equation of Zurvan with Fate or Fortune.

Prof. Thomson's greatest weakness is his readiness to pass "whig" judgements without giving adequate attention to new evidence. On the question of whether the Persians under Yazkert II had conducted a war against the Greeks, follows Akinian's view that Eghishe's comment "in his great folly, like a ferocious wild beast he[Yazkert attacked the land of the Greeks. He struck as far as the city of Nisibis" (p.61) is unreliable, and there is no other source which suggests that it was attacked by Yazkert (p.61, n.5.). Back in 1946, E. Ter Minasian in his review of Akinian's study has conclusively proved on the bases of the evidence contained in Tabari and Noldeke that such an invasion had taken place. His conclusion was confirmed by H. Arman in 1962 when he drew the attention of scholars to an imperial code given "on the sixth day before the Kalends of July at Constantinople in the year of the consulship of the Most Noble Cyrus — June 26,441" in which the following information is communicated: "Therefore, since we knew through the well considered report of your sublimity that the district of Armenia which is situated almost upon the very threshold of the border of the Persians and which was formerly protected by the troops and garrisons of the royal farmes, **has been exposed at the present time to the invasions of the Persians..."**[9]. This

---

7. R.C. Zaehner, **Zurvan: A Zoroastrian Dilemma**, New York, 1972, pp.40-43.

8. R.C. Zaehner, **The Dawn and Twilight of Zoroastrianism**, London, 1961, pp. 188ff.

9. **The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions**, Transl. with commentary... by Clyde Pharr, Princeton Univ. Press, 1952, p.492; E. Ter-Minasian, **A Propos des Campagnes de Yezdedjerd II**, "Banber Matenadarani", VIII (1964), pp.271—274.

argument for substituting Yazkert II with Khosrov I Anushirvan as the "original for Eghishe's characterization" (p.24) is totally wrong.

Another argument used by Thomson to justify the shunting of Eghishe from the fifth to the "last decade of the sixth century or later" is the presence of "the influence of translations from the "Hellenising" period on Eghishe. The influence of Philo of Alexandria on Eghishe is self evident. The Armenian translation of Philo together with that of Timothy Aelurus's **Refutation of the Definitions of the Council of Chalcedon"** belong to the earliest period of the so called "Hellenising" school between 480-484[10]. Therefore, the dating of the "Hellenising" translation does not depend on the dating of Eghishe, nor is it determined by the presence of "Hellenising" vocabulary in Eghishe. Philo of Alexandria, a Jew by birth, was himself fully "Hellenised", presenting a very Greek face to the world. Prof. Thomson makes the remark that "Eghishe knew Philo through the Armenian version" (p,21) and at the same time makes the absolutely contradictory statement further on that to "accept Eghishe as an author of the fifth century means to move back the beginning of "Hellenising" translations to the fifth century".

The truth is that there is no need to either move Eghishe to the sixth century or the "Hellenising" school to the fifth century to suit Prof. Thomson's theorizing.

There are no verbal literal parallels between Eghishe and Philo. Eghishe adopted and borrowed images and phrases freely from Philo's Greek text which he himself translated into Armenian.

Prof. Thomson in his Introduction dwells in great lenght on the indebtness of Eghishe to the Bible on the whole and to the books of the Maccabees in particular[11]. Given the subject matter of Eghishe's work, and the fact that his work is one of the outstanding expressions of Armenian Christian literature, this is not altogether surprising. Eghishe does not hide his knowledge of the Maccabees. The parallel between the Armenians and the Maccabees is stressed by Eghishe: "Taking up the brave model of the Maccabees, he read[Vardan] it out to them all, telling them in fluent words of the outcome of events" (cf.pp.157m 161, 166).

It is true that Eghishe does not evercrowd his text with a swamp of biblical reference as expected by Prof. Thomson. But again this is not unique in Armenian Christian literature. Thanks to the excellent work done by scholars like O. Perler and H. Surkau on the books of the Maccabees,

---

10. Sen Arevshatian, **Platoni Erkeri Hayeren T'argmanut'ian Zamanake**, "Banber Matenadarani", X (1971), pp.7-20.

11. S.Y., **Eghishe ew Makabayec'woc Crk'eri Yaraberut'ean Xndire**, "Ararat", 1896, pp.553-555.

we knew that late Jewish literature provided the literary models as well as the ideas of some of the earliest Christian **Acta Martyrum.** Persecution for religion and martyrdom does not start with Christianity. The sufferings of the Church in both halves of the Roman Empire were linked to the sufferings of the children of Israel. The persecutions in Alexandria, Antioch, Damascus, and Caesarea described in Philo were familiar to Eghishe. The experience of the Vardanians is deeply rooted in the Christian experience of which the Bible is the record, a record through which the fifth century historian Eghishe moved surely with confidence and authority. Eghishe writes with a passionate sense of belonging to a church called to fearless martyrdom and resistance to all compromise. Prof. Thomson's remark that Eghishe "does conceal the extent to which he was indebted" only shows the degree of failure on his part to grasp the nature of the work he is discussing and the meaning of the comment of Eghishe that "they were strengthened in the love of Christ, especially because **many of them had studied the Holy Scriptures from their youth**" (p.74).

Prof. Thomson displays an impatient sense of superiority in his approach to the study of ancient texts which he expects to be dry-as-dust factual histories.

Eghishe's **History of the Vardan** is not a work in the category of Biwzand or Lazar but rather in the genre of the **Life of Mashtots** by Koriwn. Both these works are **Acta Martyrum** in which the respective authors have immortalised a group of Christian martyrs, people, who gave their lives for their faith — best summed up by the phrase "anjink' nuirealk' siroyn K'ristosi"[individuals devoted to the love of Christ] contained in the hymn by Komitas on the Hrip'simeants martyrs.

VREJ NERSESSIAN

AKABY NASSIBIAN, **BRITAIN AND THE ARMENIAN QUESTION 1915-1923,** London: Croom Helm, 1984 (294 pp.).

ԱԳԱՊԻ ՆԱՍԻՊԵԱՆ, ԱՆԳԼԻԱ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ 1915–1923, *Լոնտոն*, 1984 (294 էջ)։

The purpose of Dr. Nassibian's study that grew out of her doctoral dissertation at Oxford University is to examine "Britain's attitude both towards the Armenian people after Turkey's entry into the First World War on the opposite side to her, and towards the Republic of Armenia created consequent to the breakup of the Russian Empire". In order to do so, the author in her well-documented work pays close attention to

Cabinet minutes and Foreign Office dispatches as well as to thus far unused document sources of the various pro-Armenian groups of that period. It is a book for the specialist in modern Armenian and in British colonial history, but with the author's help the armchair historian will also find his way through the muddle and confusion of the Turkish Empire and the selfish yet impotent manipulations of the British government. The book does not provide edifying reading; the fault does not rest with the author since it is inherent in the subject matter itself.

Once medieval English crusaders like Richard the Lionhearted enjoyed the friendship and trust of Armenian kings; centuries later, the champions of Queen Victoria's empire on their way to India came to what had been the ancient Armenian kingdom. They were struck by the "strategic importance" of Western Armenia for their own empire as "regards both India and Russia". The friendship and trust of the Christian population did no longer much matter; in fact, they had become and encumberance as Britain, the "greatest power in the Muslim world", tried to keep her trade and oil interests secure and her Muslim subjects happy. Till 1914, Britain remained committed to the integrity of the Ottoman Empire, but the war changed her interests. Suddenly she discovered the plight of the Armenians. Why this shift in concerns? Why did she not translate even a fraction of her sympathies into concrete political and military actions? These are the main questions Dr. Nassibian is answering as she guides us through the murky and shady atmosphere of political wheeler dealing that preceeded WWI and continued to shape the fate of nations in the 1920s.

What emerges from this study is a serious indictment of not only the British Foreign and War Offices but of the British government and public as a whole. And this indictment is not mitigated by the author's assurances that the Armenian problem was not the concern solely of Great Britain nor by her assertion in the concluding remarks that "Britain was somewhat unable to help Armenia effectively either before, or after, the war".

Throughout the history of her involvement in the East, Britain was guided by the consideration of her national interests. The introductory chapter shows that even though Britain's pre-war concerns centered on the geographic location of Armenia as well as her phobia of Russia and her consequent overriding desire to "strengthen and reinvigorate" Turkey at all costs, the Armenian Republic did not matter. Her desiderata over the Persian Gulf region and Palestine were recognized; what furthered British interests now was the suffering of the Armenians which could be, at no great financial cost, be turned into one of the most effective moral weapons to discredit Turkey, but especially Germany into whose camp Turkey had strayed.

Britain emerged from her war efforts as the most influential power in the East, yet she had kept her conscience clean. Since she no longer had

any territorial ambitions in the immediate region, British leaders "could even give notions of idealism and humanity to their war aims". In the chapter "British Dilemmas: From Mudros to Sèvres", the author shows how the War and Foreign Offices, inspired by good humanitarian intentions, did feel that the Armenians should be snatched from the clutches of Turkey, but neither the British humanitarian groups nor their government had any clear and positive plans as to the future of Armenia. Among the general public, Turkophile feelings were growing; still, England, true to her traditional role as champion of the underdog, enjoyed playing the protector of all the little fledgeling nations that had been spawned by the war — however with the conviction that none of them could be trusted.

The Armistice of October 1918, therefore, could be nothing better than a betrayal of the Armenian cause. It brought power and prestige to the British — the Armenians paid the price. Mudros perpetuated the dominance of Turkey over the Armenian provinces in Anatolia, and it provided Turkey with the opportunity to arm herself. And the Turkish emissaries, shrewd and ruthless manipulators of their Western subjugators, knew how to become the true victors of Mudros.

Whose fault was it? Dr. Nassibian seems to find reason for the "lingering suspicion " that the British government had made a deal with Turkey over Armenia for the liberation of the Arab provinces. The future of the Armenians could be left to a peace conference. The British generals were emphatic that they remain in the Caucasus, but the cost would be too exorbitant. America would actually be better equipped to act as protector; the US declined the honor. Then, why not "bribe" France into doing her duty? The haggling went on and eventually led to nothing.

Of course the British government never forgot the promises it had made to the Armenians, but it also realized that it could not keep them. The Treaty of Sèvres of August 1920 helped them gracefully out of the predicament. The Armenians continued to trust their British saviors with blind faith and tried to win British approval for their actions. Their trust led to new defeats by the Turks and alienation from the new government in Russia. Even after the war, Britain remained eager to supply the Republic of Armenia with advice and guidance; her abandonment of Armenia in respect to protection and help was complete.

Again and again the Armenian leaders asked for money to help them hold out against Turk and Russian alike as the Foreign Office had strongly advised them, but "surplus arms were not available in abundance, neither was money". The British government did all it could and proceeded with the withdrawal in June 1920 of the British garrison from Batum as scheduled. It was no longer in anybody's interest to uphold the rights of Armenia as stipulated at Sèvres.

By the mid-1890s, the British public — since it was a generation "im-

bued with moral and humanitarian principles and inspired by Gladstonian Liberalism" — had become "deeply aware" of the identity of the oppressed peoples under Ottoman rule. These positive feelings of the public could draw on an English tradition of great Armenophiles; however, Dr. Nassibian should also have mentioned that there existed in England as well as in the rest of the Western world the image of the "ugly" Armenian, an older and certainly a much more popular tradition than Bryce's Armenians. Thus it is not at all surprising that even though the public initially responded favorably to the plight of the Armenians, the Turkophiles also found a ready ear with the English public. Still, at first the pro-Armenian groups could exert pressure on the Foreign Office.

British humanitarian sentiments found also concrete expression in many short-lived relief organizations — and the author lists several — that collected money, trained and sent relief workers and provided many refugees with tangible help.

In the years after the war, the Armenian refugees had become more numerous and more wretched; only now the champions of the cause of Christianity in the East — idealists and aging clergymen — lacked the vigor to arouse a general public that had grown tired of gory war tales. Everybody knew that the Armenian problem had become an anachronism too costly to support. Virginia Woolf's picture of Clarissa Dalloway could have served perfectly as epigraph for Dr. Nassibian's book. Clarissa pondering life and death and all the injustices that have come in the wake of the war but so insensitive to the sufferings of the Armenians cannot understand her husband's concern for them:

"He was already half-way to the House of Commons, to his Armenians, Albanians, having settled her on the sofa, looking at his roses... She cared much more for her roses than for the Armenians. Hunted out of existence, maimed, frozen, the victims of cruelty and injustice (she had heard Richard say over and over again) — no, she could feel nothing for the Albanians, or was it the Armenians? but she loved her roses (didn't that help the Armenians?)... She muddled Armenians and Turks"[1].

INGRID SAMAAN

---

1. **Mrs. Dolloway**. 1925 rpt. (Harmondsworth: Penguin Books Ltd., 1969), pp. 131-133.

GERARD DEDEYAN (Ed.), **HISTOIRE DES ARMENIENS, Editions Privat**, Toulouse, 1982 (701 p.).

ԺԵՌԱՐ ՏԷՏԷԵԱՆ (ԽՄԲ.), ՀԱՑՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, Փրիվա Հրատարակչութիւն, Թուլուզ, 1982 (701 էջ)։

Արտասահմանի մէջ՝ հայ ժողովուրդի պատմութեան նուիրուած առաջին հաւաքական աշխատասիրութիւնն է այս հատորը։ Ատենն էր որ, Հայաստանի օրինակին հետեւելով, Սփիւռքի մէջ եւս մտածուէր եւ պատրաստուէր նման հաւաքական աշխատանք մը։ Արդարեւ, Հայաստանի Գիտութիւններու Ակադեմիայի հովանաւորութեամբ պատրաստուող ութ հատորանոց Հայ ժողովուրդի Պատմութիւն կոթողական գործը արդէն ամբողջացած է վերջին (երկրորդ) հատորին հրատարակութեամբ։

Փրոֆ. Ժեռար Տէտէեանի ղեկավարութեամբ գլուխ հանուած այս աշխատասիրութեան իրենց մասնակցութիւնը բերած են՝ Միացեալ Նահանգներէն, Անգլիայէն, եւ մասնաւորաբար Ֆրանսայէն 17 գիտնականներ, որոնցմէ ութը հայեր են, եւ մնացեալ ինը՝ օտար։ Հաստատիր այս հատորը կը բաղկանայ 16 գլուխներէ, իւրաքանչիւրը գրուած անհատի մը, երբեմն ալ՝ երկու անհատներու կողմէ, որոնք ընդհանրապէս մասնագէտներ են իրենց ներկայացուցած շրջանին եւ նիւթերուն։ Հանգամանօրէն անդրադառնալ իւրաքանչիւր գլուխին, այս գրախօսականին ե՛ւ բնոյթէն ե՛ւ տրամադրուած սահմանափակ ծաւալէն անդին է։

Ըստ երեւոյթին, հատորին խմբագիրը փորձած է հաւասար կարեւորութեամբ ներկայացնել հայ ժողովուրդի պատմութեան հին թէ նոր շրջանները, իւրաքանչիւրին յատկացնելով ութը գլուխ։ Առաջին գլուխին մէջ տրուած են Հայաստանի ֆիզիքական եւ պատմական աշխարհագրութիւնը, հայ ժողովուրդի մարդաբանութիւնը, եւ լեզուն։ Երկրորդ գլուխին մէջ, որ կ'ընդգրկէ Ուրարտուի պատմութեան շրջանը, յօդուածագիրը՝ Զարլզ Պըրնի, կը յայտնէ տեսակէտներ, զորս այլ ուրարտագէտներ կրնան չընդունիլ։ Ցաջորդ վեց գլուխները յատկացուած են հայ ժողովուրդի ծագումէն մինչեւ Կիլիկեան թագաւորութեան անկումը երկարող շրջանին։ Հոս, ինչպէս մնացեալ բոլոր բաժիններու պարագային, հայ ժողովուրդի միայն քաղաքական պատմութիւնը չէ որ ներկայացուած է, այլ նաեւ մշակութայինը՝ նոյն կարեւորութեամբ։ Ցաջորդական հարստութիւններու կառավարութեան շրջաններուն, եւ անոնց իրագործումներուն դասական դարձած նկարագրութեամբ չէ որ ընթերցողին կը հրամցուին հայ ժողովուրդի անցեալը, այլ՝ շրջանի տիրող քաղաքական կացութեան, ուժերու դա-

սաւորման, եւ մշակութային-կրօնական հոսանքներու եւ չարժումներու վերլուծման ընդմէջէն: Այս տեսանկիւնէն դիտած՝ գլուխներու խորագիրները խօսուն են.— «Իրանի եւ Ցունա-Հռովմէական Աչխարհի Փորձութիւնները» (Գլուխ Գ.), «Քրիստոնեայ Հայաստանի Հաստատումը» (Գլուխ Դ.), «Արաբական Տիրապետութիւնը եւ Հայկական Ազատութիւններ» (Գլուխ Ե.), «Անկախութիւնը Վերագտնուած – Հիւսիսի Թագաւորութիւնը եւ Հարաւի Թագաւորութիւնը» (Գլուխ Զ.), «Կայսերական Կոչում Թէ Սփիւռքեան Արկած – Բիւզանդիոնի Հայերը» (Գլուխ Է.), եւլն:

ԺԵ. դարէն մինչեւ մեր ապրած չրջանի պատմութիւնը կ'ընդգրկէ գիրքին երկրորդ կէսը, թէեւ նման կտրուկ բաժանում չէ կատարուած: Այս բաժնին մէջ եւս գլուխները յատկանչական են թէ որպէս պատմական չրջաններու բաժանում, եւ թէ որպէս մօտեցում.— «Ազգային Անկախութեան Փչրանքներ եւ Սփիւռք (Մագումէն Մինչեւ ԺԸ. դար)» (Գլուխ Ժ.), «Հայկական Վերածնունդ եւ Ազատագրական Շարժում (ԺԷ–ԺԸ դարեր)» (Գլուխ ԺԱ.), «Հայաստան եւ Ազգութիւններու Ջարթօնքը (1800–1914)» (Գլուխ ԺԲ.):

Նման գործի մը մէջ, կը կարծենք, անտեղի է «Բիւզանդիոնի Հայեր»ուն յատկացուած գլուխը: Բաժնին հեղինակը՝ Ժեռար Տէտէեան, պէտք է գոհանար քանի մը էջով (փոխան 17 էջի) ներկայացընել այս յարաբերաբար երկրորդական նիւթը: Վերջին հաչուով Բիւզանդիոնի հայերուն պատմութիւնը գաղութային նկարագիր ունի, որքան ալ կարեւոր դեր խաղացած ըլլան անոնք Բիւզանդական կայսրութեան ճակատագրին մէջ: Աւելի ճիշդ պիտի ըլլար թերեւս որ այս նիւթն ալ մաս կազմէր Սփիւռքին յատկացուած գլուխին (Ժ.): Ժ. Տէտէեան թէեւ կ'անդրադառնայ Բիւզանդիոնի եւ Հայաստանի յարաբերութեանց ժխտական երեսներուն, սակայն աւելի կը ծանրանայ անոնց դրական կողմերուն: Պէտք է կարեւորութեամբ յիշուէր որ Բիւզանդիոնի՝ ծագումով հայ կայսրերը ո՛չ միայն քանդեցին Հայաստանի վերջին (Բագրատուններուց) թագաւորութիւնը, այլեւ գրեթէ բնաջնջեցին հայ քաղաքական ղեկավարութիւնը, հալածելով եւ կործանելով նախարարական տուները, եւ հիմէն քանդելով հայ պետականութեան կառոյցը:

Ինչպէս յիշուեցաւ, չրջանի մը ե՛ւ քաղաքական ե՛ւ մշակութային պատմութիւնը տրուած են մէկ գլուխի մէջ, բացի մէկ պարագայէ՝ Սովետական Հայաստանէն: ԺԴ. գլուխին մէջ ներկայացուած է Սովետական Հայաստանի քաղաքական պատմութիւնը, իսկ յաջորդ գլուխին մէջ՝ մշակոյթը եւ եկեղեցին Սովետական Հայաստանի մէջ: Բացառիկ, եկեղեցիին յատկացուած ենթաբաժանումին մէջ տրուած են մանրամասնութիւններ, որոնք աւելի հրապարակագրական բնոյթ ունին, քան՝ գիտական:

Մինչ վերոյիշեալ նիւթերուն լայն տեղ է տրուած, հայ նորագոյն պատմութեան ամենէն ճակատագրական եւ կարեւոր շրջանին՝ ԺԹ. դարուն, տրամադրուած է մէկ գլուխ, ընդամէնը՝ 43 էջ։ 1800–1914 թթ. երկարող ժամանակաշրջանին՝ այնքան հարուստ քաղաքական թէ մշակութային եղելութիւններով, տագնապներով եւ իրագործումներով, պէտք էր յատկացուէր շատ աւելի լայն տեղ։ Բաժնին հեղինակը՝ Անահիտ Տէր Մինասեան, կարծէք փորձած է տալ առաւելագոյնը տրամադիր էջերուն մէջ, սակայն, անխուսափելի էր որ որոշ նիւթեր չտուժէին։ Ռուսական թափանցումները Անդրկովկաս, Արեւելեան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին, եւ ցարական տիրակալութիւնը Հայաստանի այդ մասին վրայ՝ նիւթեր, որոնք կը կազմեն հայ ժողովուրդի արդի պատմութեան ամենէն բախտորոշ շրջանը, կը գրաւեն միայն չորս ու կէս էջ. կէս էջով տրուած է ազգային սահմանադրական շարժումը, իսկ հայկական հարցի ծագումն ու միջազգայնացումը ներկայացուած են հազիւ մէկ ու կէս էջով։ Մաւալին սահմանափակումը կ'անդրադառնայ նիւթի մը արժեւորումին։ Ա. Տէր Մինասեան շատ աւելի գոհացուցիչ կերպով քննութեան ենթարկած է հայ քաղաքական կուսակցութեանց ծագման շրջանը եւ անոնց գործունէութիւնը։

Ցեղասպանութեան պատմութիւնը գրուած է նիւթին մասնագէտներէն՝ Իվ Թերնոնի կողմէ. թէեւ ամփոփ, սակայն միաժամանակ ե՛ւ առարկայական ե՛ւ ամբողջական է տրուածը։ Թերնոն ընթերցողին կը փոխանցէ Ոճիրին ե՛ւ ահաւոր տարողութիւնը ե՛ւ կանխամտածուած ըլլալու հանգամանքը, ու առանց բառերը ծամծմելու, անոր պատասխանատուութիւնը կը վերագրէ ճիշդ հասցէին՝ «Իթթիհատին՝ որպէս կուսակցութիւն, եւ Երիտասարդ Թուրքերու կողմէ ղեկավարուած Օսմանեան կայսրութեան՝ որպէս պետութիւն» (էջ 493)։ Ֆրանսացի հեղինակը չրջահայեաց եւ դիպուկ կերպով կը յիշէ որ «արաբական աշխարհի կրօնական պատասխանատուները դատապարտած են հայկական ջարդերը որպէս իսլամական կրօնքի բարոյական ըմբռնումներուն ներհակ» (նոյնը)։ Թերնոնի կողմէ պատրաստուած «1915-ի Տեղահանութեանց եւ Ջարդերու Քարտէսը» կ'ամբողջացնէ պատկերը ընթերցողի մտքին մէջ։ Հայաստանի անկախութեան պայքարին, անկախութեան կարճատեւ գոյութեան, ու անկման նկարագրութեան մէջ, Թերնոն կարեւորութեամբ կը յիշէ Կիլիկիոյ պարագան, ծանրանալով դաշնակիցներու դերին, ու կը կցէ 1919–1922-ի «Կիլիկիոյ Ազգային Օճախ»ի քարտէսը։

Հատորին մէջ նորութիւններ են Տիգրան Գույումճեանի «Թուրքմաններու եւ Օսմանցի Թուրքերու Լուծին Տակ (ԺԵ–ԺՉ. դարեր)» (Գլուխ Թ.), Սարք Ֆերրոյի եւ Գլեր Մուրատեանի «Սովետական Հայաստան (1921–1980)» (Գլուխ ԺԴ.), եւ Այտա Պուճիքանեան-Քէօրօղ-

լեանի «Ժողովուրդ մը Աքսորի Մէջ – Նոր Սփիւռքը (ԺԹ–Ի· դարեր)» (Գլուխ ԺԶ·) խորագրուած բաժինները: Գույումճեան, քաջածանօթ ժամանակաշրջանի Միջին Արեւելեան պատմութեան, յաջողած է լոյս սփռել «Հայոց պատմութեան այս մութ շրջանին»՝ ԺԵ եւ ԺԶ.դարերուն վրայ: Սովետական Հայաստանին նուիրուած գլուխը ընդհանրապէս կ'անդրադառնայ Հայաստանի սովետականացումէն ի վեր տեղի ունեցած քաղաքական եղելութեանց, եւ որոշ չափով՝ տնտեսական եւ կերպային երեւոյթներուն:

Հատորին ամենէն ընդարձակ Գլուխը (68 էջ) տրուած է Սփիւռքին: Յօդուածագիրը՝ Այտա Պուճիքանեան–Քէօրօղլեան, օգտագործած է տախտակներ եւ քարտէսներ, ներկայացնելու՝ նախ Սփիւռքի կազմութիւնը, եւ ապա՝ զայն կազմող գլխաւոր գաղութները: «ԺԹ. դարուն աճող գաղութներ —Իսթանպուլ, Եգիպտոս» ենթաբաժանումին մէջ երկրորդ անգամ ըլլալով կը ներկայացուի գաղութը, թէեւ հակիրճ կերպով: Ճիշդ է որ Իսթանպուլը աշխարհագրականօրէն մաս չէր կազմեր Արեւմտեան Հայաստանին, սակայն ո՛չ միայն Իսթանպուլը, այլեւ Իզմիրը, Պուրսան, արեւմտեան եւ կեդրոնական Փոքր Ասիոյ հայերը կը նկատուէին անբաժան մասնիկները Արեւմտահայութեան, եւ հետեւաբար՝ գաղութի բնոյթ չէին կրեր: Ինչպէս յօդուածագիրը տեղին կը յիշէ, Իսթանպուլը Արեւմտահայութեան իսկական կեդրոնն էր ամէն ձեւով:

Նորակազմ Սփիւռքի բաժնին մէջ կ'արժէր առանձին տեղ յատկացնել Սուրիոյ հայ գաղութին· վերջին հաշուով, մինչեւ 1960–ական թուականները, արտասահմանի ամենէն կենսունակ եւ հոծ գաղութներէն մէկն էր անիկա: Հակառակ յօդուածագրին բծախնդրութեան, սպրդած են վրիպակներ եւ եղած են մոռացումներ: Նշենք մէկ քանին: Լոս Անճելոսի մէջ կը հիմնադրուի ոչ թէ College of La Verne–ը (էջ 655), այլ՝ Armenian American International College–ը, որ ամերիկեան La Verne համալսարանի կից եւ անոր իրաւական սահմաններուն մէջ կը գործէ: Երբ կը յիշուին Գարակէօզեան հաստատութիւնը եւ Հ· Բ· Ը· Մ·–ը որպէս բարեսիրական կազմակերպութիւններ (էջ 657), պէտք էր յիշել նաեւ Հայ Օգնութեան Միութիւնը, Սփիւռքի հայ իրականութեան ամենէն բազմանդամ եւ բազմաճիւղ կազմակերպութիւններէն մէկը: Լիբանանի մէջ կամ այլուր պէտք էր քանի մը բառով ներկայացնել Հ· Մ· Ը· Մ·–ը որպէս համահայկական մեծ մարզական միութիւն: Ամերիկահայ մամուլին մէջ (էջ 658) մոռցուած է Armenian Weekly շաբաթաթերթը, նախապէս կոչուած Hairenik Weekly:

Հայաստանի աշխարհագրութեան բաժնին մէջ անհասկնալիօրէն կարգ մը աշխարհագրական վայրերու անուններ տրուած են թրքերէնով, իսկ հայերէնները՝ փակագիծի մէջ· օրինակ՝ Կէօլճիւք լիճը, փա-

կագիծի մէջ Ծովք (էջ 26)· Էկիլ, փակագիծի մէջ Անգեղ (էջ 26)· Նեմրուքը ծանօթացուած է որպէս Նեմրուք Տաղ (էջ 23), եւլն: Նոյն երեւոյթը, աւելի ընդհանրացած ձեւով, կը կրկնուի Ուրարտուի պատմութեան յատկացուած երկրորդ գլուխին մէջ: Օրինակ՝ էլազիկ, փակագիծի մէջ Խարբերդ, Հարբուք (էջ 54), յետոյ միայն էլազիկ Ձեւով (էջ 61, 65, 80)· էրճիշ, փակագիծի մէջ Արճէշ (էջ 70)· Մուրատ Սու, փակագիծի մէջ Արսանիաս, Արածանի (էջ 55)· Ազնաւուր Թիփի, փակագիծի մէջ Փաթնոս (էջ 70), կարծէք Հայաստանի վայրերը նախ ծանօթ էին փրենց թրքերէն անուանումներով: Բարեբախտաբար միւս բաժիններու հեղինակները չեն կրկնած այս սխալը, եւ գործածած են աշխարհագրական շրջաններուն միայն հայերէն անունները:

Այլ վրիպումներ՝ Կիլիկեան հայկական իշխանապետութեան շրջանին պէտք էր գէթ հպանցիկ կերպով յիշուէր որ 1145 թ.էն սկսեալ Թորոս Բ. կը յաջողի վերականգնել տապալած հայկական իշխանութիւնը (էջ 308): «Ամիրա» տիտղոսը չէր տրուեր սուլթաններու կողմէ, այլ՝ հայ գաղութին կողմէ, կարգ մը մեծահարուստ հայերու (էջ 439):

Օտարազգի հայագէտներու մօտ այլեւս ընդունուած սովորութիւն, թէ կանոն դարձած է հայ պատմագիրներու անունները թարգմանել· այս հատորին մէջ նաեւ կը վխտան այդօրինակ անհարազատ թարգմանութիւններ: Այսպէս՝ Ղազար Փարպեցին դարձած է Ghazar de Parpi (էջ 24 եւ 292), Գրիգոր Տաթեւացին՝ Grigor de Tatew (էջ 370 եւ 372), Առաքել Թաւրիզեցին՝ Arakel de Tabriz (էջ 361), եւլն: Թարգմանութեամբ տալու այս ձեւը երբեմն պատմիչին անունը կը դարձնէ անճանաչելի· այսպէս, Վարդան Արեւելցին տառացիօրէն թարգմանուած է ու դարձած Vartan L'Oriental (էջ 325), Սիմէոն Լեհացին՝ Simeon de Pologne (էջ 361), եւլն: Այս սովորութիւնը գիտականօրէն ճիշդ չէ ո՛չ միայն հայերէնի, այլ՝ որեւէ լեզուի պարագային: Կարգ մը հեղինակներ կը գործածեն երկու ձեւերն ալ· օրինակ՝ Vartan Aygetsi եւ Kostandin de Yerzenka միեւնոյն էջին վրայ (էջ 327): Ժամանակն է վերջ դնելու հայ պատմիչներու անունները թարգմանութեամբ տալու այս անճիշդ սովորութեան, որ կու գայ ԺԹ. դարու սկզբնական շրջանէն:

Այլ յոռի սովորութիւն մըն է, եւ այս հատորին մէջ ալ օգտագործուած, «Թրքահայաստան» (Arménie Turque) եւ «Ռուսահայաստան» (Arménie Russe), «Թրքահայ» եւ «ռուսահայ» անուանումները, որոնք օսմանեան եւ ցարական բռնատիրութեանց օրերէն ժառանգ մնացած են, ու տակաւին կը գործածուին արտասահմանի մէջ հայ թէ օտար հեղինակներու կողմէ: Հայաստանի մէջ կը գործածեն «Արեւմըտեան Հայաստան» եւ «Արեւելեան Հայաստան», «արեւմտահայ» եւ

«արեւելահայ» ձեւերը. ինչո՞ւ չհետեւիլ հայրենի գիտնականներու օրինակին:

Մատնանշուած թերութիւններով հանդերձ, ցարդ՝ անգլերէն կամ ֆրանսերէն լեզուներով հայ ժողովուրդի պատմութեան նուիրուած գործերուն մէջէն այս հատորը կը ներկայանայ ամենէն ամբողջականն ու դիւրամատչելին, միաժամանակ ունենալով գիտական լուրջ մակարդակ:

Այս արժէքաւոր հրատարակութիւնը յանդուգն իրագործում մըն է, որ միաժամանակ մեծապէս կը նպաստէ հայ ժողովուրդի քաղաքական եւ մշակութային պատմութեան ուսումնասիրութեան՝ ընդհանրապէս, եւ ֆրանսախօս աշխարհի հայագիտութեան՝ մասնաւորապէս:

ՅԱԿՈԲ ՊԱՐՍՈՒՄԵԱՆ

ԿԻՄ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ, ԳՐԻԳՈՐ ՆԱԶԻԱՆԶԱՑԻՆ ՀԱՑ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1983 (263 էջ):

ՀՍՍՀ Գիտութիւններու Ակադեմիայի Արեւելագիտութեան հիմնարկի գիտական խորհուրդի որոշումով լոյս տեսած է Կիմ Մուրատեանի «Գրիգոր Նազիանզացին Հայ Մատենագրութեան Մէջ» ուսումնասիրութիւնը:

«Երեք մեծ կապադովկիացիներէն» Գրիգոր Նազիանզացին ապրած է Դ. դարուն: Ոչ միայն հայ մատենագրութեան պատմութեան, այլեւ ընհանրապէս հայ բանասիրութեան համար անհրաժեշտ է անոր գործերուն հայերէն թարգմանութեանց բնագիրներուն գիտական հրատարակութիւններն ու անոնց մասին հայ մատենագրութեան մէջ հայերէն մեկնութիւններուն եւ վկայակոչումներուն նշանակութեան գնահատումը:

Աշխատասիրութեան «Ներածութիւն» բաժնին մէջ հեղինակը կը ներկայացնէ այն բնագրական հրապարակումներն ու հետազօտութիւնները, որոնց մէջ կարելի է գտնել Նազիանզացիի ժառանգութենէն քաղուածքներ, կամ իր մասին գնահատութիւններ: Հեղինակը՝ ինչպէս կը նշէ այստեղ, նպատակ ունեցած է որոշակի պատկերացում տալ Նազիանզացիի հայերէն թարգմանութեան ժամանակին, բնոյթին, ազդե-

ցութեան եւ գաղափարական-քաղաքական հետաքրքրութիւններուն մասին:

«Գրիգոր Նազիանզացիի կեանքն ու Գործունէութիւնը» գլխուն մէջ հեղինակը մանրամասնօրէն կը քննէ Նազիանզացիի անուն-մականունին, ծննդեան թուականին, ուսումնառութեան վայրին եւ կենսագրութեան հետ առընչուող տարբեր կարծիքներն ու պնդումները:

Երկրորդ գլուխը՝ «Նազիանզացին եւ Հայերը», բաղկացած է զիրար լրացնող երկու բաժիններէ: Առաջին բաժինին մէջ հեղինակը հանգամանօրէն ցոյց կու տայ Նազիանզացիի անուան յիշատակութիւնը, իրմէ կատարուած զանազան վկայակոչումներն ու անոնց դրդապատճառները՝ հինգերորդ դարէն մինչեւ ուշ միջնադար: Առանձին-առանձին կը խօսուի Խորենացիի, Փարպեցիի, Շիրակացիի, Ստ. Սիւնեցիի, Ստ. Տարօնեցիի, Շնորհալիի, Տաթեւացիի, Որոտնեցիի եւ այլոց կատարած վկայակոչութիւններուն մասին: Հայ մատենագիրներն ու հոգեւոր գործիչները՝ հաւատքի եւ այլ վէճերու առընչութեամբ յաճախ դիմած են այս մեծ գործիչին. այստեղ հեղինակը ճիշդ կերպով դիտել կու տայ, թէ՝ «դատելով հայ մատենագիրների վկայութիւններից՝ Նազիանզացին մեզանում յիրաւի մեծ համարում է ունեցել, իսկ նրա աշխատութիւնները դիտուել են զօրեղ կռուաններ՝ հաւատի չուրջ ծաւալուած վէճերին մասնակցելիս» (էջ 36):

Երկրորդ բաժինը նուիրուած է Նազիանզացիի երկերուն մէջ հայերու յիշատակութեան: Այստեղ՝ հեղինակը զանազան համեմատութիւններով ու սրամիտ բացատրութիւններով կը փորձէ մեկնաբանել հայերու մասին Նազիանզացիի դիտողութիւններուն էութիւնն ու դրդապատճառները:

Երրորդ գլուխը՝ «Մատենագրական ժառանգութիւնը», նոյնպէս բաղկացած է երկու բաժիններէ: «Հեղինակային պատկանելիութեան հարցեր եւ վերագրուող գրուածքներ» բաժնին մէջ հեղինակը ի մի բերելով Նազիանզացիի գործերուն պատկանելիութեան մասին հայ մատենագրութեան մէջ առկայ հաղորդումները, կը վերագնահատէ կամ ցոյց կու տայ անոնց՝ հայկական միջավայրի մէջ զանազան պատճառներով Նազիանզացիին վերագրուելուն հանգամանքները: Կիմ Մուրատեանը բանասիրական, մատենագիտական, ձեռագրային եւ աղբիւրագիտական խոր քննութեան կ'ենթարկէ «Հարցումն Բարսեղի եւ Ս. Գրիգորի Աստուածաբանին» խորագիրը կրող երկը, որուն երեք ձեռագրախումբերու խմբագրութիւններուն մանրազնին ու համադրական քննութենէն ետք կու գայ այն համոզիչ եզրակացութեան որ «Հարցմունք»-ի տարբեր ձեռագրախումբերու «բնագրերը երբեւէ նոյն տեսքն ունէին: Որ նշուած երեք բնագրերն էլ նոյն հիմքի վրայ են

գոյացել, թուում է, կասկածից վեր է» (էջ 67)։ Այնուհետեւ հեղինակը կը ջանայ ցոյց տալ, թէ «Հարցմունք Գրիգորի» հետագայ խմբագրութիւնները յառաջացած են «Տեսութիւն ճաղագս Հաւատոյ» բնագրին հիմքին վրայ։

«Նազիանզացու գիրք-ժողովածուները եւ դրանց հայերէն խմբագրութիւնները. Մատենագրական վաստակի ընդհանուր գնահատութիւն» բաժնին մէջ, հեղինակը գիտական բարեխիղճ աշխատանք կատարելէ ետք կը ներկայացնէ եւ կը պարզաբանէ Նազիանզացիի մատենագրական ժառանգութեան հայերէն թարգմանութիւններու յայտնի չորս գիրքերը եւ անոնց խորագիր-անուանումներուն յառաջացման եղանակը, ապա՝ մի առ մի ներկայացնելէ ետք Մխիթար Այրիվանեցիի ճառընտիրին մէջ պահպանուած թարգմանութիւնները, հեղինակը կը լրացնէ պելճիքացի Կի Լաֆոնթենի «La Traduction Manuscrite de la Version Arménienne du Discours de Gregoire de Nazianze»-ի մատենագիտութիւնը, որմէ դուրս մնացեր էին Մաշտոցի անուան Մատենադարանի մէջ պահուող կարգ մը թուղթեր, ճառեր եւ չափածոյ ստեղծագործութիւններ (էջ 74–82)։

«Նազիանզացու մատենագրական ժառանգութեան հայերէն թարգմանութիւնների հետքերը» գլխուն առաջին մասին մէջ ամփոփ կերպով կը հրամցուին հայագիտութեան մէջ առ այսօր արտայայտուած Նազիանզացիի երկերուն հայերէն թարգմանութեանց բնոյթն ու ժամանակը չօչափող զանազան կարծիքներն ու դատողութիւնները։ Հեղինակը իրաւացիօրէն կը նշէ որ մինչեւ այսօր «չունինք Նազիանզացու մատենագրական վաստակի հայերէն թարգմանութիւններն արժեքաւորող հետազօտութիւն» (էջ 104)։ Այս գլխուն մէջ կը խմբաւորուին «Դամբանականն»-ի յունաբան թարգմանութեան առանձնայատկութիւնը եւ ինքնատիպութիւնները։ Այնուհետեւ՝ բազմապիսի նմանութիւններ քաղելով Կորիւնի «Վարք Մաշտոցի» ստեղծագործութենէն եւ «Դամբանական»-ի հայերէն ու յունարէն բնագրերէն, հեղինակը կը հասնի այն եզրակացութեան թէ՝ «Վարք Մաշտոցի» անմիջական աղբիւրը «Դամբանական»-ի հայերէն թարգմանութիւնն է, իսկ վերջինս՝ հայերէնի թարգմանուած է մինչեւ 443–451 թթ., այսինքն՝ «Նախքան հայ ինքնուրոյն մատենագրութեան առաջին գործի հեղինակուելը» (էջ 123)։

Աչխատասիրութեան ամենէն արժեքաւոր մասերէն մէկը պէտք է նկատել «Նազիանզացու Գիրք-ժողովածուները Խորենացու Աղբիւր» հատուածը (Գլուխ Դ.), ուր վարպետօրէն կը բացատրուի Նազիանզացի-Խորենացի ընդհանրութիւններու իրողութիւնը եւ կը կատարուի հետեւեալ հաստատումը. «Խորենացու քաղումները բնագրական երկուստեք ճշգրտումների հնարաւորութիւն են տալիս, որ

նկատի պիտի ունենալ թէ նրա եւ թէ Նազիանզացու երկերը գիտական հրատարակութեան պատրաստելիս» (էջ 142)։

Հատորի վերջին երկու գլուխները արժեքաւոր ներդրում են Նազիանզացիի եւ հայ մատենագրութեան թէ՛ վաղ թէ՛ համեմատաբար ուշի ուշ շրջաններու հետ ունեցած աղերսներու լուսաբանման աշխատանքին մէջ։ Երկու հարիւրի հասնող ձեռագիրներու գրականագիտական եւ աղբիւրագիտական վերլուծումներու համատեղութեամբ վերջին երկու գլուխներու մէջ հեղինակը կը յաջողի լուծել հեղինակային պատկանելիութեան փոխվերագրումներու եւ նոր խմբագրութիւններու ծագման խնդիրները։

Նազիանզացիին նուիրուած աշխատութիւնը ունի նաեւ «ցաւելուած» բաժին մը, ուր Կիմ Մուրատեանի բնագրագիտական մանրակրկիտ ջանքերուն չնորհիւ գիտական շրջանառութեան մէջ կը դրուին հայ ձեռագրական հաւաքածոներու մէջ ցրուած «Ցինքն Ցագարակէ Անդրէն Եկեալ», «Ցինքն եւ ի Բանս Երկրորդ» եւ «Ի Կեսարիոս Եղբայրն Իւր» ճառերը։

Կիմ Մուրատեանի այս աշխատասիրութիւնը երիտասարդ գիտնականի լուրջ ներդրում է հայ բանասիրութեան եւ բիւզանդագիտութեան մէջ։

ՄԻՆԱՍ ԳՈՃԱՑԵԱՆ

ՄԽԻԹԱՐ ԱՆԵՑԻ, ՄԱՏԵԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱՎԷՊ ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆԱՑ, Աշխատասիրութեամբ՝ ՀԱՑՐԱՊԵՏ Գ. ՄԱՐԳԱՐԵԱՆԻ, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1983 (140 էջ)։

Միջնադարու ամենէն նշանաւոր, բազմամարդ ու բազմազգ քաղաքներէն՝ Անի մայրաքաղաքի մասին իւրաքանչիւր տեղեկութիւն, պատմական ու մատենագրական աղբիւր, խիստ կարեւորութիւն ունի ոչ միայն Հայաստանի, Վրաստանի, այլեւ ամբողջ Կովկասի ու Բիւզանդական կայսրութեան պատմութեան համար։ Այս տեսանկիւնէն՝ Մխիթար Անեցիի «Մատեան Աշխարհավէպ Հանդիսարանաց» երկի գիտական հրատարակութիւնն ու այդ մասին գրուած ուսումնասիրութիւնը օգտաշատ գործ մըն է, մասնաւորաբար հայագիտութեան եւ կովկասագիտութեան համար։

Աշխատութեան հեղինակը առանձին-առանձին կը քննէ Մխիթար Անեցիի կեանքին ու երկերուն հետ կապուած գրեթէ բոլոր հարցերը։ Հ. Մարգարեան յատկապէս ուշադրութեան առարկայ կը դարձնէ Մխիթար Անեցիի գրիչին արդիւնք՝ միջնադարուն բաւական յայտնի դարձած Արեգակի եւ Լուսնի խաւարումներու մասին բացատրութիւններ տուող

պարսկերէն աստղագիտական երկին թարգմանութիւնը: Հեղինակը կը քննարկէ Անեցիի կատարած թարգմանութեան հետ առընչուող ցարդ յայտնուած կարծիքներն ու ենթադրութիւնները՝ յատկապէս ծանրանալով խորհրդաւոր «Ոճիէ», «Ցոճիէ», «Ոճիքէ» բառերու ծագումնաբանութեան խնդրին: Ինչ կը վերաբերի «Պատմութիւն ցանուոյ քաղաքին» երկի Մխիթար Անեցիի պատկանելու հարցին, Հայրապետ Մարգարեան կը գտնէ որ կազմող-հեղինակը օգտուեր է այլ հեղինակներու գործերէն, եւ սոյն երկը քաղագրութիւն մըն է: Այս մասին «Ցաւելուած» բաժնին մէջ (էջ 123–124) հեղինակը աւելի մանրամասնօրէն ցոյց կու տայ աղբիւրները:

«Մատեան Աչխարհավէպ Հանդիսարանաց»-ի մեզի հասած մասը խիստ արժէքաւոր տեղեկութիւններ կը հաղորդէ հայոց, վրաց, պարսից եւ արաբներու մասին: Անոր արժէքը առաւել եւս կ'իմաստաւորուի նաեւ այն բանի չնորհիւ, որ մեզի հասած հատուածը հիմնուած է մեծ մասամբ Խորենացիի, ապա նաեւ մասամբ՝ Փարպեցիի, Սեբէոսի, Դրասխանակերտցիի եւ այլոց երկերու փոխանցած տեղեկութիւններուն վրայ: Այս հանգամանքն ալ ինքնին կ'օգնէ այսօրուայ բանասէրին համեմատելու եւ վերականգնելու նախորդ մատենագիրներու կարգ մը տեղեկութիւնները:

Հ. Մարգարեան կ'անդրադառնայ նաեւ Մխիթար Անեցիի պատմագիտական հայեացքներուն եւ պատմահայեցողական ակունքներուն: Հեղինակը ճիշդ կերպով կը նկատէ որ տակաւին թերի են մեր իմացութիւնները՝ միջնադարեան հայ պատմիչներուն պատմագիտական հայեացքներուն վերաբերեալ, ուստի՝ աշխատութեան հեղինակը խորապէս ուսումնասիրելէ ետք հրատարակուող երկը, բանասէրին ու պատմաբանին ուշադրութեան կը յանձնէ Մխիթար Անեցիի պատմահայեցողութիւնը: Այստեղ կ'իմանանք թէ Մխիթար Անեցին «չեչտում է պատմութեան հակայական ճանաչողական արժէքն ու նշանակութիւնը, այն, որ պատմութիւնը լուսաւորում է մարդկանց ու ծանօթացնում գիտութեանը, պատմութեան մէջ անդրապատկերուելով են յաւերժանում լաւն ու բարին· պատմութիւնն է անցեալի փորձի հիման վրայ դժուարութիւնները յաղթահարելու ուղիներ յուշում» (էջ 40):

Հայագէտ-կովկասագէտ Հ. Մարգարեան ժե. դարէն հասած ձեռագրի օրինակի վրայ, բանասիրական-աղբիւրագիտական հմուտ ուսումնասիրութեան չնորհիւ հրատարակեր է քննական բնագիր, որ անկասկած աւելի ընդունելի է քան հարիւր տարի առաջ Քերովբէ Պատկանեանի պատրաստած հրատարակութիւնը:

ՄԻՆԱՍ ԳՈՃԱՑԵԱՆ

ԺԻՐԱՑՐ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ, ՀԱՑ ՆՈՐ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԸ, 1967-1981, Պէյրութ, 1984 (183 էջ)։

Սփիւռքը, մեր օրերուն, հայ մամուլի մատենագիտութեամբ զբաղող չատ անուններ չունի թուարկելիք։ Եւ նշելի քիչ անուններուն մէջ ակնառու տեղ մը կը գրաւէ Ժիրայր Դանիէլեանը, որ իր ուշագրաւ յայտնաբերումներուն կը միացնէ լուրջ գիտնականի յատուկ բծախընդրութիւն ու կշռադատում։

Այս հաստատումին ապացոյցն է անոր «Հայ Նոր Պարբերական Մամուլը 1967-1981» աշխատասիրութիւնը։

Ընդհանուր գիծերով՝ գիրքը կը բաղկանայ 183 էջերէ, որոնք կը պարփակեն ներածական խօսքեր, յիշեալ շրջանին հայրենիքի թէ սփիւռքի մէջ լոյս տեսած մամուլի օրկաններուն մատենագիտութիւնը, զանազան ցանկեր եւ անգլերէն ամփոփում մը։

Դանիէլեան «Որպէս Նախաբան» իր խօսքին մէջ, իբրեւ յառաջաղրանք, կը նչէ թէ ինք ջանացած է ներկայացնել բոլոր այն պարբերականները, որոնք սկսած են լոյս տեսնել, կամ՝ դադարէ մը ետք վերահրատարակուիլ 1967 թ.-էն ասդին, մինչեւ 1981 թ.։

Ան գիտակցաբար զանց առած է հայկական գուտ օտարալեզու թերթերը, զորս իրաւամբ կը նկատէ անանջատելի բաղադրիչները հայ լրագրութեան, բայց որոնք կը սպասեն առանձին այլ ուսումնասիրութեան մը, ի՛ր իսկ խոստումով, որուն մօտալուտ գործադրութեան կը սպասենք մենք։ Ան նաեւ ջանացած է՝ ըստ կարելւոյն, հատորին մէջ դուռ բանալ իրեն հանդիպած թերթերու մէկ մասին առաջին համարներու անուանաթերթերու ֆլիշէներուն, որոնք զգալիօրէն կը հարըստացնեն հատորը։

Մատենագէտին բծախնդրութիւնը զինք կ'առաջնորդէ վերապահ յայտարարութիւններու, թէ, օրինակ, կրնան հատորէն դուրս մնացած ըլլալ անունները կարգ մը թերթերու եւ կամ մանրամասնութիւններ՝ հատորին մէջ տեղ գտած պարբերականներու մասին։ Ասոնց բացակայութիւնը, յամենայն դէպս, եթէ ինչ որ տեղ կը ստուերէ գործին ամբողջականութիւնը, անիկա սակայն մեղադրելի կը դարձնէ ոչ թէ տքնջան աշխատութեան մը լծուած հեղինակը, այլ՝ անոր հարցասէր նամակները անպատասխան թողուցած հասցէատէրերը, թող որ անոնցմէ կրնան վրիպած ըլլալ այդ նամակները՝ Լիբանանի թղթատարական անկանոնութեան հետեւանքով։

Գիտական լուրջ եւ կուռ խօսք է երկասիրութեան «Ներածական» բաժինը։ Հոն Դանիէլեան ոչ միայն համոզիչ կերպով կը փորձէ հիմնաւորել թէ հայ պարբերական մամուլն իր հիմնադրութեան առաջին օրէն

մինչեւ 1981 թ. հեչտիւ կը հաշուէ 4000 անուն, այլեւ քաղաքական, տնտեսական ու ընկերային գործօններու վրայ վերլուծական ակնարկ մը նետելով՝ կը պարզաբանէ 1967–1981 երկարող ժամանակաշրջանի հայ պարբերական մամուլին արձանագրած քանակական աճի երեւոյթը:

Քաղաքական, տնտեսական թէ ընկերային դրդապատճառներով հայ հաւաքականութիւններու աշխարհագրական տեղաշարժերը, ըսելիք ունեցող երիտասարդութեան մը պոռթկումը, ազգային արմատներու որոնումը (որ տեղի կ'ունենայ միջազգային չարժումներու ուղղակի թէ անուղղակի ազդեցութեամբ), եւ հայ անհատներու թէ հաւաքականութիւններու տնտեսական կարողութեան աճի կողքին՝ տպագրական միջոցներու ընծայած յաւելեալ դիւրութիւնները հիմնաւոր կերպով եւ անառարկելիօրէն համոզկեր մօտեցումով նիւթ կը դառնան հեղինակին, որուն ուշադրութիւնը տակաւին կը բեւեռուի յատկապէս միջինարեւելեան հայագաղութներէն դուրս՝ հայատառ պարբերաթերթերու մէջ օտար լեզուներու հետզհետէ տարածուն օգտագործման եւ մամուլի օրկաններուն դիմագրաւած գանազան դժուարութիւններուն ու արձանագրած լեզուական նահանջին վրայ եւս:

Ինչ կը վերաբերի մատենագիտական ցանկի դասաւորման հարցին, ինք կարծենք թէ Դանիէլեան դիմած է յարմարագոյն լուծումին՝ որդեգրելով այբուբենական դասաւորման եղանակը, որ գիտական է ու գործնական միանգամայն: Աւելի լաւ պիտի ըլլար, սակայն, եթէ գիրքին աւարտին, պարբերաթերթերու ցանկը տրուէր ոչ միայն ըստ երկիրներու, այլեւ՝ հրատարակութեանց տարեթիւերուն նկատառումով, որպէսզի այս վերջիններուն միացումովը այբուբենական ցանկին՝ աւելի ամբողջականօրէն մատչելի ըլլար գիրքը ուսումնասիրողին:

Բաղձալի էր նաեւ հատորին մէջ հանդիպիլ ցանկին՝ դադրած թերթերուն, —անոնց դադարման հիմնական պատճառներուն ալ նշումով ներածութեան մէջ,— գիտնալով հանդերձ թէ Լիբանանի պայմանները փորձանաւոր կրնային ընել նման ճիգ մը:

Նախընտրելի պիտի ըլլար, նոյնպէս, չօշափելի օրինակներով համեմել այն հաստատումը՝ թէ կարգ մը թերթեր, ժամանակի ընթացքին, իրենց սկզբնական ուղղութեան բոլորովին ներհակ ուղղութիւն պարզած են:

Այսուհանդերձ, ուրախալի է ընդգծել թէ Դանիէլեան լիովին յաջողած է իր դժուարին, աշխատասէր ու համբերատար յառաջադրանքին մէջ, եւ երկնած է աշխատութիւն մը, որ նախանձը պիտի չարժէր, հաւանաբար, նոյնիսկ քաղաքականապէս ու ապահովական տեսակէտով ամենակայուն պայմաններու մէջ ստեղծագործող մատենագէտի մը:

Իր մատենագիտական ցանկով ու ներածականին մէջ տեղ գտած

ընդհանրացումներով, եւ մատնանշումներով, այս հատորը կու գայ ծածկելու բաց մը, մանաւանդ երբ նկատի ունենանք թէ մատենագիտական համահաւաք ցանկերէն վերջինն ունի մէկուկէս տասնամեակի կեանք արդէն:

Տակաւին՝ «Հայ Նոր Պարբերական Մամուլը 1967–1981» արդէն իսկ կարեւոր սկզբնաղբիւր մը կարելի է նկատել սփիւռքահայ պատմագրութեան համար: Աշխատասիրութիւնը լաւագոյնս կը դրսեւորէ վերոյիշեալ ժամանակաշրջանին մէջ գաղթահայ կեանքին ապրած յուզումներն ու վերիվայրումները, հոն խմորուած ու ձեւաւորուած մտածողութիւնները ու աշխարհայեացքները: Եւ յիշեալ իրողութիւնը գլխաւոր բարենիշներէն մէկը պէտք է նկատել գրախօսուող երկին: Այս իսկ պատճառով՝ հատորը, միաժամանակ, հայ մամուլի պատմութեան հետախոյզներուն չափ պիտի օժանդակէ նաեւ հայ գաղթաշխարհի պատմութիւնը ուսումնասիրողներուն եւ ազգային–քաղաքական գործիչներուն, որոնք պիտի կարենան դիւրաւ հետեւցնել թէ միջինարեւելեան նոյնիսկ նօսր հայագաղութները կը պահպանեն իրենց միջնաբերդային նշանակութիւնն ընդդէմ ձուլումի, եւ պիտի կարենան կանխահոգական նախատեսութիւններ կատարել մեր ժողովուրդի՝ յատկապէս ամերիկեան ու եւրոպական գաղթօճախներու հեռանկարին շուրջ՝ ըստ այնմ ծրագրաւորելու տարուելիք աշխատանքները:

ՎԱՉԷ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

ՎԱՐԱԳ Դ. ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ, ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ ՀԱՑ ԳՐԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, *Երեւան*, 1981 (214 էջ):

Հաւանաբար հայոց լեզուի պատմութեան քննութիւնը հայագիտութեան ամենէն քիչ ուսումնասիրուած մարզերէն մէկն է, իսկ գրական լեզուի պատմութիւնը՝ գրեթէ «խոպան» բնագաւառ մը, եթէ հաշուի չառնենք հատ ու կենտ ուսումնասիրութիւններ, ինչպիսին է Արտաշէս Պապոյեանի «Պարոյր Սեւակի Զափածոյի Բառապաշարը» (Երեւան, 1970):

Ինչ խօսք որ հայոց գրական լեզուի պատմութիւնը ինքնին հրապարակայածաւալ ու բազմաշերտ ամբողջութիւն մըն է, ուր հայոց լեզուն կարելի է քննել տարբեր ժամանակներէ սկսած, զանազան հանգրուաններէ անցած բազմաբնոյթ հատուածներու ու ճիւղաւորումներու մէջ:

Լեզուն կենդանի երեւոյթ է, հասարակական հաղորդակցման միջոց, ու լեզուամտածողութեան արտայայտութիւն, կապուած՝ տրուեալ ժողովուրդի կենսունակութեան ոլորտին, համամարդկային յառաջխաղացքին եւ ընկերային պարունակին հետ:

Բարեբախտաբար, վերջին տասնամեակներուն, յատկապէս հայրենի լեզուաբաններ ու քերականներ հետամուտ են հայ լեզուաբանութեան այս մարզը՝ կենդանի գրական լեզուն ուսումնասիրել ու հետազօտել, նիւթ կամ թեզ ունենալով ժամանակակից գրողներ կամ հեղինակներ:

Միւս կողմէ, որքան կարեւոր եւ անյետաձգելի պիտի ըլլար ուսումնասիրութեան կարկինը հասցնել մինչեւ այնպիսի լուսաւոր ու պայծառ շրջաններու, —երբ հայ գրական լեզուն կ'ապրէր իր երանութեան գագաթնակէտը,— ոչ միայն անոր համար որ ունէինք բիւրեղ, կատարեալ, հարուստ ու ճկուն լեզու մը, այլ գնահատում մը կատարելու տուեալ ժամանակաշրջաններուն եւ արժեւորում մը՝ տիտանական հեղինակներուն մասին:

Ասիկա հայոց լեզուի պատմագրութեան պարտքն է, լեզուաբաններուն հրամայական գործը, ցոյց տալու համար այդ շրջաններուն նաեւ լեզուաոճական առանձնայատկութիւնները, երանգներն ու յատկանիշները, գրականութեան, քննադատութեան, պատմութեան, փիլիսոփայութեան ու մանկավարժութեան զուգահեռ:

Այս առումով ուշագրաւ աշխատասիրութիւն մըն է հայրենի ականաւոր լեզուաբան՝ Վարագ Առաքելեանի «Ակնարկներ Հայոց Գրական Լեզուի Պատմութեան» գիրքը, ուր գիտական համապարփակ քննութեան ենթարկուած է գլխաւորաբար Ե. դարու հայ մատենագիրներու լեզուն ու ոճը:

Պարզ է թէ ժամանակաշրջանը խիստ էական նշանակութիւն ունի հայ ժողովուրդին համար, որովհետեւ ան «ծննդոց»ը կ'աւետէ հայ ժողովուրդին՝ հայ գիրի ու գրականութեան ստեղծումով, որ գրաւականը դարձաւ հայ ժողովուրդի լինելութեան ու գոյատեւման:

Աշխատասիրութիւնը ունի երեք գլխաւոր բաժիններ, համապատասխան ենթամասերով, ուր առանձին-առանձին քննուած են՝ գրական լեզուն ու անոր հետ առընչուած խնդիրները, հիմնուած՝ ժամանակակից լեզուապատմութեան նոր տուեալներուն վրայ, երկրորդ՝ Ե. դարու գրական լեզուն, որպէս գրական ու խօսակցական արտայայտչամիջոց, եւ երրորդ՝ Ե. դարու հայ մատենագիրներու լեզուն ու ոճը, եւ անոնց բնորոշիչ կողմերը:

«Ներածութիւն» (էջ 5–58) ընդարձակ բաժնով, լեզուաբան Առաքելեան նախ կ'անդրադառնայ առհասարակ գրական լեզուի պատմութեան ուսումնասիրութեան խնդիրներուն, ապա եւ յաջորդաբար՝ գրական լեզուի համաժողովրդական բնոյթին, գրական ու գրաւոր լեզուներու փոխ-յարաբերութեանց, բարձր ու պարզ ոճերու գրական լեզուի տարատեսակներուն ու անոնց կառուցուածքին, գրական լեզուի կապին՝ ժողովուրդի պատմութեան ու համաժողովրդական խօսակցա-

կան լեզուին, գրական լեզուի արտայայտութեան ճշգրտութեան, խոսակցական, գրական լեզուներու ու բարբառի առընչութիւններուն՝ իրար նկատմամբ, գրական լեզուի ու ժարգոնի կապակցութիւններուն, գրական լեզուի գործառական ոճերուն՝ հաղորդակցման տարբեր միջոցներով ու լեզուական առանձնայատուկ կիրարկութիւններով, գրական լեզուի ժողովրդայնութեան, առանց որուն լեզուն չի կրնար դառնալ հաւաքականութիւններու հաղորդակցման միջոց:

Նոյն բաժնին մէջ, գիտնական լեզուաբանը ծանօթութիւններ կու տայ ընդհանրապէս գիրի ստեղծման, անոր ժամանակագրութեան, քերականական երանգներուն ու նշանագրութեան մասին, ապա տալով պատմականը հայ գիրերու ստեղծման ու ստեղծիչին, ինչպէս նաեւ նախամեսրոպեան գիրերու ու դանիէլեան նշանագիրերու:

Երկրորդ բաժինը՝ (Ա. Գյուխ, էջ 59–116), նուիրուած է Ե. դարու գրական լեզուին՝ գրաբարին, ուր ուսումնասիրողը հիմնուելով պատմական աղբիւրներու ու տուեալներու վրայ, կու տայ ժամանակաշրջանի հին հայերէնի գրական ըլլալու փաստը՝ իր ինքնուրոյն ու թարգմանական գրականութեամբ, ինչպէս նաեւ լեզուական ոճերով, բառակազմութեան միջոցներով ու թարգմանական արուեստով:

Այնուհետեւ, լեզուաբանը կը ներկայացնէ գրաբարը իբրեւ համաժողովրդական խոսակցական լեզու, «որի բառապաշարի գերակշռող մասը, յարատեւելով, հարստացրել է մեր նոր գրական լեզուն եւ դարձել նրա բառապաշարի կորիզն ու հիմնական բառաֆոնտի հարցստութիւնը», տալով ճոխ օրինակներու ու ստուար բառերու զուգորդութիւններ, զանոնք ընդհանրապէս մէջբերելով տուեալ ժամանակաշրջանի մատենագիրներու գրութիւններէն կամ ուսումնասիրող լեզուաբաններու հաւաքագրումներէն:

«Գրաբարը եւ Բարբառները» ենթամասին մէջ, Առաքելեան փորձած է Ե. դարու գրական լեզուին մէջ գործածուած եւ սակայն քաղաքացիութիւն չստացած որոշ բառերու գոյութիւնը կապել բարբառներու հետ, տրուած ըլլալով որ անոնցմէ մաս մը գոյութիւն ունի ժամանակակից բարբառներու մէջ:

Նշանակալից է որ գրաբար–բարբառ յարաբերութիւնները չեն սահմանափակուիր լոկ բառային փոխառութիւններով, այլեւ՝ քերականական կարգերով:

Տալէ ետք հայոց գրական լեզուի պատմութեան հիմնական շրջանաբաժանումը (գրաբար, միջին հայերէն եւ նոր գրական լեզուի երկճիւղ շրջան), լեզուաբան Առաքելեան կը ներկայացնէ այն քերականներն ու լեզուաբանները, որոնք զբաղած են այս հարցով (Ա. Բագրատունի, Ա. Այտընեան, Հ. Աճառեան, Գ. Ջուհակեան), քննարկելով իւրաքանչիւրի տեսակէտը:

«Դասական կամ Ոսկեդարեան Հայերէնի Խնդիրը» ենթամասով Առաքելեան կը ներկայացնէ Վիեննայի ու Վենետիկի Մխիթարեաններուն լեզուա-ոճական հայեացքները գրաբարի նկատմամբ: Հեղինակը կը դիրքորոշուի ի նպաստ վենետիկեան ուղղութեան, բաժնելով Հայր Արսէն Բագրատունիի տեսակէտը, որ «հայ գրականութեան նկատմամբ խտրականութիւն» կը նկատէ վիեննացիներու այն պնդումը, թէ՝ «ե. դարի առաջին կէսի գրականութիւնից դուրս չկայ այնպիսի գրականութիւն, որի լեզուն օրինակելի լինի»:

Այս գլխուն վերջին բաժինով, Առաքելեան կը ներկայացնէ ե. դարու հայ ինքնուրոյն ու թարգմանական գրականութեան դասերու բաժանումը ըստ ոճական յատկանիշներու, թուելով այն հեղինակները, որոնք զբաղած են այս կալուածով, միաժամանակ տալով պատկերներ եւ օրինակներ տարբեր մատենագիրներու գործերէն:

Որոշապէս ամենէն յատկանշական, չահեկան ու նորարարական բաժինը կը հանդիսանայ Բ. Գլուխը (էջ 117–214), ուր հմուտ լեզուաբանը առարկայական ու գիտական հիմունքներով ներկայացուցած է ե. դարու հայ եօթը տիտան մատենագիրներու լեզուն ու ոճը (Եզնիկ, Կորիւն, Ագաթանգեղոս, Փաւստոս Բիւզանդ, Խորենացի, Եղիշէ ու Փարպեցի):

Առաքելեան ե. դարու հայ մատենագիրներու մասին հետեւեալը կ'ըսէ, անշուշտ, բազմաթիւ օրինակներու լոյսին տակ քննելէ ու եզրակացութիւններու յանգելէ ետք.

1— «Եզնիկ Կողբացու լեզուն ու ոճը համարուել է հայ հին գրական լեզուի ամենակատարեալ օրինակը», որ «··· մինչեւ վերջ միեւնոյն մակարդակի վրայ է մնում»:

2— Ճշդելէ ետք Կորիւնի, Ագաթանգեղոսի ու Բիւզանդի լեզուաոճական նմանութիւններն ու ընդհանրութիւնները, Առաքելեան կը հաստատէ թէ առաջինը որեւէ առընչութիւն չէ ունեցած միւսներուն հետ: Իսկ անդրադառնալով անոր լեզուին ու ոճին, Առաքելեան կ'ըսէ. «Կորիւն Աստուածաշնչեան պարզ ու վճիտ հայերէնին հակադրեց խրթնաբանութիւնը, Եզնիկեան կուռ ու կանոնիկ դասական լեզուի դիմաց մէջտեղ դրեց հայերէնի ոգուն անհարազատ անկանոնիկ մի խճողուած հայերէն», դառնալով նաեւ «խրթնաբան ոճի հիմնադիրը մեր գրականութեան մէջ»:

3— Անհիմն նկատելէ ետք Ագաթանգեղոսի գիրքի «թարգմանութիւն» ըլլալը, Առաքելեան լուսարձակի տակ կ'առնէ յատկապէս անոր լեզուի բառապաշարային կողմը, զայն նկատելով «մեծ հարստութիւն» մը, որ ժառանգուած է մեզի:

4— Նշելէ ետք Փաւստոս Բիւզանդի լեզուաոճական թերութիւնները ու չեզումները, հեղինակը կը նշէ թէ նման զարտուղութիւններ

գլխաւորաբար երեւելի են կրօնական պատմուճներուն մէջ, այլապէս՝ «երբ··· անցնում է կեանքի, կենցաղի, առօրեայ երեւոյթների հաղորդմանը, այդ բոլոր լեզուական թերութիւնները իւրայատուկ գոյն ու երանգ, չարժունութիւն ու աչխուժութիւն են հաղորդում նրա ոճին»:

5— Ընդունելէ ետք թէ Խորենացիի լեզուն զերծ չէ յունարէնի ազդեցութենէն ու կարգ մը լեզուական չեղումներէ, Առաքելեան՝ Խորենացին կը նկատէ «այն սահմանակէտը, ուր (նախորդներու) այդ լեզուական հարթութիւնը վերջանում է, ու մեր առջեւ կանգնում է գրական մի բարձունք իր լեզուաոճական նորութիւններով եւ ուղղութեամբ»:

6— Ձչդելէ ետք Եղիշէի Ե· դարու մատենագիր ըլլալու իրողութիւնը, Առաքելեան անդրադառնալով անոր լեզուին, կը հաստատէ թէ, թէեւ «ճապաղ ու անկապակից մասերը քիչ չեն, բայց բոլոր դէպքերում Եղիշէի լեզուն զերծ է խրթնաբանութիւնից, անհասկնալի ու մութ հատուածներից»:

7— Զուգորդում մը կատարելէ ետք Բիւզանդի ու Փարպեցիի ոճին ու խօսքին միջեւ, Առաքելեան օրինակներով կը հաւաստիացնէ թէ երկրորդը «իր գիրքը գրել է շատ մաքուր գրաբար հայերէնով, միայն երբեմն կիրառել է ժողովրդախօսակցական բառեր, դարձուածքներ, քերականական ձեւեր, շարադասութիւն ու համաձայնութիւն», եւ ապա՝ «Փարպեցու խօսքը աւելի կիրթ է ու կազմակերպուած, զերծ է կցկտուրութիւնից ու անկապակցութիւններից, աւելորդ զարդերը խորթ են նրան»:

Ներկայացուած այս ուսումնասիրութիւնը ինքնին փաստ մըն է, որ հայրենի քաջատեղեակ լեզուաբանը յաջողած է գիտական խորաթափանց չափանիշներով, ինքնուրոյն դատումներով եւ իւրայատուկ հետեւողութեամբ բացայայտել Ե· դարու հայ գրական լեզուին պատմութիւնն ու անոր հետ կապուած լեզուի ու ոճի խնդիրները:

Ուսումնասիրութիւնը շատ բան պիտի չահէր, եթէ լեզուաբանը իր եզրակացութիւնները, հետեւութիւններն ու միտքերը աւելի յստակացուցած ու ամփոփուած ձեւով շարադրէր ու դասաւորէր՝ իւրաքանչիւր կնճռոտ հարցի մը պարագային, ինչպիսին կը տեսնենք մատենագիրներու լեզուն ու ոճը քննած ատեն:

Ցամենայն դէպս, խիստ նշանակալից ներդրում մը ընդհանրապէս հայագիտութենէն ներս, ու մասնաւորապէս հայոց լեզուի քննութեան մէջ, որ ինքնատիպ բարեներ մը կ'արձանագրէ յօգուտ վաստակաշատ ու բազմահեղինակ լեզուաբան Վարագ Առաքելեանին:

ՊԱՐՈՑՐ ԱՂՊԱՇԵԱՆ

ՄԻՔԱՅԷԼ Ն. ՑԱԿՈՐԵԱՆ, ԶՄԻՒՌՆԱՀԱՑ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԸ, 1839–1860, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1984 (375 էջ)։

1922 Թ.ի Սեպտեմբերին՝ յոյն-Թրքական պատերազմի աւարտին, Թուրքերը կը յաջողէին իրենց մահասփիւռ իշխանութիւնը հաստատել նաեւ Իզմիր քաղաքին վրայ։ Միջազգային հաղորդակցութեան կեդրոն, ու մանաւանդ Փոքր Ասիոյ գլխաւոր դարպասներէն հանդիսացող այս բարգաւաճ քաղաքին մէջ, զանազան պատճառներով, 17–րդ եւ 18–րդ դարերուն կազմաւորուած էր 7–8 հազարի հասնող կազմակերպուած ու կենսունակ հայկական գաղութ մը։ 1830–ական Թուականներու վերջերուն՝ այդ թիւը կը հասնէր 10 հազարի, իսկ 20–րդ դարու առաջին երկու տասնամեակներուն՝ հայկական գաղութի թիւը կը բարձրանար 30 հազարի։ Պոլսոյ հետ, յաճախ անոր մրցակից՝ Իզմիրը եղած է արեւմտահայ լուսաւորութեան, մշակութային, հասարակական ու տնտեսական կեանքի կարեւոր կեդրոն։ 1750–ական Թուականներէն սկսած՝ այնտեղ կը հիմնուին հայկական տպարաններ, դպրոցներ, մշակութային միութիւններ։ Հայ պարբերական մամուլն ալ, թէեւ քիչ մը յապաղումով, ամբօրէն կը հաստատուի հոն, ու այդ վայրէն իր ճառագայթումները կը հասցնէ Կ. Պոլիս, Կովկաս եւ հայկոծ այլ չրջաններ։

Իզմիրի հայ պարբերական մամուլի ուսումնասիրութեան նուիրուած է՝ հայրենի գրագէտ, բանասէր ու մատենագէտ Միքայէլ Նաւասարդի Ցակոբեանի «Զմիւռնահայ Պարբերական Մամուլը (1839–1860)», որ կը հանդիսանայ 1839–1880 ԹԹ. ընդգրկող ժամանակաչրջանին նուիրուած ուսումնասիրութեան առաջին մասը։

Հայ մշակութային ու հասարակական կեանքի կազմաւորումին, ու անոր հոլովոյթին ուսումնասիրութեան կարեւորութիւնը օրըստօրէ կը չեշտուի, յատկապէս հայրենիքի մէջ։ Եւ ուրեմն՝ արեւմտահայ մշակոյթին հանդէպ հետաքրքրութիւնը՝ նմանապէս։ Այս երեւոյթներուն չօչափելի ապացոյցներէն մէկը կը հանդիսանայ Միքայէլ Ցակոբեանի գրախօսուող աշխատասիրութիւնը։ Հատորին «Ներածութիւն»ը կը սկսի յստակ ու չոր նախադասութեամբ մը. «Զմիւռնահայ պարբերական մամուլի իրական պատմութիւնը տակաւին չէ ուսումնասիրուած» (էջ 5)։ Մասնակի յօդուածներ, հայ պարբերական մամուլի նուիրուած ընդհանուր ուսումնասիրութիւններու մէջ՝ մասնակի անդրադարձումներ եղած են նախապէս այլ բանասէրներու եւ պատմաբաններու կողմէ։ Նման փորձեր կատարած է նաեւ Միքայէլ Ցակոբ-

եանը: Ան նոյնիսկ ունի հրատարակուած մենագրութիւն մը՝ նուիրուած զմիւռնահայ մշակութային նշանաւոր գործիչ Գրիգոր Մսերեանի եւ անոր հրատարակած «Մէտէօրա» հանդէսին՝ «Մէտէօրա Հանդէսը Արեւմտահայ Լուսաւորական-Դեմոկրատական Շարժման Մէջ» (Երեւան, 1977, 327 էջ) խորագիրով: Սակայն եւ այնպէս, զմիւռնահայ մշակութային օրրանին ամբողջական պատկերն ու նկարագիրը չէ կերտուած վերոյիշեալ ուսումնասիրութիւններով: Զմիւռնահայ պարբերական մամուլի ամբողջական պատմութեան ուսումնասիրութիւնը ցարդ կը սպասէր իր հմուտ բանասէր պատմաբանին: Այդ դժուարին աշխատանքն է որ իրեն նպատակակէտ դարձուցած է Միքայէլ Ճակոբեանը:

1922 թ.ի Իզմիրի աղէտը, այլ դժբախտութիւններու կողքին, ի սպառ ջնջեր ու անհետացուցեր էր նաեւ հայկական մշակոյթի բոլոր յուշարձաններն ու արխիւային նիւթերը: Ասկէ՝ Միքայէլ Ճակոբեանի ձեռնարկին դժուարութիւնը, զոր ան համբերատար աշխատանքով, գերագոյն ճիգերով կը յաջողի դիմագրաւել տարիներու ընթացքին: Հայրենիքի եւ Արտասահմանի մատենադարաններէն հնարաւորին չափ ի մի հաւաքելով զմիւռնահայ պարբերական հաւաքածոները, կամ անոնց լուսապատճէնները իբրեւ հիմնական սկզբնաղբիւր, կ'օգտագործէ զանոնք: Առաւել՝ ան կ'օգտագործէ նաեւ զմիւռնահայ գաղթօճախին նուիրուած հին ու նոր բոլոր նիւթերը:

Նախքան հիմնական նիւթին անցնիլը, գիտնական բանասէրի վայել գիտակցութեամբ՝ Մ. Ճակոբեան կը փորձէ ճշդել իր ուսումնասիրութեան առարկան, առաջին հերթին պարզել զմիւռնահայ պարբերաթերթերու ընդհանուր պատկերը, եւ պատրաստել անոնց մատենագիտական ստոյգ ցանկը: Նախապէս պատրաստուած ու հրատարակուած մատենագիտական բոլոր ցանկերը քննական լուրջ ուշադրութեան ենթարկելէ ետք, կրկնութիւններն ու չփոթները պարզելէ, ինչպէս նաեւ մոռացումները արձանագրելէ ետք, ան կը ներկայացնէ զինք չհագրգռող ժամանակաշրջանի՝ 1839-1880 թթ., զմիւռնահայ մամուլի ամբողջական ցանկը, որ կ'ընդգրկէ 18 պարբերաթերթ:

«Ներածութիւն» բաժինէն ետք, որ գրուած է ծրագրուած զոյգ հատորներուն իբրեւ ընդհանուր նախաբան, առաջին (գրախօսուող) հատորով կը ներկայացուին զմիւռնահայ մամուլի եօթը անուններ, հրատարակուած՝ 1839-1860 թթ.ու միջեւ երկարող ժամանակամիջոցին: Ցաջորդաբար, առանձին գլուխներով ներկայացուած են հետեւեալ պարբերաթերթերը. «Արշալոյս Արարատեան» (1840-1886), «Շտեմարան Պիտանի Գիտելեաց» (1839-1846, 1854), «Հայրենասէր» (1843-1846), «Արփի Արարատեան» (1853-1856), «Թուխակ Հայկազեան» (1854-1855) եւ «Երկասէր» (1855):

Ցանկորդաբար, ուրեմն, կը ներկայացուի այս թերթերուն պատմութիւնը, կարեւորութեամբ կը մատնանշուի այն պայքարը, որ կը մղուի գրեթէ բոլոր թերթերուն կողմէ՝ հայ ժողովուրդի լուսաւորութեան եւ գոյատեւումին ի խնդիր: Ցստակ ու պայծառ գիծերով կը ներկայացուին զմիւռնահայ եւ ընդհանրապէս հայ հրապարակախոսութեան կարկառուն դէմքերէն՝ Ղ. Գ. Պալդազարեանը, Տէտէեան եղբայրները եւ ժամանակակից բազմաթիւ երեւելի անուններ: Կը տրուի իւրաքանչիւրին գաղափարախօսութիւնը, գործունէութիւնն ու կենսագրութիւնը, միշտ զմիւռնահայ գաղթօճախի հասարակական ու մշակութային կեանքի ընդհանուր պատտառին վրայ:

Տակաւին, իւրաքանչիւր պարբերաթերթի մասին նախապէս տրուած գնահատականներն ու բնորոշումները ներկայացնելէ ետք, Մ. Ցակոբեան կը կատարէ տրամաբանական միջամտութիւններ, յաճախ երեւան հանելով անոնց հակասական ու ենթակայական հատատումները, եւ ապա՝ տալով իր բնորոշումը, տեսակէտը՝ գիտական ու առարկայական մերձեցումով: Ի պատիւ հեղինակին հարկ է արձանագրել նաեւ այն, որ նոր տուեալներու եւ յայտնաբերումներու լոյսին տակ, ան կը սրբագրէ նաեւ ինքզինք, նախապէս այլ աշխատասիրութիւններու մէջ թոյլ տրուած անճշդութիւններու եւ չփոթներու վերանայումով: Եւ այս պարագան փոքր արժանիք չէ:

Մ. Ցակոբեան «Ներածութիւն» բաժինին մէջ երբ կը վերականգնէ 1839–1880 թթ.ու զմիւռնահայ պարբերաթերթերու ցանկը, զանոնք կը ներկայացնէ ժամանակագրական կարգով, որ տուեալ պարագային ամենէն գիտական ու նպատակայարմար եղանակն է: Սակայն, երբ կ'անցնի զանոնք առանձին-առանձին ներկայացնելու մանրակրկիտ աշխատանքին, փոխանակ հետեւելու իր իսկ որդեգրած եղանակին, եւ սկսելու ամերիկացի միսիոնարներու հրատարակած «Շտեմարան Պիտանի Գիտելեաց» ամսագիրէն (1839), որ իր իսկ վկայութեամբ «ժամանակագրական կարգով հայերէն առաջին պարբերականն է Զմիւռնիայում, եւ որը, հրատարակուելով հայերէն, առաջինն է նաեւ Թուրքիայում...» (էջ 54), կը սկսի Ղ. Գ. Պալդազարեանի «Արշալոյս Արարատեան»ով (1840): Ժամանակագրական այս միակ խախտումին համար բացատրութիւն չէ տրուած: Ինչ որ ալ եղած ըլլան տուն տուող պատճառները («ազգային դիմագծով անդրանիկ թերթ», տարողութիւն, երկարակեցութիւն, եւն.), կ'ակնկալուէր որ հեղինակը մինչեւ վերջ ըլլար հետեւողական...:

Ամէն պարագայի, տասնեակ տարիներու խոր հետաքրքրութիւնը, խստապահանջ ու անխոնջ պրպտումներն ու հետազօտութիւնները, տարիներու ընթացքին կուտակուած փորձն ու հասունութիւնը Միքայէլ Ցակոբեանը կը դարձնեն Ժթ. դարու արեւմտեան մշակութային

պատմութեան ամենէն հմուտ ու իրազեկ պատմաբաններէն մէկը, իսկ իր «Ջմիւռնահայ Պարբերական Մամուլը» ուսումնասիրութիւնը՝ այդ ուղղութեամբ ցարդ հրատարակուած ամենէն վաւերական վկայութիւնը։

ԺԻՐԱՑՐ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ

ԱՆՈՒՇԱՒԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ, ՄԱՑՐ ՅՈՒՑԱԿ ՀԱՑԵՐԷՆ ՋԵՌԱԳՐԱՑ ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ, Հայկական Մատենաշար Գալուստ Կիւլպէնկեան Հիմնարկութեան, *Անթիլիաս*, 1984 (ԺԵ + 650 + [1]էջ)։

Եթէ հայկական ձեռագիրները իմացական ու գեղարուեստական թանկարժէք աւանդ կը համարուին, անոնց նուիրուած ցուցակները նոյնքան կարեւոր անհրաժեշտութիւն դարձած են բանասիրական ու գիտական աշխատանքներու համար։ Շուրջ 25 հազար գնահատուող հայկական ձեռագիրներուն 11 հազարը եթէ ապահով ու խնամքով կը պահուին Երեւանի Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի գրապահոցներուն մէջ, մնացած 14 հազարին մեծ մասը ցրուած կը գտնենք Սփիւռքի հայկական եւ ոչ-հայկական մատենադարաններուն մէջ։ Քանակական կարեւորութեան կարգով կ'արժէ յիշատակել մատենադարանները Երուսաղէմի Սբ. Յակոբեանց Վանքին (4500 ձեռագիր), Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութեան (4000), Վիեննայի Մխիթարեան Միաբանութեան (1200), Նոր Ջուղայի Սբ. Ամենափրկիչ Վանքին (1000), Լիբանանի Զմմառի Վանքին (700), եւն.։

Վերոյիշեալ մատենադարաններուն «ցուցակ ձեռագրացներ»ը, հետզհետէ եւ մինչեւ 1972 թուական, մեծ մասով չնորհիւ Գալուստ Կիւլպէնկեան Հաստատութեան Հայկական Մատենաշարին, լոյս էին տեսած եւ դարձած մատչելի հայ եւ օտար գիտաշխատողներու։

Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանի ձեռագիրներու հաւաքածոն, բաղկացած 223 ձեռագիր հատորներէ, եւ 1248-էն 1886 երկարող ժամանակաշրջանի պատկանող, ցարդ չունէր իր ամբողջական «ցուցակ ձեռագրաց»ը։ Այդ պակասն է որ այժմ կ'ամբողջանայ հրատարակումովը «Մայր Ցուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան» հատորին, կրկին չնորհիւ Կիւլպէնկեան Հիմնարկութեան Հայկական Մատենաշարին՝ «տասնամեայ չրջանի վրայ տարածուած» բծախնդիր, մանրակրկիտ ու ջանասէր աշխատասիրութեամբը Անուշաւան Վրդ. Դանիէլեանի։ Երկարատեւ այդ աշխատանքին պտուղը՝ գիտականօրէն ճշգրիտ ու միաժամանակ տոկուն գործ մը, ընդարձակ ու ծաւալուն։

Ուրախալի է հաստատել, թէ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան «Ցուցակ Ձեռագրաց»ը պատրաստուած է համաձայն Երեւանի Մատենադարանի ցուցակագրման նորագոյն գիտական մեթոտին, որ բաժնուած է չորս գլխաւոր մասերու· Ա· Նկարագրութիւն, Բ· Նկար, Գ· Բովանդակութիւն, Դ· Ցիշատակարան–Կնքադրոշմ: Անուշաւան Վրդ· Դանիէլեան, երեք տարբեր առիթներով, իր պատրաստած աշխատանքը տարած է Երեւան, եւ յատկապէս հայրենի քաջահմուտ ձեռագրագէտ ու գիտաշխատող Օննիկ Եգանեանի ուշադիր ու գուրգուրոտ հսկողութեան տակ՝ կատարած է հարկ եղած սրբագրութիւնները ու յաւելումները, իր գործին ապահովելով գիտական ամուր հենք մը: Հաւանաբար տեղին է յիշել, թէ Լեւոն Գ· Մինասեանի պատրաստած «Ցուցակ Ձեռագրաց Նոր–Ջուղայի Ս· Ամենափրկչեան Վանաց Թանգարանի» հատորը (1972 թ·), իր կարգին, խմբագրուած է նոյն Օննիկ Եգանեանի կողմէ: Այստեղէն հարցում մը· ինչո՞ւ չընդարձակել սահմանները եւ ընդհանրապէս չորդեգրել Երեւանի Մատենադարանի ցանկագրման նորագոյն գիտական մեթոտը, իբրեւ միատեսակ ու հասարակաց մեթոտ, այսուհետեւ կատարուելիք նմանօրինակ աշխատանքներուն համար, դիւրացնելու համար ե՛ւ գիտաշխատողներու ե՛ւ զանոնք օգտագործողներու գործը:

Ձեռագիրներու չափ եւ յաճախ անոնցմէ ալ աւելի, այդ ձեռագիրներուն յիշատակարանները են որ իրենց պատմական ու մատենագիտական տեղեկութիւններով հայագիտական տարբեր մարզերուն կը բերեն իրենց անգնահատելի նպաստը: Գիտակից այս իրողութեան՝ Անուշաւան Վարդապետ տուած է, առկայութեան պարագային, գրչութեան ժամանակի ու հետագայի յիշատակարանները: Ձեռագիրներու բովանդակութիւնը ան ներկայացուցած է կարելի ամէն մանրամասնութեամբ, եւ իւրաքանչիւր ձեռագիրէ տուած է ընդարձակ նկար մը: Եթէ յիշատակարաններու եւ բովանդակութեան ընծայուած այս կարեւորութիւնը անհամեմատօրէն ընդարձակած է էջերն ու ծաւալը հատորին, միւս կողմէ սակայն, չարժելով այդպէս, հեղինակը մեծ ծառայութիւն մատուցած կ՚ըլլայ ընդհանրապէս գայն օգտագործողներուն:

Անուշաւան Վրդ· Դանիէլեանի պատրաստած այս հատորը հարուստ է նաեւ իր ցանկերու զգալի առատութեամբ եւ այլազանութեամբ· ցանկեր՝ անձնանուններու, տեղանուններու, յիշատակարաններու, պատառիկ–պահպանակներու, գրչութեան վայրերու, գրիչներու, ծաղկողներու, կազմողներու, թուղթ կոկողներու, ստացողներու, կնքատէրերու, կնիքներու ժամանակագրական մանրանկարչութեանց: Համեմատական եւ ընդհանուր տախտակներով, ինչպէս նաեւ հատորին յատուկ յիշատակարանով կ՚եզրափակուի այս

խիստ կենսական ու չահեկան հատորը, որ առաջին հերթին զայն պատրաստողին կ'ապահովէ գիտնական աշխատողի վարկ մը, ու գործին՝ մնայուն արժանիք:

Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան «Ձեռագրաց Ցուցակ»ի հրատարակումով, կ'ամբողջանայ չարքը սփիւռքահայ կարեւոր մատենադարաններու եւ կեդրոններու հայկական ձեռագիրներու ամբողջական ցուցակներուն:

ԺԻՐԱՑՐ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ

GEORGE A. BOURNOUTIAN, **EASTERN ARMENIA IN THE LAST DECADES OF PERSIAN RULE 1807-1828, Undena Publications,** Malibu, California, 1982 (290 pp.).

ՁՈՐՁ Ա. ՊՈՒՐՆՈՒԹԵԱՆ, ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐՋԻՆ ՏԱՍՆԱՄԵԱԿՆԵՐՈՒՆ 1807-1828, Ունտենա Հրատարակչութիւն, *Մալիպու, Գալիֆորնիա*, 1982 (290 էջ):

«Վերագնահատում մը՝ 19-րդ դարու Արեւելեան Հայաստանի քաղաքական եւ ընկերային-տնտեսական պատմութեան: Հակառակ ընդհանրացած տեսակէտին, Երեւանի Նահանգը, իր վերջին խանին՝ Հիւսէյն Ղուլի [1807-1827 թթ.] իշխանութեան տակ կը ներկայացուի աւելի լաւ պայմաններու մէջ կառավարուող չրջան մը՝ պարսկական պետութեան [սահմաններուն] մէջ: Հեղինակը հետազօտած է Արեւելեան Հայաստանի՝ պարսկական տիրապետութենէն ռուսական տիրապետութեան անցման ժամանակաշրջանի քաղաքական, տնտեսական, ժողովրդագրական եւ կրօնական կառոյցը: Ան իր ուսումնասիրութիւնը հիմնած է բազմաթիւ արխիւային նիւթերու, եւ ռուսերէն, պարսկերէն եւ հայերէն լեզուներով գրուած սկզբնական աշխատասիրութիւններու վրայ: Բազմաթիւ վաւերագրեր եւ տոմարներ անգլերէնի թարգմանուած են առաջին անգամ ըլլալով»:

Հատորի մուտքին՝ հրատարակչութեան կողմէ աշխատասիրութեան մասին արձանագրուած վերոյիշեալ պարբերութիւնը կ'ամփոփէ հեղինակին հետապնդած նպատակը, անոր աշխատելակերպը եւ իրագործումը: Ինչ կը վերաբերի հեղինակին օգտագործած սկզբնաղբիւրներուն եւ գրականութեան, անվարան կարելի է ըսել թէ ան ձեռք զարկած է արխիւային, թէ՝ հրատարակուած հնարաւոր ամէն նիւթի («Մատենագիտութիւն», էջ 237-279), ոչինչ պատահականութեան ձգելու

գիտակից դիրքորոշումով մը: Բարեխղճութեամբ ու կարելի մանրամասնութեամբ պատրաստուած են տախտակները (էջ 168–235), որոնք չօշափելի տուեալներու կը վերածեն ուսումնասիրուած ժամանակաշրջանի երեւանի Խանութեան առօրեայ կեանքի բազմաթիւ երեսները:

Հատորին առաջին 165 էջերուն մէջ ներկայացուած է երեւանի Խանութեան 1807–1828 թթ·ու պատմութիւնը՝ երկու բաժիններով, հետեւեալ գլուխներու տակ· «Պատմական Անցեալ», «Հայոց եւ Հայ Եկեղեցիին Դերը Ռուս–Պարսկական Վէճին Մէջ», «Երկիր եւ Ժողովուրդ», «Վարչական Կառոյց», «Հողի Վարձակալութիւն եւ Հարկային Դրութիւններ», «Ընկերային–Տնտեսական Կեանք·— Քաղաքային ու Գեղջուկ Ընկերութիւն», «Եզրակացութիւն»: Պուռնութեան գիտէ մտնել մանրամասնութեանց մէջ, առանց ձգձգելու նիւթը, եւ ստեղծել համապարփակ պատկեր մը, առանց պատկերին երեսներէն մէկը զոհելու միւսին: Հեղինակը քննական մօտեցում ցոյց կու տայ նաեւ իր օգտագործած աղբիւրներուն հանդէպ, յաճախ ծանօթագրութեանց բաժինը հարստացնելով բաղդատական ծանօթութիւններով ու քննական դիտողութիւններով:

Արդար ըլլալու համար սակայն պէտք է ըսել թէ Պուռնութեան անկոխ գետնի վրայ չէ որ կ'աշխատի: Ժամանակաշրջանը, որուն կը սեւեռէ հեղինակը իր ուշադրութիւնը, սովետահայ պատմագրութեան նախասիրած շրջաններէն մէկն է, եւ յաճախ ուսումնասիրուած, յատկապէս 1978 թ·ի չուրջ, երբ մեծ չուքով նաեւ նշուեցաւ Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միանալու 150–ամեակը: Բայց դեռ տասնամեակներ առաջ՝ 1959 թ·ին, երեւանի մէջ հրատարակուած Թադեւոս Ղ· Յակոբեանի «Երեւանի Պատմութիւնը (1801–1879 թթ·)» հատորին առաջին 280 էջերը նոյնպէս նուիրուած են Երեւանի 1801–1828 թթ·ու պատմութեան, հետեւեալ ենթախորագիրներու տակ· «Երեւանի Խանութեան եւ Նրա Կենտրոն Երեւան Քաղաքի Վարչական Կարգը», «Քաղաքի Տնտեսական Կեանքը» (Արհեստագործութիւնը եւ Արդիւնաբերութիւնը, Առեւտուրը, Գիւղատնտեսական Զբաղմունքները), «Բնակչութիւնը եւ Նրա Հասարակական Կեանքը», «Քաղաքի Ընդհանուր Նկարագիրը եւ Նրա Ներքին Կեանքը», «Կուլտուրան»: Բացայայտ է թէ Թադեւոսեան եւ Պուռնութեան կը խօսին նոյն նիւթերու մասին, եւ գրեթէ նոյն մանրամասնութեամբ: Սակայն յիշենք անմիջապէս որ վերջինը կարեւորութեամբ կ'անդրադառնայ քաղաքական դէպքերու զարգացումին, ինչպէս եւ միջազգային յարաբերութիւններու հոլովոյթին, եւ անոր ունեցած ազդեցութեանը՝ Պարսկաստանի արտաքին քաղաքականութեան վրայ, եւ ուրեմն՝ Հայաստանի: Թադեւոսեան հազիւ կ'անդրադառնայ այս բոլորին: Պուռնութեան, որ օգտագործած է Թադեւոսեանի վերոյիշեալ աշխատասիրութիւնը, ոչ միայն վերջին երկու

տասնամեակներու պատմագիտական նոր հետազոտութիւններու ու յայտնաբերումներու առաւելութիւնը ունի իր կողքին, այլ եւ կը նպատակադրէ փաստել թէ Հիւսէյն Ղուլի խանին իշխանութեան օրերը այնքան մութ չէին, ինչպէս կը փորձեն ներկայացնել յատկապէս սովետահայ պատմաբանները, եւ թէ՝ 1828 թ.ի ռուսական բանակներու յաղթանակէն ետք՝ հայութիւնը ապրեցաւ իր առաջին յուսախաբութիւնը: Սակայն խուսափելու համար ընթերցողներուն կողմէ հաւանական անճիշդ ընդհանրացումներէ, Պուռնութեան իր եզրակացութեան մէջ կը գրէ. «Անհրաժեշտ է նշել թէ այս աշխատասիրութեան մէջ առաջ քաշուած փաստերը 19-րդ դարու առաջին կէսէն անդին չեն անցներ: Հետեւաբար ներկայացուած ապացոյցը պարսկական տիրապետութեան երկու դարերուն ի նպաստ չի վկայեր, եւ ոչ ալ կը դատապարտէ վերջին դարու ռուսական իշխանութիւնը Անդրկովկասի մէջ» (էջ 164):

Հակառակ Պուռնութեանի հետեւողական ճիգերուն, ան միշտ չէ որ կը յաջողի իր առաջ քաշած փաստերը մինչեւ վերջ պաշտպանել: Ճիշդ է որ 19-րդ դարու առաջին հինգ-վեց տարիներու անկայունութիւնը վերջ կը գտնէր Հիւսէյն Ղուլի խանին իշխանութեան բարձրանալով, ու յաջորդ քսան տարիներուն ան կ'ամրապնդէր իր դիրքը Երեւանի Խանութեան մէջ, միաժամանակ՝ արեւելեան բռնապետի յատուկ միջոցառումներով իր ձեռքին մէջ կը պահէր խանութեան վարչական կառոյցի բոլոր թելերը: Երբ Պուռնութեան ի նպաստ Հիւսէյն Ղուլի խանին վկայութիւններ առաջ կը քշէ (էջ 90-91), մոռացութեան կու տայ այլ վկայութիւններ, որոնք ուրիշ բան կը պատմեն նոյն մարդուն մասին: Ժամանակակից ճանապարհորդ եւ ականատես Մորիէրի վկայութեամբ, Հիւսէյնի «գլխաւոր յարկաբաժինը բացուում է գետի անդունդի վրայ, տիրապետում է մի չատ գեղեցիկ տեսարանի, եւ Զանգուն հոսում է նրա մօտից: Այս յարկաբաժնի մի լուսամուտից է որ սարդարը զուարճանում է՝ մի հրացանով փորձելով իր վարպետութիւնը եւ գնդակահարում է գետի միւս կողմի ճանապարհից անցնող գիւղացիների էշերին» (Յովհ. Յակոբեան, Ուղեգրութիւններ, Ջ. հտր., Երեւան, 1934, էջ 323): Տակաւին, Հիւսէյն «հայ գիւղացիների հետ վարուում է արտակարգ խստութեամբ, որովհետեւ նրանցից հարկ է վերցնում արտադրութեան մէկ երրորդը, նրանց թողնելով մշակութեան բոլոր ծախքերը» (նոյնը, էջ 326): Մորիէրին կը տեղեկացնեն թէ Հիւսէյն Ղուլի «կառավարութեան եկամուտը համարւում է 180,000 թուման, կամ 135,000 ֆունտ ստերլինգ, մի գումար, որ հարբուստահարութեամբ եւ Պարսկաստանին յատուկ միջոցով ու ճանապարհով չատ աւելի է, քան այն ինչ որ նա պիտի ստանար իրաւունքով» (նոյնը, էջ 325): Խանը գիտէր նաեւ առեւտուրով զբաղիլ. «... նա մեծ

քանակութեամբ առեւտուր է անում իր ապրանքով: Նա մենաշնորհ է դարձրել Երեւանի բամբակը, որ ուղարկում է Վրաստան, եւ փոխարէն ներածում է եափունջիներ, վրացական սովորական վերարկուն, որ գործածւում է ամբողջ հիւսիսային Պարսկաստանում» (նոյնը, էջ 326):

Բայց Հիւսէյն Ղուլի խան գիտէր նաեւ բացայայտ աւազակութեամբ հարստութիւն կուտակել: Սակայն «Ռուսաստանի հետ պատերազմը վերջանալուց յետոյ, իր պալատի հրամանով, հակառակ իր կամքին արգելեց բոլոր չափուները կամ աւազակային արշաւանքները, որին սովոր էին իր զինուորները: Բայց իմացած լինելով որ մի մեծ կարաւան, հարուստ բեռնով, ճանապարհորդում է Թիֆլիսից, իր մօտ կանչեց իր զինուորներից ոմանց եւ ասաց· «Գիտէ՛ք որ մենք խստօրէն արգելած ենք չափու ռուսական հողամասի վրայ, եւ հիմա Թիֆլիսից մի կարաւան է մեկնել»: Ակնարկը բաւական էր, եւ նրանք անմիջապէս մեկնեցին, տեսնելու համար թէ ինչ կարող են անել: Մի քանի օր յետոյ, սարդարի ճանապարհորդող վաճառականը ժամանեց մեծ սրտաբեկումով, ասելով թէ, երբ ինք կարաւանի հետ գալիս էր Թիֆլիսից իր հետ բերելով սարդարի համար հարուստ ապրանք, աւազակների մի խումբ կողոպտել է ամէն բան, յարձակելով կարաւանի վրայ: Փաստօրէն սարդարը կողոպտել էր ինքն իրեն» (նոյնը, էջ 326–327):

Պուռնութեան հաստատելու համար իր այն տեսակէտը թէ՝ Հիւսէյն Ղուլի խան մեծապէս բարեացակամ էր Էջմիածնի եւ հայ կղերին հանդէպ, կը գրէ թէ ինչպէս ան նուէրներ կը ղրկէ Եփրեմ Կաթողիկոսին, ու զայն կը դիմաւորէ «Հայ ժողովուրդին խալիֆը» բառերով (էջ 35): Այստեղ՝ «խալիֆ» բառը ոչ մէկ բացառիկ նշանակութիւն կրնայ ունենալ, եւ ոչ ալ ապացուցել թէ այդ բառով խանը մասնաւոր վերաբերմունք կը ցուցաբերէր Էջմիածնի կաթողիկոսին հանդէպ: Դիւանագիտական–պաշտօնական յարաբերութեանց մէջ պարսիկներ դժուար թէ ուրիշ բառ մը յարմար դատէին գործածել հայոց կաթողիկոսին համար, որ այդ օրերուն՝ կրօնական իր իշխանութեան կողքին նաեւ կը վայելէր քաղաքական բարձր հեղինակութիւն: Իրողութիւն մը, զոր Պուռնութեան ինք եւս կ'ընդունի ակամայ (տես՝ էջ 99):

Բայց թէ իրապէս ինչ էր Հիւսէյն Ղուլիի վերաբերմունքը Էջմիածնի հանդէպ, այդ մասին կը վկայէ ժամանակակից ականատես ճանապարհորդ մը՝ Մորից Ֆոն Կոցեբու, որ կը գրէ· «Էջմիածնին պատկանող գիւղերը ուշադրութեան արժանի են իրենց հարստութեամբ: Ցիրաւի, այստեղ վաղուց մի ծաղկեալ քաղաք պիտի յառաջանար, եթէ պարսկական կառավարութիւնը թոյլ չտար Երեւանի նահանգի կառավարչին (Հիւսէյնի, Ե·Հ·Ֆ·) ըստ կամս կողոպտելու վանքը: Ես համոզուած եմ որ թագաւորը, որ մեծ ու պատուաւոր մտքի

տէր է, անտեղեակ է այս հրէշէ, Երեւանի սարդարի արարքներից, եթէ ոչ մինչեւ հիմա նա այս շրջանի խեղճ բնակիչներին ազատած էր նրա կամակոր բռնութիւններից: Այս սադրապը իր իշխանութեան շրջանում հաւաքել է անսահման հարստութիւն, որ չի կարող վայելել իր ծերութեան պատճառով: Սակայն, ըստ սովորութեան նա չարունակում է կողոպտել ժողովրդին եւ վանքին՝ իր սրտի իրական գոհունակութեան համար: Նա այս դրութիւնը այնքան հեռուներն է տանում, որ ստիպում է վանքին մեծ գումար վճարել, երբ իմանում է որ մի քրիստոնեայ ճանապարհորդ մի գիշեր այստեղ է մնացել: Որքան տառապած են այս մարդիկ, մեզ ընծայած հիւրընկալութեան համար: Նա չի ամաչում ասելու· «Էջմիածնի այս չները ուրախ կը լինեն երբ առիթ են ունենում ընդունելու մի նորեկ քրիստոնեայի, նրանք հաճոյքն ունեն, իսկ ես պէտք է ունենամ դրամը»» (Ուղեգրութիւններ, էջ 529): Բայց ինչո՞ւ պիտի ամչնար ան քրիստոնեայ հաստատութեան մը եւ անոր անդամներուն հանդէպ իր այս վերաբերմունքին համար, երբ «նա այնքան ծանօթ է Երեւանի մուսուլման կղերականութեան հանդէպ իր տածած արհամարհանքով, որ նա ծեծում է նրանց եւ նրանց հետ վերաբերւում է ամենամեծ բռնութեամբ» (նոյնը, էջ 324–325):

Պուռնութեան կը մերժէ սովետ պատմաբաններուն այն տեսակէտը, թէ՝ պարսկական տիրապետութեան ժամանակաշրջանը «աւատապետական գրաւում» մըն էր Հայաստանի համար (էջ 89): Այդպէս կ'ընդունի եւ Թ. Յակոբեան, երբ կը գրէ· «Խանը (Հիւսէյն Ղուլի, Ե.Հ.Ֆ.) երկրի խոշորագոյն ֆէոտալն էր» (Երեւանի Պատմութիւնը, էջ 18): Դժբախտաբար Պուռնութեան չ'ըսեր թէ ինք ինչ կը հասկնայ «աւատապետ» եւ «աւատապետութիւն» ըսելով: Մինչ իր ներկայացուցած Երեւանի Խանութիւնը, իր իսկ բառերով ենթակայ է «աւատապետական գրաւումի» եւ տիրապետութեան (տես՝ էջ 109–110, 111–112, 114, 120): Տակաւին՝ Մորիէրի վկայութեամբ, «Սարդարը իր նշանակումը ստացել է թագաւորից, որի համար նա շատ մեծ մի գումար է վճարել: Նա իր կառավարութեան մէջ ունի ամենաբացարձակ իշխանութիւն, ամէնքի կեանքն ու մահը իր ձեռքումն է, յանցաւորներին պատժում է ամենակտրուկ կերպով» (Ուղեգրութիւններ, էջ 324): Իսկ ուրիշ ժամանակակից ճանապարհորդ մը՝ Ռոպըրթ Գըր Փորթըր, կը գրէ· «Սարդարի կառավարութիւնը տարբերւում է կայսրութեան միւս մեծագոյն մասերից: Նա տուրք չի վճարում թագաւորին· ունի մի տեսակ զինուորական աւատ (ընդգծումը մերն է, Ե.Հ.Ֆ.), պարտաւոր լինելով պատերազմի ժամանակ արքայական բանակին հայթայթել որոշ թիւով զինուոր» (նոյնը, էջ 768):

Աւատապետութիւնը՝ հողատիրութիւնն է զինուորական ծառայութեան փոխարէն, եւ այդ հողատիրութիւնը պայմանաւորուած է

զինուորական ծառայութեան չարունակականութենէն։ «Հողատէր»ը նաեւ պատասխանատու է «իր» հողերուն վրայ ապրող բնակչութեան վարչական, դատական ու զինուորական գործերուն։ Եւ հաշուետու միայն անոր, որուն զինուորական ծառայութեան մէջ է։

Վերոյիշեալ ականատեսի վկայութիւններով ու բացատրութիւններով պիտի ըսել որ Հիւսէյն Ղուլի խան մեծ աւատապետ մըն էր միայն, եւ ուրեմն՝ իր օրերուն՝ Հայաստանը ենթակայ «աւատապետական գրաւում»ի։

Ըսենք թէ մենագրութիւնը պիտի չահէր եթէ Պուռնութեան ինքզինք ձերբազատէր «դոկտորական թեզ»ի մը պարտադրած խստապահանջ օրինաչափութիւններէն, եւ իր աշխարհայեցողութեան կարկինը քիչ մը աւելի լայն բռնէր։

Աւարտելու համար ըսենք թէ ինչ որ տեղ գիրքին տրուած խորագիրը չ'արդարանար։ «Արեւելեան Հայաստան» աշխարհագրական տարազումը չատ աւելի ընդարձակ երկրամասի մը կ'ակնարկէ, քան՝ Երեւանի Խանութիւնը, որուն մասին է ամբողջ ուսումնասիրութիւնը։ Իրողութիւն մը, զոր կը հաստատէ նաեւ հատորին ենթախորագիրը· «Երեւանի Խանութեան Քաղաքական եւ Ընկերային-Տնտեսական Սերտողութիւն մը՝ Ռուսական Նուաճումի Նախօրեակին»։

Երիտասարդ պատմաբանին առաջին մենագրութիւնն է գրախօսուող հատորը։ Պիտի խոստովանինք թէ յանձինս Ճորճ Պուռնութեանի, դէմ յանդիման ենք գիտական ծանր ու պատասխանատու աշխատանքի ատակ գիտնականի մը, որմէ չատ ակնկալութիւններ կրնայ ունենալ հայ պատմագրութիւնը։

ԵՐՈՒԱՆԴ Հ. ՔԱՍՈՒՆԻ

ՀԱՑ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, Ա–Ը· հտր·, Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1967–1984։

«Հայ ժողովրդի Պատմութիւն»ի ակադեմական հրատարակութեան Ութհատորեակի երկրորդ հատորին լոյս ընծայումով (1984 թ·), կ'աւարտի չուրջ երկու տասնամեակներ առաջ ծրագրուած ու գործադրութեան դրուելու սկսած բազմահատորեակի հրատարակութիւնը։ Կ'ամբողջանայ ծրագիր մը, որ կը նպատակադրէր տալ «Հայ ժողովրդի ամբողջական պատմութիւնը նրա կազմաւորման ժամանակաշրջանից» մինչեւ մեր օրերը, «լուսաբանել տարբեր հասարակարգերի տիրապետութեան պայմաններում արտաքին եւ ներքին իշխողների դէմ հայ ժողովրդական ազնգուածների մղած դասակարգային պայքարի ընթացքը, վեր հանել դրա առաջատար նշանակութիւնը հայ ժողովրդի պատմական անցեալի, ինչպէս նրա ընթացիկ կեանքի

համար», եւ «յատուկ ուշադրութեան արժանացնել «հայ ժողովրդի բազմադարեան պայքարը իր ազատութեան ու անկախութեան վրայ բռնացող նուաճողների ու աշխարհակալութիւնների դէմ, որոնք սպառնում էին ոչ միայն Հայաստանի անկախութեանը, այլեւ յաճախ հետամտում էին նրա ժողովրդի վայրագ հարստահարմանը, ֆիզիկական ոչնչացմանը կամ էթնիկական դիմահեղմանը», ու ծանրանալ այն երեւոյթներուն վրայ, «որոնք առաւել չափով ի յայտ են բերում ուրիշ ժողովուրդների պատմութեան հետ հայ ժողովրդի ունեցած սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական կամ մշակութային ու գաղափարական ընդհանրութիւնները ու օրինաչափութիւնները» (Ա. հտր., էջ է):

Հարկ է նշել այստեղ թէ Ութհատորեակը լոյս աշխարհ չեկաւ մէկէն – ութ հերթականութեամբ: Հրապարակ դրուած առաջին հատորը եղաւ եօթներորդը, իսկ վերջինը՝ երկրորդը: Ութհատորեակի պատասխանատու խմբագրական կազմն ալ ենթարկուեցաւ որոշ փոփոխութիւններու: Եօթներորդ հատորին մէջ, իբրեւ չարքի «Գլխաւոր Խմբագրութիւն» կը յիշուին՝ Ա. Գ. Յովհաննիսեան (գլխաւոր խմբագիր), Մ. Պ. Ազայեան, Բ. Ն. Առաքելեան, Վ. Բ. Բարխուդարեան, Գ. Ա. Գալոյեան, Ս. Տ. Երեմեան, Լ. Ս. Խաչիկեան, Մ. Ս. Հասրաթեան, Ա. Ռ. Յովհաննիսեան, Մ. Գ. Ներսիսեան, Գ. Խ. Սարգսեան: Սակայն լոյս տեսնող յաջորդ հատորին մէջ (Ը.հտր.), չնչուած կը գտնենք «գլխաւոր խնբագիր»ի պաշտօնը, եւ «Բազմահատորեակի խմբագրական կոլեգիա»ի անդամ կը յիշուին՝ Մ. Պ. Ազայեան, Բ. Ն. Առաքելեան, Գ. Ա. Գալոյեան, Ս. Տ. Երեմեան, Լ. Ս. Խաչիկեան, Ա. Մ. Յակոբեան, Ա. Գ. Յովհաննիսեան եւ Մ. Գ. Ներսիսեան: Խմբագրական այս կազմն է որ կը շարունակէ ղեկավարել գործը մինչեւ իր աւարտը, երբ լոյս տեսած վերջին՝ երկրորդ հատորին մէջ, վերոյիշեալ կազմին վրայ աւելցած կը գտնենք նաեւ անունը Հ. Ա. Աւետիսեանի:

Անհրաժեշտ է արձանագրել սակայն թէ իւրաքանչիւր հատոր ունի իր պատասխանատու խմբագիրը եւ խմբագրական կազմը, որուն վստահուած է տուեալ հատորը խմբագրելու պատասխանատուութիւնը, միշտ ալ վերին հսկողութեամբը Ութհատորեակի պատասխանատու խմբագրական կազմին:

Ստորեւ՝ ութ հատորները իրենց խորագիրներով ու պատասխանատու խմբագիրներով.

Ա. հտր.— Հայաստանը Նախնադարեան-Համայնական եւ Ընտրրկատիրական Կարգերի Ժամանակաշրջանում, Պատ. խմբագիր՝ Ս. Տ. Երեմեան, Երեւան, 1971 (992 էջ):

Բ. հտր.— Հայաստանը Վաղ Ֆէոդալիզմի Ժամանակաշրջանում, Պատ. խմբագիր՝ Ս. Տ. Երեմեան, Երեւան, 1984 (692 էջ):

Գ. հտր.— Հայաստանը Զարգացած Ֆէոդալիզմի Դարաշրջա-

նում (*Թ. դարի կէսից մինչեւ ԺԴ. դարի կէսերը*), *Պատ. խմբագիր՝ Բ. Ն. Առաքելեան, Երեւան, 1976* (1032 էջ):

Դ. հատ.— Հայ ժողովուրդը Ֆէոդալիզմի Վայրէջքի ժամանակաշրջանում ԺԴ–ԺԸ Դարեր, *Պատ. խմբագիր՝ Լ. Ս. Խաչիկեան, Երեւան, 1972* (684 էջ):

Ե. հատ.— Հայաստանը 1801–1870 Թուականներին, *Պատ. խմբագիր՝ Մ. Պ. Ազայեան, Երեւան, 1974* (736 էջ):

Զ. հատ.— Հայաստանը 1870–1917 Թուականներին, *Պատ. խմբագիր՝ Մ. Պ. Ազայեան, Երեւան, 1981* (1050 էջ):

Է. հատ.— Սովետական Իշխանութեան Ցաղթանակը Հայաստանում, Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետութիւնը Սոցիալիստական Շինարարութեան ժամանակաշրջանում, *Պատ. խմբագիր՝ Մ. Պ. Ազայեան, Երեւան, 1967* (654 էջ):

Ը. հատ.— Հայ ժողովուրդը Հայրենական Մեծ Պատերազմի եւ Ետպատերազմեան Կոմունիստական Շինարարութեան Տարիներին, 1941–1965, *Պատ. խմբագիր՝ Ա. Մ. Յակոբեան, Երեւան, 1970* (580 էջ):

Ութհատորեակի տպաքանակ՝ 12,000:

Մոռացութեան չեն տրուած Հայկական Կիլիկիան, Հայկական գաղթօճախները եւ Սփիւռքը:

Երրորդ հատորի եօթներորդ բաժինը (էջ 671–786) *նուիրուած է Հայկական Կիլիկիոյ Պետութեան պատմութեան: Իսկ Կիլիկիոյ մշակութային կեանքի պատմութիւնը ներգրաւուած է հատորին ութերորդ բաժնի նիւթերուն մէջ:*

Չորրորդ հատորի երկրորդ բաժինը (էջ 297–432) *նուիրուած է ԺԴ–ԺԸ. դարերու Հայկական Գաղթավայրերու պատմութեան:*

Հինգերորդ հատորի հինգերորդ բաժինով (էջ 465–555) *տրուած է 1800–1870 ԹԹ. երկարող ժամանակաշրջանի Հայկական Գաղթավայրերու պատմութիւնը: Իսկ վեցերորդ հատորի երրորդ բաժինով* (էջ 629–746)՝ *կը ներկայացուին Հայկական Գաղթավայրերը՝ 1870–1917 ԹԹ.ու միջեւ:*

Եօթներորդ հատորի վեցերորդ բաժինը (էջ 539–604) *նուիրուած է 1920–1940 ԹԹ.ու Սփիւռքին՝ «Սովետական Հայաստանը եւ Սփիւռքահութիւնը» ու «Սփիւռքահայ Մշակոյթը» խորագիրներուն տակ:*

Ութերորդ հատորի հինգերորդ բաժինը (էջ 487–525) *կը կրէ «Սփիւռքահայութիւնը (1946–1965)» վերնագիրը՝ «Հասարակական-Քաղաքական կեանքը» եւ «Մշակոյթը» ենթախորագիրներով:*

Իւրաքանչիւր հատորի կողքին տակ՝ միջին ծաւալով՝ առանձինն տպագրուած, տրուած են տուեալ հատորին ներկայացուցած ժամանակաշրջանին յատուկ մէկէ աւելի մասնագիտական քարտէսներ, որոնք

մեծապէս կը դիւրացնեն հատորին ընթերցումն ու օգտագործումը:

Ութհատորեակը՝ մեծածաւալ հրատարակութիւն մը արդարեւ, որուն իրականացման իր մասնակցութիւնը բերած է հայրենի երէց ու միջին սերունդի վաստակաշատ ու հեղինակաւոր գիտնականներու փաղանգ մը: Խմբագրական կազմի պատասխանատու անուններու (որոնք իրենց խմբագրի աշխատանքէն անկախ ստորագրած են հեղինակային բազմաթիւ էջեր) կողքին, արդար պիտի ըլլայ յիշել մէկ քանի անուններէն անոնց, որոնց ստորագրութիւնը առաւել եւս կ'երաշխաւորէ Ութհատորեակի գիտական տարողութիւնն ու կշիռը: Անոնցմէ՝ Ս. Հ. Սարդարեան, Յ. Ա. Մարտիրոսեան, Ի. Մ. Դիականով, Բ. Բ. Պիոտրովսկի, Գ. Ա. Տիրացեան, Գ. Խ. Սարգսեան, Հ. Մ. Բարթիկեան, Ա. Ն. Տէր Ղեւոնդեան, Բ. Ա. Ուլուբաբեան, Մ. Վ. Բոռնազեան, Լ. Յ. Բաբայեան, Յ. Դ. Փափազեան, Ե. Ղ. Սարգսեան, Ն. Վ. Կարապետեան, Յ. Խ. Թօփուզեան, Կ. Ս. Խուդավերդեան, Ա. Ա. Սահինեան, Վ. Մ. Յարութիւնեան, Խ. Ա. Մուշեղեան, Ս. Ս. Արեւշատեան, Ն. Կ. Թահմիզեան եւ ուրիշներ:

Ուշագրաւ է Ութհատորեակի լեզուն: Պահանջուած գիտական մակարդակի վրայ, ազատ՝ դարձդարձիկ ու խրթնաբան ոճէ, ու մանաւանդ՝ նուազագոյն չափով տեղ տուած օտարամուտ բառերու, օգտագործուած հայերէնը կը հանդիսանայ հայրենի նոր պատմագրութեան արձանագրած կարեւորագոյն յաջողութիւններէն մէկը:

Դէմ յանդիման ենք հայ պատմագրութեան համար իր տեսակին մէջ եզակի իրագործումի մը: Սակայն միամիտ պիտի ըլլայ ենթադրել թէ Ութհատորեակի իւրաքանչիւր էջ վերջին խօսք է հայ պատմագրութեան համար: Յիշենք որ լոյս տեսած կարգ մը հատորներէն ասդին աւելի քան տասնամեակ մը անցած է արդէն, ու մինչ այդ՝ պատմագրութիւնը կը շարունակէ իր նոր յայտնաբերումները արձանագրել: Տակաւին՝ միշտ չէ որ կրնանք համաձայնիլ հայ ժողովուրդի պատմութեան տարբեր ժամանակաշրջաններուն վերաբերող պատմական դէմքերու եւ դէպքերու չուրջ եղած արժեւորումներուն, ու այդ մասին կատարուած եզրակացութիւններուն: Աւելին՝ հայ ժողովուրդի պատմութեան բոլոր հանգրուանները, ու անոնց ներքին եղաշրջումներն ու զարգացումները միշտ չէ որ նոյն բծախնդրութեամբ ու տարողութեամբ ուսումնասիրուած են: Բայց նման ծաւալուն իրագործումի մը մէջ, հասանաբար այդ բոլորը ակնկալելի են արդէն:

ՀՍՍՀ Գիտութիւններու Ակադեմիային կողմէ հրատարակուած «Հայ ժողովրդի Պատմութիւն» Ութհատորեակը կը մնայ արդի հայ պատմագրութեան մեծագոյն նուաճումներէն մէկը:

ԵՐՈՒԱՆԴ Հ. ՔԱՍՈՒՆԻ

PAUL Z. BEDOUKIAN. **SELECTED NUMISMATIC STUDIES, Armenian Numismatic Society, Special Publication No 1,** Los Angeles, 1981 (570 pp.).

ՏՈՒՔ. ԶԱՐԵՀ ՊՏՈՒԿԵԱՆ, ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐՈՒ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ, Հայ Դրամագիտական Ընկերակցութիւն, Մասնաւոր Հրատարակութիւն Թիւ 1, *Լոս Անճելըս*, 1981 (570 էջ)։

Եթէ վերջին՝ աւելի քան երեք տասնամեակներու ընթացքին հայ դրամագիտութիւնը հայկական ու միջազգային գիտական աշխարհին մէջ նոր հորիզոններ բացաւ ու նոր նուաճումներ արձանագրեց, այդ մէկը առաջին հերթին կը պարտինք Դոկտ. Զարեհ Պտուկեանի, որ յիշեալ ժամանակամիջոցին՝ հաւատացեալի մը ամբողջական նուիրումով հետազօտեց հայ դրամագիտութեան բոլոր ծալքերը, ծանօթէն մինչեւ կասկածելին եւ անստոյգը, առաւել պարզելով ու արմատացընելով ծանօթը, յաճախ փարատելով կասկածները, ու երբեմն լոյս սփռելով անծանօթին վրայ։ Մոլի դրամահաւաք, Դոկտ. Զ. Պտուկեան հետեւողականօրէն մնաց գիտական ճչգրտութեան սահմաններուն մէջ, բծախնդրութեամբ մը, որուն քիչեր կը հետամտին։

«Դրամագիտական Աշխատանքներու Հաւաքածու»ն հերթով իններորդն է Դոկտ. Զ. Պտուկեանի գրչին պատկանող հատորներուն, որոնք լոյս տեսած են հայերէն կամ անգլերէն լեզուներով, 1961–1981 թթ.ու միջեւ երկարող ժամանակամիջոցին։ Գրախօսուող հատորը իր կողքին տակ կ'ամփոփէ քառասուն եօթը ուսումնասիրութիւններ, յօդուածներ եւ մէկ քանի գրախօսականներ, գրուած՝ անգլերէն եւ հայերէն լեզուներով, 1952–1980 թթ.ու միջեւ, ու նախապէս հրատարակուած դրամագիտական կամ հայագիտական հանդէսներու ու պարբերաթերթերու մէջ, ու գլխաւորաբար՝ «Հանդէս Ամսօրեայ»ի, «The American Numismatic Society Museum Notes»ի, «Revue Des Etudes Arméniennes»ի, «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս»ի, «Numismatic Chronicles»ի, «Armenian Numismatic Journal»ի եւ «Բազմավէպ»ի։

Հատորին յօդուածներուն թիւը, եւ անոնց գրութեան ժամանակի տարածքը ինքնին բաւարար փաստ է նիւթերու բազմազանութեան առկայութեան, որոնք գլխաւորաբար կը խօսին Արտաշէսեան Հարստութեան ու Հայկական Կիլիկիոյ իշխանական ու թագաւորական տուներու դրամներուն մասին։ Դոկտ. Զ. Պտուկեանի ուսումնասիրութիւններն ու յօդուածները յատկանշական են անով որ անոնք դրամագիտական տուեալները յաճախ կ'օգտագործեն լուսաբանելու պատմական դէմքերու եւ դէպքերու հետ առընչուած հարցեր, որոնք այլապէս երբեմն դժուար պիտի ըլլար լուսաբանել։ Յօդուածներուն ընկերակցող տախտակները, պատրաստուած Պտուկեանի յատուկ մանրամասնութեամբ

ու ճչգրտութեամբ, միայն կը վկայեն տարուած աշխատանքին գիտական մակարդակին ու մասնագիտական տարողութեան մասին:

Իրենց բնոյթով քիչ մը տարբեր, եւ սակայն իրենց բովանդակութեամբ հետաքրքրական եւ ուսանելի են հատորին մէջ ներգրաւուած «Կիլիկեան Հայաստանի Վաճառականութիւնը» (էջ 359-370), եւ «Հոլանտա Կոխուած 18-րդ Դարու Հայ Մետալներ» (էջ 506-533) յօդուածները:

Առանց նիւթերուն ժամանակագրական կամ այբբենական դասաւորումին (քառասուն եօթը յօդուածները հրատարակուած են իրենց առաջին տպագրութեան ժամանակագրութեամբ), հատորը իր ամբողջութեան մէջ հայ դրամագիտութեան առձեռն հանրագիտարան մը կարելի է համարել, հայ դրամագիտութեան ու հայ ժողովուրդի պատմութեան ուսանողին համար տեւականօրէն օգտագործելի:

ԵՐՈՒԱՆԴ Հ. ՔԱՍՈՒՆԻ

JOURNAL OF SOCIETY FOR ARMENIAN STUDIES, Vol. 1, Editor-in-chief: AVEDIS K. SANJIAN, Los Angeles, California, 1984 (220 pp.).

ՀԱՆԴԷՍ՝ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՄԱՆՑ ԸՆԿԵՐԱԿՑՈՒԹԵԱՆ, Ա. հտր., Պատասխանատու խմբագիր՝ ԱՒԵՏԻՍ Գ. ՍԱՆՃԵԱՆ, Լոս Անճելըս, Գալիֆորնիա, 1984 (220 էջ):

Օտարալեզու հայագիտական մամուլի ընտանիքը կը բազմանայ նոր անդամով մը: Արդարեւ՝ «Revue Des Etudes Arméniennes»ի, «The Armenian Review»ի եւ «Annal Of Armenian Linguistics»ի կու գայ միանալու նոր անուն մը՝ «Journal Of Society For Armenian Studies», ինչ որ կը հաւաստէ թէ արեւմտեան կողմն աչխարհին՝ բայց մանաւանդ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու մէջ, վերջին տասնամեակներու ընթացքին հող գտած ու զարգացող հայագիտութիւնը կենսունակութեան նոր ապացոյցներ կու տայ:

«Հանդէս»ը սեփականութիւնն է Հայագիտական Ուսմանց Ընկերակցութեան, որ 1974 թ.ին հիմնուած էր՝ Գալիֆորնիա (Լոս Անճելըս), Հարվըրտ (Պոսթըն) եւ Գոլումպիա (Նիւ Եորք) համալսարաններու մէջ պաշտօնավարող խումբ մը գիտնականներու կողմէ, հայագիտութեան տարբեր բնագաւառներու սերտողութեան եւ ուսումնասիրութեան մղում տալու նպատակով: Գիտական այլ ընկերակցութիւններու («Մերձաւոր Արեւելքի Ուսմանց Ընկերակցութիւն», «Ամերիկեան Պատմագիտական Ընկերակցութիւն», «Սլաւոնական Ուսմանց Զարգացման Ազգային Ընկերակցութիւն») հետ ստեղծած իր համագործակցութենէն անկախ, ինչպէս եւ իր կազմակերպած գիտական

համագումարներուն եւ ասուլիսներուն զուգահեռ, Հայագիտական Ուսմանց Ընկերակցութիւնը 1976 թ.ին կը սկսի հրատարակել հայագիտական «Լրատու»ն (տարեկան երեք թիւ), իսկ աւելի ուշ՝ «Տարեկան Մատենագիտութիւն Հայագիտական Ուսմանց»ը, որուն նպատակն է հայ եւ ոչ-հայ հանդէսներու մէջ լոյս տեսած հայագիտական յօդուածներուն (բացի լեզուագիտականէ) մատենագիտութեան հրապարակումը: Եւ այժմ՝ «Հանդէս»ը, որ ցարդ Ընկերակցութեան կողմէ հետապնդուած եւ իրականացած հրատարակչական ամենէն յանդուգն ծրագիրը կրնայ նկատուիլ: Առ այժմս՝ «Հանդէս»ը լոյս պիտի տեսնէ տարին մէկ համար: Լեզուն՝ միայն անգլերէն է:

«Հանդէս»ը իր ներքին երկու բաժանումներով յատկացուած է հեղինակային ինքնագիր ուսումնասիրութիւններու, եւ հայագիտական գիրքերու նուիրուած գրախօսականներու:

Ուսումնասիրութիւններէն (թիւով տասներկու) ոմանք ստորագրուած են հայագիտական աշխարհի չատ ծանօթ անուններու կողմէ. Բաբկէն Առաքելեան («Հնագիտական Պեղումները Սովետական Հայաստանի Մէջ»), Ճոն Կրեփին («Վաղ Շրջանի Ցոյն Պատմագրութեան Բեկորներ՝ Հայկական Նիւթերու Առընչուող»), Միքայէլ Սթոն («Նախահայրերու Պատմութիւնը, Ադամ եւ Իր Զաւակներն ու Թոռները»), Ռոպըրթ Հիւսըն («Արծրունի Սեֆեեաինեան Տունը—Իշխանական Հարստութեան Մը Գոյատեւումը Եկեղեցական Դիմակի Տակ»): Ուշագրաւ եւ հետաքրքրական են Ռոպըրթ Խոուըրտսի «Եիլան Գալէսիի Հաւանական Թուականի Մասին» եւ Մ. Շահինի «Հայաստանի Մէկ Քանի Առասպելական Թագաւորներու Մասին—կարելի՞ է Զանոնք Առընչել Վաւերական Պատմութեան» յօդուածները:

Գրախօսականներու բաժինը (խմբագիր՝ Ռիչարտ Ցովհաննիսեան) կը հաշուէ տասնեօթը գիրքեր: Գրախօսողներու մէջ՝ Ռոպըրթ Թոմսըն, Գրիգոր Մագսուտեան, Ռիչարտ Ցովհաննիսեան եւ Ռոնալտ Սիւնի: Ճիշդ է որ իւրաքանչիւր գրախօսող ունի իր նախասիրած ոճն ու եղանակը գիրք մը մատուցանելու, սակայն ուշագրաւը այստեղ՝ վերջին տարիներուն անգլերէն լեզուով լոյս տեսած հայագիտական մենագրութիւններու քանակն է, որ գուրկ չէ որակէ, ինչպէս կը վկայեն գրախօսականները:

Պատուաբեր, չափեկան ու չնորհակալ հրատարակութիւն մը, որուն համար արժէ չնորհաւորել Հայագիտական Ուսմանց Ընկերակցութիւնը, եւ բոլոր անոնք, որոնք իրենց գիտական, բարոյական ու նիւթական (Հ. Բ. Ը. Մ.ի Ալեք Մանուկեան Մշակութային Հիմնադրամ) աջակցութեամբ սատարած են գործին իրականացման:

Շնորհաւորելի սկիզբ մը, որուն կը մաղթենք առոյգ ու երկարատեւ կեանք:

ԵՐՈՒԱՆԴ Հ. ՔԱՍՈՒՆԻ

Մահագրութիւն

ԼԵՒՈՆ Ս. ԽԱՉԻԿԵԱՆ

Կորուստներ կան, որոնց ահագնութիւնը ժամանակը անկարող է սթօղել: Օրերը կու գան միայն յուշելու թէ ինչ անժամանակ պատահեցաւ այն, որուն ոչ ոք կը սպասէր, բայց մանաւանդ՝ ոչ ոք կը հաւատար: Վաթսուն չորս տարեկան հասակին՝ Ակադեմիկոս Լեւոն Ստեփանի Խաչիկեան երբ կը գտնուէր գիտական ստեղծագործական իր ամենէն բեղուն տարիներուն մէջ, կը դառնայ ուշացած եւ անակնկալօրէն ախտաճանաչուած անբուժելի հիւանդութեան մը զոհը, անակընկալի առաջ դնելով ամբողջ հայագիտական աշխարհը:

Անկոխ արահետներու յանդուգն հետախոյզ, Լեւոն Ս. Խաչիկեան իր ստեղծագործական կեանքի առաջին իսկ օրէն փորձեց նոր պատուհաններ բանալ հայագիտութեան հորիզոնին վրայ՝ նոր հետաքրքրութիւններ, նոր մօտեցում եւ նոր չափանիշներ ստեղծելու համար հայագիտութեան հետազօտութեանց ճանապարհին:

Որքան հմուտ գիտնական, ուշադիր խուզարկու եւ համբերատար աշխատող, Լեւոն Ս. Խաչիկեան նոյնքան իմաստուն վարչագէտ էր եւ հեռատես դեկավար, որուն անմիջական եւ հոգատար հսկողութեան տակ, Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարանը շուրջ երեսուն տարի հասակ ցետեց անխափան, եղաւ այն, ինչ որ է այսօր, դարձաւ համայն հայութեան սիրոյ ու գուրգուրանքին առարկայ, համաշխարհային ճանաչումի արժանացած ձեռագրատուն-թանգարան, գիտահետազօտական հիմնարկ, Երեւանի վրայ բացուած լոյսի նոր աղբիւր:

Բայց եւ մա՛րդ էր Լեւոն Ս. Խաչիկեան: Բառին ազնուագոյն հասկցողութեամբ մարդ, որուն պայծառ ու անխառն հայեացքը սեւեռած մնաց միայն բարիին ու գեղեցիկին, ճշմարիտին եւ արդարին: Ան գիտէր արդար հացի պէս հասնիլ բոլորին՝ յանուն իրա՛ւ բարեկամութեան եւ անդաւաճան գիտութեան: Բայց եւ գիտէր իր հեղինակաւոր եւ անզիջում խօսքը ըսել յանուն արդարութեան եւ իր ժողովուրդին անժամանցելի իրաւունքներուն:

Հայագիտական աշխարհին մէջ արձանագրուած իւրաքանչիւր նուաճումին հետ ուրախացող մեծանուն գիտնականին սրտին այնքան մօտիկ էր նաեւ «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս»ը, որուն անսակարկ բաջալերողն ու մեծահոգի բննադատն էր ան աւելի քան տասնամեակ մը, բաղդրաժպիտ յուշելով իր կարծիքներն ու թելադրութիւնները, միաժամանակ՝ անձնապէս բերելով իր աշխատակցութիւնը, ու բաջալերելով ուրիշներ՝ որ ընեն նոյնը:

Մեծ է կորուստին մորմոքը: Կը մնայ ետին ձգուած գիտական ժառանգութեան բաշն ու կշիռը: Արդար վաստակ: Կը մնայ ապրող յուշ դարձած պայծառ մարդուն յիշատակը: Երջանիկ առանձնաշնորհում:

Ե.Հ.Բ.

ԼԵՒՈՆ Ս. ԽԱՉԻԿԵԱՆ
(1918–1982)

Լեւոն Ստեփանի Խաչիկեան ծնած է Երեւան, 1918 թ.ի Մայիսի 1-ին: 1935 թ.ին կ'աւարտէ Երեւանի Աբովեանի անուան միջնակարգ դպրոցը, ու մուտք կը գործէ Երեւանի Պետական Համալսարան, որուն Պատմութեան բաժանմունքէն՝ ընթացքը կ'աւարտէ 1940 թ.ին: 1941–1944 թթ.ուն՝ համալսարանի ասպիրանտական բաժնին մէջ՝ մեծանուն հայագէտ Ցակոբ Մանանդեանի ղեկավարութեամբ կը մասնագիտանայ

հայ ժողովուրդի միջնադարու պատմութեան եւ հայ մատենագրութեան բնագաւառներուն մէջ: 1945 թ.ին՝ «Եղիշէի «Արարածոց Մեկնութիւն»ը խորագրով իր աւարտաճառը պաշտպանելէ ետք կը ստանայ Պատմական Գիտութիւններու Թեկնածու կոչումը: 1941–1951 թթ.ուն՝ նախ իբրեւ մատենագէտ, ապա՝ որպէս ձեռագիրներու բաժնի վարիչ, կը պաշտօնավարէ Մատենադարանին մէջ: 1951–1954 թթ.ուն՝ Գիտութիւններու Ակադեմիայի Պատմութեան Ինստիտուտին մէջ պաշտօնի կը կոչուի նախ իբրեւ աւագ գիտաշխատող, եւ ապա՝ հրապարակումներու բաժնի վարիչ: 1954 թ.ին կը վերադառնայ Մատենադարան, այս անգամ ստանձնելու անոր տնօրէնութիւնը, զոր կը վարէ մինչեւ իր կեանքի վերջին օրերը: 1961 թ.ին՝ Ժե. դարու հայ ժողովուրդի պատմութեան նուիրուած իր աւարտաճառով կը ստանայ Պատմական Գիտութիւններու Դոկտորի աստիճան: 1966 թ.ին ան կ'արժանանայ Փրոֆեսորի կոչումին: 1963 թ.ին կ'ընտրուի ՀՍՍՀ Գիտութիւններու Ակադեմիայի թղթակից անդամ, իսկ 1971 թ.ին՝ իսկական անդամ:

Հակառակ իր պաշտօնին պահանջած վարչական ծանր պատասխանատուութեան, Լ. Խաչիկեան հետեւողականօրէն կը շարունակէ գիտահետազօտական իր աշխատանքը, միաժամանակ ստանձնելով խմբագրական պաշտօններ, որոնց միջոցով ան իր գործնական մասնակցութիւնը կը բերէ հայագիտութեան արձանագրած նոր յաջողութիւններու իրականացման աշխատանքին: Իբրեւ խմբագրական կազմի անդամ «Պատմա-Բանասիրական Հանդէս»ին (1958 թ., առաջին համարէն սկսեալ), «Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն»ի ակադեմական ութհատորեակին (եւ պատասխանատու խմբագիրը Դ. հատորին), «Հայկական Սովետական Հանրագիտարան»ին (աշխատանքին ծրագրումի առաջին օրէն), «Արեւելեան Մատենագրութեան Ցուշարձաններ»ուն (միութենական կարգի), ան իր բարեխիղճ ու բծախնդիր մասնակցութիւնը կը բերէ իրմէ պահանջուած բոլոր աշխատանքներուն մէջ: Ան նաեւ անդամ է ՍՍՀՄ Գիտութիւններու Ակադեմիայի Հնագրական Յանձնաժողովին, եւ նախագահ «Դիւան Հայոց Պատմութեան» մատենաշարի խմբագրական մարմնին (մատենաշարի առաջին հատորը՝ «Դիւան Հայոց Պատմութեան, Նոր Շարք, Գիրք Առաջին, Ղուկաս Կարնեցի, Ա. հատ., 1780–1785, Աշխատասիրութեամբ՝ Վարդան Գրիգորեանի, Երեւան, 1984»): Այս բոլորով մէկտեղ՝ Լ. Խաչիկեան 1956 թ.էն սկսած կը վարէ պատասխանատու խմբագիրի պաշտօնը «Բանբեր Մատենադարանի»ն, որուն տասնմէկ հատորները՝ 3–13 (1956–1980 թթ.) լոյս տեսած են իր անմիջական հսկողութեամբ:

Տակաւին՝ հասարակական կարգով՝ Լ. Խաչիկեան նախագահն է ՍՍՀՄ–Իրան Բարեկամական Ընկերութեան Հայկական Բաժանմունքին, անդամ՝ Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէի

վարչութեան, եւ Արտասահմանեան Երկիրներու Հետ Մշակութային Կապի Հայկական Ընկերութեան նախագահութեան, Երեւանի Քաղաքային Խորհուրդի երեսփոխան եւ Խորհուրդի Գործադիր Կոմիտէի անդամ:

Գիտահետազօտական, խմբագրական, վարչական ու հասարակական իր ծաւալուն գործունէութեան համար Լ. Խաչիկեան 1968 թ.-ին կ'արժանանայ ՀՍՍՀ Գիտութիւններու Վաստակաւոր Գործիչի կոչումին, 1969 թ.-ին՝ ան կ'ըլլայ առաջին դափնեկիրը ՀՍՍՀ Գիտութիւններու Ակադեմիայի բարձրագոյն գնահատանքին՝ «Մեսրոպ Մաշտոց»ի մրցանակին, իսկ 1978 թ.-ին՝ անոր կը շնորհուի «Ժողովուրդներու Բարեկամութեան Շքանշան»ը:

Պատմաբան եւ աղբիւրագէտ, Լ. Խաչիկեանի՝ հայ պատմագրութեան բերած մեծագոյն նպաստներէն մէկը կը հանդիսանայ անոր՝ նորանոր սկզբնաղբիւրներու յայտնաբերումն ու հրապարակումը: Այսպէս՝ ՅԱՂԱԳՍ ՏԱՐԵՄՏԻՆ ՎԱՆԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԱՍԱՑԵԱԼ («Գիտական ժողովածու», թիւ 1, Երեւան, 1941, էջ 151–169), ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՒԵԼՑՈՒ «ՎԱՄՆ ԲԱՆԻՆ ՄԱՍԱՆՑ» ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆԸ (1943), ՋԵՆՈՆԻ «ՅԱՂԱԳՍ ԲՆՈՒԹԵԱՆ» ԵՐԿԻ ՀԱՑԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ (1949), ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԲԱՐՁՐԲԵՐԴՑՈՒ ԽՐԱՏԱԿԱՆ ԹՈՒՂԹԸ ԱՌԱՔՈՒԱԾ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՀԱՑԱՍՏԱՆ («Բանբեր Մատենադարանի», թիւ 4, 1958, էջ 267–284), ԵՐԶՆԿԱ ՔԱՂԱՔԻ «ԵՂԲԱՐՑ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ» ԿԱՆՈՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ, 1280 թ. («Բանբեր Մատենադարանի», թիւ 6, 1962, էջ 365–376), ԳՐԻԳՈՐ ՊԱՐԹԵՒԻՆ ՎԵՐԱԳՐՈՒԱԾ «ՀԱՐՑՈՒՄԸ», ՈՐՊԷՍ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԵՐԱԽԱՑՐԻՔ (ԲՄ, թիւ 7, 1964, էջ 301–328), ՅԱԿՈԲ ՋՈՒՂԱՑԵՑՒՈՒ ԿՏԱԿԸ («Պատմա-Բանասիրական Հանդէս», 1966, թիւ 4, էջ 173–186), ՍԱՐԳԻՍ ԱԲԵՂԱՑԻ ՈՒՂԵԳՐՈՒԹԻՒՆԸ (ՊԲՀ, 1970, թիւ 3, էջ 125–148), ՀԱՑ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԱՆՑԱՑՔ ԷՋԵՐԻՑ [1. Ստեփաննոս եւ Ներսէս Մեծոփեցիների ժամանակագրութիւնը: 2. Կիրակոս Ռշտունցու ժամանակագրութիւնը] (ՊԲՀ, 1972, թիւ 4, էջ 231–248):

Լ. Խաչիկեանի պատմա-բանասիրական հարցերու նուիրուած գիտական աշխատասիրութիւններէն՝ որոնք լոյս տեսած են հայագիտական մամուլի էջերուն մէջ, յիշենք՝ ԳԼԱՋՈՐԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԸ ԵՒ ՆՐԱ ԱԻԱՐՏԱԿԱՆ ԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ («Երեւանի Պետական Համալսարանի Գիտական Աշխատութիւններ», թիւ 13, 1946, էջ 423–450), ԴԻԱՀԵՐՁՈՒՄԸ ՀԻՆ ՀԱՑԱՍՏԱՆՈՒՄ (1947), ԵՐԶՆԿԱՑՈՒՄ 1280 թ. ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԱԾ ԵՂԲԱՑՐՈՒԹԻՒՆԸ («Տեղեկագիր», 1951, թիւ 12), ՀԱՑԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՑՐԵՐԸ ՈՒԿՐԱԻՆԱՑՈՒՄ («Տեղեկագիր», 1954, թիւ 4, էջ 45–81), ՄԱՏԹԷՈՍ ՋՈՒՂԱՑԵՑՒՈՒ

կեանքն ու մատենագրութիւնը (*ԲՄ*, *թիւ* 3, 1956, *էջ* 57–84), *ԺԴ–ԺԵ դարերի հայկական գիւղական համայնքի մասին* (*ՊԲՀ*, 1958, *թիւ* 1, *էջ* 110–134), *տնտեսական գործարքների մասին գրառումները հայերէն ձեռագրերի մէջ եւ նրանց աղբիւրագիտական նշանակութիւնը* (*ԲՄ*, *թիւ* 5, 1960, *էջ* 21–41), *նոր նիւթեր քիւրի հին հայկական գաղութի մասին* (1961), *նախամեսրոպեան գրի հարցը եւ համայնագրերը* (*ՊԲՀ*, 1963, *թիւ* 4, *էջ* 145–158), *էջեր համշինահայ պատմութիւնից* («*Բանբեր Երեւանի համալսարանի*», 1969, *թիւ* 2, *էջ* 115–144), *սիւնեայց օրբելեաններուի բուրթելեան ճիւղը* (*ԲՄ*, *թիւ* 9, 1969, *էջ* 173–198), *յակոբ սանահնեցի ժամանակագիր ԺԱ. դարի* (*Բեհ*, 1971, *թիւ* 1, *էջ* 22–47), *հայ բնագիտական միտքը ԺԴ–ԺԵ. դարերում* (*ՊԲՀ*, 1971, *թիւ* 2, *էջ* 23–44), *օտարալեզուի հայ գրականութիւնը զորրորդ դարում* (*ՊԲՀ*, 1973, *թիւ* 3, *էջ* 27–51), *արտաշի հայկական իշխանութիւնը եւ շորշորի դպրոցը* (*ԲՄ*, *թիւ* 11, 1973, *էջ* 125–209), *հայերը հին մոսկուացում եւ մոսկուա տանող ճանապարհների վրայ* (*ԲՄ*, *թիւ* 13, 1980, *էջ* 7–105), LE REGISTRE D'UN MARCHAND ARMENIEN EN PERSE, EN INDE ET AU TIBET (1682–1698), « Annales», P., 1967, No. 2 :

Առանձին հատորներով լոյս տեսած Լ. Խաչիկեանի աշխատասիրութիւնները՝ փոքր հայոց սոցիալական շարժումների պատմութիւնից, Դ. Դար (*Երեւան*, 1951), *ԺԴ. Դարի հայերէն ձեռագրերի ցուցակարաններ* (*Երեւան*, 1950), *ԺԵ. Դարի հայերէն ձեռագրերի ցուցակարաններ, Ա. Հտր.* (*Երեւան*, 1955), *Բ. Հտր.* (*Երեւան*, 1958), *Գ. Հտր.* (*Երեւան*, 1967), *ցուցակ ձեռագրաց մաշտոցի անուան մատենադարանի, Ա. Հտր.*, (*Երեւան*, 1965), *Բ. Հտր.*, (*Երեւան*, 1970) [*հեղինակակից՝ Աս. Մնացականեան*], *ցովհաննէս քռնեցի, ցաղագս քերականին* (*Երեւան*, 1977), *ցովհաննէս տէր-դաւթեան զորիացուի հաշուեցոյցարը* (*Երեւան*, 1984) [*հեղինակակից՝ ց. Դ. Փափազեան*]: *Անոր գրչին կը պատկանի նաեւ՝ հայաստանի քաղաքական վիճակը եւ սոցիալ-տնտեսական յարաբերութիւնները ԺԴ–ԺԵ. դարերում* («*Հայ ժողովրդի պատմութիւն*», *Ակադ. Հրատ.*, *Դ. հտր.*, *Երեւան*, 1972, *էջ* 15–80) *ուսումնասիրութիւնը*:

Լ. Խաչիկեան կը մահանայ 1982 *թ.ի մարտի* 12–*ին, Երեւան*:

ՎԱՉԳԷՆ Ա. ՅԱԿՈԲԵԱՆ
(1913–1982)

Վազգէն Արտաշէսի Յակոբեան ծնած է Լեռնագիւղ (ՀՍՀՀ-ի Ղուկասեան շրջան), 1913 թ.ի Փետրուարի 14-ին: Միջնակարգ ուսումը կը ստանայ Լենինականի մէջ: 1936–1941 ԹԹ.ուն կը հետեւի Երեւանի Պետական Համալսարանի Պատմութեան Բաժանմունքի դասընթացքներուն: Ուսման ընթացքը աւարտելէ ետք կը մեկնի Հոկտեմբերեանի շրջանի Նալբանդեան գիւղը, ու տեղի դպրոցին մէջ կը ստանձնէ ուսուցիչի եւ տնօրէնի պաշտօն: Համալիարհային Բ. Պատերազմի պատճառով կը մեկնի ճակատ, ուր 1943 թ.ին կը վիրաւորուի ու կը վերադառնայ երկիր: 1944 թ.ին մուտք կը գործէ Երեւանի Պետական Համալսարանի ասպիրանդականի բաժինը, ուր, 1948 թ.ին՝ մեծանուն հայագէտ Յակոբ Մանանդեանի ղեկավարութեամբ պատրաստած «Արիստոտելին Վերագրուած Ցաղագս Աշխարհի Աշխատութեան Հայկական Թարգմանութեան Ընդարձակ Բնագիրը եւ Հայկական Մեկնութիւնները» ուսումնասիրութեան համար կը ստանայ Պատմական Գիտութիւններու Թեկնածու աստիճանը: Իսկ 1967 թ.ին՝ ան կ'արժանանայ Պատմական Գիտութիւններու Դոկտոր աստիճանին, «Հայոց Կանոնագիրքը»ի ուսումնասիրութեան եւ հրատարակութեան համար:

1947 թ.ին Վ. Յակոբեան պաշտօնի կը կոչուի Գիտութիւններու Ակադեմիայի Պատմութեան Ինստիտուտին մէջ, ուր 1971 թ.էն սկսած մինչեւ իր կեանքին վերջին օրերը կը վարէ Հայ Ժողովուրդի Միջին Դարերու Պատմութեան Բաժնի վարիչի պաշտօնը: Վերոյիշեալ իր պաշտօնավարութեան առընթեր, 1933 թ.էն սկսած՝ պարբերաբար Հայ Ժողովուրդի պատմութիւն կը դասաւանդէ միջնակարգ դպրոցներու մէջ, իսկ 1969–1974 ԹԹ.ուն՝ Կիրովականի Մանկավարժական Ինստիտուտին մէջ: 1972 թ.ին անոր կը շնորհուի Փրոֆեսորի կոչում: Իսկ

1974 թ.-ին ան կ'արժանանայ ՀՍՍՀ Գիտութիւններու Ակադեմիայի «Մեսրոպ Մաշտոց»ի անուան մրցանակին, «Կանոնագիրք Հայոց» աշխատասիրութեան համար:

Բարեխիղճ, բծախնդիր ու համբերատար աշխատող, պատմաբան ու աղբիւրագէտ Վ. Ցակոբեան տասնամեակներու ընթացքին կը յաջողի երկու հազար հին ձեռագիր ուսումնասիրել, ու անոնց մէջէն հաւաքել, ընտրել ու հրատարակութեան պատրաստել հարիւրաւոր ժամանակագիրներ, յիշատակարաններ, կանոնագրեր ու փաստաթուղթեր, իւրաքանչիւր հրատարակութիւն օժտելով խորազնին ուսումնասիրութեամբ ու մասնագէտի վայել գիտական ծանօթագրութիւններով:

Տասնամեակներու վրայ տարածուած Վազգէն Ցակոբեանի հայագիտական վաստակը այժմ մեծ մասով ամփոփուած կը գտնենք առանձին հատորներու, ժողովածուներու եւ հայագիտական մամուլի մէջ: Այսպէս. ՄԱՆՐ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԺԹ–ԺԸ. ԴԴ. (Երեւան, Ա. հտր., 1951, Բ. հտր., 1956), ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔ ՀԱՑՈՑ (Երեւան, Ա. հտր., 1964, Բ. հտր., 1971), ՀԱՑԵՐԷՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԺԷ. ԴԱՐԻ ՑԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ (Երեւան, Ա. հտր., 1974, Բ. հտր., 1978) [հեղինակակից՝ Աչոտ Յովհաննիսեան]: Պատրաստ է եւ շարքին Գ. հատորը, իսկ Դ. եւ Ե. հատորները լրացուցիչ աշխատանքով կը պատրաստուին հրատարակութեան: Վազգէն Ցակոբեան հեղինակակից է ՀԱՑ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՑԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԺԸ. ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԵՍՆԱՄԵԱԿՈՒՄ աշխատասիրութեան Բ. հատորի Ա. մասին, (Երեւան, 1964): Անոր գրչին կը պատկանին հայագիտական մեծ նշանակութիւն ունեցող փոքրածաւալ ուսումնասիրութիւններ, ինչպէս՝ ՀԱՑԿԱԿԱՆ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԸ ՈՒՌԲԱԻՆԱՑԻ ԵՒ ՈՒՌԲԱԻՆԱՑԻՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ եւ ՀԱՑԿԱԿԱՆ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԸ ՈՒՌԲԱԻՆԱՑԻ ԵՒ ՈՒՌԲԱԻՆԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ յօդուածները — Ուէրթաիճական եւ Հայ Ժողովուրդների Պատմական Կապերը եւ Բարեկամութիւնը երկու հատորներու մէջ (ռուսերէն)—, ՀԵՌՈՒՄ ՊԱՏՄԻՉԻ ՆՈՐԱՑԱՑՏ ՑԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ ԵՒ ՆՐԱ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ («Տեղեկագիր», 1948, թիւ 10), ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԿԱՄ ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՒԵԼՑՈՒ «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ»Ի ՀԱՄԱՌՕՏ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ («Տեղեկագիր», 1949, թիւ 7), ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԵՐԶՆԿԱՑՈՒ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ ՆՈՒԵՐԸ («Տեղեկագիր», 1957, թիւ 6), ԴԱՒԻԹ ՔՈՒԱՑԵՑՈՒ ՑԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ, ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԲՈՑՍԵՐԻ ՍԵԼԵԿՑԻԱՑԻ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ եւ այլ ուսումնասիրութիւններ: Իսկ շարք մը աշխատասիրութիւններ ու յօդուածներ ցարդ կը մնան անտիպ:

Վազգէն Ցակոբեան կը մահանայ 1982 թ.-ի Մայիսի 6-ին, Երեւան:

ԱՐՏԱՇԷՍ Բ. ԿԱՐԻՆԵԱՆ
(1886–1982)

Արտաշէս Բալասիի Կարինեան (Գաբրիէլեան) ծնած է Պաքու, 1886 թ.ի Նոյեմբերի 24-ին։ 1905 թ.ին կ'աւարտէ ծննդավայրի միջնակարգ դպրոցը ու կ'անցնի Բեթերսպուրկ, ու մուտք կը գործէ տեղւոյն համալսարանի Իրաւաբանական բաժանմունքը, որուն ընթացքը կ'աւարտէ 1910 թ.ին։ Ապա կը վերադառնայ Պաքու, եւ սակայն քաղաքական պատճառներով կը դատապարտուի հեռանալ քաղաքէն։ 1918 թ.ին Ա. Կարինեան կրկին կը վերադառնայ Պաքու։ Ապա կ'անցնի Մոսկուա, ուր աշխատանքի կը կոչուի Ազգութիւններու Կոմիսարիատին կից Հայկական Գործերու Կոմիսարիատի բաժնի վարիչի պաշտօնով։ Այստեղ ան միաժամանակ կը խմբագրէ «Կոմինիստ» ամսագիրը եւ «Կարմիր Դրօշակ» թերթը։ Ապա՝ 1924 թ.ին կը հաստատուի Երեւան, ուր մինչեւ 1930 թ. կը ստանձնէ պետական մէկէ աւելի պատասխանատու պաշտօններ։ 1929–1930 թթ.ուն կը խմբագրէ «Անդրկովկասի Ժողովրդական Տնտեսութիւն» (ռուսերէն) եւ «Նոր Ուղի» պարբերականները։ 1941 թ.էն սկսած, Ա. Կարինեան ամբողջապէս կը նուիրուի գիտական աշխատանքի։ 1943 թ.ին պաշտօնի կը կոչուի Գիտութիւններու Ակադեմիայի Գրականութեան Ինստիտուտին մէջ՝ իբրեւ աւագ գիտաշխատող, ուր ապա իրեն կը վստահուի բաժնի վարիչի պաշտօնը։ 1956 թ.ին կ'ընտրուի Հայաստանի Գիտութիւններու Ակադեմիայի ակադեմիկոս։ 1960–1963 թթ.ուն կը վարէ Ակադեմիայի Հասարակական Գիտութիւններու Բաժանմունքի ակադեմիկոս քարտուղարի, իսկ 1963–1965 թթ.ուն՝ Ակադեմիայի փոխ նախագահի պաշտօնները։

Հասարակական ու գիտական իր ծառայութիւններուն համար Ա. Կարինեան կը պարգեւատրուի «Լենին»ի, «Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան», «Աշխատանքային Կարմիր Դրօշ»ի չքանշաններով, իսկ 1976 թ.ին, ան կ'արժանանայ «Սոցիալիստական Աշխատանքային Հերոս» կոչումին։

Հարուստ է Ա. Կարինեանի գրականագիտական, պատմագրական ու մատենագիտական վաստակը։ Առանձին հատորներով լոյս տեսած են անոր՝ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԿԵԱՆՔ (1906), ԻՄԲԵՐԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՒ ՀԱՑԱՍՏԱՆԸ (Երեւան, 1924), ՍՏԵՓԱՆ ՇԱՀՈՒՄԵԱՆ (Երեւան, 1925), ՑԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԵՒ ԱԶԳԱՑԻՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ 1905-ԻՆ (Երեւան, 1927), ՄԻՔԱՅԷԼ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆԸ ԵՒ ԺԹ. ԴԱՐՒ 60-ԱԿԱՆ ԹԹ.ՈՒ ՌՈՒՍ ԱՌԱՋԱՏԱՐ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԸ (Երեւան, 1949), ԳՐԱԿԱՆ ԱՐՁԱԳԱՆԳՆԵՐ (Երեւան, 1955), ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ ՀԱՑ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ (Երեւան, Ա. հտր., 1956, Բ. հտր., 1960), ԳՐԱԿԱՆ-ՔՆՆԱԴԱՏԱԿԱՆ ՅՕԴՈՒԱԾՆԵՐ (Երեւան, 1962), ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ (Երեւան, 1971), ԵԼԻՇԷ ՉԱՐԵՆՑ (Երեւան, 1972), ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ԵԼԲԱՅՐՈՒԹԵԱՆ ԴՐՕՇԻ ՆԵՐՔՈՑ (Երեւան, 1976), ՄԵԾ ՀՈՒՄԱՆԻՍՏ-ԳՐՈՂ ՅԱԿՈԲ ՊԱՐՈՆԵԱՆԸ (Երեւան, 1979) աշխատասիրութիւնները։

Արտաշէս Կարինեան կը մահանայ 1982 Թ.ի Մայիսի 29-ին, Երեւան։

ՊԵՐՃ Ֆ. ՍԱՊՊԱՂԵԱՆ
(1918–1982)

Պերճ Ֆարեսի Սապպաղեան ծնած է Հալէպ, 1918 Թ.ի Օգոստոսի 18-ին։ Ան իր նախակրթութիւնը կը ստանայ Հալէպի Ազգային Հայկազեան Վարժարանին մէջ, իսկ միջնակարգ ուսումը՝ տեղւոյն Ֆրեր Մարիստներու դպրոցին մէջ։ Տարի մը Հայկազեանի մէջ ֆրանսերէն լեզու դասաւանդելէ ետք, կը նետուի առեւտրական ասպարէզ, եւ պաշտօնի կը կոչուի «Էֆրիքըն Իսթըրն» ընկերութեան մէջ։ Իր ասպարէզի գծով ան կը հետամտի բարձրագոյն ուսման, Լոնտոնի մէջ հետեւելով առեւտրական եւ օրէնսդրական դասընթացքներու։ Ապա՝ Հալէպի մէջ կը հիմնէ իր սեփական առեւտրական գրասենեակը, որուն տնօրէնի պաշտօնը կը վարէ միաժամանակ։

Անկախ իր ընտրած ասպարէզէն, Պերճ Սապպաղեան կանուխէն հետաքրքրութիւն կը ցուցաբերէ դրամագիտութեան եւ պատմագիտութեան հանդէպ: Ինքնաչխատութեամբ, կամ մասնաւոր ուսուցիչներու հսկողութեամբ՝ հայերէնի կողքին ան կը տիրապետէ արաբերէն, անգլերէն, ֆրանսերէն, գերմաներէն լեզուներուն, ինչպէս նաեւ կը ծանօթանայ հին ասորերէնին: Տարի մը կը խմբագրէ Հալէպի «Եփրատ» օրաթերթը: Դեռ երիտասարդ, կ'աշխատակցի Արտաւազդ Արք. Սիւրմէեանի աշխատասիրած «Պատմութիւն Հալէպի Հայոց» եռահատոր երկին՝ անգլերէն լեզուէ թարգմանութիւններ կատարելով հեղինակին համար: Ժամանակի ընթացքին սակայն ան իր հմտութիւնը կը խորացընէ դրամագիտութեան մէջ, դառնալով Մերձաւոր Արեւելքի, ու յատկապէս արաբական աշխարհի այդ մարզին ծանօթ ու փնտռուած մասնագէտներէն մէկը: Աչխոյժ մասնակցութիւն բերելով մէկտեղ հալէպահայ մշակութային կեանքին, որուն մղիչ ու ղեկավար ուժերէն մէկն է ան քառասունական եւ յիսունական թուականներուն, միաժամանակ կը հանդիսանայ հայ-արաբ մշակութային գործակցութեան գլխաւոր օղակներէն մէկը: Անդամ՝ Սուրիոյ Հնագիտական Ընկերակցութեան, մաս կը կազմէ անոր վարչութեան, մինչեւ վերջ մնալով այդ մարմնին նախաձեռնող ու գործօն անդամներէն մէկը:

Հակառակ իր կուտակած գիտական մեծ պաշարին, բծախնդիր ու զուսպ՝ Պերճ Սապպաղեան կը մնայ ժլատ գրիչի տէր մարդ: Սակայն եթէ գիրի ճամբով գիտական-ստեղծագործական իր խօսքը կը մնայ սահմանափակ էջերու մէջ, բանաւոր կերպով սակայն՝ ան տարբեր ծաւալ ու տարողութիւն կ'ունենայ: Սուրիոյ Հնագիտութեան Ընկերակցութեան նախագահ Սաատ Քաուաքիպիի վկայութիւնը լաւագոյն գրաւականն է վերոյիշեալ իրողութեան. Պերճ Սապպաղեան «հնագէտ էր եւ հմուտ մասնագէտ դրամագիտութեան: Հալէպ քաղաքը, աւա՛ղ, կորսնցուց իր լաւագոյն աղբիւրը, որուն կը դիմէին բոլոր անոնք, որոնք լուսաբանութեան պէտք ունէին»:

Պերճ Սապպաղեանի թիւով սակաւ դրամագիտական յօդուածները գլխաւորաբար կը մնան «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս»ի եւ Հալէպի «Գեղարդ—Սուրիահայ Տարեգիրք»ի էջերուն մէջ:

Պերճ Սապպաղեան կը մահանայ 1982 թ.ի Յուլիսի 12-ին, Հալէպ:

ՆՇԱՆ Յ. ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ
(1908–1982)

Նշան Յակոբի Մուրատեան ծնած է Մարգարա (ՀՍՍՀ-ի Հոկտեմբերեանի շրջան), 1908 թ.ի Մայիսի 1-ին: Ան իր միջնակարգ ուսումը կը ստանայ Երեւանի Կրուպսկայայի անուան դպրոցին մէջ, որուն ընթացքը կ'աւարտէ 1926 թ.ին: 1929–1932 թթ.ուն իբրեւ հայերէն լեզուի ուսուցիչ կը պաշտօնավարէ Վարդենիսի եւ Կամոյի շրջաններու դպրոցներուն մէջ: 1933–1945 թթ.ուն՝ իբրեւ գիտաշխատող պաշտօնի կը կոչուի Երեւանի Գրականութեան Թանգարանին մէջ: 1944 թ.ին՝ հեռակայ կարգով, ան կ'աւարտէ Երեւանի Խաչատուր Աբովեանի անուան Մանկավարժական Ինստիտուտը: 1947–1953 թթ.ուն կը վարէ Երեւանի Գաբրիէլ Սունդուկեանի անուան Թատրոնի Գրական Բաժնի վարիչի պաշտօնը, ապա՝ «Հայֆիլմ» հիմնարկին մէջ կը ստանձնէ խմբագրի աշխատանք: 1965 թ.ին՝ «Յովհաննէս Յովհաննիսեանի Արուեստը» խորագրով իր թեզի պաշտպանութենէն ետք կը ստանայ Բանասիրական Գիտութիւններու Թեկնածու աստիճանը: 1967 թ.էն ըսկսած՝ իբրեւ աւագ գիտաշխատող կը պաշտօնավարէ ՀՍՍՀ Գիտութիւններու Ակադեմիայի Արուեստի Ինստիտուտին մէջ: 1976 թ.ին կը պաշտպանէ «Աբովեանի Պոէտիկան» վերնագրով իր աւարտաճառը ու կ'արժանանայ Պատմական Գիտութիւններու Դոկտոր աստիճանին:

Գիտական-ստեղծագործական աշխատանքին զուգահեռ, Ն. Մուրատեան իր մասնակցութիւնը կը բերէ Միքայէլ Նալբանդեանի երկերու լիակատար ժողովածուի (1940–1947 թթ.) եւ Յովհաննէս Յովհաննիսեանի երկերու լիակատար ժողովածուի (1964–1968 թթ.) ակադեմական հրատարակութիւններուն: Ան նաեւ իր մասնակցութիւնը կը բերէ Շէյքսպիրի ու անոր մասին՝ վերջին տասնամեակներուն Հայաստանի մէջ հրատարակութեան պատրաստուած բոլոր հատորներու խմբագրութեան ու հրատարակութեան աշխատանքներուն:

Ն. Մուրատեանի աշխատասիրութիւններէն առանձին հատորով լոյս տեսած են. ՄԻՔԱՅԷԼ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ (Երեւան, 1954), ԱՐՄԷՆ ԱՐՄԷՆԵԱՆ (Երեւան, 1959), ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆԻ ԱՐՈՒԵՍՏԸ (Երեւան, 1964), ԱԲՈՎԵԱՆԻ ՊՈԷՏԻԿԱՆ (Երեւան, 1979), ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ, ԿԵԱՆՔԸ ԵՒ ԳՈՐԾԸ (Երեւան, 1980)։ Իրմէ անտիպ կը մնան չէյքսպիրագիտական երկու հատորներ՝ «Շէյքսպիրի կեանքն ու Գործը» եւ «Շէյքսպիրի Տիպերի Հանրագիտարանը»։

Ն. Մուրատեան կը մահանայ 1982 թ.ի Յուլիսի 27-ին, Երեւան։

ՍԻՍԱԿ Յ. ՎԱՐԺԱՊԵՏԵԱՆ
(1905–1982)

Սիսակ Յակոբի Վարժապետեան ծնած է Մարաշ, 1905 թ.ին։ Համաշխարհային Ա. Պատերազմին՝ Թուրքերու կողմէ հայոց դէմ գործադրուած կոտորածի ու հալածանքի օրերուն, 1915 թ.ին, կ'ապաստանի Թաֆիլէ, ապա Քերեկ (Ցորդանան), ուր կը մնայ մինչեւ զինադադար, երբ կ'անցնի Լիբանան, ու ոտք կը դնէ Ճըպէյլի Ամերիկեան Նպաստամատոյցի Որբանոցը, ուր եւ կը ստանայ նախակրթութիւնն ու միջնակարգ ուսումը։ Մասնագիտական բարձրագոյն ուսման համար մուտք կը գործէ Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարան, որուն Առեւտրական Գիտելիքներու Բաժանմունքին դասընթացքը կ'աւարտէ 1929 թ.ին։ Երկար տարիներ Պէյրութի մէջ միջազգային քարիւղի ընկերութեան մը մէջ իր պաշտօնավարութեան շրջանին՝ միաժամանակ ուսուցչական պաշտօն կը վարէ քաղաքի հայկական երկրորդական վարժարաններուն մէջ (մասնաւորաբար Հայ Աւետարանական Գոլէճի)՝ դասաւանդելով առեւտրական գիտելիքներ, տպագրութիւն ու մեքենագրութիւն։ 1960-ական թթ.ուն՝ Պէյրութի մէջ կը հաստատէ Առեւտրական Գիտելիքներու իր սեփական դպրոցը, զոր ձեռնհասութեամբ կը վարէ աւելի քան տասնամեակ մը։

Ասպարէզին ճամբով իր տարած գործունէութեան առընթեր, Ս. Վարժապետեան գործօն մասնակցութիւն կը բերէ պէյրութահայ գաղութի ազգային, հասարակական ու գրական կեանքին: Ան կը հանդիսանայ հիմնադիրներէն մէկը Հայ Երիտասարդաց Ընկերակցութեան, ինչպէս նաեւ «Միածան» գրական ամսաթերթին (1939–1949 թթ.), որուն պաշտօնական արտօնատէրն է ան: Գրական իր հետաքրքրութիւնը բանաստեղծութիւններու ճամբով արտայայտելով հանդերձ, կը նուիրուի թարգմանչական աշխատանքի, արաբ եւ լիբանանցի մեծանուն գրողներու կեանքն ու գործերը հայ ընթերցողներուն ներկայացընելու մտահոգութեամբ: Այս գծով կը հրատարակէ՝ ՃՊՐԱՆ ԽԱԼԻԼ ՃՊՐԱՆ (Պէյրութ, 1966), ԱՊՈՒ ԱԼԱ ԷԼ ՄԱԱՐԻ (Պէյրութ, 1972), ՄԻՒՍՑԷԼ ՆԱՑԻՄԻ (Պէյրութ, 1979) հատորները: Սակայն Ս. Վարժապետեանի ուշադրութիւնը գլխաւորաբար կը կեդրոնանայ Լիբանանի ու լիբանանահայ գաղութի պատմութեան, որուն սերտողութեան ու նիւթերու մէկտեղումին կը նուիրէ ամբողջ տասնամեակներ: 1933 թ.ին թարգմանաբար լոյս կ'ընծայէ Իսկէնտէր Աբգարիոսի «Սարսափներու Գիրքը», նուիրուած՝ 1860-ական թթ.ու Լիբանանի ներքին խռովութիւններուն: Իսկ 1950-ական թթ.էն սկսած յաջորդաբար լոյսին կու գան լիբանանահայ գաղութին նուիրուած անոր հինգ հատորները. ՀԱՑԵՐԸ ԼԻԲԱՆԱՆԻ ՄԷՋ, Ա. ՀՏՐ., Պատմութիւն Լիբանանահայ Գաղութի՝ Հնագոյն Դարերէն Մինչեւ Ա. Ընդհ. Պատերազմին Վերջաւորութիւնը (Պէյրութ, 1951, բ. տպագրութիւն՝ Պէյրութ, 1982), ՀԱՑԵՐԸ ԼԻԲԱՆԱՆԻ ՄԷՋ, Հանրագիտարան Լիբանանահայ Գաղութի 1920–1980, Բ., Գ. ՀՏՐ. (Պէյրութ, 1981), Դ., Ե. ՀՏՐ. (Պէյրութ, 1983), THE ARMENIANS (Chicago, 1977).

Վերջին տարիներուն, արդէն հանգստեան կոչուած, ան յաճախ կ'այցելէ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները, ուր հաստատուած էին իր զաւակները:

Ս. Վարժապետեան կը մահանայ 1982 թ.ի Սեպտեմբերի 14-ին, Մունսթըր (Ինտիանա, ԱՄՆ):

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ Ա. ՍԱՀԻՆԵԱՆ
(1910–1982)

Ալեքսանդր Արամի Սահինեան ծնած է Վարդաղբիւր (Լոռիի չրջան), 1910 թ.ի Յուլիսի 15–ին: Թիֆլիսի 76–րդ հայկական միջնակարգ դպրոցը աւարտելէ ետք, 1926–1930 թթ.ուն՝ ուսուցչական պաշտօնով կը մեկնի Թումանեանի չրջանի Ձոճկան գիւղը: 1930 թ.ին մուտք կը գործէ Երեւանի նորաբաց Շինարարական (հետագային՝ Պոլիտեխնիկական) Ինստիտուտի Ճարտարապետութեան Բաժանմունքը: 1937 թ.ին, ուսման ընթացքը աւարտելէ ետք պաշտօնի կը կոչուի «Հայպետնախագիծ» հիմնարկին մէջ: Համաշխարհային Բ. Պատերազմի տարիներուն, 1942 թ.ին կը մեկնի ճակատ: Կռիւներու ընթացքին կը վիրաւորուի ու երկիր կը վերադառնայ 1943 թ.ին: Նոյն տարին իսկ կ'ընդունուի ՀՍՍՀ Գիտութիւններու Ակադեմիայի Պատմութեան Ինստիտուտի ասպիրանտականի բաժինը: 1952 թ.ին՝ պաշտպանելէ ետք «Քասաղի Բազիլիկայի Ճարտարապետութիւնը» խորագրով իր աւարտաճառը, կ'արժանանայ Ճարտարապետական Գիտութիւններու Թեկնածուի աստիճանին: 1953 թ.ին կը նշանակուի ԳԱ Արուեստի Ինստիտուտի Ճարտարապետութեան գիտաշխատող, իսկ 1958 թ.էն սկսած՝ նոյն բաժնի վարիչ, պաշտօն, զոր կը վարէ մինչեւ վերջ:

Գիտական–հետազօտական իր աշխատանքին զուգահեռ, ասպարէզային կեանքի ամբողջ տեւողութեան՝ Ա. Սահինեան կը զբաղի հայ Ճարտարապետութեան կարեւորագոյն կոթողներու պեղումներով (Էջմիածնի Մայր Տաճար, Զովունի), ու կը յաջողի բացայայտել այդ կառոյցներուն իւրայատկութիւնները: Անոր ուշադրութիւնը սեւեռած կը մնայ հայ Ճարտարապետութեան երկու բնագաւառներու վրայ· Հայաստանի վաղ քրիստոնէական բազիլիկանները, եւ Հայաստանի նախաքրիստոնէական Ճարտարապետութիւնը:

Ա. Սահինեան՝ տարիներ շարունակ, իբրեւ Հայաստանի Ճարտարապետների Պահպանութեան եւ Վերականգնումի Վարչութեան Գիտամեթոդական Խորհուրդի, ինչպէս եւ Էջմիածնի Մայր Տաճարի Ճարտարապետա-շինարարական ժողովի անդամ, իր մասնակցութիւնը կը բերէ բազմաթիւ յուշարձաններու վերականգման նախագիծերու քննարկման ու վերակառուցման աշխատանքին:

Ա. Սահինեանի ճարտարապետական ասպարէզին «սխրանքը» կը հանդիսանայ Գառնիի հեթանոսական տաճարի ամբողջական վերականգնումին համար իր պատրաստած նախագիծը, ու այդ նախագիծով՝ անոր վերականգման իրականացումը, որուն համար ամբողջ տասը տարիներ կը նուիրաբերէ իր կեանքէն: Այդ մեծագոյն իրագործման համար, 1975 թ.-ին, Ա. Սահինեան կ'արժանանայ Հայաստանի Հանրապետութեան Պետական Մրցանակին:

1961 թ.-ին Ա. Սահինեան կ'արժանանայ Հայկական ՍՍՀ Արուեստի Վաստակաւոր Գործիչի կոչումին: Ան նաեւ պարգեւատրուած է «Հայրենական Պատերազմի Ա. Աստիճան»ի եւ «Պատուոյ Նշան» շքանշաններով:

Շուրջ երեսուն հինգ տարիներու գիտահետազօտական իր գործունէութեան ընթացքին, Ա. Սահինեան՝ հայ ճարտարապետութեան ժառանգութեան ուսումնասիրութեան կը նուիրէ աւելի քան չորսուն աշխատասիրութիւններ, որոնք գլխաւորաբար կը մնան հայագիտական մամուլի էջերուն մէջ: Առանձին հատորով լոյս տեսած են՝ ՔԱՍԱՂԻ ԲԱԶԻԼԻԿԱՑԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ (Երեւան, 1955), ԳԱՌՆԻԻ ԵՒ ԳԵՂԱՐԴԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԾՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ (Երեւան, 1969), ԳԱՌՆԻ-ԳԵՂԱՐԴ (Երեւան, 1978) երկասիրութիւնները, իսկ իր մահէն ետք կը հրատարակուի կոթողական իր աշխատասիրութիւնը՝ ԳԱՌՆԻԻ ԱՆՏԻԿ ԿԱՌՈՑՑՆԵՐԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ (Երեւան, 1983): «Ակնարկ Հայ Ճարտարապետութեան Պատմութեան» (Երեւան, 1964) հատորին մէջ, Ա. Սահինեանի գրչին կը պատկանին ՀԱՑԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ ՍՏՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱՐԳԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ (էջ 49–72) եւ ՀԱՑԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ ՎԱՂ ՖԷՈԴԱԼԻԶՄԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ (էջ 75–126) խորագրուած երկրորդ եւ երրորդ գլուխները: Իսկ տակաւին անտիպ կը մնայ ԷՋՄԻԱՑԻՆ խորագրուած աշխատասիրութիւնը, ուր հեղինակը համատեղած է տարիներու իր հետազօտութեանց արդիւնքները:

Ա. Սահինեան կը մահանայ 1982 թ.-ի Նոյեմբերի 4-ին, Երեւան:

ԾԱՏՈՒՐ Պ. ԱՂԱՅԵԱՆ
(1911–1982)

Մատուր Պաւելի Աղայեան ծնած է Գանձակ նահանգի Փիփ գիւղը, 1911 թ.ի Դեկտեմբերի 30-ին: Ան իր նախակրթութիւնը կը ստանայ Շամխորի չրջանի Մարտունի գիւղը, ուր 1917 թ.էն սկսած բնակութիւն հաստատած էին Աղայեանները: 1930 թ.ին, աւարտելէ ետք Կիրովապատի Հայկական Մանկավարժական Ուսումնարանը, յաջորդ մէկ քանի տարիներուն, հայրենի Արցախի մէջ ան կը նուիրուի ուսուցչական ասպարէզի: 1933 թ.ին մուտք կը գործէ Մոսկուայի Ջերնիշեւսքիի անուան Պատմափիլիսոփայութեան-Գրականութեան Ինստիտուտը, որուն Պատմութեան Բաժանմունքին ընթացքը կ'աւարտէ 1937 թ.ին, միաժամանակ՝ հետեւելով ու աւարտելով Երեւանի Հեռակայ Մանկավարժական Ինստիտուտի Պատմութեան Բաժանմունքի դասընթացքը: 1937–1938 տարեշրջանին, Մ. Աղայեան կրկին կ'անցնի մանկավարժական աշխատանքի՝ Լեռնային Ղարաբաղի եւ Պաքուի մէջ, ըստանձնելով ուսուցչական ու կրթական-վարչական զանազան պաշտօններ: 1938–1941 թթ.ուն ան կը հետեւի Մոսկուայի Լոմոնոսովի անուան Համալսարանի ասպիրանդուրայի դասընթացքներուն, ուր եւ 1941 թ.ին կը պաշտպանէ իր աւարտաճառը՝ ստանալով Պատմական Գիտութիւններու Թեկնածու աստիճանը: 1941–1948 թթ.ուն Պաքուի մէջ ան կը ստանձնէ Լենինի անուան Մանկավարժական Ինստիտուտի Հայկական Բաժնի տնօրէնի պաշտօնը, կը դասախօսէ Կիրովի անուան Համալսարանին մէջ եւ Ազրպէյճանական ՍՍՀ Գիտութիւններու Ակադեմիայի Պատմութեան Ինստիտուտին մէջ կը վարէ աւագ գիտաշխատողի եւ գիտական քարտուղարի պաշտօնները: 1948 թ.ին, Մոսկուայի Լոմոնոսովի անուան Համալսարանին մէջ կը պաշտպանէ «1870 թ. Գիւղացիական Ռեֆորմը Ադրբեջանում» խորագրով իր աւարտաճառը ու կ'արժանանայ Պատմական Գիտութիւններու Դոկտոր աստիճանին:

1948 թ.-ին Մ. Աղայեան Պաքուէն կը տեղափոխուի Երեւան, ու կը նշանակուի Հայկական ՍՍՀ Գիտական Ակադեմիայի Պատմութեան Ինստիտուտի Սովետական Հասարակարգի Պատմութեան Բաժնի վարիչ, միաժամանակ դասաւանդելով Երեւանի Պետական Համալսարանի եւ Խաչատուր Աբովեանի անուան Մանկավարժական Ինստիտուտին մէջ: 1949–1951 թթ.-ուն կը ստանձնէ «Տեղեկագիր Հասարակական Գիտութիւնների» ամսաթերթի պատասխանատու խմբագիրի պաշտօնը: 1950 թ.-ին անոր կը շնորհուի Փրոֆեսորի կոչում: Նոյն թ.-ին կ'ընտրուի Հայկական ՍՍՀ ԳԱ թղթակից անդամ: 1954–1961 թթ.-ուն ան կը վարէ ՀՍՍՀ ԳԱ Պատմութեան Ինստիտուտի Նոր Պատմութեան Բաժինը: 1961–1968 թթ.-ուն կը վարէ ՄԱԿԿ կենտկոմին կից Մարքսիզմ-Լենինիզմի Ինստիտուտի Հայկական Բաժանմունքի տնօրէնի պաշտօնը: 1968 թ.-ին կ'ընտրուի ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս եւ Ակադեմիայի Հասարակական Գիտութիւններու Բաժանմունքի ակադեմիկոս քարտուղար: 1968–1972 թթ.-ուն կը վերստանձնէ «Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների» (նախապէս՝ «Տեղեկագիր») պատասխանատու խմբագիրի պաշտօնը: 1979 թ.-էն մինչեւ իր մահը Մ. Աղայեան կը վարէ Երեւանի Պետական Համալսարանի Կուսակցութեան Պատմութեան Ամբիոնը:

Հայ ժողովուրդի նոր ու նորագոյն շրջանի մասնագէտ, Մատուր Աղայեան հեղինակ է՝ գրուած հայերէն եւ ռուսերէն լեզուներով, չուրջ երեսուն մենագրութիւններու, որոնք լոյս տեսած են առանձին հատորներով, ու մօտ երկու հարիւր փոքրածաւալ ուսումնասիրութիւններու, որոնք կը մնան հայագիտական մամուլի էջերուն մէջ: Ա. Մատուրեանի մենագրութիւններէն յիշենք. *ՌԵՒՈԼԻՒՑԻՈՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՑԱՍՏԱՆՈՒՄ* 1905–1907 *ԹԹ.* (Երեւան, 1955), *ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԵԱՆ ՌԵՒՈԼԻՒՑԻԱՆ ԵՒ ՀԱՑ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԸ* (Երեւան, 1957), *ՈՒՐՈՒԱԳԾԵՐ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՑԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ, ՊՐԱԿ 3,1935–1945* (Երեւան, 1960), [հեղինակակից՝ Ե. Մ. Խալեյեան], *ՀԱՑ ԵՒ ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ԴԱՐԱՒՈՐ ԲԱՐԵԿԱՄՈՒԹԻՒՆԸ* (Երեւան, 1961), *ԱՐՇԱՒԻՐ ՄԵԼԻՔԵԱՆ* (Երեւան, 1969), *ՄԵԾ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԸ ԵՒ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՑԻՆ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՊՐՈՑԵՍԸ* (Երեւան, 1977), *ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԵՐԸ ՀԱՑ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՃԱԿԱՏԱԳՐՈՒՄ* — Արեւելեան Հայաստանը Ռուսաստանին Միանալու 150-ամեակին — (Երեւան, 1981), *ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԸ ԵՒ ՀԱՑ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ* (Երեւան, 1982): Մ. Աղայեան ծաւալուն մասնակցութիւն ունի նաեւ Հայ ժողովրդի Պատմութիւն-ի ակադեմական հրատարակութեան ութհատորեակի ե., Զ. եւ է. հատորներու հեղինակութեան գործին մէջ:

Մ. Աղայեան կը մահանայ 1982 թ.-ի Դեկտեմբերի 3-ին, Երեւան:

ՀԱՅԿ Գ. ՄԵԼՔՈՆԵԱՆ
(1925–1983)

Հայկ Գրիգորի Մելքոնեան ծնած է Հալէպ (Սուրիա), 1923 թ.ի Դեկտեմբերի 25–ին: Նախակրթութիւնը կը ստանայ բնակավայրի Ազգային Հայկազեան Վարժարանին մէջ, զոր կ'աւարտէ 1936–ին: 1937–1942 թթ.ուն ան իր ուսումը կը շարունակէ Երուսաղէմի Ժառանգաւորաց դպրոցին մէջ, իսկ 1943 թ.ին մուտք կը գործէ Երուսաղէմի Հոգեւոր Ճեմարանը, որուն ուսման ընթացքը կ'աւարտէ 1945 թ.ին: 1946 թ.ին՝ ծնողներուն հետ ան կը գաղթէ Հայաստան, ուր առաջին երեք տարիներուն՝ 1946–1949 թթ., իբրեւ ուսուցիչ կը պաշտօնավարէ Երեւանի Ցակոբ Ցակոբեանի անուան դպրոցին մէջ, դասաւանդելով անգլերէն լեզու: 1946 թ.ին, միաժամանակ կը սկսի հետեւիլ համալսարանական ուսման, արձանագրուելով Երեւանի Պետական Համալսարանի Բանասիրական Բաժանմունքի դասընթացքներուն: Համալսարանի ընթացքը աւարտելէ ետք՝ 1959–1962 թթ.ուն, Հ. Մելքոնեան մուտք կը գործէ Գիտութիւններու Ակադեմիայի Պատմութեան Ինստիտուտի ասպիրանդական բաժինը, ու ժամանակի մը համար կը մեկնի Լենինկրատ, նշանաւոր ասորագէտ Ն. Վ. Պիգուլեւսկայայի ղեկավարութեամբ կատարելագործելու իր մասնագիտութիւնը: 1964 թ.ին, պաշտպանելէ ետք «Հայ–Ասորական Յարաբերութիւնները Գ–Ե Դարերուն» խորագրուած իր թեզը, ան կը ստանայ Պատմական Գիտութիւններու Թեկնածու աստիճանը: 1962 թ.էն սկսած Հ. Մելքոնեան կը սկսի պաշտօնավարել ԳԱ Պատմութեան Ինստիտուտին մէջ, նախ իբրեւ կրտսեր գիտաշխատող, իսկ 1964 թ.էն մինչեւ իր կեանքի վերջին օրերը՝ իբրեւ աւագ գիտաշխատող: 1981 թ.ին՝ «Ադիաբենի Պետութիւնը եւ Հայաստանը» վերնագրուած իր աւարտաճառը պաշտպանելէ ետք, կ'արժանանայ Պատմական Գիտութիւններու Դոկտոր աստիճանին:

Գիտական Ակադեմիայի Պատմութեան Ինստիտուտին մէջ իր վարած աշխատանքին զուգահեռ, 1976 թ.էն սկսած, Հ. Մելքոնեան՝ իբրեւ անդամ Էջմիածնի Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդի, իր մասնակցութիւնը կը բերէ Էջմիածնի բոլոր ձեռնարկներուն։ 1981 թ.ին, ընդառաջելով Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Վազգէն Ա. Կաթողիկոսի հրաւէրին, ան մաս կը կազմէ Էջմիածնի Մայր Աթոռին կողմէ հրատարակութեան պատրաստուող Աստուածաչունչի արեւելահայերէն նոր թարգմանութեան խմբագրական մարմնին, իսկ 1982 թ.էն սկսած, ան նաեւ կը հրաւիրուի իր մասնակցութիւնը բերելու «Էջմիածին» ամսագրի խմբագրական աշխատանքներուն։

Համուտ պատմաբան եւ ասորագէտ, Հ. Մելքոնեան իր ուշադրութիւնը կը կեդրոնացնէ հայ-ասորական յարաբերութիւններու ուսումնասիրութեան։ Ան նաեւ իր ներդրումը կը կատարէ ասորական սկզբնաղբիւրներու գիտական թարգմանութեան գործին։ Անոր մեծ ու փոքր չուրջ քսան ուսումնասիրութիւնները՝ գրուած հայերէն ու ռուսերէն լեզուներով, ընդհանրապէս կը մնան հայագիտական մամուլի էջերուն մէջ։ Իսկ առանձին հատորներով լոյս տեսած են. ՀԱՑ-ԱՍՈՐԱԿԱՆ ՑԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԻՑ, Գ-Ե ԴԱՐԵՐ (Երեւան, 1970), ՕՏԱՐ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԸ ՀԱՑԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ՀԱՑԵՐԻ ՄԱՍԻՆ, ՀՏՐ. Ը.— ԱՍՈՐԱԿԱՆ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ, ԳԻՐՔ Ա. (Երեւան, 1976), ԱԴԻԱԲԵՆԻ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀԱՑԱՍՏԱՆԸ (Երեւան, 1980)։

Հայկ Մելքոնեան կը մահանայ 1983 թ.ի Յունուարի 1-ին, Երեւան։

ՄԱՅԻՍ Թ. ԱԻԴԱԼԲԵԳԵԱՆ
(1918–1983)

Մայիս Թադեւոսի Աւդալբեգեան ծնած է Իգդիր (Երեւանի նահանգ), 1918 թ.ի Ապրիլի 5-ին։ Դուստրը ականաւոր գիտնական-հայագէտ Թադեւոս Աւդալբեգեանի, ան իր նախակրթութիւնն ու միջնակարգ ուսումը աւարտելէ ետք մուտք կը գործէ Երեւանի Պետական Համալսարան, որուն Լեզուագիտական Բաժանմունքի ընթացքը կ'աւարտէ 1940 թ.ին։ Ապա՝ ուսուցչական պաշտօնով կը մեկնի Փարպի գիւղ, որուն միջնակարգ դպրոցին մէջ հայերէն լեզու եւ հայ գրականութիւն կը դասաւանդէ։ 1942 թ.ին կը վերադառնայ համալսարան՝ իբրեւ ասպիրանդականի ուսանող, ու մեծանուն հայագէտ Մանուկ Աբեղեանի ղեկավարութեամբ կը մասնագիտանայ հայ հին եւ միջնադարեան գրականութեան։ 1944–1947 թթ.ուն ան կը պաշտօնավարէ Գրականութեան Ինստիտուտին մէջ։ 1946 թ.ին կը պաշտ-

պանէ «Խաչատուր Կեչառեցի» խորագրով աւարտաճառը, ու կը ստանայ Բանասիրական Գիտութիւններու Թեկնածու աստիճանը: 1947–1953 թթ.ուն՝ Լենինականի Մ. Նալբանդեանի անուան Մանկավարժական Ինստիտուտին մէջ կը դասաւանդէ հայ հին գրականութեան պատմութիւն: 1953 թ.ին կը վերադառնայ Երեւան ու կրկին պաշտօնի կը կոչուի Մ. Աբեղեանի անուան Գրականութեան Ինստիտուտին մէջ: 1972 թ.ին, «Հայ Գեղարուեստական Արձակի Սկզբնաւորումը» վերնագրով իր աւարտաճառը պաշտպանելէ ետք, կ'արժանանայ Բանասիրական Գիտութիւններու Դոկտոր աստիճանին: 1977 թ.ին կը ստանձնէ նոյն հիմնարկին Հայ Հին եւ Միջնադարեան Գրականութեան Բաժնի վարիչի պաշտօնը, զոր կը վարէ մինչեւ իր կեանքի վերջը:

Բնագրագէտ եւ գրականագէտ Մայիս Աւդալբեգեանի գիտական ստեղծագործութիւնը նշանակալից է միջնադարեան գրական յուշարձաններու քննական բնագրերու պատրաստութեամբ ու հրատարակութեամբ, ինչպէս եւ անոնց գրականագիտական ուսումնասիրութեամբ: Անկախ հայագիտական մամուլին մէջ լոյս տեսած իր սերտողութիւններէն, առանձին հատորներով ան հրատարակած է՝ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԿԵՉԱՌԵՑԻ (Երեւան, 1958), ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԱՂԹԱՄԱՐՑԻ (Երեւան, 1963), ՀԱՅ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ ԱՐՁԱԿԻ ՍԿԶԲՆԱՒՈՐՈՒՄԸ (Երեւան, 1971), ՅԱՅՍՄԱՒՈՒՐՔ ժողովածուներ եւ Անոնց Պատմագրական Արժէքը (Երեւան, 1982), աշխատասիրութիւնները: Ան հեղինակակից է նաեւ ԻՋԵՐ ՀԱՅ ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ԱՐՁԱԿԻՑ (Երեւան, 1957) երկին:

Մայիս Աւդալբեգեան կը մահանայ 1983 թ.ի Փետրուարի 5-ին, Երեւան:

ԳՐԻԳՈՐ ԱՍՏԱՐՃԵԱՆ
(1885–1983)

Գրիգոր Աստարճեան ծնած է Մարաշ, 1885 թ.ին։ Նախակրթութիւնը կը ստանայ ծննդավայրի թաղային դպրոցին մէջ, իսկ միջնակարգ ուսումը՝ Ազգային կեդրոնական Վարժարանին մէջ, ուրկէ չրջանաւարտ, 1903 թ.ին կը սկսի հետեւիլ Պետական Լիսէի դասընթացքներուն, ուր եւ կը ծանօթանայ արաբերէն լեզուին, որուն ուսուցումը պարտադիր էր այդ օրերուն։ 1905 թ.ին՝ Լիսէէն ընթացաւարտ, մասնաւոր յանձնարարութիւններով ու բարձր գնահատականով մուտք կը գործէ Կ. Պոլսոյ Բժշկական Համալսարանը, որուն ընթացքը կ'աւարտէ 1911 թ.ին, ու կը մտնէ բանակ, որուն ծառայութեան մէջ՝ կը մասնակցի Պալքանեան Պատերազմին։ 1914 թ.ին՝ իբրեւ պետական բժիշկ կը հաստատուի Մուսուլ (Իրաք)։ 1915 թ.ին մաս կը կազմէ Մուսուլի կուսակալ Հայտար Բեկի սպայակոյտին։ Իր դիրքին ու ստեղծած բարեկամական կապերուն չնորհիւ, մեծապէս օգտակար կը հանդիսանայ գաղթական էրզրումցիներու կարաւանի մը ապահով Մուսուլ հաստատուելուն։ 1916 թ.ին կը տեղափոխուի Զախօ, ուր կը մնայ մինչեւ 1922 թ., երբ կը վերադառնայ Մուսուլ, ուր կը մնայ մինչեւ 1956 թ., ամբողջ երեսուն հինգ տարիներ մասնակցելով մուսուլահայ գաղութի կազմակերպման ու ղեկավարման աշխատանքներուն։ 1956 թ.ին կը փոխադրուի Պաղտատ, իսկ 1959 թ.ին՝ վերջնականապէս կը հաստատուի Պէյրութ (Լիբանան)։

Գ. Աստարճեան իր բժշկական ասպարէզին զուգահեռ, հետեւողականօրէն կ'ուսումնասիրէ հայ եւ արաբ ժողովուրդներու պատմութիւնն ու մշակոյթը, իրեն կէտ նպատակ ունենալով իւրաքանչիւրին ներկայացնել միւսին պատմութիւնն ու մշակոյթը։ Այս գծով՝ հայ եւ արաբ մամուլին մէջ ստորագրած իր բազմաթիւ յօդուածներէն անկախ,

առանձին հատորներով կը հրատարակէ հետեւեալ ծաւալուն երկերը. արաբերէն լեզուով՝ ՀԱՑՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ (Մուսուլ, 1951), ՀԱՑ ՄՇԱԿՈՒԹԱՑԻՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ (Մուսուլ, 1954), ՅԱՒԵՐ ՈՒ ԵՐԱԶՆԵՐ —հայ գեղարուեստական էջերէ թարգմանութիւններ— (Պաղտատ, 1957)։ Իսկ հայերէնով՝ ԸՆԴԱՐՁԱԿ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ (Պէյրութ, 1961), ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՄՇԱԿՈՑԹԻՆ (Պէյրութ, 1970)։

Գ. Աստարճեան կը մահանայ 1983 թ.ի Մարտի 4-ին, Պէյրութ։

ՍԵՐՈԲ Պ. ՊՕՂՈՍԵԱՆ
(1904–1983)

Սերոբ Պօղոսի Պօղոսեան ծնած է Վերին Հիւրուկ (Բաղեշի նահանգի Սպարկերտ գաւառ), 1904 թ.ի Հոկտեմբերի 15-ին։ Տարրական կրթութիւնը կը ստանայ ծննդավայրի ծխական դպրոցին մէջ։ Համաշխարհային Ա. Պատերազմին, թուրքերու կողմէ հայոց դէմ գործադրուած սպանդի ու բռնագաղթի տարիներուն, ընտանիքի անդամներուն հետ ի վերջոյ ան ապաստան կը գտնէ Կոտայքի չրջանի Ելդովան (այժմ՝ Կոտայք) գիւղը, ուր իր ընդհատուած ուսումը կը շարունակէ Թազագիւղի (այժմ՝ Նոր Գիւղ) գաղթականներու համար բացուած դպրոցին մէջ։ 1921–1924 թթ.ուն միջնակարգ իր ուսումը կ'ամբողջացնէ Երեւանի Ալ. Միասնիկեանի անուան երկրորդ աստիճանի դպրոցին մէջ։ 1926 թ.ին մուտք կը գործէ Երեւանի Պետական Համալսարանի Մանկավարժական Բաժանմունքը, ապա՝ իր համալսա-

րանական ուսումը կը շարունակէ Մանկավարժական Ինստիտուտի Պատմագրական Բաժանմունքին մէջ, որուն ընթացքը կ'աւարտէ 1931 Թ.ին։ 1932–1935 ԹԹ.ուն՝ Երեւանի Պետական Համալսարանի ասպիրանդական բաժնի ուսանող, 1937 Թ.էն սկսած նոյն համալսարանին մէջ պաշտօնի կը կոչուի իբրեւ հայ ժողովուրդի պատմութեան դասախօս։ 1939 Թ.ին՝ «Եկեղեցական Հողատիրութիւնը Երեւանի Խանութիւնում 17–18 Դարերուն եւ Էջմիածինը Որպէս Կալուածատէր» խորագրով իր աւարտաճառը պաշտպանելէ ետք կը ստանայ Պատմական Գիտութիւններու Թեկնածու աստիճանը։ 1938–1941 ԹԹ.ուն ան կը վարէ համալսարանի Պատմութեան Բաժանմունքի դեկանի եւ Հայ ժողովուրդի Պատմութեան Ամբիոնի վարիչի զոյգ պաշտօնները, միաժամանակ ստանձնելով Հայաստանի Պատմութեան Պետական Թանգարանի տնօրէնութիւնը։ Համաշխարհային Բ. Պատերազմի տարիներուն կը մեկնի բանակ ու կը մասնակցի Կովկասի համար մղուող ճակատամարտերուն։ Զօրացրուելէն ետք կը վերադառնայ համալսարան, ու կը շարունակէ գիտա-մանկավարժական իր աշխատանքը։ 1956 Թ.ին կ'արժանանայ Պատմական Գիտութիւններու Դոկտոր աստիճանին, իսկ 1959 Թ.ին՝ Փրոֆեսորի կոչումին։ 1955–1960 եւ 1964–1968 ԹԹ.ուն Ս. Պօղոսեան կը վարէ համալսարանի Պատմութեան Բաժանմունքի դեկանի պաշտօնը։ Մինչեւ իր վերջին տարիներուն հանգստեան կոչուիլը, Ս. Պօղոսեան կը շարունակէ դասախօսական իր պաշտօնին զուգահեռ վարել նաեւ վարչական պաշտօններ։

Ս. Պօղոսեան՝ իր գիտական, մանկավարժական ու գիւղատնտեսական ծառայութիւններուն համար կը պարգեւատրուի «Պատուոյ Նշան» շքանշանով, Հայկական ՍՍՀ Գերագոյն Խորհուրդի պատուոգրով եւ մետալներով, իսկ 1965 Թ.ին՝ «Գիտութեան Վաստակաւոր Գործիչ» կոչումով։

Ս. Պօղոսեանի պատմագրական աշխատութիւնները գլխաւորաբար կ'անդրադառնան հայ ժողովուրդի պատմութեան 9–18–րդ դդ. ժամանակաշրջանին։ Առանձին հատորներով լոյս տեսած են անոր՝ ԳԻՒՂԱՑԻՆԵՐԻ ՃՈՐՏԱՑՈՒՄԸ ԵՒ ԳԻՒՂԱՑԻԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ Թ–ԺԳ ԴԴ. (Երեւան, 1956), ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԶԱՐԳԱՑԱԾ ՖԷՈԴԱԼԻԶՄԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ Թ–ԺԳ ԴԴ. — Հայ ժողովրդի Պատմութիւն, Պրակ 4 — (Երեւան, 1958), ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԺԳ–ԺԷ ԴԴ. — Հայ ժողովրդի Պատմութիւն, Պրակ 5 — (Երեւան, 1960), ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, Բ. ՀՏՐ., Թ–ԺԹ ԴԴ. (Երեւան, 1965) աշխատասիրութիւնները։ Առանձնապէս ուշագրաւ են նաեւ Ս. Պօղոսեանի ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՐԵՒԱՆԻ ԽԱՆՈՒԹԻՒՆՈՒՄ 17–18–ՐԴ ԴԱՐԵՐՈՒՄ ԵՒ ԷՋՄԻԱԾԻՆԸ ՈՐՊԷՍ ԿԱԼ-

ՈՒԱՇԱՏՔՐ («Գիտական Աշխատասիրութիւններ», Ժողովածու, ԺԳ. հատ., Երեւան, 1940), *ՀԱՑ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ 50 ՏԱՐՈՒՄ* («Հայագիտութիւնը 50 Տարուայ», Ա. Պրակ, Երեւան, 1971, էջ 5–164), *ՀԱՑԱՍՏԱՆՈՒՄ ՖԷՈԴԱԼԻԶՄԻ ԱՌԱՋԱՑՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՄԱՍԻՆ* («Բանբեր Երեւանի Համալսարանի», 1967, թիւ 3), *ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆԸ «ՆՈՐ ՏԵՏՐԱԿ ՈՐ ԿՈՉԻ ՅՈՐԴՈՐԱԿ» ԳՐՔՈՒՄ* (ԲԵՀ, 1972, թիւ 2), *ԿԻԼԻԿԻԱՑԻ ՀԱՑԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ԱՆԿՄԱՆ ՄԱՍԻՆ* (ԲԵՀ, 1974, թիւ 1) ուսումնասիրութիւնները։ Անոր գրչին կը պատկանի նաեւ «Հայկական Սովետական Հանրագիտարան»ի մէջ լոյս տեսած ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՀԱՑԱՍՏԱՆ խորագրուած ընդարձակ յօդուածը (Ե. հատ., էջ 407–418) [հեղինակակից՝ Մ. Կատվալեան]։

Ս. Պօղոսեան կը մահանայ 1983 թ.ի Ապրիլի 5–ին, Երեւան։

ԱՇՈՏ Գ. ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ
(1903–1983)

Աշոտ Գարեգինի Աբրահամեան ծնած է Կեչուտ (ՀՍՍՀ–ի Ազիզբեկովի շրջան), 1903 թ.ի Յունուարի 31–ին։ Միջնակարգ կրթութիւնը կը ստանայ Հին Նախիջեւանի հայկական դպրոցին մէջ, ապա՝ 1916–1917 թթ.ուն իր ուսումը կը շարունակէ Գէորգեան ճեմարանին մէջ։ 1930 թ.ին մուտք կը գործէ Երեւանի Մանկավարժական Ինստիտուտի Պատմա–Տնտեսական Բաժանմունքը, որուն ընթացքը կ'աւարտէ 1933 թ.ին, ու գիտաշխատողի պաշտօնով կը տեղափոխուի Մատենադարան։ Ասպիրանդական ուսման համար կը մեկնի Մոսկուա, ուր 1937 թ.ին՝ «Հայաստանի Քաղաքները Արշակունեաց, Սասանեան եւ Խալիֆաթի Դարաշրջանում» խորագրով իր աւարտաճառը պաշտպանելէ ետք կը ստանայ Պատմական Գիտութիւններու Թեկնածու տիտղոսը։

կը վերադառնայ Մատենադարան, միաժամանակ սկիզբ դնելով գիտամանկավարժական իր գործունէութեան՝ Երեւանի Պետական Համալսարանին մէջ։ Համաշխարհային Բ. Պատերազմին կը զօրակոչուի բանակ ու կը մասնակցի Ղրիմի ճակատին վրայ մղուած կռիւներուն։ 1943 թ.ին անոր կը շնորհուի Փրոֆեսորի կոչում։ 1944 թ.ին կը հրատարակէ «Անանիա Շիրակացու Մատենագրութիւնը» ծաւալուն աշխատասիրութիւնը, որուն համար կ'արժանանայ Պատմական Գիտութիւններու Դոկտոր աստիճանին։ 1944–1949 թթ.ուն կը վարէ համալսարանի Հայ Ժողովուրդի Պատմութեան Ամբիոնի վարիչի պաշտօնը, իսկ 1968 թ.էն սկսած, կը վարէ Պատմութեան Բաժանմունքի Հնագիտութեան, Աղբիւրագիտութեան եւ Ազգագրութեան Ամբիոնը։ Գիտական ու դասախօսական իր պաշտօններուն զուգահեռ, Ա. Աբրահամեան 1944 եւ 1949–1954 թթ.ուն կը ստանձնէ «Էջմիածին» ամսաթերթի խմբագրի պաշտօնը։

Աչոտ Աբրահամեան հայրենի այն գիտնականներէն է, որ հայրենիք–սփիւռք փոխյարաբերութիւններու ժլատ օրերուն, առիթը կ'ունենայ այցելելու սփիւռքահայ գաղթօճախները։ Ան կ'այցելէ Սուրիա, Լիբանան, Պաղեստին, Իրաք, Պարսկաստան, Հնդկաստան, Եգիպտոս, Ֆրանսա, Շուէյտ եւ Իտալիա։ Իբրեւ էջմիածնի պատուիրակ, ան երեք անգամ կ'այցելէ Անթիլիաս (Լիբանան)՝ 1944, 1951 եւ 1954 թթ.ուն։ Իր վերջին այցելութեան՝ 1954 թ.ի Դեկտ.–1955 թ.ի Մարտ, հայ ժողովուրդի պատմութեան ու մատենագրութեան նուիրուած հրապարակային դասախօսութիւններու շարքով մը ելոյթ կ'ունենայ Անթիլիասի Դպրեվանքին մէջ (դասախօսութիւնները լոյս կը տեսնեն 1955 թ.ին, «Եօթ Դասախօսութիւններ» խորագրով)։

Բազմահմուտ գիտնական ու բեղուն գրիչ՝ Ա. Աբրահամեան հեղինակ է չուրջ երկու հարիւր յիսուն մեծ ու փոքր գիտական երկերու։ Առանձին հատորով լոյս տեսած են՝ ՀԱՄԱՌՕՏ ՈՒՐՈՒԱԳԻՏ ՀԱՑԿԱԿԱՆ ՊԱԼԷՈԿՐԱՖԻԱՑԻ (Երեւան, 1940), ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ՎԵՐԱԳՐՈՒՈՂ «ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՑՑ»Ի ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋԸ (Երեւան, 1940), ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ—ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՏԱՐՕՆԱՑ (Երեւան, 1941), ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՕՐԲԵԼԵԱՆ (Երեւան, 1942), ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ (Երեւան, 1944), ՀԱՑԿԱԿԱՆ ՊԱԼԷՈԿՐԱՖԻԱ (Երեւան, 1948), ԴԱՒԻԹ ԱԼԱԻԿԱ ՈՐԴՈՒ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ (Երեւան, 1953), ՄԻ ԷՋ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ՀԱՑ–ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՑԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԻՑ (Երեւան, 1953), ԵՕԹ ԴԱՍԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ —ՀԱՑԱԳԻՏԱԿԱՆ— (Անթիլիաս, Լիբանան, 1955), ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԻՄԱՍՏԱՍԷՐԻ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ (Երեւան, 1956), ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ (Երեւան, 1959), ՀԱՑ ԳՐԻ ԵՒ ԳՐՉՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒ–

Թիին (*Երեւան*, 1959), *ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՁԵՌԱԳԻՐ ԳԱՆՁԵՐԸ* (*Երեւան*, 1959), *ՀԱՑԱՍՏԱՆԸ ՎԱՂ ՖԷՈԴԱԼԻԶՄԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ — Հայ ժողովրդի Պատմութիւն*, Պրակ 2 — (*Երեւան*, 1959), *ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ ԼՈՒՄՆԻ ՊԱՐԲԵՐԱՇՐՋԱՆՆԵՐԸ* (*Երեւան*, 1962, *ռուսերէն*), *ԵՒԿԼԻՏԵՍ—ԵՐԿՐԱՋԱՓՈՒԹԻԻՆ ԵՒԳԼԻՏԻՆ* (*Երեւան*, 1962) [*հեղինակակից՝ Գ. Բ. Պետրոսեան*], *ՀԱՄԱՌՕՏ ՈՒՐՈՒԱԳԻՄ ՀԱՑ ԳԱՂԹԱՎԱՃԱՌԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ* (*Ա. հատ.*, *Երեւան*, 1964, *Բ. հատ.*, 1966), *ՀԱՑՈՑ ԳԻՐ ԵՒ ԳՐՁՈՒԹԻԻՆ* (*Երեւան*, 1973), *ՀԱՑԿԱԿԱՆ ՄԱՇԿԱԳՐՈՒԹԻԻՆ* (*Երեւան*, 1978), *ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻԻՆ —Թարգմանութիւն, ցառաջաբան եւ Մանօթագրութիւններ* (*Երեւան*, 1979) [*հեղինակակից՝ Գ. Բ. Պետրոսեան*], *ՆԱԽԱՄԱՇՏՈՑԵԱՆ ՀԱՑ ԳԻՐ ԵՒ ԳՐՁՈՒԹԻԻՆ* (*Երեւան*, 1982), *ԳԼԱՁՈՐԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԸ* (*Երեւան*, 1983) *աշխատասիրութիւնները, իսկ կարեւոր թիւ մը իր ուսումնասիրութիւններէն կը մնայ հայագիտական մամուլի էջերուն մէջ։*

Ա. Աբրահամեան կը մահանայ 1983 թ.ի Մայիսին, Երեւան։

ԱՐԱՄ Տ. ՂԱՆԱԼԱՆԵԱՆ
(1909–1983)

Արամ Տիգրանի Ղանալանեան ծնած է Ախալցխա, 1909 թ.ի Փետրուարի 12–ին։ Եօթնամեայ նախակրթութիւնը ծննդավայրին մէջ ստանալէ ետք, կը տեղափոխուի Թիֆլիս, ուր կ'ամբողջացնէ իր միջնակարգ ուսումը։ 1927 թ.ին մուտք կը գործէ Երեւանի Պետական Համալսարան, որուն Պատմութեան Բաժանմունքի դասընթացքը կ'աւարտէ 1931 թ.ին։ 1932–1943 թթ.ուն՝ ան կը պաշտօնավարէ Հայաստանի Մշակութային Պատմութեան, Պատմութեան, Գրականութեան եւ Արմֆանի (ՍՍՀՄ Գիտութիւններու Ակադեմիայի Հայկական Մասնաճիւղ) Լեզուի եւ Գրականութեան հիմնարկներուն մէջ, նախ իբրեւ

կրտսեր, ապա՝ որպէս աւագ գիտաշխատող։ 1930-ական թթ.-ուն գրի կ'առնէ ու կը հրատարակէ Սասունցի Դաւիթ հերոսավէպի երկու պատում։ 1939 թ.-ին՝ կառավարական յանձնարարութեամբ՝ Մ. Աբեղեանի հետ կը մասնակցի Սասունցի Դաւիթ հերոսավէպի համահաւաք բնագրի ստեղծման աշխատանքին։ 1943 թ.-էն սկսած ան կը պաշտօնավարէ Գիտութիւններու Ակադեմիայի Գրականութեան Ինստիտուտին մէջ, ուր նոյն թ.-ին ան կը հիմնադրէ Ժողովրդական Բանահիւսութեան Բաժինը, ու կը վարէ զայն մինչեւ 1959 թ.։ Նոյնպէս 1943 թ.-էն սկսած, ամբողջ չորս տասնամեակ, ան կը ղեկավարէ նոյն հիմնարկին Բանագիտութեան Բաժինը։ Գիտահետազօտողի իր աշխատանքներուն զուգընթաց, երկար տարիներ ան կը դասախօսէ Երեւանի Պետական Համալսարանի եւ Խաչատուր Աբովեանի անուան Մանկավարժական Ինստիտուտին մէջ, աւանդելով հայ ժողովրդական բանահիւսութիւն։ Այդ տարիներուն ան կը ստեղծէ դասաւանդուող առարկայի համակարգուած դասընթացք, իսկ 1945–1946 թթ.-ուն կը հրատարակէ ուսումնական ձեռնարկներու ամբողջ շարք մը՝ Հայ Բանագիտութիւնը, Ժողովրդական երգեր, Առածներ եւ Ասացուածքներ, Սովետական Հայ Բանահիւսութիւնը խորագիրներով։ 1966 թ.-էն սկսած մինչեւ իր վերջին օրերը ան նաեւ կը վարէ «Պատմա-Բանասիրական Հանդէս»ի գլխաւոր խմբագրի տեղակալի պաշտօնը։ 1965 թ.-ին ան կ'ընտրուի Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւններու Ակադեմիայի թղթակից անդամ։ 1970 թ.-ին անոր կը շնորհուի Բանասիրական Գիտութիւններու Դոկտոր աստիճանը։ 1977 թ.-ին կ'ընտրուի Գիտութիւնների Ակադեմիայի իսկական անդամ։

Տասնամեակներու վրայ տարածուած իր գիտահետազօտական, մանկավարժական ու խմբագրական աշխատանքներուն համար Ա. Ղանալանեան՝ տարբեր առիթներով կը պարգեւատրուի «Պատուոյ Նշան», Հայկական ՍՍՀ Գերագոյն Խորհուրդի նախագահութեան «Պատուոյ Գիր» եւ այլ չքանշաններով ու պատուոգրերով։ Իսկ 1967 թ.-ին անոր կը շնորհուի ՀՍՍՀ Գիտութեան Վաստակաւոր Գործիչի կոչում։

Բանագէտ, բանասէր եւ աղբիւրագէտ Ա. Ղանալանեանի ստեղծագործ գրչին կը պատկանին մեծ ու փոքր բազմաթիւ յօդուածներ, ուսումնասիրութիւններ ու մենագրութիւններ։ Հայագիտական մամուլի մէջ լոյս տեսած իր ուսումնասիրութիւններէն անկախ, առանձին հատորներով լոյս տեսած են. ՀԱՑ ՇԻՆԱԿԱՆԻ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԵՐԳԵՐ (Երեւան, 1937), ՊՈՇԵԱՆԸ ԵՒ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆԸ (Երեւան, 1938), ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԴԱՒԻԹ (Երեւան, 1939), ԱԲՈՎԵԱՆԸ ԵՒ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆԸ (Երեւան, 1941), ԹՇՆԱՄՈՒ ԿԵՐՊԱՐԸ ՀԱՑԿԱԿԱՆ ՀԻՆ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ (Երեւան, 1943), ՖՐԻԿ (Երեւան, 1944), ՀԱՑ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ

ՀԵՔԻԱԹՆԵՐ (Երեւան, 1950։ Ռումաներէն՝ 1958 թ. ռուսերէն՝ 1965 թ.), ՀԱՑԿԱԿԱՆ ԱՌԱՇՆԵՐ (Երեւան, 1951, բ. տպագր. 1960), ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԵԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐ (Երեւան, 1954), ԱՒ. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ (Երեւան, 1955), ՍԱՑԱԹ ՆՈՎԱՑԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ (Երեւան, 1963), ԹՈՒՄԱՆԵԱՆԸ ԵՒ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆԸ (Երեւան, 1964), ԱՒԱՆԴԱՊԱՏՈՒՄ (Երեւան, 1969։ Ռուսերէն տարբերակ՝ 1979) աշխատասիրութիւնները։ Անտիպ մնացած անոր երկերուն մէջ յիշատակութեան արժանի կը մնայ ՀԱՑ ԲԱՆԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ։

Ա. Ղանալանեան կը մահանայ 1983 թ.ի Յունիսի 9-ին, Երեւան։

ՎԱՀԷ ՀԱՅԿ
(1896–1983)

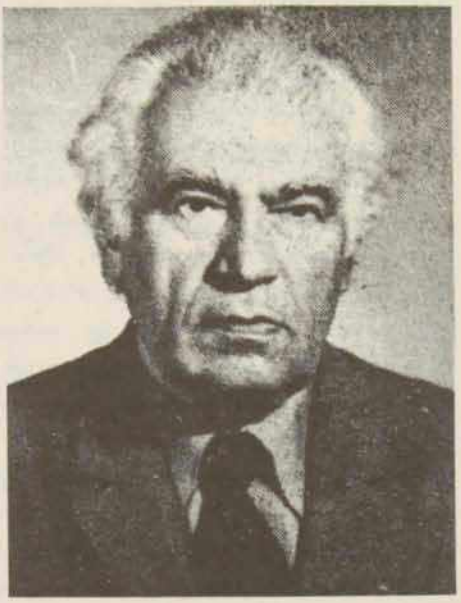
Վահէ Հայկ (Վահէ Մկըրտիչի Տինճեան) ծնած է Խարբերդ, 1896 թ.ին։ Նախակրթութիւնը կը ստանայ ծննդավայրի Սբ. Ստեփաննոս վարժարանին մէջ, ուրկէ կ'անցնի Եփրատ Գոլէճ, որուն ընթացքը կ'աւարտէ 1913 թ.ին։ Գոլէճական իր ուսման զուգահեռ ան առանձին դասերու կը հետեւի մեծանուն գրագէտ Թլկատինցիի հսկողութեամբ։ 1915 թ.ի Փետրուարին կը տեղափոխուի Կ. Պոլիս՝ իր ուսումը չարունակելու համար։ Սակայն երեք ամիսներ ետք, հայոց դէմ գործադրուած հալածանքներուն իբր հետեւանք, ան կը վտարուի կրթական հաստատութենէն։ Ապա՝ Հայկ անունով պոլսեցի պատանիի մը ծննդեան վկայագիրով (ուրկէ եւ իր Հայկ գրչանունը),

իբրեւ բնիկ պոլսեցի կը յաջողի ապահովել իր կեցուածքը մայրաքաղաքին մէջ, ու յաճախել Պետական Համալսարան՝ մինչեւ զինադադար, երբ կը սկսի աշխատակցիլ պոլսահայ մամուլին, որոնց մէջ՝ «Նոր կեանք», «Արագած» եւ «Ժամանակ»: Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյցի (Նիր Իստ Րիլիֆ) ամերիկացի պաշտօնեաներուն հետ՝ իբրեւ թարգման կը մեկնի Տէրինճէի, Իզմիրի եւ Պարտիզակի գաղթակայանները: Կ'աջակցի Թէոդիկի «Ցուշարձան»ի պատրաստութեան: Ապա կ'անցնի Աթէնք, ուր չորս ամիսներ կը մասնակցի որբախնամի աշխատանքներուն: Հուսկ՝ 1920 թ·ին կը փոխադրուի Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ, ուր մուտք կը գործէ Պոսթոնի Համալսարանը, որուն օրէնսգիտութեան, գրականութեան եւ պատմութեան դասընթացքներուն կը հետեւի, միաժամանակ աշխատակցելով հայ մամուլին, ու խմբագրելով Հ·Բ·Ը·Մ·ի «Ցուշարար» թերթը: Համալսարանը աւարտելէ ետք՝ կը տեղափոխուի Ֆրեզնօ (Գալիֆորնիա, Ա·Մ·Ն·), ուր եւ կը հաստատուի վերջնականապէս: Ապահովագրութեան ընկերութեան մը մօտ իր պաշտօնավարութեան զուգահեռ, ան իր ամբողջ կեանքի տեւողութեան կը մնայ հայ գիր ու գրականութեան հաւատարիմ սպասարկու: Ֆրեզնոյի մէջ հինգ տարիներ կը վարէ «Նոր Օր»ի խմբագրութիւնը, միաժամանակ աշխատակցելով «Անահիտ»ի, «Նոր Գիր»ի, Թէոդիկի «Ամէնուն Տարեցոյցը»ին, եւ այլ թերթերու:

Վահէ Հայկ, գեղարուեստական արձակին հետ միատեղ, իր ուշադրութիւնը կը կեդրոնացնէ հայագիտութեան հայող նիւթերու մշակումին եւ ուսումնասիրութեան: Այս գծով իր գրչին կը պատկանին՝ ՖՐԵԶՆՈՅԻ ՀԱՑ ԳԱՂՈՒԹԸ ԵՒ ՀԱՑԱՍՏԱՆԵԱՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ —Պատմական եւ ազգագրական, ՐԻՏԼԻՍ ՀԱՑ ԳԱՂՈՒԹԸ ԵՒ ՀԱՑԱՍՏԱՆԵԱՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ —Պատմական եւ ազգագրական, ՀԱԶԱՐ ՀԻՆԳ ՀԱՐԻՒՐ ԱՄԵԱԿ ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ 451–1951 (Ֆրեզնօ, 1951) [*լոյս տեսած անգլերէն եւ հայերէն լեզուներով, թէ՛ առանձինն եւ թէ միացեալ հատորներով*], ՑՈՒՇԱՐՁԱՆ ԵՈՁԿԱՏՑԻՆԵՐՈՒ (Ֆրեզնօ, 1955), ԽԱՐԲԵՐԴ ԵՒ ԱՆՈՐ ՈՍԿԵՂԷՆ ԴԱՇՏԸ (Նիւ Եորք, 1957), ԼՈՒՍԱՒՈՐ ԴԷՄՔԵՐ ՄԵՐ ՕՐԵՐՈՒՆ ՎՐԱՑ (Պէյրութ, 1972) *հատորները:*

Վահէ Հայկ կը մահանայ 1983 *թ·ի Յունիսի* 18*–ին, Ֆրեզնօ:*

ԱՍԱՏՈՒՐ Շ. ՄՆԱՑԱԿԱՆԵԱՆ
(1912–1983)

Ասատուր Շմաւոնի Մնացականեան ծնած է Ղզըլթամուր (այժմ՝ Աչտարակի շրջանի Ոսկեվազ) գիւղը, 1912 թ.ի Յուլիսի 11–ին: Ան իր նախնական կրթութիւնը կը ստանայ հայրենի տարրական եւ Օչականի եօթնամեայ դպրոցներուն մէջ: Ապա՝ միջնակարգ ուսումը՝ Վաղարշապատի (այժմ՝ Էջմիածին) գիւղատնտեսութեան դպրոցին մէջ, որուն ընթացքը աւարտելէ ետք՝ որպէս մասնագէտ գիւղատնտես կը մեկնի աշխատանքի՝ Վաղարշապատի, Հոկտեմբերեանի, Կիրովականի եւ Թալինի շրջաններուն մէջ: 1933 թ.ին ան մուտք կը գործէ Թիֆլիսի Գիւղատնտեսական Ինստիտուտը, որուն ընթացքը կ'աւարտէ 1939 թ.ին: 1940 թ.ին Աս. Մնացականեան կը հաստատուի Երեւան, ուր պաշտօնի կը կոչուի Էջմիածնէն Երեւան նոր տեղափոխուած Մատենադարանին (հետագային՝ Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարան) մէջ: 1942 թ.ին կը մեկնի բանակ, ու մինչեւ 1945 թ. կը մասնակցի Համաշխարհային Բ. Պատերազմի կռիւներուն: Պատերազմի աւարտին՝ զօրացրուելէ յետոյ, կը վերադառնայ Մատենադարան, ուր եւ կը շարունակէ պաշտօնավարել իր կեանքի մնացեալ բոլոր օրերուն:

Հայագիտութեան հանդէպ իր ունեցած անսահման նուիրուածութիւնը կը մղէ Աս. Մնացականեանը յամառ ինքնաշխատութեամբ մասնագիտանալու բանասիրութեան ու պատմագիտութեան մարզերուն: 1958 թ.ին ան կը ստանայ Բանասիրական Գիտութիւններու Թեկնածու աստիճանը, պաշտպանելէ ետք «Հայկական Միջնադարեան Ժողովրդական Երգեր» խորագրով իր թեզը, իսկ 1964 թ.ին՝ կ'արժանանայ Պատմական Գիտութիւններու Դոկտոր աստիճանին, «Հայկական Զարդարուեստը» վերնագրուած իր աւարտաճառը պաշտպանելէ ետք:

Ձեռագրագէտ–մատենագէտ, աղբիւրագէտ–տեքստաբան Աս. Մնացականեան տարիներ շարունակ կը վարէ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի Մատենագիտութեան եւ Մանրանկարչութեան Բաժինը, երբ

գիտական–ստեղծագործական իր բեղուն աշխատանքին զուգահեռ՝ իբրեւ ղեկավար եւ ուսուցիչ, հոգատարութեամբ կը նուիրուի երիտասարդ գիտնականներ պատրաստելու պատասխանատու առաքելութեան:

1973 թ.-ին Ա. Մնացականեան կ'արժանանայ Փրոֆեսորի կոչումին: Ան պարգեւատրուած է «Պատուոյ Նշան» չքանշանով, Հայկական ՍՍՀ Գերագոյն Սովետի Պատուոգրով, ինչպէս եւ այլ չքանշաններով:

Ա. Մնացականեանի քառասուն տարիներու գիտական վաստակը կը հաշուէ մեծ ու փոքր, տպագիր ու անտիպ չուրջ երկու հարիւր աշխատասիրութիւններ, որոնց մէկ կարեւոր մասը կը մնայ հայագիտական մամուլին մէջ: 1941–1942 թթ.-ուն, ըստ Մատենադարանի ձեռագրական տուեալներուն, ան կը կազմէ «Հայ Միջնադարեան Բանաստեղծութեան Մատենագիտութիւն»ը եւ «Միջնադարեան Գեղարուեստական Արձակի Մատենագիտութիւն»ը, իսկ 1959 թ.-ին՝ «Միջնադարեան Հայ Մանրանկարչութեան Ուղեցոյց»ը: Ակադ. Լեւոն Խաչիկեանի հետ համագործակցաբար Ա. Մնացականեան կը խմբագրէ ու հրատարակութեան կը պատրաստէ ՅՈՒՅԱԿ ՁԵՌԱԳՐԱՑ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՈՒԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ երկու հատորները (Երեւան, Ա. հտր., 1965, Բ. հտր., 1970):

Ա. Մնացականեանի գիտական նախաձեռնութեան «գլուխգործոցը» կը հանդիսանայ «Մայր Ցուցակ Հայերէն Ձեռագրաց» բազմահատոր աշխատասիրութիւնը, որուն՝ ան նուիրած է ամբողջ քսան հինգ տարիներ: Մրագրով երկու տասնեակ հատորներու առաջին հինգ հատորները ան պատրաստած է արդէն, իսկ առաջինը՝ հրատարակուած, խմբագրական աշխատակցութեամբ Օ. Եգանեանի. ՄԱՑՐ ՑՈՒՑԱԿ ՀԱՅԵՐԷՆ ՁԵՌԱԳՐԱՑ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՈՒԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ (Երեւան, 1984):

Ա. Մնացականեան հեղինակն է նաեւ ԺԲ–ԺԴ ԴԴ. ՀԱՅ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ («Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն», Ակադ. հրատ., Գ. հտր., Երեւան, 1976, էջ 851–879) եւ ԺԴ–ԺԸ ԴԴ. ՀԱՅ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ («Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն», Ակադ. հրատ., Դ. հտր., Երեւան, 1972, էջ 510–568) ուսումնասիրութիւններուն:

Ա. Մնացականեան առանձին հատորներով հրատարակած է՝ ՆԱՂԱՇ ՅՈՎՆԱԹԱՆ, ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ (հեղինակակից՝ Շ. Նազարեան, Երեւան, 1951), ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՁԱՐԴԱՐՈՒԵՍՏ (Երեւան, 1955), ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ (Երեւան, 1956), ՊԱՂՏԱՍԱՐ ԴՊԻՐ, ՏԱՂԻԿՆԵՐ ՍԻՐՈՑ ԵՒ ԿԱՐՕՏԱՆԱՑ (հեղինակակից՝ Շ. Նազարեան, Երեւան, 1958), ԱՂՈՒԱՆԻՑ ԱՇԽԱՐՀԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ՇՈՒՐՋԸ (Երեւան, 1966,

նոյնը՝ ռուսերէնով, Երեւան, 1969), ԳՐԻԳՈՐ ՏՂԱԾ, ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՊՈԷՄՆԵՐ (Երեւան, 1972), ՀԱՅ ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ՀԱՆԵԼՈՒԿՆԵՐ, ե-ԺԸ ԴԴ. (Երեւան, 1980) աշխատասիրութիւնները:

Ա. Մնացականեանի անտիպներուն մէջ ուշադրութեան արժանի կը մնան՝ ՆԱԽԱԱՐՈՎԵԱՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ, ԱՂԹԱՄԱՐԻ ՈՐՄՆԱՒԱՆԴԱԿՆԵՐԻ ՆՈՐ ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ, եւ ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ՀԱՅԲԷՆՆԵՐ, ԺԹ-ԺԸ ԴԴ. աշխատասիրութիւնները:

Ա. Մնացականեան կը մահանայ 1983 թ.ի Յունիսին, Երեւան:

ԱՂԱՍԻ Ա. ԵՍԱՅԵԱՆ
(1914–1983)

Աղասի Արշակի Եսայեան ծնած է Շամախեան (Դիլիջան քաղաքի շրջագիծին մէջ), 1914 թ.ի Օգոստոսի 25-ին: Բարձրագոյն ուսումը կը ստանայ Երեւանի Պետական Համալսարանին մէջ, որուն Իրաւաբանական Բաժանմունքի դասընթացքը կ'աւարտէ 1943 թ.ին: 1947 թ.ին՝ ան նաեւ կ'աւարտէ Մոսկուայի Բարձրագոյն Դիւանագիտական Դպրոցի ընթացքը: 1962 թ.ին Մոսկուայի մէջ՝ պաշտպանելէ ետք «Հայկական ՍՍՀ-ի Կազմաւորումն ու Նրա Միջազգային Իրաւական Պրակտիկան» խորագրով աւարտաճառը, Ա. Եսայեան կը ստանայ Իրաւաբանական Գիտութիւններու Դոկտոր աստիճանը: 1947–1951 թթ.ուն ան կը պաշտօնավարէ նախ Խորհրդային Միութեան, եւ ապա՝ Հայաստանի Արտաքին Գործերու Նախարարութեան մէջ: 1949 թ.էն սկսած Երեւանի Պետական Համալսարանին մէջ կը կոչուի դասախօսական պաշտօնի, ուր, ապա՝ միաժամանակ կը ստանձնէ վարչական տարբեր պաշտօններ: 1964 թ.ին ան կ'արժանանայ Փրոֆեսորի կոչումին: 1957–1965 թթ.ուն Ա. Եսայեան կը վարէ Երեւանի Պետական Համալսարանի Իրաւաբանական Բաժանմունքի պատասխանատու վարիչի պաշտօնը: 1963–1970 թթ.ուն կը վարէ Պետութեան եւ Իրաւունքի Տեսութեան ու Պատմութեան Ամբիոնի վարիչի պաշտօնը: Իսկ 1971 թ.էն սկսած՝ Պետական Իրաւունքի, Սովետական Շինարարութեան եւ Միջազգային Իրաւունքի Ամբիոնի վարիչի պաշտօնը:

1969 թ.ին Ա. Եսայեան կ'արժանանայ ՀՍՍՀ-ի Գիտութիւններու Վաստակաւոր Գործիչի կոչումին:

Ա. Եսայեանի գրչին կը պատկանին իրաւունքի պատմութեան նուիրուած չուրջ քառասուն գիտական աշխատասիրութիւններ: Առանձին հատորներով լոյս տեսած են իր՝ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԵՒ ՄԻՋԱԶ-

ԳԱՁԻՆ ԴԻՒԱՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ (*Երեւան*, 1967), *ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻՋԱԶԳԱՁԻՆ ԻՐԱՒԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ, 1920–1922 ԹԹ.* (*Երեւան*, 1967), *ՄԻՋԱԶԳԱՁԻՆ ԵՒ ԱՐՏԱՔԻՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐ* (*Երեւան*, 1968), *ՄԻՋԱԶԳԱՁԻՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔԻ ԴԱՍԸՆԹԱՑ* (*Ա. հտր.*, *Երեւան*, 1971, *Բ. հտր.*, 1973), *ՄԻՋԱԶԳԱՁԻՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔ* (*Երեւան*, 1983) *ուսումնասիրութիւնները:*

Ա. Եսայեան կը մահանայ 1983 Թ.ի Յուլիսի 8–ին, Երեւան:

ԳՈՀԱՐ ԱԶՆԱՒՈՒՐԵԱՆ
(1906–1983)

Գոհար Ազնաւուրեան ծնած է Բաբերդ (Արեւմտեան Հայաստան), 1906 Թ.ին: Համաշխարհային Ա. Պատերազմին՝ Թուրքերու կողմէ հայոց դէմ գործադրուած բռնագաղթի ու կոտորածի տարիներուն, կ'ապաստանի Հայաստան: 1926 Թ.ին մուտք կը գործէ Երեւանի Պետական Համալսարան, որուն Բանասիրական Բաժանմունքի ընթացքը կ'աւարտէ 1930 Թ.ին: Ապա՝ մինչեւ 1936 Թ.ան կը պաշտօնավարէ Երեւանի կեդրոնական Արխիւ հիմնարկին մէջ, իսկ 1936 Թ.էն սկսած՝ Երեւանի Գրականութեան Թանգարանին (այժմ՝ Երեւանի Զարենցի անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարան) մէջ, ուր երկար տարիներ՝ մինչեւ իր կեանքի վերջին օրերը, կը վարէ Գրական Բաժնի Ձեռագրատան Ֆոնտերու բաժնի վարիչի պաշտօնը: Պաշտօնավարութեան իր այս տարիներուն է որ անսակարկ նուիրումով ու անտեղիտալի հետապնդումով, ու դեռ յաճախ անձնական նախաձեռնութեամբ, Գ. Ազնաւուրեան կը յաջողի Թանգարանի ապահով արկղներուն մէջ մէկտեղել, ու մեծ մասով գիտական դասաւորումի ենթարկել կեանքէն ընդմիշտ հեռացած եւ կամ դեռ ապրող հայ գրողներու արխիւները:

Արխիւագէտի իր աշխատանքին զուգահեռ, Գ. Ազնաւուրեան կ'աշխատակցի գրական ու հայագիտական մամուլին, հանրութեան ներկայացնելով անտիպ նամակներ՝ յաճախ զանոնք հարստացնելով

ծանօթագրութիւններով, որոնք այդ նամակներուն կու տան գիրենք ստորագրող հեղինակներուն կենսագրութեան, եւ կամ՝ հայ գրականութեան պատմութեան մէջ իրենց արժանի տեղը: Անկախ վերոյիշեալ հրապարակումներէն, ան իր մասնակցութիւնը կը բերէ Յովհաննէս Յովհաննիսեանի երկերու լիակատար ժողովածուի ակադեմական հրատարակութեան (1964–1966 ԲԲ.), ինչպէս նաեւ Արշակ Զօպանեանի Պետրոս Դուրեանի Կեանքն ու Գործը (Երեւան, 1967) ուսումնասիրութեան հրատարակութեան, որուն բնագրի պատրաստութեան աշխատանքը կը պատկանի իրեն: Իսկ առանձին հատորներով ան կը հրատարակէ՝ ԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹԻՒՆ. Ա. ՀՏՐ. (Երեւան, 1961) [Նարդոսի եւ Ա. Շատուրեանի նամակներէն], ՈՒՂԵՑՈՑՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆ ՖՈՆԴԵՐԻ (Երեւան, 1962), ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ — ՆԱՄԱԿԱՆԻ (Երեւան, 1965), ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՑ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ՆԱՄԱԿԱՆԻ (Երեւան, 1972), ԱՐՇԱԿ ՋՕՊԱՆԵԱՆ — ՆԱՄԱԿԱՆԻ (Երեւան, 1980) աշխատանքները:

Գ. Ազնաւուրեան կը մահանայ 1983 Թ.ի Օգոստոսի 8–ին, Երեւան:

ՄԿՐՏԻՉ Մ. ՄԿՐԵԱՆ
(1907–1983)

Մկրտիչ Մամբրէի Մկրեան ծնած է Վան, 1907 Թ.ի Նոյեմբեր 9–ին: 1915 Թ.ին կը գաղթէ Հայաստան, եւ 1919 Թ.ին կը հաստատուի Երեւան, ուր առիթը կ'ունենայ շարունակելու իր ուսումը: 1925 Թ.ին կ'աւարտէ Խաչատուր Աբովեանի անուան միջնակարգ դպրոցը: Ուսուցչական պաշտօնով տարի մը կը մեկնի Նոր Պայազետ, ուրկէ վերադարձին մուտք կը գործէ Երեւանի Պետական Համալսարան, որուն Պատմագրութեան Բաժանմունքի ընթացքը կ'աւարտէ 1930 Թ.ին, եւ նոյն տարին իսկ իրաւունք կը ստանայ հետեւելու ասպիրանտական դասընթացքներուն: 1939 Թ.ին կ'արժանանայ Բանասիրական

Գիտութիւններու Թեկնածու աստիճանին՝ ներկայացնելով «Ֆրիկի Ստեղծագործութիւնը» խորագրուած թեզը: 1945 թ.-ին կը ստանայ Բանասիրական Գիտութիւններու Դոկտոր տիտղոսը՝ պաշտպանելէ ետք «Գրիգոր Նարեկացի» վերնագրով աւարտաճառը:

Մ. Մկրեանի մանկավարժական չուրջ չիսնամեայ գործունէութիւնը կը սկսի իր ուսման բարձրագոյն ընթացքը հետապնդած տարիներուն: 1933 թ.-էն սկսած մինչեւ իր կեանքի վերջին օրերը՝ հայ գրականութեան դասախօսի պաշտօնով կը դասաւանդէ Երեւանի Պետական Համալսարանին մէջ, միաժամանակ վարելով վարչական մէկէ աւելի պաշտօններ: 1946 թ.-ին կ'արժանանայ Փրոֆեսորի կոչումին: 1941–1947 թթ.-ուն ան կը վարէ Երեւանի Պետական Համալսարանի Բանասիրական Բաժանմունքի պատասխանատու վարիչի պաշտօնը, զոր կը վերստանձնէ 1957 թ.-ին ու կը պահէ մինչեւ 1977 թ.: 1947–1952 թթ.-ուն իրեն կը վստահուի ՀՍՍՀ Գիտութիւններու Ակադեմիայի Մանուկ Աբեղեանի անուան Գրականութեան Հիմնարկին տնօրէնի պաշտօնը: 1954–1980 թթ.-ուն նաեւ կը վարէ Պետական Համալսարանի Հայ Գրականութեան Ամբիոնի վարիչի պաշտօնը:

Մ. Մկրեան 1956 թ.-ին կ'ընտրուի ՀՍՍՀ Գիտութիւններու Ակադեմիայի թղթակից անդամ:

Գրականագիտական ու բանասիրական իր բազմաթիւ յօդուածներէն անկախ, Մ. Մկրեանի գրչին կը պատկանին հետեւեալ հատորները. ԺԳ–ԺԸ ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅ ԱՇԽԱՐՀԻԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ (Երեւան, 1937), ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ (Երեւան, 1955), ԷՋԵՐ ՀԱՅ ՎԻՊԱՍԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԻՑ (Երեւան, 1957), ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ (Երեւան, 1970: Հատորը նախապէս լոյս տեսած է ռուսերէնով՝ Երեւան, 1969), ԻՍԱՀԱԿԵԱՆԻ ՀՈՒՄԱՆԻԶՄԸ (Երեւան, 1975), ՀԱՅ ՀԻՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ (Երեւան, 1976), ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ (Երեւան, 1981), ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԵՐ (Երեւան, 1982):

Վերոյիշեալ աշխատասիրութիւններէն անկախ, Մ. Մկրեան, 1937 թ.-էն սկսած՝ «դպրոցական ծրագրին համաձայն», կազմած է Է., Ը., Թ. եւ Ժ. դասարաններու համար «Հայ Գրականութեան» դասագիրքերը: 1974 թ.-ին ան կը պատրաստէ «Հայ Գրականութիւն» դասագիրքը, սփիւռքահայ դպրոցներու համար:

Մ. Մկրեան կը մահանայ 1983 թ.-ի Հոկտեմբերի 26-ին, Երեւան:

ՄԻՔԱՅԷԼ ՅԱԿՈԲԵԱՆ
(1925–1983)

Միքայէլ Նաւասարդի Յակոբեան ծնած է Արծուանիկ գիւղ (ՀՍՍՀ-ի Ղափանի շրջան), 1925 թ.ի Մարտի 10-ին: Կը բռնկի Համաշխարհային Բ. Պատերազմը, եւ ինք, հազիւ միջնակարգ ուսումը աւարտած՝ 1943 թ.ին կը մեկնի ճակատ, ու կը մասնակցի Ղրիմի ու Սեւաստապոլի կռիւներուն: Կը զօրացրուի 1945 թ.ին: 1947–1949 ԹԹ.ուն կը վարէ Ղափանի «Պղինձի Համար» թերթի գրական աշխատողի, եւ ապա՝ պատասխանատու քարտուղարի պաշտօնը: Ուսումը կատարելագործելու համար մուտք կը գործէ Երեւանի Պետական Համալսարան, որուն Բանասիրական Բաժանմունքի Լրագրագիտական Ամբիոնի դասընթացքը կ'աւարտէ 1954 թ.ին: 1959–1961 ԹԹ.ուն՝ մասնագիտական ուսման համար կը հետեւի Գիտութիւններու Ակադեմիայի ասպիրանտական դասընթացքներուն: 1974 թ.ին՝ պաշտպանելէ ետք «Գրիգոր Մսերեանը եւ Նրա «Մէտէօրա» Հանդէսը Հայ Լուսաւորական-Դեմոկրատական Շարժման Մէջ» խորագրով աւարտառը, կը ստանայ Բանասիրական Գիտութիւններու Թեկնածու աստիճանը:

Մ. Յակոբեան երկար տարիներ կը վարէ մէկէ աւելի խմբագրական պաշտօններ: Դեռ ուսանողական տարիներուն՝ 1952–1954 ԹԹ.ուն, ան կը խմբագրէ «Սովետական Ուսանողուհի» թերթը: 1955–1957 ԹԹ.ուն՝ յաջորդաբար կը ստանձնէ «Աւանգարդ»ի բաժնի վարիչի, պատասխանատու քարտուղարի և խմբագրի տեղակալի պաշտօնները, իսկ 1957–1959 ԹԹ.ուն՝ «Առողջապահութիւն» ամսաթերթի պատասխանատու քարտուղարութիւնը: 1962–1965 ԹԹ.ուն՝ կը վարէ ԳԱ «Տեղեկագիր Հասարակական Գիտութիւնների» ամսագրի, իսկ 1965–1966 ԹԹ.ուն՝ «Սովետական Հայաստան» օրաթերթի պատասխանատու քարտուղարի պաշտօնները: 1966–1969 ԹԹ.ուն կը վարէ «Հայկական Սովետական Հանրագիտարան»ի պատասխանատու քարտուղարի, եւ ապա՝ աւագ գիտաշխատողի պաշտօնները: 1969–1973 ԹԹ.ուն՝ «Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների» ամսագրի պատասխանատու

քարտուղարն է ան, իսկ 1973 թ.էն մինչեւ իր կեանքի վերջին օրերը՝ ԳԱ Պատմութեան Ինստիտուտի մէջ աւագ գիտաշխատող:

Խմբագրական պատասխանատու պաշտօններու զուգահեռ՝ Մ. Ցակոբեան կը մշակէ գեղարուեստական արձակը, միաժամանակ գիտական հետաքրքրութիւն ցուցաբերելով հայ մամուլի պատմութեան հանդէպ: Այս գծով՝ հայագիտական մամուլի եւ «Հայկական Սովետական Հանրագիտարան»ի էջերուն մէջ իր ստորագրած բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններէն ու յօդուածներէն անկախ, առանձին հատորով կը հրատարակէ «ՄԻՏԻՕՐԱ» ՀԱՆԴԷՍԸ ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԼՈՒՍԱՒՈՐԱԿԱՆ-ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՄԷՋ (Երեւան, 1977), եւ ՋՄԻՒՌՆԱՀԱՅ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԸ 1839–1860 ԹԹ. (Երեւան, 1980) աշխատասիրութիւնները: Իսկ կնոջ՝ Ժենիա Մերուժեանի հեղինակցութեամբ կը պատրաստէ նաեւ Ստեփան Ոսկանի «ԱՐԵՒԵԼՔ» (1855–1856) եւ «ԱՐԵՒՄՈՒՏՔ» (1859· 1864–1865) (Երեւան, 1980), եւ «ՇԱՂԻԿ» (1861–1867) ՀԱՆԴԷՍԻ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ (Երեւան, 1983) ծանօթագրուած մատենագիտական հատորները: Իրմէ անտիպ կը մնայ ՍՏԵՓԱՆ ՈՍԿԱՆ մենագրութիւնը:

Մ. Ցակոբեան կը մահանայ 1983 թ.ի Նոյեմբերին, Երեւան:

ԲԵՆԻԱՄԻՆ Կ. ԺԱՄԿՈՉԵԱՆ
(1895–1984)

Բենիամին Կարապետի Ժամկոչեան ծնած է Հայնի (Տիարպեքիրի նահանգ), 1895 թ.ին: Մանկութ որբացած, հազիւ չորս տարեկան՝ մուտք կը գործէ Մամիւրէթ էլ Ազիզի (Խարբերդի նահանգ) Գերմանի որբանոցը, ուր նաեւ կը ստանայ իր նախակրթութիւնն ու միջնակարգ ուսումը, իսկ 1915 թ.ին կ'աւարտէ նոյն հաստատութեան Ուսուցչանոցի բաժինը: Համաշխարհային Ա. Պատերազմի տարիներուն, թուրքերու կողմէ հայոց դէմ գործադրուած խժդժութիւնները զինք կը նետեն փոթորկալից կեանքի մը: Շրջան մը որբանոցին փուռին մէջ իբրեւ բանուոր աշխատելէ ետք, 1916 թ.ին կ'ապաստանի Երիզա,

ապա՝ 1917 Թ.ին կամաւոր կը գինուորագրուի Զօր. Անդրանիկի բանակին մէջ։ 1918 Թ.ին Կարինի մէջ կը վիրաւորուի ու կը փոխադրուի Թիֆլիս, ուր կը բոլորէ ապաքինման չրջան մը, միաժամանակ՝ իր ապրուստը ապահովելու համար կը զբաղի մանր առեւտուրով։ 1919 Թ.ին կ'անցնի Կ. Պոլիս, ուր երեք ամիսներ՝ Ղալաթիոյ Կեդրոնական Վարժարանին մէջ կը վարէ Տարագրելոց Ցանձնախումբի քարտուղարութիւնը։ 1920 Թ.ին կը տեղափոխուի Ատանա, ուր նախ իբրեւ ուսուցիչ կը պաշտօնավարէ Աբգարեան Վարժարանին մէջ, իսկ 1921 Թ.ին՝ կը ստանձնէ քաղաքին Հնչակեան Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարժարանի տնօրէնութիւնը։ Կիլիկիոյ պարպումին (1922 Թ.) կ'անցնի Լիբանան, եւ յաջորդաբար ուսուցչական պաշտօն կը վարէ նախ ձէլ էլ Տիպի Ամերիկեան Նպաստամատոյցի Որբանոցին, ապա՝ 1923–1924 ԹԹ.ուն՝ Հ.Բ.Ը.Մ.ի Քէլէկեան Որբանոցին, իսկ 1924–1926 ԹԹ.ուն՝ Ազգային Սբ. Նշան Վարժարանին մէջ։ 1930 Թ.ին կը ստանձնէ քեմբի Սահակեան Վարժարանի տնօրէնութիւնը։ 1939–1941 ԹԹ.ուն՝ Ձիպէյլի դանիական Թուչնոց Բոյնի որբանոց-դպրոցին մէջ պաշտօնավարելէ ետք, կը վերադառնայ Սահակեան Վարժարան, որուն տնօրէնութիւնը կը վերստանձնէ, ու զայն կը վարէ մինչեւ 1974 Թ.՝ հանգստեան կոչուիլը։

Բարեխիղճ, կարգապահ ու խստապահանջ մանկավարժ, Բ. Ժամկոչեան՝ ժամանակներուն պարտադրած ամենէն աննպաստ պայմաններուն մէջ, կը ձեռնարկէ նախակրթարանի ու միջնակարգի բազմաթիւ դասանիւթերու փոքրածաւալ դասագիրքերու պատրաստութեան, որոնք երկար տարիներ գործածութեան մէջ եղած են իր տնօրինած կրթական հաստատութեան մէջ։ Բ. Ժամկոչեանի գրչին կը պատկանին նաեւ երկու աշխատասիրութիւններ, որոնք իրենց առանձնայատուկ տեղը ունին հայ ժողովուրդի նորագոյն չրջանի պատմութեան մէջ. ՀԱՑՆԻ (Պէյրութ, 1952), ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՄԱՄԻՒԼԵԱՆ ԻՒ ԱԶԻԶԻ ԳԵՐՄԱՆ ՈՐԲԱՆՈՑՆԵՐՈՒ (Պէյրութ, 1973)։

Բ. Ժամկոչեան կը մահանայ 1984 Թ.ի Յունուարի 13–ին, Պէյրութ։

ՌՈՊԷՐ ԿՈՏԷԼ
(1902–1984)

Ռոպէր Կոտէլ ծնած է Ժընեւ (Զուիցերիա), 1902 Թ.ի Օգոստոսի 7–ին: 1923 Թ.ին կ'աւարտէ տեղւոյն համալսարանի Գրականութեան Բաժանմունքի ընթացքը ու կ'արժանանայ Լիսանսիէ ես Լեթր աստիճանին: 1926 Թ.ին կը մեկնի Կ. Պոլիս, ուր իբրեւ Ֆրանսերէնի լեզուի ուսուցիչ՝ հինգ տարիներ կը պաշտօնավարէ Կալաթայ Սարայ լիսէին մէջ, միաժամանակ լատիներէնէն դասաւանդելով Կ. Պոլսոյ անգլիական դպրոցին մէջ: Կ. Պոլսոյ մէջ կը սորվի հայերէնն ու թրքերէնը լեզուները: Հայերէնի ուսուցիչ կ'ունենայ նախ Բանկալթիի Վենետիկեան Մխիթարեան Վարժարանի վարդապետ մը, եւ ապա՝ ծանօթ մանկավարժ՝ Արամ Նիկողոսեան: 1930 Թ.ին կ'ամուսնանայ հայուհիի մը՝ Օր. Մելինէ Փափազեանի հետ: 1931 Թ.ին Ռոպէր Կոտէլ կը վերադառնայ Ժընեւ, ուր չրջան մը Ֆրանսերէն, լատիներէն եւ ընդհանուր ազգաց պատմութիւն դասաւանդելէ ետք տեղւոյն կրթական հաստատութիւններուն մէջ, 1937 Թ.ին, հայերէն, լատիներէն ու թրքերէն լեզուներու դասախօս կը նշանակուի Ժընեւի համալսարանին մէջ:

Համաշխարհային Բ. Պատերազմին՝ զուիցերիական բանակին մէջ իր զինուորական ծառայութիւնները մատուցանելէ ետք կը վերադառնայ ուսուցչական ասպարէզին: Զուիցերիացի լեզուագէտ Ֆերնան տը Սոսիւրի մասին պատրաստած դոկտորական իր աւարտաճառը (թարգմանուած նաեւ ճաբոներէնի) առաւել վարկ կը պարգեւէ անոր անունն: 1950 Թ.ին, գնահատելով իր դասախօսական ծառայութիւնը՝ Ժընեւի Համալսարանին Գերագոյն Խորհուրդը Ռոպէր Կոտէլի կը շնորհէ ուսուցչապետի կոչում:

Զուիցերիոյ կառավարութեան յատուկ կարգադրութեամբ՝ Ռոպէր Կոտէլ իր երկիրը կը ներկայացնէ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու մէջ գումարուած լեզուագէտներու միջազգային ժողովին, որուն ենթայանձնախումբերէն մէկունատենապետ ալ կ'ընտրուի: Հոն գրտնուած ժամանակամիջոցին՝ հայերէն լեզուի ու հայ գրականութեան մասին դասախօսութիւններ կը կարդայ Հարվըրտի ու Գալիֆորնիայի համալսարաններուն մէջ:

Ն.Ս.Հ.Տ.Տ. վազգէն Ա. Կաթողիկոսի մասնաւոր հրաւէրով Ռոպէր Կոտէլ 1979 Թ.ին կ'այցելէ Հայաստան, ուր հրապարակային

դասախօսութիւններ կը կարդայ էջմիածնի ճեմարանի եւ Երեւանի Պետական Համալսարանին մէջ։

1982 թ.-ին, իր ծննդեան ութսունամեակին առիթով, Ռոպէր Կոտէլ կը ստանայ Վեհափառ Վազգէն Ա.-ի շնորհաւորական գիրը։ Իսկ 1983 թ.-ին ժրաջան քաղաքը՝ իր պատուաւոր հինգ քաղաքացիներու շարքին կը պատուէ նաեւ Ռոպէր Կոտէլը, ու զայն կը պարգեւատրէ ոսկէ չքանշանով։

Մանօթ լեզուագէտ, Ռոպէր Կոտէլ (ան գիտէր տասնվեց լեզուներ), տասնամեակներու վրայ երկարած իր գիտահետազօտական կեանքի ընթացքին կը ստորագրէ մեծ եւ փոքր աւելի քան յիսուն աշխատասիրութիւններ, որոնց մէջ նաեւ հայերէն լեզուի ու հայ գրականութեան մասին ուսումնասիրութիւններ։

Ռոպէր Կոտէլ կը մահանայ 1984 թ.-ի Յունիսի 3-ին, ժրաջան։

ԱՆԱՏՈԼԻ Լ. ԵԱԿՈԲՍՈՆ
(1906–1984)

Անատոլի Լ. Եակոբսոն ծնած է Լուգա (Լենինկրատի մարզ), 1906 թ.-ի Օգոստոսի 22-ին։ Մոսկուայի մէջ՝ 1922 թ.-ին միջնակարգ ուսումը աւարտելէ ետք, մուտք կը գործէ Մոսկուայի Առաջին Պետական Համալսարանի Ֆիզիքա-մաթեմատիկական Բաժանմունքը, ուրկէ կը տեղափոխուի Լենինկրատ, եւ իր ուսումը կը շարունակէ տեղի համալսարանի Լեզուագիտութեան ու Նիւթական Մշակոյթի Պատմութեան Բաժանմունքին մէջ, որուն ընթացքը կ'աւարտէ 1929 թ.-ին։ Տակաւին ուսանող՝ 1925–1927 թթ.-ուն, ան կը մասնակցի Հին Ղրիմի, Սուդակի եւ Խերսոնեսի մէջ գործող հնագիտական արշաւախումբի աշխա-

տանքներուն: Ն. Մառի եւ Ց. Օրբելիի գիտական դպրոցին մէջ սնած երիտասարդ գիտնականը կը սկսի մեծ հետաքրքրութիւն ցուցաբերել Հայաստանի նիւթական մշակոյթին հանդէպ: 1929 թ.ին Ց. Օրբելիի գլխաւորած արշաւախումբին հետ՝ առաջին անգամ ըլլալով կը մեկնի Հայաստան, իսկ 1936 թ.ին, անոր ղեկավարութեամբ կը մասնակցի Ամբերդի պեղումներուն:

1930 թ.էն սկսած Ա. Եակոբսոն պաշտօնի կը կոչուի ՍՍՀՄ Գիտական Ակադեմիայի Նիւթական Մշակոյթի Պատմութեան Ինստիտուտին մէջ, ուր եւ կը շարունակէ իր գիտական գործունէութիւնը մինչեւ իր վերջին օրերը՝ աշխատակիցի, կրտսեր եւ ապա աւագ գիտաշխատողի պաշտօններով:

1941 թ.ին Ա. Եակոբսոն կը ստանայ Պատմական Գիտութիւններու Թեկնածու աստիճանը: Ապա՝ Համաշխարհային Բ. Պատերազմի օրերուն, կը մասնակցի Լենինկրատի պաշտպանութեան մարտերուն: 1942 թ.ին կը տեղափոխուի Իվանովա, ուր ապաքինման շրջան մը բոլորելէ ետք կ'անցնի Մոսկուա, ուր մինչեւ 1945 թ. կը շարունակէ աշխատիլ իր պաշտօնավարած հիմնարկի տեղի կեդրոնին մէջ: Նոյն թ.ին կը վերադառնայ Լենինկրատ՝ իր պաշտօնին: 1946–1948 թթ.ուն՝ Հայաստանի մէջ կ'ուսումնասիրէ ու կը չափագրէ շարք մը հայկական ճարտարապետական կոթողներ, ինչպէս՝ Տաթեւ, Խորակերտ, Գանձասար եւլն: 1961 թ.ին, պաշտպանելէ ետք «Միջնադարեան Խերսոնես» խորագրուած իր աւարտաճառը, կ'արժանանայ Պատմական Գիտութիւններու Դոկտոր աստիճանին:

Հայաստանի ճարտարապետութեան հանդէպ իր ունեցած հետաքրքրութիւնը կը մղէ զինք յաջորդական աշխատասիրութիւններով խորուսումնասիրութեան ենթարկել հայկական արուեստի ու ճարտարապետութեան բնոյթն ու նկարագիրը, անոնց անցած ճանապարհը, ինչպէս եւ ունեցած առընչութիւնները հարեւան երկիրներու արուեստներուն ու ճարտարապետութեան հետ:

Ա. Եակոբսոն արժանացած է «Աշխատանքային Կարմիր Դրօշ» չքանչանին, իսկ 1981 թ.ին, ծննդեան 75–ամեակին առիթով, Հայկական ՍՍՀ Գերագոյն Սովետի Պատուոգրին:

Ա. Եակոբսոնի, յատկապէս հայկական ճարտարապետութեան հայող աշխատասիրութիւններէն յիշենք՝ *ԱԿՆԱՐԿ ՀԱՑԱՍՏԱՆԻ Ե–ԺԸ ԴԴ. ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ* (1950), *ՀԱՑԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՓՈԽՑԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ՓՈԽԱԴԱՐՁ ԿԱՊԵՐԸ* (1970), *ՊԱԼՔԱՆՆԵՐԻ, ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԵՒՐՈՊԱՑԻ, ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԵՒ ՄԻՋԻՆ ԱՍԻԱՑԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՕՐԻՆԱՁԱՓԱԿԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԱՌԱՆՁՆԱՑԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ* (1970), *ՀԱՑԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ԲԻՒԶԱՆ-*

ԴԻԱՑԻ ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՓՈԽՑԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ (1973), *ՀԱՑԱՍՏԱՆ ԵՒ ՍՈՒՐԻԱ· ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ* (1975), *ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԱՂՈՒԱՆՔԻ ԵՒ ՀԱՑԱՍՏԱՆԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐԸ* (1977), *ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԲՐՈՊԼԵՄՆԵՐԸ* (1983) *աշխատասիրութիւնները։*

Բոլոր աշխատասիրութիւնները լոյս տեսած են ռուսերէնով, Լենինկրատի, եւ կամ՝ Մոսկուա–Լենինկրատի մէջ։

Ա· Լէոբոլտովիչ Եակոբսոն կը մահանայ 1984 *թ·ին, Լենինկրատ*

ԱՐԱՄԱՅԻՍ Ն· ՄՆԱՑԱԿԱՆԵԱՆ
(1911–1984)

Արամայիս Նաւասարդի Մնացականեան ծնած է Բիւրական (ՀՍՍՀ–ի Աշտարակի շրջան), 1911 թ·ին։ Նախակրթութիւնն ու միջնակարգ ուսումը ամբողջացնելէ ետք, 1940 թ·ին կ'աւարտէ Հայկական Մանկավարժական Ինստիտուտի Պատմութեան Բաժանմունքը։ Համաշխարհային Բ· Պատերազմի բռնկումով, 1942 թ·ին կը մեկնի ճակատ, ուր Ղրիմի եւ Անդրկովկասի ռազմաճակատներուն վրայ կը վարէ խմբագրական աշխատանք։ Պատերազմի աւարտին՝ 1945 թ·ին կը ստանայ Պատմական Գիտութիւններու թեկնածու աստիճան։ 1946 թ·ին զօրացրուելով բանակէն՝ պաշտօնի կը կոչուի Գիտութիւններու Ակադեմիայի Պատմութեան Ինստիտուտին մէջ, ուր կը ստանձնէ Հայրենական Մեծ Պատերազմի Պատմութեան բաժնի վարիչի պաշտօնը։ Ապա՝ յաջորդաբար կը վարէ «Լենինեան Ուղիով» եւ «Կուսակցական Խօսք» պարբերականները։ Սկսած 1953 թ·էն ան ամբողջութեամբ կը նուիրուի գիտահետազօտական աշխատանքի։ 1953–1954 թթ·ուն՝ ան կը վարէ Գիտութիւններու Ակադեմիայի գիտնական քարտուղարի պաշ–

տօնը: 1954–1958|ԹԹ.ուն՝ կը ղեկավարէ Մարքսիզմ-Լենինիզմի Ինստիտուտի Հայկական Մասնաճիւղը: 1957 Թ.ին կը ստանայ Պատմական Գիտութիւններու Դոկտոր աստիճանը: 1958 Թ.էն սկսած կը պաշտօնավարէ ԳԱ Պատմութեան Ինստիտուտին մէջ, նախ որպէս աւագ գիտաշխատող, եւ ապա՝ իբրեւ բաժնի վարիչ: 1966 Թ.ին անոր կը շնորհուի Փրոֆեսորի կոչում: 1980 Թ.ին՝ ան կը կոչուի ԳԱ Սոցիալիստական Ազգերի Զարգացման ու Մերձեցման Պրոբլեմների Հանրապետական Գիտական Խորհուրդի նախագահի պաշտօնին: Ան երկար տարիներ կը մնայ ՀՍՍՀ-ի «Գիտելիք» ընկերութեան վարչութեան նախագահութեան անդամ, ու կը վարէ հանրապետական վարչութեան նախագահի տեղակալի պաշտօնը: Խմբագրական, գիտահետազօտական եւ հասարակական իր աշխատանքներուն զուգահեռ՝ 1945 Թ.էն սկսած՝ Ա. Մնացականեան իբրեւ դասախօս կը պաշտօնավարէ նաեւ Թիֆլիսի Պուշկինի անուան, եւ Երեւանի Խաչատուր Աբովեանի անուան Մանկավարժական Ինստիտուտներուն մէջ, ինչպէս եւ ՀԿԿ կենտկոմի կուսակցական Դպրոցի եւ Երեւանի Պետական Համալսարանին մէջ:

Տարբեր ասպարէզներու մէջ իր տարած աշխատանքներուն համար Ա. Մնացականեան տարբեր առիթներով կ'արժանանայ «Կարմիր Աստղ», եւ «Գիտելիք» ընկերութեան բարձրագոյն գնահատանքին՝ Ակադ. Վաւելովի չքանչանին, ինչպէս եւ «Ռազմահայրենասիրական Աշխատանքի Գերազանցիկ»ի կոչումին:

Հայ ժողովուրդի պատմութեան նորագոյն շրջանի մասնագէտ, Ա. Մնացականեանի գրչին կը պատկանին տուեալ ժամանակաշրջանի հարցերը յուզող բազմաթիւ յօդուածներ, աշխատասիրութիւններ ու մենագրութիւններ: Առանձին հատորներով լոյս ընծայած է՝ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ, 1941–1945 ԹԹ. (Երեւան, 1954), ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՄԻԱՄԻԿԵԱՆ (Երեւան, 1955), ՌԵՒՈԼՒՑԻԱՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ԵՒ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՆԵՐԸ (Երեւան, 1961), Վ. Ի. ԼԵՆԻՆԸ ԵՒ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ (Երեւան, 1963), ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ ՌՈՒՍ ԵՒ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ (Երեւան, 1965), ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ ԲԱՐԻԿԱԴՆԵՐԻ ՎՐԱՅ (Երեւան, 1967), ԸՆԴԴԻՄ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ՆԵՆԳԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ (Երեւան, 1976), ՄԱՐՇԱԼ ԲԱՂՐԱՄԵԱՆ (Երեւան, 1978) աշխատասիրութիւնները: Իր գրչին կը պատկանի նաեւ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ ԵՒ ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴԸ («Ցուշամատեան Մեծ Եղեռնի», Պէյրութ, 1965, էջ 11–71) աշխատութիւնը:

Ա. Մնացականեան կը մահանայ 1984 Թ.ի Նոյեմբերի 18-ին, Երեւան:

ԱՌԱՔԵԼ Ն. ՊԱՏՐԻԿ
(1894–1984)

Առաքել Նշանի Պատրիկ (Պատրիարքեան) ծնած է Սեբաստիա, 1894 թ.ի Նոյեմբերի 28-ին: Ան իր նախակրթութիւնը կը ստանայ ծննդավայրի Ազգային Արամեան Վարժարանին մէջ, ուր 1909–1913 թթ.ուն, բախտը կ'ունենայ աշակերտելու Դանիէլ Վարուժանի: Հազիւ ուսումնաւարտ, Եւդոկիոյ Առաջնորդ Շաւարշ Ծ. Վրդ. Սահակեանի յանձնարարութեամբ՝ Սեբաստիոյ եւ Եւդոկիոյ միջեւ գտնուող Արդուվայի դաշտի հայաբնակ հինգ գիւղերու պատանիներուն համար կը կազմակերպէ կեդրոնական վարժարան մը: Սակայն վրայ կը հասնի Համաշխարհային Ա. Պատերազմը, ու Առաքել Պատրիկ կը զինուորագրուի: 1915 թ.ին կ'աքսորուի Գոնիա, ուր հրաշքով կը փրկուի գնդակահարութեան ստոյգ որոշումէն: 1918 թ.ին, զինադադարէն ետք կ'անցնի Կ. Պոլիս: 1920 թ.ին կը մեկնի Իտալիա, ուր կը հետեւի Հռոմի եւ Միլանոյի Լէոնարտոյ Տա Վինչիի անուան նկարչական ակադեմիաներու դասընթացքներուն: Ապա կ'անցնի Բարիզ, ուր տարի մը կը նուիրէ մասնագիտանալու նկարչութեան արուեստին: 1925 թ.էն ըսկսած, Ա. Պատրիկ՝ իբրեւ գծագրութեան ուսուցիչ կը պաշտօնավարէ Գահիրէի Գալուստեան, Նուպարեան եւ Պէրպէրեան վարժարաններուն մէջ: 1932 թ.ին կ'անցնի Կիպրոս, ուր մինչեւ 1936 թ. կը պաշտօնավարէ Մելգոնեան Կրթական Հաստատութեան մէջ: 1937 թ.ին կը վերադառնայ Գահիրէ, ուր հրատարակչական հաստատութեան մը մէջ՝ նկարչական բաժնի վարիչի պաշտօնին զուգահեռ, կը նուիրուի ազգային-հասարակական գործունէութեան: Կը հանդիսանայ հիմնադիրներէն մէկը «Հայ Գրքի Բարեկամներու Միութիւն»ի, ինչպէս եւ «Հայ Մշակոյթի Բարեկամներու Միութիւն»ի:

1947 թ.ին Ա. Պատրիկ կը մեկնի Հայաստան, ուր պաշտօնի կը կոչուի Հայաստանի Պատմութեան Պետական Թանգարանին մէջ: Մէկ քանի տարի կը մասնակցի Դուինի հնագիտական պեղումներու աշխա-

տանքներուն։ Կ'ընտրուի Հայաստանի Նկարիչներու Միութեան անդամ։ Ա. Պատրիկի նկարները գլխաւորաբար կը նպատակադրեն վերակենդանացնել հայ ժողովուրդի պատմական անցեալը։

Նկարիչ, ազգագրագէտ, բանասէր ու պատմաբան, Ա. Պատրիկ յօդուածներ ու նկարներ կը ստորագրէ «Էջմիածին», «Սովետական Հայաստան» եւ «Նոր Սեբաստիա» ամսաթերթերու մէջ։ Հայագիտական թեքումով՝ Ա. Պատրիկ առանձին հատորներով կը հրատարակէ ՀԱՄԱՑՆԱՊԱՏԿԵՐ ԱՋԳ. ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ (Գահիրէ, 1946), ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆԸ ԻՄ ՅՈՒՇԵՐՈՒՄ (Երեւան, 1965), ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԱՐԱԶ (Երեւան, 1967), ՊԱՏՄԱԳԻՐՔ ՅՈՒՇԱՄԱՏԵԱՆ ՍԵԲԱՍՏԻՈՑ ԵՒ ԳԱՒԱՌԻ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ, Ա. ՀՏՐ. (Պէյրութ, 1974), Բ. ՀՏՐ. (ԱՄՆ, 1983) աշխատասիրութիւնները։ Հրատարակելի կը մնան անոր ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽԱՉՔԱՐԵՐԻ ԱՐՈՒԵՍՏԸ եւ ՈՒՐՖԱՑԻ ՀԱՅ ԿԱՆԱՆՑ ԱՍԵՂՆԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ երկերը։

Առաքել Պատրիկ կը մահանայ 1984 թ.ի Նոյեմբերի 15-ին, Երեւան։

ԿՈՋՄՈՑ ԿՈՋՄՈՑԵԱՆ
(1913–1984)

Կոզմոյ Կոզմոյեան ծնած է Սեբաստիա, 1913 թ.ին։ Մանկուքի՝ ինք եւս զոհերէն մէկը Համաշխարհային Ա. Պատերազմի ընթացքին Թուրքերու կողմէ գործադրուած հայահալած քաղաքականութեան, իր անմիջական հարազատներուն հետ կը բռնէ գաղթի ճամբան, ու 1924 թ.ին կը հաստատուի Հայաստան, ուր իր նախակրթութիւնն ու միջնակարգ ուսումը աւարտելէ ետք, 1940 թ.ին նաեւ կ'աւարտէ Երեւանի Պետական Համալսարանի Պատմութեան Բաժանմունքի դասընթացքը։ Ապա՝ մանկավարժական աշխատանքով կը մեկնի Էջմիածնի շրջան, ուր մէկ քանի տարիներ պաշտօնավարելէ ետք, կը վերադառնայ Երեւան, ուր, 1948 թ.ին՝ պաշտօնի կը կոչուի Գիտութիւններու Ակադեմիայի Պատմութեան Ինստիտուտին մէջ, ուր եւ կը շարունակէ պաշտօնավարել մինչեւ վերջ, իր հետաքրքրութիւնն ու ուշադրութիւնը գլխաւորաբար կեդրոնացնելով Հայաստանի աճող քաղաքներուն ու ճարտարարուեստի կարեւոր կեդրոններուն պատմութեան։ 1961 թ.ի Նոյեմբերի 15-ին՝ Գիտութիւններու Ակադեմիան որոշում կը կայացնէ ստեղծելու Սովետական Հայաստանի քաղաքներուն եւ արդիւնաբերական կեդրոններուն նուիրուած մատենաշար մը, որուն իրականացման մէջ մեծ բաժին կ'ունենայ Կոզմոյ Կոզմոյեան։ Այս գծով անոր

գրչին կը պատկանին՝ ԵՐԵՒԱՆԻ Ֆ. Է. ԶԵՐԺԻՆՍԿՈՒ ԱՆՈՒԱՆ ՀԱՍՏՈՑԱՇԻՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱՐԱՆԻ 50 ՏԱՐԻՆ (Երեւան, 1956), ԼԵՆԻՆԱԿԱՆ (Երեւան, 1957), ԿԻՐՈՎԱԿԱՆԻ ԱԼ. ՄԻԱՄՆԻԿԵԱՆԻ ԱՆՈՒԱՆ ՔԻՄԻԱԿԱՆ ԿՈՄԲԻՆԱՏԻ 25 ՏԱՐԻՆ (Երեւան, 1958), ԿԻՐՈՎԱԿԱՆ (Երեւան, 1960), ԱԼԱՎԵՐԴԻ (Երեւան, 1966), ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԵԱՆ (Երեւան, 1971), ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ՁԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՑԱՍՏԱՆՈՒՄ, 1920–1970 (Երեւան, 1978), եւ այլ աշխատասիրութիւններ:

Կոզմոյ Կոզմոյեան կը մահանայ 1984 Թ·ի Նոյեմբերին, Երեւան:

ԳՈՒՐԳԷՆ Կ. ԵԱԶԸՃԵԱՆ
(1898–1984)

Գուրգէն Եազըճեան ծնած է 1898 Թ·ին, Այնթապ: Նախակրթութիւնը կը ստանայ ծննդավայրի Վարդանեան Վարժարանին մէջ, ուրկէ չրջանաւարտ կ'ըլլայ 1913 Թ·ին: Միջնակարգ ուսման համար նոյն թուականին մուտք կը գործէ Այնթապի նորաբաց Կիլիկեան ճեմարանը, ուրկէ կը ստիպուի հեռանալ 1915 Թ·ին եւ ապաստանիլ Հալէպ, Համաշխարհային Առաջին Պատերազմի ընթացքին թուրքերու կողմէ հայոց դէմ գործադրուած հալածանքի ու տեղահանութեան քաղաքականութեան պատճառով: Հալէպի մէջ տարի մը փախստական ապրելէ ետք, կը յաջողի պաշտօն մը ապահովել Պաղտատի երկաթուղիի երրորդ Բաժանմունքին մէջ (Ռաս-իւլ-Այն–Տարպասիէ), ուր կը պաշտօնավարէ երկու տարիներ՝ 1916–1918 ԹԹ·: 1919 Թ·ին կը մեկնի Պէյրութ, ուր կը յաճախէ տեղի Ֆրանսական Սէն Ժոզէֆ Համալսարանը, որուն

նախապատրաստական ընթացքը կ'աւարտէ, ու կը ստանայ բարձրագոյն միջնակարգի վկայականին համազօր պաֆալորիան: 1920 թ.ին կը մեկնի Բարիզ, ուր կը հետամտի համալսարանական ուսման, հետեւելով իրաւագիտութեան դասընթացքներուն: Նիւթական անձուկ պայմանները կը ստիպեն զինք որ հրաժարի մասնագիտական բարձրագոյն ուսումէ ու բաւարարուի Պսակաւոր Իրաւագիտութեան վկայականով: Ապա կը նետուի կեանքի ասպարէզ, միաժամանակ՝ սակայն, ուշադրութիւնը սեւեռելով պատմագիտութեան վրայ, ուր զինք հետաքրքրող որոշ նիւթերու չուրջ նաեւ կը ստորագրէ չարք մը ուսումնասիրութիւններ:

Գուրգէն Եազըճեան գլխաւորաբար աշխատակցած է «Հայ Անթէպ» (ապա՝ «Նոր Այնթապ») պարբերաթերթին (Պէյրութ), ուր օգտագործած է «Կուրկէն» գրչանունը: Հրապարակագրական ու յուշագրական իր յօդուածներէն անկախ, ան կը հրատարակէ՝ *ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ԴԷՊԻ ՄՈՎՔ-ՕՍՄ* («Հայ Անթէպ», Դ.Տարի, 1963 թիւ 1, էջ 17, թիւ 2, էջ 21), *ՆԻՒԹԵՐ ԽԱԶԱԿՐԱՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵՆԷՆ-ՄԵՐ ՓԵՍԱՆԵՐԸ* («Հայ Անթէպ», Է.Տարի, 1966, թիւ 4, էջ 4, Ը.Տարի, 1967, թիւ 3, էջ 3, թիւ 4, էջ 26, Թ.Տարի, 1968, թիւ 1, էջ 3, թիւ 2, էջ 6, թիւ 3, էջ 5, Ժ.Տարի, 1969, թիւ 1-2, էջ 6), *ՆԻԶԻՊԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ* («Նոր Այնթապ», ԺԲ.Տարի, 1971, թիւ 3-4, էջ 9), *ՆԻՒԹԵՐ ԽԱԶԱԿՐԱՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵՆԷՆ-ՁՈՐՍ ՀՈՅՐԵՐ* («Նոր Այնթապ», ԺԴ.Տարի, 1973, թիւ 1-2, էջ 46, թիւ 3, էջ 29) ուսումնասիրութիւնները: Առանձին հատորով կը հրատարակէ *ԱՊՏԻԻԼ ՀԱՄԻՏ Բ. ԿԱՐՄԻՐ ՍՈՒԼԹԱՆԸ*, Ցարակցաբար՝ Օսմանեան Պատմութիւն եւ Հաստատութիւններ (Պէյրութ, 1980), *մեծածաւալ մենագրութիւնը* (900 էջ): *Իր իսկ վկայութեամբ ցարդ անտիպ կը մնայ իր ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԽԱԶԱԿՐԱՑ աշխատասիրութիւնը:*

Գուրգէն Կարապետի Եազըճեան կը մահանայ 1984 թ.ի ամառը, Նիս (Ֆրանսա):

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՅՕԴՈՒԱԾՆԵՐ ԵՒ ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

Էջ

ԼԵՒՈՆ ԽԱԶԻԿԵԱՆ
Հայ Միջնադարեան «Վանից Պատմութեանց» Գնահատման Հարցի Շուրջ 9

ԲԱԳՐԱՏ ՈՒԼՈՒԲԱԲԵԱՆ, ՄՈՒՐԱԴ ՀԱՍՐԱԹԵԱՆ
Խադավանք-Խաթրավանք 21

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԳԱԼԱՑԵԱՆ
Գառնիի Տաճարին Վերականգնումը· Թուաբանական Վերլուծում 51

ԲԱՍԳԱԼ ԲԱՊՈՒՃԵԱՆ
Հայկական Բազմայարկ Վկայարանին Ծագումն ու Ազդեցութիւնը 59

ՍԵՐԳԷՑ ՈՒՍԱՌԵԱՆ
Արգոնաւորդները եւ Հայաստանը 95

ԵՐՈՒԱՆԴ Հ. ՓԱՍՈՒՆԻ
Ռուբէն Գ. (1175–1187) եւ Իր Կտակը 111

ՋԱՒԷՆ ՄՍԵՐԼԵԱՆ
Համաշխարհային Բ. Պատերազմի Հայկական Լեգէոնը 163

ԱՍՊԵՏ Ց. ՏՕՆԱՊԵՏԵԱՆ
Արտաւազդ Գ. Արտաշէսեանի Դրամահատութիւնը 193

ՆԻԿՈՂՈՍ Կ. ԹԱՀՄԻԶԵԱՆ
Յովհաննէս Երզնկացի Պլուզ եւ Հայ Միջնադարեան Երաժըշտական Մշակոյթը 203

ՄԻՆԱՍ ԳՈՃԱՑԵԱՆ
Դաւիթ Անյաղթի Վերագրուած Երկու Ներբողներ 233

ՅԱԿՈԲ ՁՈՂԱՓԵԱՆ
Հալէպի Ազգային Ներսէսեան Ուսումնարանը Աղջկանց եւ Մանչերու Դպրոցներ, 1876–1919 243

ԺԻՐԱՑՐ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ
Հայ Լրագրութեան Առաջին Պատմաբանը 267

ԼԵՒՈՆ Գ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ
Սբ. Ամենափրկիչ Վանքի Արխիւը եւ Էմին Յովսէփ Էմինի Երկու Նամակները 281

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

էջ

ՄԻՀՐԱՆ ՄԻՆԱՍԵԱՆ
Նմուշներ Բեսապի ժողովրդական խաղիկներէն 287
ՎԱՉԷ ՂԱԶԱՐԵԱՆ
Զապէլ Եսայեանը եւ Վահրամ Ալազանը՝ Վահան Թէքէեանին 299

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՎՐԷԺ ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ՝ Եղիշէ, «*Պատմութիւն Վարդանայ եւ Հայոց Պատերազմին*» (*Թարգմանութիւն եւ ծանօթագրութիւն Ռ. Թոմսընի*)։ *ԻՆԿՐԻՏ ՍԱՄԱՆ*՝ Ագապի Նասիպեան, «*Անգլիա եւ Հայկական Հարցը 1915–1923*»։ *ՅԱԿՈԲ ՊԱՐՍՈՒՄԵԱՆ*՝ Ժեռար Տէտէեան, խմբ., «*Հայոց Պատմութիւն*»։ *ՄԻՆԱՍ ԳՈՃԱԳԵԱՆ*՝ Կիմ Մուրատեան, «*Գրիգոր Նազիանզացին Հայ Մատենագրութեան Մէջ*»։ *ՄԻՆԱՍ ԳՈՃԱԳԵԱՆ*՝ Մխիթար Անեցի, «*Մատեան Աչխարհավէպ Հանդիսարանաց*» (*Աչխատասիրութեամբ Հ. Գ. Մարգարեանի*)։ *ՎԱՉԷ ՂԱԶԱՐԵԱՆ*՝ Ժիրայր Դանիէլեան, «*Հայ Նոր Պարբերական Մամուլը 1967–1981*»։ *ՊԱՐՈՑՐ ԱՂՊԱՇԵԱՆ*՝ Վարագ Առաքելեան, «*Ակնարկներ Հայոց Գրական Լեզուի Պատմութեան*»։ *ԺԻՐԱՑՐ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ*՝ Մ. Ն. Ցակոբեան, «*Զմիւռնահայ Պարբերական Մամուլը 1839–1860*»։ *ԺԻՐԱՑՐ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ*՝ Անուշաւան Վրդ. Դանիէլեան, «*Մայր Ցուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան*»։ *ԵՐՈՒԱՆԴ Հ. ՔԱՍՈՒՆԻ*՝ Ճորճ Ա. Պուռնուքեան, «*Արեւելեան Հայաստանը Պարսկական Տիրապետութեան Վերջին Տասնամեակներուն 1807–1828*»։ *Ե. Հ. Ֆ.*՝ «*Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն*» *Ա–Ը. հատորներ* (Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն)։ *Ե. Հ. Ֆ.*՝ Տոքթ. Զարեհ Պտուկեան, «*Դրամագիտական Աչխատանքներու Ժողովածու*»։ *Ե. Հ. Ֆ.*՝ «*Հանդէս*՝ *Հայագիտական Ուսմանց Ընկերակցութեան*», *Ա. հտր.*, (*Պատասխանատու խմբագիր*՝ Աւետիս Գ. Սանճեան)։ 309

ՄԱՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԷՋ

Լեւոն Ս. Խաչիկեան (1918–1982): Վազգէն Ա. Ցակոբեան (1913–1982): Արտաշէս Բ. Կարինեան (1886–1982): Պերճ Փ. Սապպաղեան (1918–1982): Նշան Ց. Մուրատեան (1908–1982): Սիսակ Ց. Վարժապետեան (1905–1982): Ալեքսանդր Ա. Սահինեան (1910–1982): Մատուր Պ. Աղայեան (1911–1982): Հայկ Գ. Մելիոնեան (1925–1983): Մայիս Թ. Աւդալբեգեան (1918–1983): Գրիգոր Աստարճեան (1885–1983): Սերոբ Պ. Պօղոսեան (1904–1983): Աշոտ Գ. Աբրահամեան (1903–1983): Արամ Տ. Ղանալանեան (1909–1983): Վահէ Հայկ (1896–1983): Ասատուր Շ. Մնացականեան (1912–1983): Աղասի Ա. Եսայեան (1914–1983): Գոհար Ազնաւուրեան (1906–1983): Մկրտիչ Մ. Մկրեան (1907–1983): Միքայէլ Ն. Ցակոբեան (1925–1983): Բենիամին Կ. Ժամկոչեան (1895–1984): Ռոպէր Կոտէլ (1902–1984): Անատոլի Լ. Եակոբսոն (1906–1984): Արամայիս Ն. Մնացականեան (1911–1984): Առաքել Ն. Պատրիկ (1894–1984): Կոզմոյ Կոզմոյեան (1913–1984): Գուրգէն Կ. Եազըճեան (1898–1984): 353

TABLE OF CONTENTS

ARTICLES AND COMMUNICATIONS

	Page
LEVON KHATCHIKIAN An Evaluation of the Armenian Medieval "History of Van"	9
BAGRAD OULOUBABIAN, MOURAD HASRATIAN The Monastery of Khat	21
HAROUTIUN KALAYIAN The Reconstruction of the Temple of Garni (A Mathematical Resolution)	51
PASCAL PABOUDJIAN Martyrium Arménien A Etage, Ses Origines. Son Influence	59
SERGEY OUSSARIAN The Argonauts and Armenia	95
YERVANT H. KASSOUNY Prince Rupen III and His Will	111
ZAVEN MESSERLIAN The Armenian Legion of the Second World War	163
ASBED DONABEDIAN The Coins of Artavastes III	193
N.G. TAHMIZIAN Hovhannes Blooz of Erzenka and the Armenian Music in the Middle Ages	203
MINAS KODJAYIAN Two Eulogies Attributed to David Anhaght	233
HAGOP CHOLAKIAN The National Nercessian School of Aleppo	243
JIRAIR TANIELIAN The First Historian of the Armenian Periodicals	267
LEVON MINASSIAN The Archives of Saint Amenapergitch Monastery and the Two letters of Hovsep Emin	281

Page

NEW FINDS

MIHRAN MINASSIAN
Folksongs From Kessab 287
VATCHE GHAZARIAN
Zabel Yessayan and Vahram Alazan to Vahan Tekeyan 299

ARMENOLOGICAL PUBLICATIONS

BOOKS REVIEWED BY: Vrej Nersessian, Ingrid Samaan, Hagop Barsoumian, Minas Kodjayian, Vatche Ghazarian, Baruyr Aghbashian, Jirair Tanielian, Yervant H. Kassouny. 309

NECROLOGY

Levon S. Khatchikian (1918-1982). Vazgen A. Hagopian (1913-1982). Ardashes P. Garinian (1886-1982). Berj F. Sabbaghian (1915-1982). Nishan H. Mouradian (1908-1982). Sissag H. Varjabedian (1905-1982). Alexandre A. Sahinian (1910-1982). Zadour B. Aghayian (1911-1982). Haig K. Melkonian (1925-1983). Mayis T. Avtalbegian (1918-1983). Krikor Astardjian (1885-1983). Serop B. Boghossian (1904-1983). Ashod K. Aprahamian (1903-1983). Aram D. Ghanalanian (1909-1983). Vahe Haig (1896-1983). Assadour Sh. Mnatsaganian (1912-1983). Aghassi A. Yessayian (1914-1983). Kohar Aznavourian (1906-1983). Mgerditch M. Mgerian (1907-1983). Mikael N. Hagopian (1925-1983). Peniamin G. Jamgotchian (1895-1984). Robert Godel (1902-1984). Anatoli L. Jacopson (1906-1984). Aramais N. Menatsaganian (1911-1984). Arakel Patric (1894-1984). Kozmo Kozmoyian (1913-1984). Gourgen Yazedjian (1898-1984) 353

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

			Լիբանան	Արտասահման
Հատոր Ա.	1970	236 էջ	75 Լ. Ո.	15 Տոլար
Հատոր Բ.	1971	330 էջ	75 Լ. Ո.	15 Տոլար
Հատոր Գ.	1972	326 էջ	75 Լ. Ո.	15 Տոլար
Հատոր Դ.	1973	360 էջ	75 Լ. Ո.	15 Տոլար
Հատոր Ե.	1974	296 էջ	75 Լ. Ո.	15 Տոլար
Հատոր Զ.	1977–78	366 էջ	75 Լ. Ո.	17 Տոլար
Հատոր Է.	1979	396 էջ	75 Լ. Ո.	17 Տոլար
Հատոր Ը.	1980	350 էջ	75 Լ. Ո.	17 Տոլար
Հատոր Թ.	1981	366 էջ	75 Լ. Ո.	17 Տոլար
Հատոր Ժ.	1982–84	408 էջ	100 Լ. Ո.	20 Տոլար

HAIGAZIAN ARMENOLOGICAL REVIEW

			Lebanon	Other Countries
Volume I	1970	236 pp.	75 LL.	$ 15
Volume II	1971	330 pp.	75 LL.	$ 15
Volume III	1972	326 pp.	75 LL.	$ 15
Volume IV	1973	360 pp.	75 LL.	$ 15
Volume V	1974	296 pp.	75 LL.	$ 15
Volume VI	1977-78	366 pp.	75 LL.	$ 17
Volume VII	1979	396 pp.	75 LL.	$ 17
Volume VIII	1980	350 pp.	75 LL.	$ 17
Volume IX	1981	366 pp.	75 LL.	$ 17
Volume X	1982-84	408 pp.	100 LL.	$ 20

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԱՆԴԷՍ

ՏՊԱՔԱՆԱԿ 500

ԳԻՆ՝ Լիբանան 100 Լ. Ոսկի
Արտասահման 20 Տոլար

HAIGAZIAN ARM. REVIEW
HAIGAZIAN COLLEGE
P. O. Box 1748
BEIRUT, LEBANON

Լիբանանի մէջ տիրող բաղաքական անյպատ պայմաններուն բերումով՝ ակամայ ուշացաւ հատորիս հրատարակութիւնը: Այս իսկ պատճառով, եւ հակառակ մեր նախատեսութեան, ՀԱՆԴԷՍի այս համարին համար կը նշանակենք 1982–1984 տարեթիւերը: Հատորի տպագրութիւնը աւարտեցաւ 1985 թ·ի Դեկտեմբերին:

Տպագրութիւն՝ «Հայ Տիպ Քոմփիւկրաֆ - Թեքնոփրես»
High Type Compugraph - Technopresse S. A. L.
P. O. Box 6682 Beirut - Lebanon

هَايْكَازيان

مَجَلة الدّراسَات الارمنيَة

بيروت ١٩٨٢ - ١٩٨٤